DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13950

Raciaz Memorial Book

Gal'ed li-ḳehilat Ratsyonz'

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Gal'ed li-kehilat Ratsyonz' / ha-'orekh, Efrayim Tsoref.
IMPRINT	880-02 Tel Aviv : ha-Irgun shel 'ole Ratsyonz', 725 [1964 or 1965]
DESCRIPT	446, 47 p. : ill., facsim., ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Raciaz.
	Raciaz (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Raciaz.
ADD'L NAME	Zoref, Ephraim, 1903-
ADD'L TITLE	Gal-ed, memorial book to the community of Racionz

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

גַלְעֵד לקהילת רציונז'

גַּלְעֵד

לקהילת רציונז'

העורך

אפרים צורף

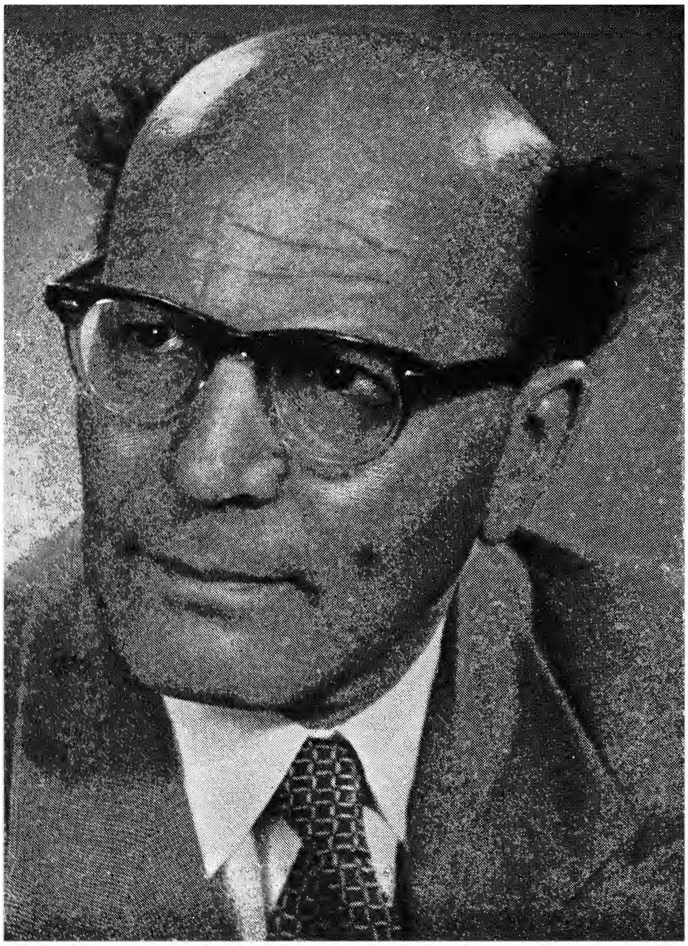
הוצאת האירגון של עולי רציונז'

תל־אביב תשכ"ה

הבעת תודה

יעמוד על התודה והברכה העורך אפרים צורף, שהתנדב לאסוף החומר, לערוך את הספר משך שנתיים ולשקוד על הגהתו והידורו.

ועד אירגון יוצאי רציונז׳
ועדת הספר „גלעד״

אפרים צורף
העורך — דער רעדאקטור
Editor Ephraim Tsoref

ועד אירגון יוצאי רציונז׳ בישראל

דער קאמיטעט פון רציונזער ארגאניזאציע אין ישראל

The Commitee of the Razion's Kongregation in Israel

הועד להוצאת הספר „גלעד", לזכר קהילת רציונז'

עומדים (מימין לשמאל): חיים פוגל, אסתר שרנסקי, יצחק בוך, אסתר גוטמן, אליעזר ריבייר, גולדה מושקוביץ, צבי קנסטר, פסח מושקוביץ

יושבים (מימין לשמאל): מיכאל אבוקאי, אברהם יוסף קליינר, אפרים צורף (העורך), רחל זמלמן־קופליס, שרגא יוסף אוסטרו

קאמיטעט פאַר ארויסגעבן דעם ספר „גלעד" צו ערן דעם אָנדענק פון דער קהילה פון ראציאנזש

The Committee for publishing the book "Gal-ed", in memoriam of the community of Racionz

תוכן הענינים

אימי השואה

הפולקלור ברציונז׳

מקדשי השם והמכורה

טייל אין יידיש

★

GAL-ED : SELECTED CHAPTERS

הקדמה

בבואנו לברך על המוגמר של ה„גלעד", אין לנו אלא לציין שכל עיקרו של הספר קם בנס. ריכוז החומר, הנעת אנשים לבוא לפגישות, דיבובם, העלאת דבריהם, והבאתם לדפוס, תיקונם וליטושם האחרון, קריאות ההגהות, הישיבות בערבים — הכל בא מתוך מאמץ, שקידה ואמונה גמורה במפעל קדוש זה. ואכן קם ויהי — הספר נמסר לדפוס. רק מעטים שלחו למערכת חומר בכתב, אך רוב רובם של האנשים ביקשו שידובבום, היו אמנם כאלה שלבם הרגש נפתח ופיהם שפע זכרונות וחוויות ועובדות חיות ותוססות, אך היו שנעולים היו וכל דיבור התנהל בכבדות ויגענו יגיעות רבות, עד שניחשנו מה ברצונם לאמר ועד שהוצאנו את רחשיהם מלבם לפיהם ומפיהם אלי גליון ומכאן — לעריכה ראשונה; ומכאן — להעתקה במכונה, ומכאן לקריאת המועתק ולתיקונו ולעריכה שניה ושלישית — עד שנראו הדברים מאירים.

כאן רואה העורך חובה לציין, שסדר הפרקים שבספר וכן קביעת מקומם של התצלומים נעשה בהתיעצות ובאישורו של הועדה להוצאת הספר, והאחריות לכך — על כולנו. העורך טען ונימק לא אחת בישיבות הועד את טעם המוקדם והמאוחר שבספר: הסדר הכרונולוגי, החשיבות הצבורית והענין הכללי קובעים; זכרונות קדומים יותר מתולדות העיירה, ממוסדותיה ואישיה — משורת ההגיון להקדים, ואילו זכרונות על אירגונים ומאורעות וכיו"ב שנוסדו ושחלו לאחר מכן — לאחר.

פרשת הגירוש ועינויי יהודי רציונז' על ידי הנאצים — לקבוע בסוף, ואחריה — ביקור בעיר שלאחר השואה.

דברי פולקלור, דמויות משונות וכיו"ב — להניח בסוף הספר.

כך נהגנו בתצלומים. לרוב שמנו לב לכך, שהתצלום ילווה את הטקסט בפנים כדי להחיות את החומר, תצלומי־הנצחה שנמסרו במאוחר — נקבע מקומם בסוף הספר.

בדרך כלל הושגה המטרה, כפי שצויינה כמשאלה וכתוחלת שבלב, בכרוז שנשלח בעברית ובאנגלית לפני כחצי שנה לכל יוצאי רציונז':

„אנחנו יוצאי רציונז׳ לא התעלמנו מהקמת מצבת זכרון לקרובינו־קדושינו מקהילת רציונז׳ בה החריבו קלגסי־אשמדאי הנאציים כל בית יהודי, כל שריד יהודי וכל רכוש, שגורשו באורח אכזרי, הייתי, זקן ונער ביום אחד, בעירום ובחוסר כל, כעדר של בהמות רדפום לוורשה ושם גזרו עליהם חיי גיטו אכזריים, מנוונים עד שהובילום לכבשני הגזים בטרבלינקה ובאושווינצ׳ים.

בספר „גלעד" הצבנו להם מצבה הולמת את כבודם, את יקר ערכם, מידותיהם, מוסדותיהם, לחייהם היהודיים הישרים והתמימים שתססו בעיירת הולדתנו זו, ששימשה לנו עריסה חינוכית תרבותית, משם יצאנו לתורה, לעבודה, לציונות ולארץ ישראל או למדינות־ים רחוקות.

המצבה הצנועה הזאת „גלעד" לקהילת רציונז׳ כוללת בתוכה עדות נאמנה לחיי קדושינו־יקירינו; היא מרימה על נס כל מעשה טוב, כל גמילות חסד, כל פעולה ציבורית דתית, חברתית, חינוכית, תרבותית, ציונית; של כל פעולה מוסרית, כל תופעה יהודית שיש בה מן העממיות ומן המופת של קהילה קטנה בנכר, של עמידת כבוד וגאון יהודי — מיעוט בתוך תוכה של עיירה גלותית, לנוכח רוב אגרופי־אנטישמיות מאיימים.

לבסוף רואה העורך כחובה נעימה להודות לכל חברי ועדת הספר על שעמדו לימינו באיסוף החומר ובהבאת הספר לבית הדפוס.

העורך מצא סיפוק רב בעמלו וראה ברכה במלאכת הקודש. לפעמים השתומם שעל אף עייפותו וכוחותיו המוגבלים הועלו הדברים והוחיו. הוא ראה בכך סיעתא דשמיא. הוא חש שמקיים צו קדוש כלפי קהילה קדושה בה נולד וחי בילדותו ונערותו, בה חיו קרוביו וקרובי־קרוביו, וכל מכיריו ומיודעיו מנוער, בהציבו להם נפש — גלעד הראוי לזכרם, הוא ראה בכך משום זכייה וחויה עזה; היו דברים שנבעו ממעמקים וזעזעוהו עד שנזלגו דמעותיו על הטורים שנכתבו. בשעת כתיבה כזו המה בו לבו וחש שאויר נשמות — אויר ביתו.

יהי נא „גלעד" זה נפש לעילוי נשמתם של כל קדושי רציונז׳. יתגדל ויתקדש זכרם ותהיינה נשמותיהם צרורות בצרור נשמות כל הרוגי המלכויות בתולדות ישראל, שקידשו את השם בהוציאם נשמתם ב„אחד" בתוך להבות המוקדים ותהיינה צרורות בצרור נשמות החיים הישראליים העצמאיים השלמים לעד.

גבעתיים, אייר תשכ"ד, מאי 1963

א״צ

שלמה גרינשפן

קורות היהודים ברציונז׳

(1888—1736)

מתוך המילון הגיאוגרפי של מדינת פולין — Slownik Geograficzny Królestwa Polskiego — שיצא לאור במאה הי״ט, מובאים מספרים ועובדות, מהם אנו למדים על שיגשוג האוכלוסיה היהודית מלפני מאתיים שנה בערך.

בשנת 1736 התגוררו ברציונז׳ 1232 פולנים קתוליים ו־16 יהודים בלבד. בתקופת השלטון הפרוסי בפולין, בשנת 1800 נשתייכה רציונז׳ למחוז מלאוה. בעיירה היו בנויים 116 בתים, 580 דיירים ישבו בהם ובתוכם — 15 יהודים. בשנת 1827 היו בעיירה 133 בתים ובתוכם 1266 דיירים. בשנת 1864 עמדו שם 140 בתים עם 1990 תושבים, בתוכם 865 יהודים.

כיכר השוק ברציונז׳ — דער מארק־פלאץ אין ראציאנזש — The market-place in Racionz

בשנת 1880 התגוררו שם 8959 פולנים קתוליים ולמעלה מ־2000 יהודים, הרי שבאופן יחסי לאוכלוסיה הפולנית הקתולית התפתחה והלכה הקהילה היהודית שם ונמצאה בסולם של עליה, ומשנת 1800 ואילך היתה מהווה את חוט השדרה של המסחר והתעשיה הזעירה ברציונז׳. מכאן יש להסיק שבתקופה הקצרה של 20 שנה בערך (מ־1864—1888) גדלה האוכלוסיה של הקהילה היהודית למעלה מכפליים. בשנת 1888 היו קיימים ברציונז׳ 2 בתי משרפות לי״ש. בית חרושת לשמן, 6 בתי בורסקות קטנים ו־4 טחנות מים לקמח וכדומה.

בשלהי המאה הי״ז חנה ברציונז׳ גדוד של הוזרים פרוסיים.

יום־השוק ברציונז׳. ברקע בית משפחת פחודני

אַ מארק־טאָג אין ראציאנזש. אין הינטער־גרונד — דאָס הויז פון דער פאַמיל׳ע פאכאָדני

Market-day in Racionz. In the background —
the house of the family Pachodny

כיצד נלחמו הקנאים ב„השכלה" ברציונז׳

ביום כ"ה מרחשון תרמ"ז (1866) פירסם ב„המליץ" תושב רציונז׳אי בעילום שם: „איש חיל". בכתבה זו הוא מתאר כיד המליצה הטובה עליו, כיצד נלחמו רבנים וקנאי היהדות הדתית, בעיירה זו, ובעיירות הסמוכות (כמו דרובין ועוד). כאן מובאת הכתבה בשלמותה בלשונו המליצית של הכותב הנ"ל:

„שם עירנו ייזכר בפעם הראשונה במ"ע (במכתב עת) לב"י (לבני ישראל), מיום שהחלו לצאת לאור עולם, כי דבר אין ליושבי העיר הזאת עם שאר יושבי תבל ארץ רבה, והמשכילים המעטים אשר בה הם מיושבי ביהמ"ד (בית המדרש) ותופשי תורה והשכלתם המעטה באה להם ברוב עמל ובחרדת מות מפני אימת הקנאים וע"כ (על כן) יפחדו לנפשם להודיע דבר בכתב־העת, לבלי ייאספו עליהם קהל לרדפם ולהשבית מארץ זכרם, כי קשה כשאול קנאת החשוכים ואין נסתר מחמתם.

ואנוכי הראשון המספר ומודיע חדשות מעירנו, הננו אחד מחובשי ביהמ"ד (בית המדרש) וחבר לרעי המשכילים אשר עד הנה בילינו ימינו בדברים של מה בכך, בסיפורי צדיקים ובנסים ונפלאות שלא היו ולא נבראו. והנה באה חכמה בלבנו כי כל איש מן היישוב צריך להשתלם גם בדברים מן היישוב, מעט דעת ותבונה, מעט דרך ארץ לבלי ייכשל בנתיבות החיים בצאתו לארץ רבה. אולם במופלא ממנו לא נדרוש ובמכוסה ממנו לא נחקור, ורק דעת שפתנו הקדושה ושפת ארץ מולדתנו ושפת פולניה תאוות נפשנו. ויען כי כבד ממנו הדבר להשתלם בשפות האלה, בלי עזרת מורה ואמן פדגוג, היינו אנחנו הצעירים לאגודה אחת לעזור איש את רעהו ולהיות עינים לעיוור, להורות לו הדרך ילך בה ואת המעשה אשר יעשה. את אגודתנו קראנו בשם: „מוקירי שפת עבר", יען כי שפתנו הקדושה היא כל חמדת רוחנו ומשאת נפשנו ויתר השפות הנה רק כשפחות לגברת הבית. אבל לדאבון לבנו השם הזה אשר בו נדגול הביא עלינו רעה אשר לא נוכל להמיש את צוארנו ממנה, כי נודע הדבר למורדי האור והקנאים קראו אחרינו מלא והננו בצרה גדולה. אין את נפשי להרבות מלין ולעורר רחמי הקוראים עלינו, כי במה יושיענו? והם רחוקים מעיר מושבנו, וגם אם ידברו תחנונים אל רודפינו, להשיב ידם מבלע, לא יהיה מהם שומע; ורק באתי לספר את הדברים כמו שהם, אולי יתעוררו קנאי עירנו מעצמם וישיבו אל לבם דעת

ותבונה, כי לא כן עשו, לרדוף נקיים על לא חמס בכפם; כי אולי יהיו דברי להועיל לבני גילנו ואחים לצרה כמונו היושבים בערים הקטנות, למען ידעו הסתר דבר ולא יהיו לשמצה כמונו אנחנו פה. כמעט נודע דבר אגודתנו בעיר ויצאו כל מורדי האור מחוריהם לטכס עצה מה לעשות להסיר את „הנגע" מקרבם, ויתאספו בבית הרב וישאו בדבר שעות־אחדות ויגמרו אומר לרדוף את הצעירים עד שידם מגעת. שלחו דבר אל הורי הצעירים לגרש את בניהם מבתיהם, כי יטמאו אותם במעשיהם, ולא ייכשלו האבות בעוון בניהם. שליחים יצאו מאת בעלי האסיפה להודיע בכל בתי התפילה, כי לא יניחו את המשכילים הצעירים לבוא בם להתפלל, ומצוה היא לעקור מן השורש את החטאים בנפשותם אשר עליהם נאמר: „מורידין ולא מעלין". הקנאים לא הסתפקו עוד בזה, והרב, בעלותו על הבימה לברך על התורה, אמר בזה הלשון: „ליהוי גלוי וידוע לכל באי שערי בית התפילה, כי כל איש ואיש יפרוש עצמו בכל מיני פרישות שיוכל מן האפיקורסים ואסור לדבר עמם מטוב עד רע, כי „דע מה שתשוב לאפיקורס עכו"ם, אבל אפיקורס ישראל פקיר טפי"; ופתם פת כותי ויינם יין נסך, ואסור להתחתן עמהם, ואין לצרפם למנין, אין להעלותם לתורה ומצוה לנקום מהם וכו'" — — כה היו דברי הרב, ואנשי עירנו אשר אין להם שום ענין לענות בו, כי מסחר התבואות אשר התעסקו בו ירד פלאים בשנה זו, קיימו וקיבלו עליהם את מצות הרב לכל פרטיה ודקדוקיה ורדפו אותנו על לא דבר ומחוצות העיר יישמע קול פרץ וצווחה: „אפיקורסים! פושעים!" והמלות האלה עלו עתה על שפת לשון עד כי גם הנוצרים, בחרפם את היהודים אנשי מצותם, יקראו אותם בשם אפיקורסים. סוף דבר: שמנו היה לחרפה למשל ושנינה וספרינו אשר בם הגינו ויהיו לנו למשיב נפשנו — היו למאכולת אש, כי הרב „ומלאכיו" עושי רצונו הלכו מבית לבית שבם יגורו המשכילים ויבדקו בחורין ובסדקין ויוציאו את כל ספרי ההשכלה אשר רכשנו לנו בעמל רב ויעלום על המוקד, כמו שעשו בעלי האינקויזיציה בספרד. ואלה הם הספרים אשר היו לשריפה בעברת הקנאים: ספרי סמולנסקין, שולמן, אב"ג (גוטלובר) ראבין, ידיעת הטבע מאת ברנשטיין, כל ספרי ריב"ל וגם „המליץ" (כנראה כרכים של „המליץ") עלו על המוקד. מחיר כל הספרים הנשרפים עלה ל־50 רו"כ (רובל כסף). בכל העיר לא נמצא אף אחד אשר יעמוד בפרץ לאמור לרב ולמתי־סודו: „מה תעשו?!"

שפטו נא הקוראים בינינו ובין שונאינו ורודפינו חינם! מה עוול ימצאו בנו כי ירדפונו וישיבונו עד דכא? ואם כה יעשה איש ישראל לאחיו בני בריתו, מדוע איפוא יזעף לבו, כי זרים יקניאוהו ויקראו אחריו מלא?

הערת העורך: מתוך כתלי הכתבה הנ״ל אנו למדים, שלפני מאה ושלוש שנים היו בחורי רציונז׳ שוקדים על תנ״ך, תלמוד ומפרשים ועל ספרות ההשכלה, טבע ותולדות ישראל.

סגנונו של הבחור הכתב „איש חיל״ מעיד על ניבים עשירים שאובים מתוך ספרי המקרא, התלמוד והמפרשים. הוא חורז גם חרוזים פנימיים ומתבל דבריו במליצות. קנאתו לשפת עבר — הגברת בין השפחות (השפות הזרות) — מניחה מקום לשער, שלימים היה הבחור דנן לחובב ציון.

אשר לקנאי רציונז׳ וחסידיה (כבר היתה אז חסידות ברציונז׳, ומספרים, כעדות הנ״ל, סיפורי חסידים), עלינו לציין, שאלמלא הם, היתה ההתבוללות גוברת שם ובכל העיירות בפולין ולא היינו מגיעים לציונות, לחלוציות, לעלייה לארץ ולספרות ותרבות עברית. הלעג, הסרקאזם והמזוכיזם של יל״ג, מנדלי וסיעתם עשו את העיירה לקריקטורה, השניאו על הדורות את העיירה היהודית על חן־עממיותה, מאור־תורתה וחום חסידותה — אותה השנאה ליהדות הגולה ולנכסיה עברה לצערנו גם לדורנו הצעיר בישראל.

ר׳ צבי צמח

החסידות הזוולינית

אספר לכם על אבי ר׳ צבי חיים צמח שישב ברציונז׳ שנים מעטות. בן תורה גדול היה ומשכיל, בנו של סבי ר׳ צבי חיים בן נתנאל הלוי צמח מפלונסק. אבי התיחס לצאצאיו של בעל „מגן אברהם״; בקי היה בתנ״ך ובמדרשים ושלט בלשון העברית וכתב בה ברהיטות. אחי דוד צמח מבריסק (הוא אביו של איסר צמח שהפיץ השכלה ועברית בקרב הנוער ברציונז׳) כותב על אבינו:

„השפה העברית היתה חביבה עליו ביותר ולא זז מהשתלם בה עד שנעשה לסופר מהיר. במסחרו עסק באמונה ומשאו ומתנו בשוק היו נאים ומשובחים. מרוב טרדותיו בעסקיו לא יכול לעסוק בעניני הכלל אך לבו היה תמיד ער לכל דבר שבצדקה ולכל ענין טוב ומועיל״. בנו דוד הכותב בדמעות שליש מעל גבי הקרקע משום כבודו של מת״. (עיין „ספר פלונסק״ עמ׳ 186—185).

★

אוכל לספר לכם על ראשיתה של חסידות זוולינית משנת 1894: כשמתה הרבנית הזקנה, אשתו של ר׳ שמואל אליה, בנו של ר׳ יחזקאל קוזמיר, ישבו הבנים של הרבנות הנ״ל „שבעה״ בבית ר׳ נתן בירנבוים (אבי חותני ר׳ יחיאל). אז התחילו החסידים לבוא בהמוניהם מכל קצוי פולין כדי לקיים מצוות ניחום אבלים. באותו מעמד התלחשו את מי להכתיר לרבי: את ר׳ דוד הירש או את רבי שמואל אליה? לבסוף החליטו לשאול את פי תלמידי החכמים של חסידי קוזמיר ברציונז׳. בא ר׳ משה אינדר שהיה חסיד מובהק מחסידי מודז׳יץ והביא את רבי אפרים׳ל מנובידבור ואיכסן אותו אצל ביניומצ׳ה, חמיו של ר׳ מנדל ברין. כך נוסדה חסידות נובידבור בתוך רציונז׳, שמשכה חסידים מכל שכבות העיר וה„שטיבל״ שנוסד אז נקרא „זוולינר שטיבל״.

בשעה שבא ר׳ אפרים׳ל מנובידבור לרציונז׳ הביא אתו כמאה וחמישים חסידים שניגוניהם הערבים, המושכים מילאו את חלל העיירה. הרבה „מתנגדים״ ולהבדיל גויים נתקהלו ליד האכסניה שלהם להאזין לניגונים הערבים.

*) ר׳ צבי צמח, בן צ״ג, עד מאה ועשרים, זקן־יוצאי רציונז׳ הוא חותנו של העורך ובן דודו של הסופר, המסאי הנודע שלמה צמח.

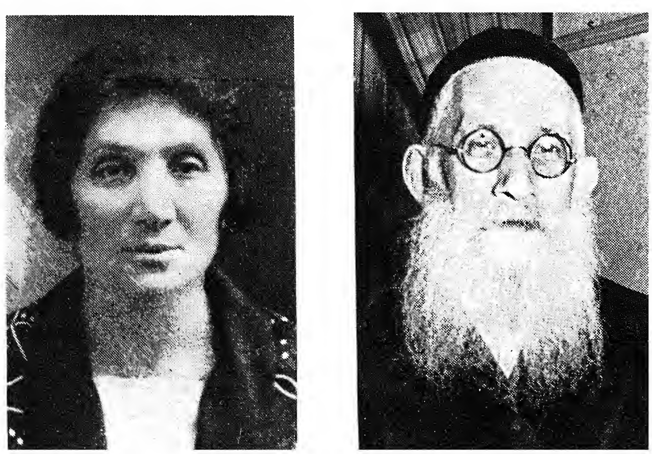
כסיטונאי בעיר ובסביבה, זקוק הייתי לשגר מברקים למוסקבה כדי להזמין משם סחורות, כגון סוכר, אורז וכדומה. ומברקה לא היתה ברציונז׳. מה עשיתי? באתי לידי הסכם עם מושל המחוז בפלוצק והצעתי לו את השתתפותי בהוצאות התקנת מברקה בדואר המקומי. למטרה זו שלמתי כמה מאות רובלים. היה זה בערך לפני כשבעים שנה.

★

סיפר לי חותני ר׳ יחיאל בירנבוים ז״ל על אביו ר׳ נתן בירנבוים: ר׳ נתן בירנבוים היה עשיר מופלג ברציונז׳. מחצית הבתים של העיירה היו שייכים לו. ורוב הבתים שנרכשו על ידי הגויים — קנו ממנו.

★

בימי הסכסוך הגדול בשל הרב, כשחסידי בית התפילה „ביקובר" אפו מצות בתנור שלהם, בא דוב הירש והשליך בקבוק בירה לתוך התנור ועל ידי כך נעשה התנור חמץ.

ר׳ צבי צמח ואשתו צירל
Zvi Zemach and wife, Zirl

אלעזר מור (מורדקוביץ)

רציונז׳ עירי

בגעגועים אני נזכר בה מדי פעם בפעם, עיר של יהודים שומרי דת ומסורת, למדנים וסתם יהודים פשוטים אומרי תהלים ולומדי „עין יעקב״, סוחרים, חנוונים ובעלי מלאכה — רציונז׳ כמות שהיתה, על מוסדותיה, עסקניה ומחנכיה; על ככר השוק שממנו מסתעפים ויוצאים רחובותיה, על סימטאותיה ומבואותיה.

כמו חיה היא עומדת לנגד עיני, אף על פי שחלפו כבר למעלה מחצי יובל שנים, מאז שנפרדתי ממנה ומתושביה. רחוב ורשה שבו עמד בית הורי, רחוב שוקק חיים יהודיים היה. כאן עמדו הגערער „שטיבל״ ואוטווצקר שטיבל. ומועדון סניף פועלי ציון (ימין), „השומר הצעיר״ „השומר הלאומי״, בית הספר „תרבות״ — כל אלה שכנו ברחוב זה. מוטיל ליפינסקי, ר׳ ישעיה קמין ושמואל דוברושקלנקה היו שכנינו.

קרפיף העצים של שמואל דוברושקלנקה נמצא ברחוב זה, ואנו הילדים מטפסים היינו מעל הגדר שהקיפה אותו ומבלים שם במשחקים. בית הורי עמד בתחום בין בתי היהודים הנמשכים ועולים למרכז, לשוק ובין בתי הגויים היורדים ונמשכים למרחבי השדות השופעים חיטה ושיפון, כוסמת דשנה ואפרים נרחבים של שחת ומספוא עסיסיים. הסביבה הצטיינה גם בגני עצי פרי כגון תפוחים, אגסים ושזיפים (הוועגנערקעס המפורסמות). רבים מיהודי העיר התפרנסו מהם. עם תום פריחת העצים, כשניתן להעריך את גודל היבול העשויים להניב, היו חוכרים מבעל האחוזה את הגן. כל עונת הקיץ ישבו שם הם ומשפחתם, עוסקים בשמירה ובטיפול בעצים ובפרי — עד בוא האסיף. את הפרי הבכיר שיווקו מיד ואת האפיל איכסנו במרתף, או בעליית הגג ובזמן הנאות הוציאוהו לשוק.

ביתנו, בית עצים בעל קומה אחת היה, חזיתו פנתה לרחוב ומאחוריו — חצר גדולה. הורי היו מגדלים בו ירקות, פרחים. גם עצי פרי היו נטועים בו. בסמוך לחצר עמדה טחנת קמח גדולה בת שלוש קומות בנויה עץ, השניה בגדלה בעיר. הגדולה היתה של קנסטר, טחנה בנויה לבנים אדומות ומוקפת חומה סביב כמבצר. את הטחנה שעל ידינו, היתה חוכרת הקהילה מדי שנה לטחינת קמח למצות. לפני החג נעשה בה שיפוץ וניקוי יסודי, מן המסד עד הטפחות. זכורני, כיצד אבא ז״ל, שהיה הנאמן מטעם הקהילה, קיבל את פני הרב דמתא ומלוויו, עובר וסובב אתם את הטחנה והעיר שהכל נקי ואין חשש חמץ. ואז הואיל הרב לתת את ההכשר לטחינת קמח למצות. הטחנה נשרפה בחורף שנת 1929.

חורף קשה היה זה. „הצטיין" בכפור חזק ובשלגים גדולים. השרפה פרצה באמצע הלילה בעצמה גדולה. כל העיר היתה מוארת מלהבות האש וגיצים חיים עפו למרחוק. רק השלג הכבד שכיסה את הגגות ומילא את הרחובות הציל את העיר מחורבן גמור.

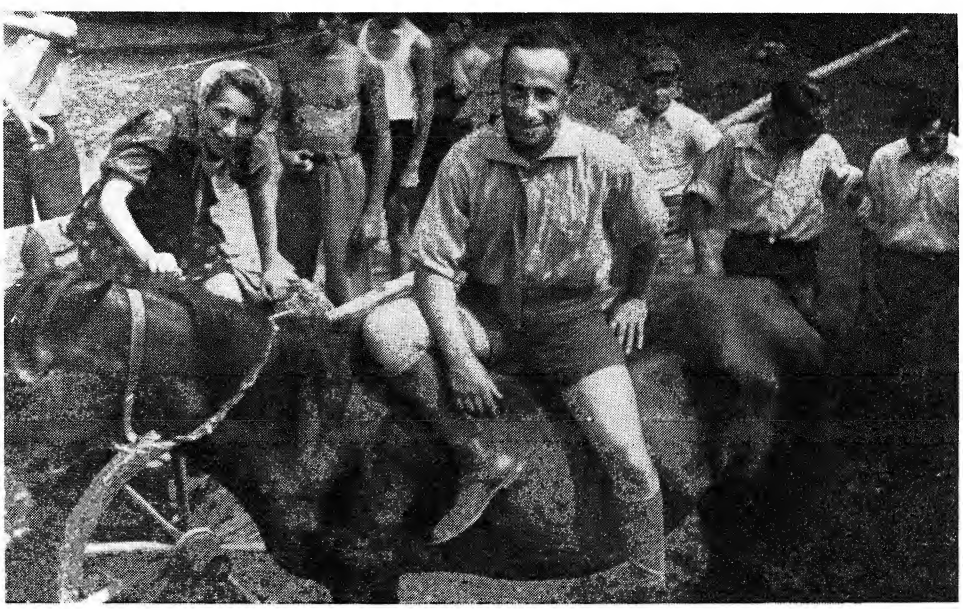

משפחת מורדקוביץ: אסתר, בנה בינם, בתה ונכדתה
די פאמיליע מארדקאָוויטש : אסתר, זון בינעם, טאכטער און אייניקל
The family Mordkowitz: Esther, son Binem, daughter and grand-child

אנחנו היינו משפחה גדולה. הורי, אבי זצ"ל, פישל שלמה מורדקוביץ ואמי אסתר, אחיותי חיה־שרה ואסתר, שתיהן כעת בארגנטינה ורחל ואחי אבא יהודה היגרו לאמריקה (טוביה כעת בארגנטינה), אנוכי ובינם, אחי הצעיר, התפרנסנו מטחינת כוסמת. טחנה לגריסת כוסמת היתה לנו, מעין ריחים המונעים בכוח אדם שכיר. מדי פעם גם אחיותי עזרו כדי להרויח דמי כיס. שלושה מיני גריסים היינו טוחנים; עבים הנקראים „קשיה", בינוניים וסולת צחה כשלג — טעימה מאד.

אבא ז"ל היה מקובל על הבריות. שכנינו הגויים חיבבוהו והעריכוהו. אני זוכר, אחר מלחמת העולם הראשונה, הייתי כבן שש־שבע שנים. כנופיות במדים פרצו ושרפו בסערה מדי פעם את העיר וזרעו הרס וחורבן, וכרגיל שפכו כל חמתם על היהודים. היהודים לא העיזו לצאת אז לרחוב. אבא ואני נכנסנו לטחנה לסדר דבר מה. אחד מהכנופיה שהתמקם בחצר הסמוכה הרגיש בנו, נטפל לאבא בתואנה שהוא בולש אחריהם — ואחת דינו — למות. לא עזרו כל הדיבורים וההסברים של אבא. הוא שלף את חרבו ואמר לבצע את זממו. קרה נס: שכנתנו הגויה היתה במקרה בבית, ושמעה את הדין ודברים המתלקחים, התפרצה פנימה

בינם מורדקוביץ, אחיו של אלעזר מור, מדריך הנוער הציוני במושבת קיץ בצ'ינסטוניוב
בינעם מארוקאוויטש, אינסטרוקטאר פון ציוניסטישע יוגנטלעכע אין דעם ישוב טשענסטאָנאָוו
Binem Mordkovitz, instructor of Zionist youth in Zenstonuf

ונפלה לרגלי הקלגס, בבכי ובתחנונים וכך הצליחה לפייסו עד שנפטרנו ממנו. (הרשעים הללו כמלאכים היו לעומת הנאצים).

איש ענו ומצניע לכת היה אבי, תלמיד חכם וירא שמים, מדקדק בקלה כבחמורה. את כל זמנו הפנוי הקדיש לתורה. ברוחו ובנפשו ציוני היה. זכורני פעם אחת, היה זה בשנת 1916 בערך, לקחני לאסיפה שנתקיימה בבית של אחד מבעלי הבתים (מי היה המארגן והרוח החיה שם? אינני זוכר). דובר שם על קולוניה, רכישת אדמה וקושנים. האוירה היתה נרגשת מאד. נראה היה לי כאילו כל הנוכחים עומדים למכור את נכסיהם ולעלות ארצה. אפשר שזאת הסיבה שאבא לא החמיר עמנו ביותר. האוירה בבית היתה ליברלית למדי. אחיותי המבוגרות השתייכו לסניף פועלי ציון ימין והיו פעילות בו. חברים וחברות היו באים הביתה אלינו, מתוכחים ומדיינים על הבעיות שעמדו אז ברומו של הנוער היהודי הציוני. השמות: יהואש, לויק, פרץ, בורוכוב נשמעו תכופות בבית. ההורים לא כיהו בהם ולא התערבו. עיקר דאגתם היתה לבנים. כאן לא היו פשרות וויתורים. הן הוטל עלינו להיות הממשיכים בדרכם של ישראל סבא לשמור על הגחלת שלא תכבה. בשבתות, התפללנו ב„אוטווצקר" שטיבל. אבא ז"ל היה מחסידיו של הרבי מאלכסנדר. אבל מעטים היו בעיירה והאוטווצקר „שטיבל" היה מעין שטיבל של המיעוטים... בין היתר התפללו בו סטארוגובסקי הזקן, זמלמן, שמואל דוברושקלנקה (עבר אחרי־כן „לגערער" שטיבל) ומן הצעירים יחזקאל דוברושקלנקה, אברהם זמלמן, פסח מושקוביץ, משה גולדשטין ועוד. לימים כיהן משה בשבתות כבעל קורא בתורה. קול ערב היה לו, נעים היה לשמוע אותו קורא בתורה במתיקות וקול צלול תוך הדגשה נכונה של הטעמים.

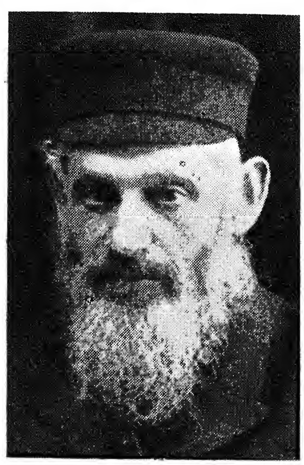
המלמדים

מן המלמדים מחנכי הדור דאז, שרוב רובם של ילדי העיר יצקו מים על ידם הנני זוכר את דניה מלמד דרדקי שלמדנו א"ב ותורת הקריאה*). יהודי פשוט, נמוך קומה עגלגל ושופע טוב לב. למראית עין אינו מסוגל להפריח זבוב מן הקיר. אבל כמה הוא ידע לשמוח ולשמח בשמחת תורה או בסעודת מצוה — לאיש אחר נעשה! זכורני, פעם הזדמן לסעודת מצוה באוטווצקר שטיבל, נכח אז יהודי מוורשה שהשתקע לזמן קצר בעירנו, שידע לנגן בכינור ניגונים חסידיים ערבים. היה הלה מנגן בכינורו ודניה משנס את כנפי הקפוטה לתוך אבנטו. אט אט בהטית ראש כממתיק סוד היה יוצא בריקוד. מרגע לרגע הגביר את המהירות ונכנס לאקסטזה. בזריזות של נער קפץ, עלה על השולחן ורקד בהתלהבות ודבקות כשכל הקהל סביבו שר, מזמר ורוקד. והשמחה היתה גדולה.

*) הוא היה גם מלמד הדרדקאי של העורך, א. צ.

אליה גרשון הבדחן מלמד „חומש" ונ"ך. יהודי נוקשה וקפדן, זורק מרה בתלמידיו. עצם הזכרת שמו היתה מטילה חלחלה בקרב הילדים. עם זה גם ידע ללמד. לייב הכורך, דער איינבינדר, מלמד גמרא — יהודי טוב היה. נוח לבריות וחביב עלינו. הוא פתח לפנינו את היכל התלמוד, גמרא עם קצת תוספות. אצלו „עשינו חיים" בשעות הפנאי. היינו שטופים במשחקים ובכל מיני תעלולים, משחקי מחבואים ב„וויבערשול" (בעזרת נשים), מתארגנים לכנופיות ונלחמים זו בזו וכיו"ב. המשחק האהוב ביותר עלינו היה משחק ה„פאלאנט" (כדור־יד דאז). היינו חבורת נערים עליזים ושובבים. עולמנו עדיין בהיר. אמונתנו איתנה ולמה לדאוג לעתיד, אם התורה היא מיטב הסחורה?

המלמד, בדרגה גבוהה, לפני שנכנסנו לבית המדרש ונעשינו עצמאיים היה אליה הירש. למדן מופלג היה, ידע ש"ס בעל פה. אני זוכר אותו יושב ימים תמימים בבית המדרש מסמיך לגמרא את עינו הפקוחה הרואה בקושי, סגי נהור היה — מתנועע ולומד חרש. אותנו לימד ש"ס ופוסקים. את שעוריו אמר לפנינו בעל פה. גם פתח לפנינו את שער „הזוהר". בעיתות הפנאי, כשרוחו טובה עליו, היה קורא ומסביר לנו שני פרקים מ„הזוהר". תלמיד שסרח, היה מושך באזניו עד כאב. רבים מאתנו הסתובבו באזנים לוהטות... בעידנא דריתחא נזהרנו לא להימצא בטווח ידו...

יצחק פרידמן המלמד ז"ל
יצחק פרידמאן, דער מלמד ז"ל
Itzchak Friedman, the Teacher

זכורים לי כותל המזרח וארון הקודש, האלמימר בטבורו, מעליו היו קוראים בתורה. פרנסי הקהילה היו עולים אליו להכריז הכרזותיהם. מגיד מישרים היה בא בעיירה, מעליו היה מטיף מוסר ומעורר את שומעיו לתשובה, תפילה וצדקה. למעלה ביציע היה „הוייברשול" (עזרת הנשים), ובעליית הגג — חדר „השמות", בו צבורים היו „שמות" ותשמישי קדושה פסולים עד בוא הזמן ונטמנו בבית הקברות שמחוץ לעיר (לרוב בל"ג בעומר).

סביב בית המדרש ובתוכו התרכזו כל חיי העיר ובין כתליו היה יהודי שוכח דאגת הפרנסה ועמל היום, שופך את לבו לפני קונו ולפני חברו, משיחים על מה למעלה ומה למטה, על עסקי ממונות, עניני הקהילה, חדשות העולם הגדול וגם פרשות מדיניות היו „נחתכות" כאן ועיקר העיקרים — בית המדרש לא עמד שומם אף לרגע, אף רגע לא נדם בתוכו ניגון הגמרא המסורתי. יומם ולילה ישבנו אנו הבחורים ולמדנו בהתלהבות.

בית־הכנסת של רציונז׳ — ראציאנזשער בית־הכנסת — Synagogue in Racionz

עם בוקר כבר התמלא בית המדרש יהודים מתפללי „שחרית", אומרי תהלים או מעיינים ב„עין יעקב". סמוך לקיר, בהמשכו של ארון הספרים המלא וגדוש מהדורות רבות של ש"ס ופוסקים ומפרשים שונים, יושבים היו על ידי השולח־נות — הלמדנים שבין בעלי הבתים בעיר, מורה ההוראה הר"ב יצחק מרדכי זלוטניק ז"ל*, ר' ישעיה קמין ז"ל, איצ'א מאיר ללנטר, אבי ז"ל ועוד, ואנחנו — בחורי בית המדרש. איש איש — גמרתו הפתוחה לפניו. קולות ערבים מנסרים באויר. אחד לומד חרש, אחד בקול רם וקול ניגון הגמרא המסורתי מהדהד בחללו של בית המדרש. מפעם לפעם ניתן שיעור בסוגיה חמורה על ידי אחד מלמדני העיר, כשגומר השעור, יושב בראש וכולם מסביבו היו מתנצחים בפלפולים חרי־פים, קושיות ובעיות „מהכא להתם". האוירה נעשתה לוהטת, משולהבת, לעילא ולעילא והיה שמח. אהבנו לשמוע שעורים מפי רבי ומורי הרב יצחק מרדכי זלוטניק ז"ל, ישר ופשוט אמר את השיעור בלי פלפולים וחיטוטים שלא לענין. הסבריו היו בהירים ויורדים לעומקם של דברים. כיהן בתור מורה הוראה בעיר שלא על מנת לקבל פרס איש אמיד היה, נעים הליכות ומכובד על הבריות, ברחשי לב חמים ובהוקרה הנני נזכר בו מדי פעם. אלי התיחס בחיבה יתרה, מאד רצה להביאני לידי קבלת סמיכה לרבנות. התחלנו במסכת „חולין" „יורה דעה" עם הט"ז והש"ך, „חושן משפט" ועוד. שעה שלא הרגיש בטוב הייתי הולך אליו הביתה ללמוד. חס ושלום לא להחסיר שיעור! איש צדיק היה. יהי זכרו ברוך!

בין הצעירים התבלט זליג, בנו של נחום ישראל, איש אגודת ישראל בחור מפולפל וממולח, חריף ועוקר הרים, מחסידי גור הנלהבים, בחסותו נסעתי ביחד עם חבורה שלמה של חסידים אל הרבי מגור. בליל שהותי שם נשרף בית המדרש. זכורני שנתקבלה טלגרמה על שמו של יעקב מאיר ליפינסקי, בזה הלשון: „בית המדרש ושבעה ספרי־תורה נשרפו כליל. גם וולף השוטה נשרף".

המקוה

להווי של החיים שלנו שייכת היתה המקוה, לתוכה היו באים יהודים מקטון ועד גדול לטבול, לטהר ולהתקדש לקראת שבת. המקוה עמדה על מקור מים חיים בעומק של שמונה עד עשרה מטרים. מדי שבוע היתה מתמלאת עד שפתה במים. שאבו אותם במשאבות יד. אחת המלאכות של וולף השוטה. את המקוה חיממו בקיטור שהזרימו דרך צינור מהתנור שעמד בפרוזדור. פים־פם, פים־פם — ברעש ובתרועה נלחץ הקיטור לתוך המים. לא פעם קרה שהמים התחממו למעלה מן המדה בשביל סתם יהודים מכל השנה. היו עומדים על המדרגות ומחכים לרבי

* אביו של העורך.

זרח, לנחום ישראל ולשעיה „מלאך". יהודים חמים, לוהטים היו אלה ודאגנו לכך שמי המקוה רותחים יהיו כדבעי. אט אט היו יורדים למטה, עושים ידיהם כבמשוטים, בוחשים ומערבלים את המים, טובלים כמה טבילות נמרצות והמקוה כשרה לכולם. כיון שעלו מן הטבילה נראו כשלוקים ברותחין.

משה הבלן (דער מקוהניק) וסגנו הראשון של הראש דחברה קדישא בעיר, בן יחיד היה לו, ראובן. למד אתנו בבית המדרש. כשהתחתן קנה לו אביו תמורת

מנדל שואב המים ז"ל ברציונז'
מענדל דער וואסער־טרעגער ז"ל אין ראציאנזש
Mendel the Water-carrier in Racionz

הנדוניה שקיבל כמה מאות פרגיות. החשבון היה פשוט. הפרגיות תגדלנה למטילות ויתפרנס ממכירת הביצים. בקיצור — עבודה קלה ומכניסה. בבוקר בהיר אחד התבשרנו — לא עליכם — שכל הפרגיות מתו. מגפה הדבירה את כולן. אחת לא נשארה לפליטה. כך נסתיים בעירנו הנסיון של גידול עופות בממדים מסחריים...

בתנורו הלוהט של המקוה שרפנו את החמץ בערב פסח אור לארבעה עשר. הבית נקי ומצוחצח, אין זכר לחמץ. רק בכמה מקומות ידועים השאירה אמא בכוונה כמה פרורי לחם. אבא מחפש ובודק לאור הנר. בכנף של אווז הוא גורף את החמץ למטליות ואומר: „כל חמירא וחמיעה דאיכא ברשותי"...

יחזקאל דוב דוברושקלנקה

חברי וידידי הקרוב היה יחזקאל דוברושקלנקה, נולדנו וגדלנו באותו הרחוב. בתי הורינו עמדו קרובים. שכנים היינו, יחד עברנו את הדרך מילדות עד לבגרות, משחקי ילדות — החדר, בית המדרש, יחד גם טעמנו את טעמה של ההשכלה, הספרים הראשונים שקראנו של פייערברג, פרישמן, ביאליק, קבצי „התקופות" וה„עתיד" בעריכת ש"י איש הורויץ. רישומם של הספרים הללו עודנו חרות בלבנו עד היום. חיינו חיים שלוים ושלמים, אמונתנו והשקפת עולמנו ברורה ואיתנה ופתאום — הכל עומד להתמוטט כבית רעוע ביום סער. בעיות ולבטים שבהם התלבטנו תמיד ושפתרנום בדרך הסלולה של אבותינו — קמה בכל חריפותם מחדש. תילי־תילים של דילמות, הר שלם קם ונעו׳ם מסביבנו ותבעו את פתרונן, היינו כמוכי־הלם.

יחזקאל, אנכי, חברנו פסח מושקוביץ התנפלנו על הספר כתועה מדבר על מעין מים. יחד קראנו, למדנו, התוכחנו, החלפנו דעות והשקפות. נתפשנו לאמונות חדשות, נהפכנו למתקני העולם, דאגנו לכלל האנושות, חיפשנו, גיששנו אחרי דרכנו ומקומנו בחיים ובעולם; היתה זו תקופת חיים רוגשת מלאת חוויות סוערות. ל'א בנקל עלה הדבר בידינו. הורינו ויהודי העיר שמרו את צעדינו בשבע עינים. אבל מצאנו דרכים משלנו להרוות את יצר הדעת.

אישיות רבגונית היה יחזקאל דוברושקלנקה, משכיל היה במלוא מובן המלה. בקי בספרות העולמית, ובעיקר בספרות העברית החדשה. היה בו הרבה מן העסקן והפוליטיקאי ער וקשוב תמיד למתרחש בעולם הגדול ובמחנה היהודי, בעל עמדה ברורה ומוגדרת מאד. פעיל בחיים התרבותיים והצבוריים בעיר; תמיד עסק בשכנוע, ברכישת נפשות לרעיון הציוני, ובהצלחה. מחונן בקסם אישי ובסגולות של מחנך, ידע למצוא מסילות ללבו של הנוער. וחביב ומקובל היה על כולם, ציוני מסור היה בלב ונפש.

הוא שביסס והעמיד על רמה נכונה את קן „השומר הלאומי" וחינך דור צעירים להגשמה ולעליה. רבים עלו לארץ. בהשפעתו הצטרפתי ל„השומר הלאומי", הייתי חבר פעיל בתנועה. לאחר ששהיתי תקופה מסויימת בהכשרה עליתי ארצה.

יחזקאל היה היחידי שליוַני לרכבת. עזבתי את עירנו בחשאי, כדי לא לעורר את תשומת לב השלטונות, כיון שחייב גיוס הייתי לצבא. התנועה הציונית דרשה מחבריה העולים להצטרף ולהשלים את הקיבוצים הקיימים במגדיאל, בכפר סבא וליסד קבוצות חדשות. הדגש החינוכי ניתן על הסיסמה: „להגשים חיי קבוצה". יחזקאל דחה משום כך את עלייתו. הוא חשש מחיי הקבוצה שמא לא ייקלט. אינדווי־דואליסטן היה מטבעו ובהשקפת עולמו. אדם ישר היה, פיו ולבו שוים, ולא רצה להבטיח את שאינו מסוגל לקיים. לאסוננו, הוא נספה בשואה. יהי זכרו ברוך! תהא נשמתו צרורה בצרור החיים עם כל נשמות האהובים והיקרים, קדושים וטהורים אשר עונו על קידוש השם.

מסיים אני את דברי בחרדת קודש: מראות קמים לעיני רוחי, אני עובר ברחובותיה ובסמטאותיה של רציונז' בין בתי אבן לתפארת, בין משפחות ענפות מושרשות, מטייל בין בתי המסחר, בתי המלאכה וסדנאות יהודיים, ובין ה„שטיבלך", בתי־תרבות, וחינוך, צופה את מוסדותיה וחברותיה, החל מחברת „גמילות חסדים" וכלה ב„חברה קדישא", הכל וכל בנויים על טהרת ההתנדבות, עזרה הדדית ואהבת ישראל. חש אני את פעימות חיי העיירה התוססים, חיים יהודיים טהורים ותמימים, שלמרות היותם מוקפים סביבה עוינת ומתנכלת, תוך מלחמה מתמדת על פת לחם, שמרו על חיי קהילה מסודרים, על ייחודם היהודי והאנושי; תמיד שמחים בחלקם, שופעים בטחון בצור ישראל, חדורי חזון הנביאים ואמונה בעולם טוב יותר.

מכתבי יחזקאל דוברושקלנקו ז״ל —
לח״כ משה קול, ראש עליית הנוער

...יש להתיחס בדאגה לעתידו של הקן, השומר הציוני שרוב מנהליו יעזבוהו בקרוב, מי עקב יציאתו להכשרה ומי בגלל עלייתו או כניסתו לסמינריון. העבודה בקן כיום היא די יפה ומגוונת. שמעתי, למשל, הרצאה על תורת ההתפתחות האבולוציונית של בעלי־החיים עפ״י דרווין וסקירה על קורות השפה והספרות היידית ושיחה על המצב המדיני, הכלכלי והתרבותי בימי החשמונאים, דברים שלא עסקו בהם עד עכשיו בקני גלילנו, שהצטמצמו בהם על־פי רוב בהטפה ציונית גרידא. חזיון זה הוא חיובי בכללו. יש צורך לשמור על העיקר — חינוך ציוני ולאומי מעמיק, אחרת נהפך להסתדרות חנוכית־למודית בלבד. לעת־עתה הרי הסכנה ממנו והלאה.

ברציונז׳ המצב בקן לא נשתנה אף כלשהו לטובה. להיפך, הולך ומתבלט אופיו המיוחד של קיננו, שנמצאים בו כמה יחידים מסורים בכל לבם לתנועה, לרעיונה ולקן. ומאידך גיסא מתיחסים החברים בקן באדישות גמורה לכל זה ומשתייכים אליו רק משום שהיציאה כרוכה באי־נעימות ואולי גם מפני שבקן יש להם סביבה מעניינת וישנה האפשרות לבלות בו בנעימים: בשירה, בריקודים וכדומה, דברים שהנוער אינו מזלזל בהם כל עיקר.

יש תקוה להגדיל את הקן במספר בחורים די מפותחים. ודאי נפיק מהם תועלת מרובה בעתיד. אני עושה כל מה שבאפשרותי. הדבר קשור בקשיים, כי ההורים של הבחורים האלה הם חרדים והשם „שומר״ מאוס עליהם. בכל זאת מאמין אני ברצונם הטוב של המועמדים שיתגברו על כל המכשולים. בכל אופן בעתיד הקרוב אדע את סוף כל הענין.

מהה״ר אין קול ואין קשב ממש כמבית־קברות. מגיעות אמנם לפעמים אי־אלו ידיעות מפי שומרים המבקרים אותה בהיותם בוורשה. כפי ששמעתי מתעתדים שם להוציא עתון עוד בחודש זה, ובשירפץ ראיתי אפילו הזמנה לחברי המועצה שיכתבו מאמרים לעתון, כאילו רק לחברי המועצה ניתנה רשות הכתיבה...

כאן התארגן קיבוץ של „החלוץ״ המונה 12 איש. אני מבקר לפעמים במעונם, כדי להכיר במקצת את חייהם, דעותיהם וכו׳. הם חיים כמובן בקיבוץ, אולם אם זהו ה„קיבוץ״, אז אוי ואבוי לרעיון הקיבוצי!...

בתנועת ה„שומה״צ״ שוב משבר, ואולי זה המשך? אבל הפעם לא בחזית האידיאולוגיה הציונית־הסוציאלית, ששמשה עד הזמן האחרון למקום התורפה של התנועה, בשל הסתירות הרבות שנהוו אצלם מתוך תפיסתם הציונית והסוציאלית כאחת: סוציאליזם מרכסיסטי רדיקלי וחינוך רומנטי, עלייה המונית ואירגון משותף,

מלחמה ברכושני וחוסר רכוש מעמדי או אפילו לאומי במידה מספקת, והכנסת עלייה נוספת, ועוד ועוד פרצות וסדקים שונים ומשונים — — —

★

...כרגע קבלנו חוזרים בדבר אסיפת היסוד של הסיעה הכלל־ציונית בהסתדרות העובדים. שמחתי על השתתפותך הפעילה בה, משמע שמכתבך המלא יאוש נכתב בשעה של מצב רוח מדוכא. אחרת גם קשה לי לבאר את המסקנות שלך, „תנוח לה פולין על משכבה". התאמין באמת שהתנועה בארץ אחרת תשמש רזרבה למגשימנו בארץ? אמנם גם אני מכיר היטב את המצב בקנים, בקיבוצים ומוסד המנהלים. יתר על כן, כאח לתנועה אני חוזה בבשרי את האוויר של בית־הקברות העולה מפה ומפה. בכל זאת חושבני שאסור לבוא למסקנות כאלו. אל לך לשכוח שאתה אחראי יותר ממי שהוא אחר לגורל התנועה הפולנית בשל לכתה אחריך במדבר וכו' בימי בן־שם, גליציה ועוד ועוד. קל להבין את ההתמרמרות שלך בראותך את האנשים שהעמדת אותם ע"י ההגה, והנה עיניהם לעיניהם... אבל כל זה אינו פוטר אותך מדאגה וחרדה לעתיד התנועה. אדרבא, עליך מוטלת החובה לטהר את האווירה ככל האפשר. אין לי עדיין ידיעות מפורטות על המקום שתתפש בהנהלת הסיעה ועל מקומך בקיבוצנו. אולם משער אני שהשפעתך תהיה די חזקה שתוכל להשתמש בה כדי „להטיל את מוראך" גם כאן. כמו־כן, אל תשכח, שבתנועה כולה ובעיקר בין המנהלים שלה בפולניה השפעתך יותר רבה וכוחך יותר גדול מאשר השפעתה וכוחה של הה"ר, לרבות ח' ב„מרכז" גם יחד, ואולי דווקא, בשל הסרטיפיקטים שבעזרתם „נשתתקה" דעת הקהל בתנועה...

אשר לסיעה, מי יתן ונרווה נחת ממנה. ברם, מסופקני אם לא יעבור עליה כל מה שעבר עלינו כאן עד לקיץ 1934. דומה שהגליצאים ינסו לכוף עלינו את דעתם, כדי „להשתיק" את הסתירות והנגודים שמכרסמים בלבותיהם, בפרט שעם קיומו של הארגון הכ"צ יהיו מוכרחים לתפוש עמדה ריאקציונית. מעניין איפוא הרכב הכוחות בסיעה, והפעם הבודדים אולי יכריעו את הכף.

בעיירה החיים זוחלים במסלולם הרגיל. היהודים לוחמים כאריות לפרוסת לחמם. המצוקה הכלכלית מתגברת, נוסף לה הנחשול של פרעות „קטנות" ומשפטים על היהודים שהגינו על חייהם. והנוער הפולני מתחנך באטמוספירה נוראה ולאט לאט ה„סנציה" מתפוררת לרסיסים והמחנה הלאומי־„דמוקראטי" מתכונן לקבל את רסן הממשלה בידו. דומה שאם תבוא היום לפולניה, לא תכירה ביחס לאנטישמיות. ממש „אין רגע בלי פגע". בפתחי בכל יום את ה„היינט" אדע מראש לחפש את המקום שנועד אתמול לפורענויות, אולי בשל הידיעות על חוסר־העבודה לא גרמו

לירידה במצב רוח ההמונים לארץ־ישראל. להיפך, הולכת ומתגברת ההכרה שפתרון הציוני הוא היחידי שיפדה אותנו ממה שמתרגש לבוא...

יחזקאל

רציונז׳, 4.7.1935 לנ״ל.

...את גלויתך קיבלתי ושבעתי נחת מהסיכויים המרהיבים שעומדים לפנינו עם התפתחות ה„פעראייניגונג״. דומה שספינת תנועתנו הנטרפת הגיעה לחוף מבטחים. זה מוסיף טעם וענין לעבודתנו כאן בתנועה וודאי יגרום להתחדשות הכוחות בינינו.

אתמול שבתי מוורשה ובאתי בדברים עם הה״ר על דבר „תכלית״ שלי, היינו: עליה. הצעתי שיקחו בחשבון את ימי ישיבתי בביסטרה ואת עבודתי בחבר־המנהלים (שאם לא הביאה פרי רב, הרי בשל התנאים האוביקטיביים שלו) את עבודתי בכל מקום ויכינו לי דרכיה, ואני מצדי הצטרכתי (לפי הצעתי) לצאת ל„הכשרה״ עד כדי סטאז׳ ראוי (שנה, לפי החוק). על זה ענה לי יצחק ק., שמביסטרה עלי להתיאש, כיוון שזו שייכת למשרד הקראקואי. ואשר לעבודתי, הרי שעשיתי חובתי, ואם אני רוצה לעלות, עלי לצאת מחדש לקיבוץ ולשבת שם מועד מסויים ואח״כ נדבר... ואם איני מסכים להצעה זו, שאין לה כל הצדקה בנוגע לי, באשר מה תתן ומה תוסיף לי ההכשרה, — מקצוע? אני יודע. חינוך חברתי? קיבלתי דיי, ואם איני מוכשר עדיין, מסופקני אם „אתכשר״ בכלל. (אז כה דבריו, הסכת ושמע, יקירי: „השתדל להשיג אלף לא״י ועלה!...״ לשמע הדברים האחרונים נדהמתי — אולי טועה אני, אלא שבשעת מעשה הרגשתי מעין ציניות ולעג לרש בדברים הללו — והפסקתי בשיחה.

מוניה ל. אמר לי שאין בידם לנהוג אחרת, כי המשרד דורש דוקא סטאז׳ של הכשרה מכל עולה, בטרם יתן את הניירות להשגת הדרפיה. מכל השיחות והווכוחים יצא, שאין לי תקווה לעלות בשנים הקרובות. ויצחק אפילו טוען שתעודה נהדרה מוטלת עלי בעבודתי הציונית בגולה. הייתי בעיני כיהודי בן שבעים, שאין לו כל אפשרות לעלות, שרואה את ציוניותו בעבודת ההווה, בהכשרת הדור הצעיר, והוא עצמו בן דור המדבר...

אגב: בחילוף מכתבים פרטי ביני ובין יצחק הוא העמיד אותי לפני שאלת התכלית והציע לי ...לצאת את התנועה, וכל זה משום שחשד בי שאינני תמיד תמים־דעים עם הרעיון הציוני, שסחף את רוב האנשים ההוגים בתנועה, לראות בו חזות־הכל. ברם אני, הספקן התמידי, חושש גם כיום לכמה שאלות מאד חשובות (שאלת המשפחה, החינוך וכו׳), אם תיפתרנה בקיבוץ. אבל אני בטוח שאכנס

לקיבוץ על אף הכל, כיוון שסוף־סוף מעדיפים את הרע במיעוטו. והנה לפני העולם הגדול והנורא על השקר הטמא ו„הקדוש" השולטים בו, עם העוול הכלכלי האיום שפתרון לו — הסוציאליזם — נעשה „הילכתא למשיחא". והנה הקיבוץ, שאף השאלות הנ"ל פתרונן בו אינו מן הנמנע, זוהי רק שאלה של איכות האנשים וכו'. אבל הוא מסיר מהאדם את עול הרווח והופך את הממון למותרות, שבטבע הבודד לרדוף אחריו, מרתק את אנשיו לעבודה גופנית, שאני רואה בה את המפתח לגאולת האומה והעולם. אזי מובן שאבחר בקיבוץ והפקפוקים ישארו פקפוקים גם לאחר שאחיה הרבה שנים בקיבוץ. הרי כך חייתי מספר שנים בתנועה למרות ה„אולי" שניקר במוחי תמיד; הספקות מסורים למוח. אולם אני, לבי שולט עלי שלטון בלי מצרים והלב נמשך להתחיות חברית, לאחריות ציבורית ולנטל של אידאה מלהיבה. יתכן שקושיות ערפה של הה"ר היא תוצאה מהאפיקורסות שלי, אבל זוהי, כאמור, אפיקורסות של מאמין...

בכל אופן, ממך אני מבקש, שתואיל להידבר עם דנציה ועם אליעזר, שניהם הבטיחו לי להעלות אותי ארצה על יסוד עבודתי בחבר המנהלים, וכולכם יחד תפנו בבקשה להה"ר שתסדר את הענין. אני חוזר, שאיני מדבר על עליה מידית, אסכים לעלות גם אחרי הפסח הבא, ובלבד שיהיה לי הבטחון שאעלה. מובן שבינתיים אעשה כל עבודה ואולי גם אצא לקיבוץ. לעת־עתה מצבי הגופני אינו מרשה לי זאת. אני הייתי היחידי ברציונז', שלא נתקבלתי השנה לצבא. כידוע גייסו הרבה בהתחשב עם זה שבשנים הקרובות מספר המועמדים ירד ויפחת, כי שנות 15, 16, 17 של המאה הזאת שנות מלחמה היו. אבל הפעם איני רוצה לסמוך על „הבטחה" גרידא, כי לדאבוני נוכחתי שחברי הה"ר אינם עוסקים בקטנות של „מדבר שקר תרחק"...

יותר חדשות אין. ה„חום" בקשר לבחירות לקונגרס הולך ועולה. בכל זאת מובן שלא יגיע לידי מעשים שנעשו בשעת הבחירות הקודמות. ואני הולך לי יחידי בלילה בלי כל חשש של התנפלות...

יחזקאל

אברהם יוסף קליינר

ראשיתה של רציונז׳

לפני כמאה ועשרים שנה (בשנת 1842), משנפטר יהודי ברציונז׳ לא היה בית קברות כדי להביאו לקבר ישראל ונאלצים היו להוליכו לעיירה הסמוכה, רדזונוב.

בימי בראשית ההם היה גטו יהודי בעיר. התושבים היהודים התרכזו ברחוב וארשה. רק לאחר זמן התפתח הרובע היהודי והתפשט גם לשוק הגדול ולרחובות המסתעפים ממנו, הקיניקי, המלאוואי והפלוצקאי ואחרים.

בשנת 1908 מנתה רציונז׳ חמש מאות משפחות יהודיות. לתקופה זו שייכים זכרונותי הבאים להלן:

יחיאל בירנבוים*

לר׳ יחיאל בירנבוים השתייך היער קרייקובה. הוא היה גם בעל אחוזה בכפר קריצ׳בה. עם איסוף היבול של תפוחי־אדמה ממאות מורגים, דאג גם לספק מעשר לעניים. היה מעמיס את תרומתו על עגלה גדולה ומהלך אחריה. משראה שתפוח־אדמה אחד נופל מן העגלה היה מרימו, מנגבו ומניחו בחזרה לעגלה. שאלוהו בתמהון:

— רבי יחיאל, לשם מה תחוס על תפוח אדמה אחד בעוד אתה תורם לעניים עגלה שלמה?

— כדי שידעו העניים היהודים, שתפוחי אדמה אינם מתגלגלים ברחוב, אלא צריך לעבוד עליהם עד שיצמחו מן האדמה.

כשרבי מנדל גרנט היה חולה, היה יושב בקיץ ביער קרייקובה ואני וחברי הלכנו ברגל ששה קילומטרים, בוקר בוקר, כדי ללמוד אצלו גמרא ובערב חזרנו ברגל. מדי בוקר היה רבי יחיאל בירנבוים נוסע בכרכרה שלו היערה. ביקשנו שיעלה אותנו על כלי הרכב שלו. התלוצץ האיש ואמר:

— הליכה בריאה לרגלים צעירות!

מה עשינו? עשינו קפנדריא, דרך השדות הזרועים והקדמנו להגיע ליער לפניו. מאז כל אימת שראה אותנו הולכים היערה — אסף אותנו אליו ל„טרמפ״.

היו לו חמשה בנים ושלוש בנות.

* יחיאל בירנבוים הוא חותנו של ר׳ צבי צמח הישיש בן צ״ג, ייבדל לחיים ארוכים, סבה של רעיית העורך.

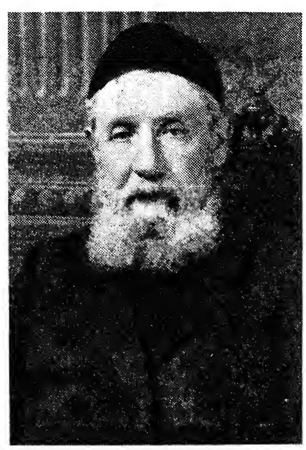
נכדו משה הלברשטט משכיל היה, ייסד את „אגודת צעירי ציון" בעיירה וגם „מנין" לתפילה בביתו של פרוכובניק.

בבוקר בהיר של שמחת תורה, יצאה הברה: משה הלברשטט יחד עם יחזקאל חלבובסקי (הוא יחזקאל בית־הלחמי) עלו לארץ ישראל. הרושם היה עז. כל העיירה היתה כמרקחה.

כעבור חדשים מספר נתקבלה ידיעה שמשה הלברשטט חלה במלריה ונסע לגבלונס (צ'כיה). לימים נעשה שם מיליונר, לבסוף ניספה בשואה הנאצית.
יהי זכרו ברוך.

הציונים הוותיקים

מנדיל ווייס ומשה פומפר היו הציונים הוותיקים ביותר בעיירה. הם שותפים היו לטחנת הרוח היהודית היחידה שבעיירה. טחנה זו סימנה את תחום השבת, עד כאן מותר היה לנו לטייל בשבת אחר־הצהריים. ציוני ותיק אחר היה גם יצחק קשצ'נובסקי. דוד מאיר קליינר, אבי ז"ל, דר בשכנות עם מנדיל ווייס ברחוב התיפלה (הכנסיה) — שותפים היו ל„צפירה". ובידוע שאסור היה ברציונז' לטלטל בשבת, השתמשו בי הילד הקטן כשליח לטלטל את ה„צפירה" משותף לשותף. בשעת אותו מעשה היה לבי נוקפני: כנער שהתחיל לומד גמרא, שמא מסייע אני לדבר

ר' יחיאל בירנבום ואשתו איטה ז"ל
Yechiel Birnbaum and wife Itta

אפיקורסות, כפי שרינּנו המלמדים בעיירה כנגד קוראי „הצפירה”, אף על פי כן היה לי הסיפוק שאני מציל אותם מחטא טלטול בשבת.

ליפא

משכיל היה ובקי בתלמוד, בתנ"ך ובלשונות. ויש אומרים שהיה גם סוציאליסט הוא נסע לבלגיה והשתלם שם, אך השלטונות הבלגיים חשדו בו ושלחוהו חזרה. הוא חזר לעיירה כשאינו שפוי בדעתו. בבקרים נראה היה ברחובות העיר לבוש בגדים בלויים, ילקוט נודדים על גבו ומימיה בצדו. כשנשאל: לאן אתה הולך?

— לארץ ישראל! — השיב. בכך היה נכנס לבית המדרש, נגש לארון הקודש, מגולל את הפרוכת, פותח את הארון ושר בגעגועים ודבקות „על נהרות בבל”.

שמשים

שמשון שמש גוץ היה, בעל אף פחוס. כל בוקר היה משכים ומעיר את היהודים בהקישו בפטיש של עץ בדלתות: „יהודים קומו לעבודת הבורא! יהודים קומו לתהלים!”. והיה מהדהד הקול בנעימה נוגה, מחרידה כשהמלים יצאו מפיו בהברות, הברות ממושכות. כן היה פונה לרחוב התיפלה (הכנסיה) ומכה בפטיש עץ על דלת אחת המשפחות וקורא בשמות הבנים: איטשע, דוד, איטשע, דוד, קומו עצלים לעבודת הבורא! באותו הקול המעורר — המזעזע, — הי, חבריא, קומו לעבודת הבורא!

קולו היה מהדהד ומגיע עד לכנסיה הקתולית...

משה אהרן — מלמד דרדקי

היה מנהג ברציונז' להביא תינוק בן ארבע עטוף בטלית של אביו למלמד ר' משה־אהרון ז"ל. היה מראה המלמד לילד בנוכחות אביו וכל התלמידים אלפון. ואמר לו: חפש א'! וכשמצא התינוק את הא', ראה לתמהונו כי נזרקה אליו מלמעלה פרוטה של נחושת.

„הנה מטבע זו זרק לך המלאך!” — הפטיר המלמד והילד שמח מאד.

יוסף — המלמד הליטאי (יוסלי)

גוץ היה והצטיין בזריזות־ידים ובכשרון לגזור בנייר צורות נאות ולחטוב בעץ מעשה אמנות. במיוחד הפליא לעשות כשהגענו לפרשיות בהן תיאורי המשכן וכליו ובגדי הכהונה. אותה שעה היה ממחיש את הלימוד בצורות שגזר ושגילף והנעים לנו את הקשה שתירגם מעברית לאידיש ליטאית, שאנחנו בני השש—שבע התקשינו להבין. תודות להמחשה זו התגברנו על הקשיים, הבנו וידענו את סיפורי החומש.

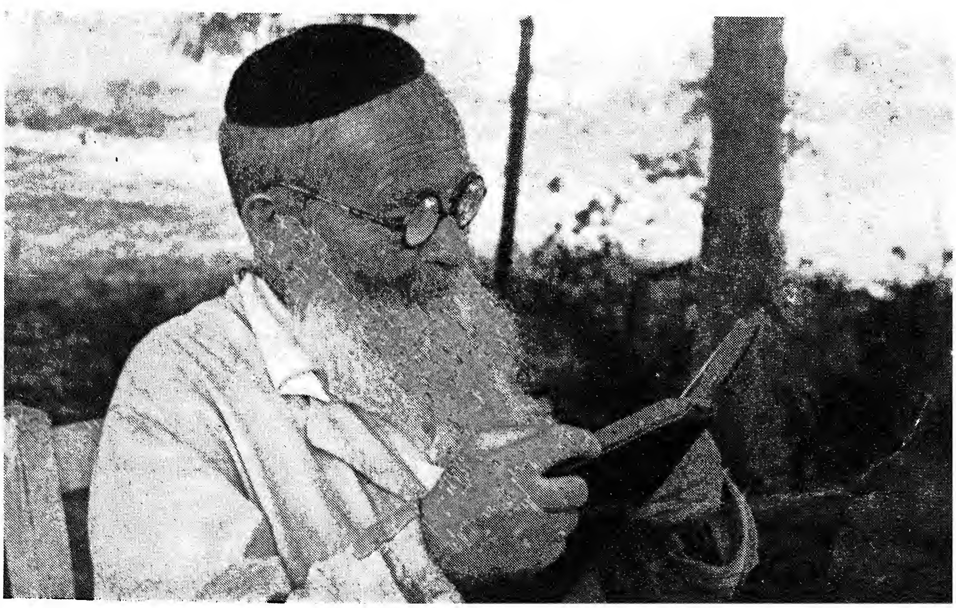
היו שתי כתות ב„חדר" של יוסילי. בעוד שהגדולים בני השמונה היו לומדים, היו בני השש מורטים נוצות ועוזרים לאשת המלמד ל„רבנית" שהיתה אשתו השלישית או הרביעית (כי נוהג היה מדי פעם להתגרש ולשאת אחרת. אמנם נשים צדקניות רינגו אחריו — הרי שלא צעיר היה כבר).

בשבת אחר־הצהריים היו באים ל„חדר" שלו ללמוד „פרקי אבות".

ר' מנדיל גראנאט

חסיד גור היה קרובם של המשוררים י"צ ויעקב רמון והיה מלמד רק שני נערים בגיל שלש עשרה. הוא שהעז לא לפי המקובל בעיירה, ללמד גם תנ"ך וגם לשון קודש. ולקרוא עם התלמידים בעתון העברי „המגיד". וכיון שרבי מנדיל החסיד חשש שמא יבקע קול הנביא בעד החלונות ויוודע ב„שטיבל" שהוא מלמד מקרא ויחרימוהו — קם וסגר את החלונות.

ר' דן קירשטיין, מלמד דרדקי של רוב ילדי רציונז'
ר' דן קירשטיין, דרדקי מלמד פאַר די מערסטע קינדער אין ראַציאַנזש
Reb Don Kirstein, Infant School Teacher of nearly all the children in Racionz

הוא הראשון שלימד לבנו יחזקאל, לדבר לשון קודש מקראית, מליצית, בהברה אשכנזית. כן לימד אותנו ר׳ מנדיל לשחק בשח־מט. יומיים היינו משחקים משחק אחד. פעם אחת שיחק ר׳ מנדיל עם ר׳ צבי צמח, שלא היה חריף ביותר בשח, ועמד להפסיד את המשחק. נזהר ר׳ מנדיל שלא לראותו בכשלונו, סיבב במכוון את הדברים כך, שהוא יכשל ויריבו ר׳ צבי צמח יזכה כביכול במשחק — כדי לא לביישו.

ר׳ מנדיל גראנאט היה רגיל להשמיענו דרש זה: ב„אבות" למדנו: „על שלושה דברים העולם עומד: על התורה, על העבודה ועל גמילות חסדים". על שום מה לא מצאו חכמינו עוד עמוד אחד להעמיד עליו את העולם? הלא ארבעה עמודים יתמכוהו יותר טוב? אלא זה טעמם של חכמינו: אם יבואו, למשל, ליהודי ויאמרו לו עשה גמילות חסד, ישיב, לא אעשה. וכי מה בכך אם לא אעשה גמילות חסדים, הרי בשל כך לא יחזור העולם לתוהו, הרי העולם עומד על ארבעה עמודים ויחסר אחד, יעמוד גם על השלושה. אולם אם העולם אינו עומד אלא על שלושה עמודים, נמצא שהמסרב לעסוק במצוות גמילות חסדים וישתמט ממנה — העולם יתמוטט, שכן לא יוכל לעמוד על שני עמודים בלבד.

ביקור חולים

כשחלה מישהו ברציונז׳ נתעוררה דאגת כל העירה. היינו לנים אצל החולים לפי תור. אבי, דוד מאיר ז״ל, היה גבאי בביקור חולים. מדי פעם היה נוסע לוורשה ומביא עמו ארון מלא רפואות ומכשירים שונים כגון טרמומטר, כוסות רוח, הוקן, קערת־שכיבה וכדומה, והיה משאיל לכל חולה נצרך.

לקופת ביקור־חולים היו משלמים תשלומים שבועיים, אגורות אחדות. משה אינדר היה הגובה. חסיד היה, אלא שפעם אחת ישב ליד אמי, שצעירה היתה אז, ליד שולחן אחד, כדי למסור לה דין וחשבון כספי. וכשהעירו לו:

— היתכן, היאך יושב חסיד גור שכמותך עם אשת איש ליד שולחן אחד? השיב בביטול: היא אינה בעיני אלא כאווזה לבנה.

מלבד ההתחיבויות השבועיות היו אוספים תרומות על ידי התחפשות לקצינים רוסיים. והיו לנו, הבחורים, תחפושות נהדרות. מחופשים היינו מבקרים בחתונות ובפורים בכל בית ואוספים כספים לשם ביקור חולים.

חתונה ברציונז׳

אולם לחתונות לא היה ברציונז׳, אלא שאצל דוד מאיר קליינר ז״ל, אביו של אברהם יוסף מספר הזכרונות — היה אולם גדול בדירתו שנקרא „הטרקלין".

כל שבועיים הרשתה משפחה זו ללא שכר, שיחוגו חג כלולות של זוג צעיר ב„טרקלין". באותו ערב העברנו את המטלטלים מן הטרקלין לחדר הסמוך ולחנות ואנחנו הילדים וגם אמא לנו בחנות. היו מעמידים את החופה בחצר בית־הכנסת והוליכו את החתן והכלה לאורך כל השוק — כמחצית הקילומטר בליווי אבוקות ונרות דלוקים וכלי־זמרים שכללו שני יהודים וגוי אחד משופם שהיה סנדלר במקצועו אבל כנר טוב. הוא גם היה המורה לכינור לבני משכילים בעיירה.

שריפה בעיירה

רציונז' כמעט כולה בנויה היתה בתי עץ, בתוכם ביקתות נמוכות ורעועות. בקיץ אחד פרצה דליקה גדולה ב„בלוניה", רחוב הביצות הגדולות. עמדו שם מלבד ביקתות עץ גם גרנות ואסמי־תבואה. השריפה אכלה את כל בתי „בלוניה". הבכיות והיללות של התושבים עלו עד לב השמים מחשש שמא כל העיירה תשרף. יהודים וגוים התרוצצו בבהלה כשדליים בידיהם לעזור למכבי־אש הפרימיטיביים.

מפקד מכבי־האש היה מקפיד מאד על המשטר והמשמעת בין פיקודיו המכבים. למרות הסכנה היה אומר:

„שכל העיירה תשרף — אבל סדר — מוכרח להיות". וכשהגיעה האש לביקתה הקטנה של מרדכי הנפח, נפסקה בבת אחת. אז הביטו הכל על הנפח הפשוט כעל אחד מבני למ"ד וא"ו, צדיק נסתר שבזכותו נפסקה הדליקה והעיירה ניצלה. אפילו הנוצרים הצטלבו למראה הנס שראו עין בעין.

כאן יש לציין: בשעת השריפה בעיירה, היו הקתולים יוצאים מבתיהם ובידיהם צלמים ותמונות קדושיהם ובכו תמרורים.

הנשים הצדקניות

שתי נשים היו בזמני (1908) ברציונז' שמחמת אדיקותן היתרה לבשו ציציות (טליות קטנות). האחת היתה הינדה הכובענית והשניה — אסתרקה הרבנית, אמו של יחזקאל מוהל. שתיהן היו משכימות בבקר ואומרות תהלים בקול רם עד שהשכנים הקיצו וידעו שהגיע זמן תפילה.

בעל העגלה

נחמן ציון בעל העגלה בנסעו לפלוצק וישב על הדוכן שלו בכילה הגדולה היו המושכות כרוכות על כלונס העגלה ובידו היה פתוח ספר התהלים ולא פסק פיו לרגע מלאמר מזמורות עד שהגיע לפלוצק, והסוסים ידעו מה מתבקש מהם ולהיכן ילכו מבלי שהעגלון יזכירם

שראייר החובש

בעל גוף היה וכבד הליכה. רופא משפחה היה ומומחה לכל מחלה. והיה מקובל על כל יהודי רציונז׳. לפרקים העדיפו אותו על הרופא הגוי הדוקטור המוסמך.

שראייר זה, אם כי יחסו צונן היה לדת ולמסורה, לימים נעשה חסיד נלהב של חסידי השטיבל בני הבי״ק (בני ישראל קדושים). וכך היה הדבר:

שראייר היה רווק זקן שהתידד ביותר עם גברת עשירה אחת אלמנה או גרושה בשם ק. אשה זו קפצה ידה מלתרום או לנדב דבר לצרכי צדקה כמנהג כל יהודי רציונז׳. וכל גבאית שהיתה נכנסת אליה לשם מגבית דחופה לעני או ליהודי ירוד, שחלה פתאום במחלה אנושה, סירבה לתרום אף פרוטה אחת.

משמתה, סירבה „חברה קדישא״ לקבור אותה מבלי שתקבל מקרוביה סכום גדול תמורת ה„קרקע״. מתפללי השטיבל בי״ק התנגדו להחלטתם. מה עשו אלה ממתפללי בי״ק שהיו גם חברים ב„חברה קדישא״? נטלו את הנפטרת בלילה וקברוה בסתר.

משנודע לשראייר מעשה „חסד של אמת״ זה, שעשו עם ידידתו לשעבר, נתפעל ביותר מן המעשה הנועז והחליט להתפלל בשטיבל שלהם ולתמוך בהם, שכן עשיר היה. הוא גם השתתף בסכום גדול בכתיבת ספר תורה והסיום החגיגי נתקיים בביתו. מאז התחיל לבוא לשטיבל בשבתות ובחגים. כן תרם ש״ס וילנא לשטיבל של בני הבי״ק.

מורים ברציונז׳

אצל חיים משה גולדברג למדו ילדים וילדות מטעם הממשלה הרוסית. למדו אצלו רוסית וכתיבה תמה באותיות רוסיות וכשבא המפקח מוכרחים היו לקום, להוריד הכובעים ולאמר את התואר של הצאר במילואו.

משה בר טרומבקה אף הוא היה מורה משכיל. שניהם לימדו גם לימודי חול.

גר צדק

יום אחד הופיע יהודי בעיירה וסיפר שגר צדק הוא. באו לבית־המדרש ואספו נדבות למענו. היה זה מאורע חשוב בעיירה, גוי שהניח כל הגויים החפשים במדינתם והצטרף לכלל ישראל הסובלים מרדיפות ומצרות. בינתיים נקלע לרציונז יהודי בן עיירה אחרת ושאל בתימהון:

— מה, זה גר? הרי זה יהודי, הכרתי את אבותיו ואבות אבותיו!

מיד החליטו הבחורים למתחו על השולחן ולכבדו ב„משכנתא״. בשעה שספג את המלקות צעק:

— אוי לי, ווי לי! לו היה אבי גוי — איש לא היה פוצה פה והייתי מקבל הנדבות, עכשיו שאבי היה יהודי — הפסדתי ואני לוקה!

שרגא יוסף אוסטרן

בבית המדרש הישן

היה זה בשנת 1916, אחרי סוכות, כבר עבר שבוע של פרשת „לך לך" ובחורי בית המדרש רצו ללמוד בערבים. סירב שמשון, השמש של בית המדרש דאז, להדליק את מנורות הנפט הגדולות שהיו בורקות בהבלחה, שכן חשמל לא היה עדיין בעיירה. אכן גדול היה הקור ובמחסן לא היו חסרים עצים, אבל הלה התעקש ולא הסיק את התנור. יום אחד החליטו בחורי בית המדרש לנקום בשמש הזה. בבית המדרש הישן על יד הדלת עמד שולחן של חברת משניות. על גבי טבלת השולחן רגילים היו הבחורים לחרות באולרים את שמותיהם, את החודש של המעשה והשנה.

באותו יום הקדמנו לחזור לבית המדרש מארוחת הצהרים, נעצנו מקל בין כף המנעול והדלת וסגרנוה כראוי, כדי שלא נופתע ממישהו זר שיכנס פנימה, וניגשנו לשבור את השולחן העבה מאד, שכן כל שנה בערב פסח היו מניחים טבלה חדשה מבלי להוריד את הישנה. כלים לשבירה לא היו לנו, אבל הרגלים היו רקובות, ושכשהרסנו את השולחן והעמדנוהו על רגל אחת, נשבר מאליו. וכך עשינו לארבע הרגלים, אבל התקשינו לשבור את הטבלה. כאן באה הצעה להכניס לבית המדרש אבן גדולה. הרמנו את הטבלה והשלכנוה בחזקה על האבן, כך נשברה הטבלה לכמה שברים. מיד הכנסנו את העץ לתנורים של בית המדרש, ומשום שהיה זה עץ יבש, נדלק ונתלקח בקלות והתנורים התחממו כרגע עד שהתלבנו מן האש.

בכניסה לבית המדרש הישן עמדו שתי חביות. באחת — יצקו בערב ראש השנה דלי מים ואלו הספיקו לכל השנה. יהודי שבא להתפלל הכניס יד אחת עמוק לחבית, טבל ידו ומלוא כפו מים שפך לחבית השניה.

מה עשינו אנחנו הבחורים ביום כפור גדול? נכנסנו למקוה שבחצר בית־המדרש, שאבנו דליי־מים ומלאנו את שתי החביות עד לגדותיהן, הסתלקנו מבית־המדרש והתפזרנו לבין ה„שטיבלעך" של החסידים. רק בחור אחד השארנו כמרגל, את שלמה פומפר, שהוטל עליו לשמוע את תגובת הקהל, כדי שיספר לנו לאחר מכן כל פרטי הרוגז וכדומה. היה יום כפור, כאמור, השלג ניתך כאבק דק, והיהודים עטופים במעילי פרוה וצמר־גפן באו לתפילת „מנחה". ולפי שבחוץ חושך היה, לא הרגישו בחביות המלאות מים. כל אחד שבא הכניס כרגיל את ידו עמוק לתוך החבית והשרוול נתרטב מאד, ובכך נכנסו לפנים בית־המדרש, רצו מהר לתנורים שהיו מוסקים יפה יפה והתחילו ליבש את השרוולים. באותה שעה בא גם הגבאי ר' אברהם פומפר וגם הוא השקיע את ידו עמוק לחבית וגם שרוול פרוותו נרטב ביותר. ומשום שעל גבאי זה רגזנו, הוצאנו את הטבלה ממקום

מושבו בספסל, וברוב רוגזו וכעסו על מעשה השובבות שלנו לא השגיח וכשביקש לישב על מקומו — התישב על הרצפה...

אין צריך לאמר, שלחמתו ולזעמו לא היה גבול. למחרת חזרנו לבית־המדרש השכם בבוקר ללמוד גמרא כמדי יום ביומו, כאילו לא אירע דבר. היהודים שבאו בבוקר להתפלל רצו לדעת מיהו זה שעולל את מעשי הקונדסיות הללו. אנחנו הבחורים עשינו „יד אחת" לא לספר דבר. וכשבא ר׳ אברהם פומפר להתפלל בבוקר, התחיל לצעוק על הבחורים שיביא את המשטרה ויאסור את כולם. הבחורים עשו עצמם כלא שומעים. באותו היום אחר־הצהרים היה לנו שיעור אצל הרב דמתא. כשהרב הגיע לשיעור קמנו על רגלינו כרגיל. מפני הכבוד לא התישבנו עד שישב הרב. הפעם, הרב לא ישב על כסאו וגם הבחורים לא ישבו מתוך דרך־ארץ. הרב הסתכל סביבו ושאל בקול רם:

— מי זה היה?... (כלומר מי עולל התעלול?).

שתקנו והוא יצא באחת ממקומו בריתחה גדולה והתחיל לחלק סטירות־לחי לימין ולשמאל. קבלנו את הסטירות באהבה ואיש ממנו לא העז לפצות פה.

כשסיפרתי לאבא על מעשה הסטירות של הרב, יעץ לי לא להגיב ולא להתלונן, אף על פי שאף הוא סבור שעונש זה שלא בצדק ניתן. סוף סוף לא היה כאן כל פשע, — שלא נגיב ושלא נמחה מפני כבוד הרב.

אלא לאחר זמן מה, יצא המרצע מן השק: נודע לנו ששלמה פומפר ה„מרגל" בגד בנו. החלטנו להענישו. ביום אחד אחר הצהרים כשהוא בא לבית־המדרש ללמוד, תפסנוהו, מתחנו אותו על גבי השולחן וכיבדנו אותו ב„משכנתא", וזה ספג את המלקות באהבה ושתק.

בנערותי ובבחרותי

למדתי גמרא עם משה דוד זלוטניק ז"ל, אחיו של אפרים צורף, אצל אביהם ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז"ל, כמובן שלא על מנת לקבל שכר.

משכימים היינו בשש לפנות בוקר בחורף, בעוד חושך ולומדים גמרא לאור המנורה המבריקה (בליצלומפ) עד שעה עשר.

כדרך שלמדנו בימי חול, למדנו גם בהשכמות של שבתות. פעם אחת דפקתי בדלתו של רבי יצחק מרדכי כשעדיין ישן היה. (אני לתומי חשבתי שכבר שש בבוקר), הוא ירד מן המטה, התלבש ופתח לי את הדלת ואמר לי בתמהון:

— אתה זה, שרגא, הרי השעה שעת חצות, טעית כנראה בשעון, אלא מאחר שכבר באת, אעיר את משה דוד ונשב ללמוד. ר׳ יצחק מרדכי התיישב ליד התנור המוסק לעיין בספר ואנחנו התלהבנו בלמוד הגמרא ובשקלא וטריא של חז"ל עד

שעה תשע בבוקר, עד שהגיע זמן קריאת „שמע" והליכה ל„שטיבל" לתפילת שחרית.

כפי שנהוג היה ברציונז' ובעיירות אחרות, הולכים היינו יום לפני פסח עם שקיעת החמה לשאוב „מים שלנו" בחבורה יחד עם הרב דמתא. כדי להגיע לנהר הצטרכנו לעבור שדה שנחרש זה מקרוב. היתה אז שעת הפשרת השלגים. אני ומשה דוד נערים היינו והלכנו אחרונים בחבורה.

נעלתי אז מגפיים חדשים מבריקים ביותר, והנה אירע לי „אסון", שרשמו לא נמחה מלבי עד היום. האדמה בשדות היתה טובענית ומלאה בוץ. פתאום שקעה רגלי בבוץ והמגף החדש שלי נשאר תקוע שם, כי סכנה היתה להתקרב כדי לחלצו. נקל לתאר את צערי, צערו של ילד בן עשר שמגפו החדש אבד לו בבוץ, יום לפני חג הפסח. היה זה חג אבל בשבילי, בראותי שילדים הרבה נועלים מנעלים חדשים ואני נעול בישנים, לא עליכם עגמת נפש שכזאת...

זכורני דרוש נאה ששמעתי מפי ר' משה אינדר:

„שאלו לחכמה: „נפש כי תחטא במה תתכפר?" ענתה החכמה: „תמות!" שאלו לתורה: „נפש כי תחטא במה תתכפר?" ענתה התורה: „תביא קרבן!". שאלו לקדוש ברוך הוא: „נפש כי תחטא במה תתכפר?" — ענה הקדוש ברוך הוא: „תעשה תשובה ותתכפר!".

על כך נאמר בתהלים צ"ג:

„עדותיך נאמנו מאד, לביתך נאווה קודש" — היינו, מה שהתורה אמרה אפשר לקבל כי נאמנו מאד, אימתי? בשעה שביתך נאוה קודש — היינו, בזמן שבית המקדש היה קיים — לאורך ימים!"

אסתר גוטמן

שרפת בית המדרש

היה זה בשנת 1932, ערב פורים. בחצות הלילה צילצל פעמון העיירה בבהלה ובאזעקה שפרצה שריפה. מרדכי גולדברג ז״ל רץ ברחובות וצעק בקול לא קולו: „בית־המדרש בוער!״ „בית־המדרש בוער!״ וקולו זעזע אותנו יותר מהפעמון הגדול.

בית־המדרש הישן בנין של עץ היה. כל העיירה יצאו מחדריהם והתקהלו באיימה ובחרדה ברחוב הקיניקי. היתה סכנת נפשות לכל התושבים ורכושם. היו אמנם מכבי־אש נוצרים, אבל הם התבוששו לבוא, שרפת בית־המדרש היהודי לא נגע ללבם, ולכן התגייסו כל היהודים. המשאבה היתה בשוק, רחוקה מבית המדרש הבוער. היו צריכים לעמוד בשרשרת בסרט נע ולמסור איש לחברו דליי־מים. אבל מאין לוקחים כל כך הרבה דליים? רק מלה אחת ניסרה בניגון עצוב, איום ומחריד; והביעו בתוגה הזאת כל עוצם הצער, הסכנה והפחד ודחיפות הכיבוי: „הבו דליים, דליים, דליים! יהודים דליים! דליים!״

היהודים החלו לארוז את החפצים והמטלטלים. מרוב בהלה לא חסרנו רגעים קומיים. משפחה אחת, שגרה בקרבת השריפה, הוציאה שולחן וטלטלו אותו כדי מחצית הק״מ, כאילו בשולחן זה נצטבר כל רכושם.

עדיין מהדהדת באזני קריאות היאוש והצער של היהודים בניגון מחריד ומזעזע: „בית המדרש בוער! יהודים, בית המדרש בוער!״

— היכן וולף מאינקי? — פתאום נזכרו בוולף השוטה, הישן בבית המדרש היכן הוא? שאלו את הגויים.

— אולי ראיתם את וולף? הרשעים התעו אותם. זה אמר שראהו בכה וזה — בכה. מחמת שנאת ישראל שמחו שיישרף. לבסוף באו מכבי־האש ועזרו לכבות. בבוקר כשנגשו לפרק את חורבות השריפה, נתגלתה גופתו של וולף. גוש־פחם שרוף מבהיל ומחריד. מראה זה דיכדך אותנו יותר משריפת בית־המדרש, כי אמרנו בלבנו בית־המדרש חדש, קום יקום, אבל וולף זה שהיטיב עם כל יהודי העיירה — לא יקום לעולם.

כשנודע בסביבה על גודל האסון של שריפת ספרי התורה, באו ללויה מפלוצק, מדרובין, ממלאווה, משרפץ מביאלסק ועוד. הכל סיפדו והספידו את שריפת בית־המדרש וספרי התורה וגם דברו על הקדוש שזכה להקבר עם ספרי תורה: והכריזו: אכן אחד מהלמ״ד־וו״ו היה, ואמנם נקבר כקדוש ליד ארון שנמצא בו האפר של ספרי התורה.

וולף השוטה ז"ל שנשרף יחד עם בית־המדרש (1932)

„וואָלף דער שטאָט־נאַר" ז"ל, וואס איז אומגעקומען אין דער שריפה פון בית־המדרש (1932)

"Wolf the town's fool", perished in the conflagration of the Beth-Hamidrash (1932)

א פ ר י ם ג ו ל ד ב ר ג

שריפה בבית־המדרש הישן

(נוסח ב׳)

בזמנים ההם כשהיה עוד ביהמ״ד הישן עומד על תלו, כשהיית נכנס לשם על יום, היית פוגש יהודים לומדים תורה, משניות, עיין־יעקב. זוכר אני חייטים, סנדלרים, סוחרים, שישבו בין הלומדים. בין מנחה ומעריב היו קובעים עתם לתורה. במיוחד בלטה חברת תהילים: כל יום אחרי מנחה היו צריכים לאמור יו״ד קפיטלך תהילים. היו יהודים שלא עשו את זה, אבל זכורני, שהיו יוצאים ומתיישבים על המדרגות של בית הכנסת והיו מספרים על הנעשה בא״י, מה היהודים עושים שם, על וויצמן ז״ל, למשל, איך הוא יוצא ונכנס אצל ממשלת אנגליה, וכדומה; ועל ז׳בוטינסקי ורוטנברג, היהודי הרוסי, כיצד הוא בונה את תחנת הכוח הגדולה בא״י, וגם הזכירו את דוד בן־גוריון, יבל״א, כשהיה מורה לעברית בפלונסק ובא לארגן שביתת פועלים ברציונז׳. שמחים היו שמסביבה שלנו יוצאים אנשים שפועלים למען בנין הארץ. היו יהודים ששלחו כבר ילדים שלהם כחלוצים לא״י, והיו מקנאים בהם, כשביחוד אצלנו ברציונז׳ היו גויים אנטישמיים ובא זמנו של גרבסקי שהחמיר לגבות והכביד את מס־הכנסה, ומי שלא השיגה ידו לשלם, היו מחרימים סחורתו ורהיטיו. בימים ההם יכולת לראות משפחות שלמות, ממרחקים באות, לקבץ כסף לכלכלה. לא קבצנים פרופסיונליים היו. יכולת להכיר אנשים מכל הסוגים, וכל אלה היו סוחרים לרוב, כי באותו זמן לא היו הרבה פועלים יהודים — זה לא היה יחוס באותה תקופה. רצו היהודים לעלות לא״י, אבל לממשלת המנדט הבריטית היו שיקולים ותירוצים, שאין עבודה בא״י. הסרטיפי־קטים המעטים שקיבלנו חולקו לפי מפתח מפלגתי. כאמור לעיל, התרכזו העניים בביהמ״ד ובחצר. היו צריכים לדאוג למקום לינה בשבילם. הקהילה שלנו עשתה כל מה שיכלה, כדי להקל על הנפגעים. היו גם אנשים מצויידים במכתבים מרבנים ממקומותיהם ומכל המפלגות — האגודה, המזרחי, הציונים הכלליים — לעזור, וכמובן גם נדבו אנשי רציונז׳ לקרן הקיימת, קרן היסוד וגם לקרן א״י של האגודה. באותו זמן יכולת לראות איך אנשים בעירנו דואגים בכל שני וחמישי לגמילות חסדים, כדי לשלם מס־הכנסה, ולא — היו לוקחים מהם הכל בלי רחמנות.

ביהמ״ד הישן שלנו היה כולו בנוי עץ. יכולנו להכיר את היושן של ביהמ״ד לפי העץ המשומש. כתלי ביהמ״ד יוכיחו כמה יהודים טובים נתחנכו במקום קדוש זה, מי לתורה, מי לעבודה, מי לסחורה ומי למשא ומתן.

היה נהוג אצלנו ברציונז: מי שהיה לו יום זכרון, היה קונה נר חלב גדול שהיה דולק מעת־לעת. והיו מקרים, שאנשים היו באים בבוקר מוקדם להתפלל, והיו ברגע האחרון מונעים שריפה, כי הנר היה מתכופף מהחום. הגבאים היו מתחננים: „תדליקו את הנר בבית אצלכם!" אבל לא הסכימו לכך. בבית־המדרש שלנו היה תמיד ישן וולף, שוטה העיר, שתמיד, כפי שאני זוכר (היו מספרים, שהוא היה יוצא ממשפחה טובה אבל עצבים שלו נתרופפו) רק על הבימה של עץ, עטוף במעילו בחורף כמו בקיץ. כמה פעמים היה מתעורר בלילה לריח השריפה של נר הזכרון, והיה מכבה ומונע שריפה. אצלנו בעיר לא היתה שרברבות למים. כל אחד היה צריך לשאוב מים מבארות. בביהמ"ד היה כיור ושמה היו ממלאים מים כד נטילת ידיים, ואם לא היו מים — היה וואָלף מבקש ומתחנן לא להדליק את נר היאָרצייט: „ראו שחלש אני, וספרי התורה וכל ביהמ"ד יעלו חלילה באש!" הוא ניבא ולא ידע מה שניבא. ולבסוף הוא וכל ביהמ"ד עם שבעה ספרי־תורה נשרפו בשבת אחת לפנות בוקר.

גרנו קרוב לביהמ"ד. דרך החלון ראינו את הלהבה הגדולה. נשמעו צעקות: „בית־המדרש בוער!" וצלצולים נשמעו, וכל אחד רץ עם דלי מים מהבית אל הנחל או אל הבארות, שהיו מרוחקות. היו כאלו שבספקות ודפיקות לב עשו זאת בשל חשש חלול שבת: אם אין פקוח נפש, איך אפשר לחלל שבת? אבל הרוב הגדול לא חששו לכך והביאו מים וכיבו, כדי שלא יתלקחו יתר הבתים. על יד בית־המדרש עמד בית־הכנסת מלבנים אדומות, וזה היה מזלנו שלא עלה באש. בני הנוער גילו את מסירות נפשם בכיבוי השריפה, והצילו את החלק המערבי של בית־המדרש ואת ספרי־התורה, שהיו שייכים לחברת „תלמוד תורה", האירגון המיוחד שדאג לבתי־ספר לילדים עניים. אז התחילו היהודים לשאול, מה אירע לוולף שישן על הבימה? הגויים השכנים הוציאו קול שראו את וולף רץ באחד הרחובות. התחילו היהודים לרוץ לחפש את וולף, ולא מצאו אותו. אחר־כך, ביום ראשון, מצאו אותו באותו המקום שישן על הבימה. שם נשרף. הפעם, כנראה לא חש בשריפה. אולי מפני שביום ששי עבד הרבה בשאיבת מים לבתים אצל עשירים, ואפשר שסעד שם סעודה טובה ושתה יין. הלך לישון ולא קם מהשינה הזאת. עירנו התאבלה כמו בתשעה באב. נשרפו גווילים של שבעה ספרי־תורה וכל ספרי־הקודש שבארונות הספרים. ביום שני נתאספו גם רבנים מהסביבה דרובין, מלאווה, שרפץ ועוד, וערכו לוויה לשבעת ספרי־התורה וגם לוולף. הכריזו תענית על חילול־שבת ועל שריפת הקודש. בכלל ראינו כל זאת כעונש מן השמיים, והבכיות עלו עד לב השמיים. וכל רב היה דורש ומוכיח שצריכים לפשפש במעשינו.

מ י כ א ל א ב ו ק א י (פוחודני)

פעולות התרבות בעיירה

כמעט ארבעים שנה חלפו מיום שיצאתי את עיירת מולדתי, רציונז׳. אעפי״כ הכל זכור לי עוד: אותם הבתים בנויי עץ, העומדים בעיגול בשורה זה אצל זה סביב ככר השוק שבאמצעיתה — צלב העץ הגבוה מגודר בגדר, שעיקר ייעודו בכך שפעם בשנה, ביום חמישי הירוק, מקימים לידו הקתולים מזבח לעריכת המיסה. זכורני, שאנחנו הילדים סקרנים היינו תמיד לדעת, מה מצוי במזבח זה. אבל הפחד מפני השקצים מנע אותנו מלהתקרב למקום. הסתכלנו דרך חרכי החלונות בחרדה שמא, חס וחלילה, ארע תקלה כלשהי שתשמש עילה לפרוע ביהודים

לעיני רוחי מופיעים היהודים, תושבי העיירה, על לבושם המסורתי, על חנויותיהם ודוכניהם ומרכולתם, שכן עיקר פרנסתם היה מן המסחר והרוכלות. היו גם אצלנו בעלי־מלאכה יהודיים: חייטים, סנדלרים, כובענים, נפחים, שהת־פרנסו מן האכרים בסביבה. כפלא בעיני היה הדבר: איך יכלו היהודים להתקיים מפדיון של שני ימי שוק בשבוע — יום שלישי ושישי. ואם כי יהודים עשירים נער יספרם, הרי רוב תושבי העיירה פרנסתם מצומצמת היתה ובחלקם אפילו בדוחק. מראה השדות המוריקים; הגנים והבוסתנים, שבעציהם חבוי היה סוד ראשית אהבותינו; הנחלים הזורמים מתחת לשני הגשרים שמשני צידי העיירה; ומי המנוחות מאחורי בית הרב שרגילים היינו לטבול בהם בימי קיץ הלוהטים, — הכול ברור וחי לעיני, כאילו רק אתמול נפרדתי מהם.

בעיירה זו עברו עלי שנות חיי היפות ביותר, ימי הילדות והבחרות, בה קיבלתי את עיקר חינוכי עד שעליתי ארצה בגיל י״ט. (אמי ז״ל, רבקה, לבית לבקוביץ והורי אמי — כולם ילידי רציונז׳, מה שאין כן אבי ז״ל, יוסף לייב, שהיה יליד צ׳חנובה, ועם נישואיו איוה לו את רציונז׳ למושבו הקבוע).

העיירה לא נתברכה בבתי־אולפן רבים בשנות 1913—1910, פרט לבית־ספר יסודי אחד יהודי של ר׳ חיים־משה גולדברג ואחד פולני ממלכתי, שרוב חניכיהם היו בנות, כי לבנים נועדו „חדרים״ מדרגות שונות — ממלמדי דרדקי עד למלמדי גמרא ותוספות, ומכאן לבית המדרש כלומדים עצמאיים, — היה זה מעין „ישיבה״, שהבחורים בה למדו ללא הדרכה קבועה, אלא מזמן לזמן התנדב מישהו מתלמידי חכמים לתת שיעור או סידרת שיעורים במסכתות, או לבאר סוגיה שהבחורים התקשו בה.

בפרק זמן קצר לאחר השריפה התאספו בני הקהילה, גייסו כספים ובנו בנין בית־המדרש הרבה יותר גדול. אנשי העיר העשירים תרמו ביד רחבה יותר מכפי יכולתם, ושוב נראה ביהמ״ד מלא אנשים עוסקים בתורה. היה מורגש שזז משהו בבני רציונז׳. כל אחד מהנוער כבר חשב להכין את עצמו במקצוע, שיוכל לעלות לא״י ולבנותה. אותה הרוח שהיתה מפעמת אז את כל יהודי פולין התעוררה גם בקרבנו והספקנו גם כן להציל מעט מזעיר מעירנו רציונז׳ וחבל על דאבדין שלא הספיקו לראות את ארצנו.

קבוצת „החלוץ" הרציונז׳אי, ההכשרה בדונאי ע״י מלאווה (1922)

עומדים (מימין לשמאל): אליעזר ריבייר, גדליהו למפקוביץ, אריה רדזנובסקי, מיכאל פוחודני (אבוקאי), צבי לסק, יששכר בורנשטיין, מר מאירנץ, משה וינשטוק, מנהל החוה.

(הצילום נעשה בעת ארוחת צהריים בשעת ביקור חברים מהסביבה)

אַ גרופּע חברים פון „החלוץ" אין ראציאַנזש; די הכשרה־פאַרם אין דונאי, לעבן מלאווע (1922)

A group of "Hechalutz" in Racionz — at the farm in Dunay, near Mlawe (1922)

בתקופה מאוחרת, עד כמה שזכרוני אינו מטעני, נוספו עוד „חדרים" שקראו להם „חדרים מתוקנים", — אחד של מר פלאם שהובא ממרחקים ומראיתו כ„אשכנזי" לכל דבר: לבוש היה חליפה קצרה ומגבעת, ובכלל תלבושת נדירה בין יהודי העיירות בימים ההם; והשני — ר' משה בר טרומבקי, ציוני, אשר ידע ללמד עברית בעברית, וכן תנ"ך. רוב תלמידי ה„חדרים" האלה באו מבתי הורים מתקדמים וכינוהם „ציוניסטים". עיקר השכלתנו שאבנו מאכסניות של תורה אלה. הכמיהה לדעת והדחיפה להתפקרות הנוער חלו עם ראשית הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה, בשנות 1914־15. רוחות חדשות התחילו נושבות

חברי הלהקה של התיאטרון האידי והבמאי ניסנצווייג — בהצגת „הדיבוק" של אנ־סקי

עומדים (מימין לשמאל): ברוך טרומפקו, אליעזר ריבייר, אריה טומן, שיע רדזונובסקי, יוסל בירנבום, מיכאל פוחודני (אבוקאי); יושבים (שורה שניה): שלמה טרומפקו, אליה־משה קניגסברג, פייגה בלמן, מרדכי גולדברג, ניסנצווייג (הבמאי), אלחנן שמי, גיטל מוקסל, יעקב בר שרנסקי; שורה שלישית (מימין לשמאל): משה ריביר, צבי רחום, רלה איבשיץ־אבוקאי, חיה שפיגל־ריביר, שלמה מטוס וצבא פוחודני.

טרופע שוישפילער פון יידישן טעאטער מיטן רעזשיסער ניסנצווייג — אין פאָרשטעלונג פון אַנ־סקיס „דיבוק"

Cast of actors and actresses in presentation of the play "Dibbuk" by An-ski in Yiddish, directed by Mr. Nissezweig

ברחוב היהודי. החידושים והשיכלולים שהנהיגו הגרמנים, התקנת חשמל בעיירה, יסוד הרכבת שקיצרה הדרך לוורשה ולערים גדולות אחרות, חינוך חילוני חובה גם לנערים; בית מרחץ משוכלל עם מקלחות חמות וקרות, וכן הנקיון שהגרמנים הקפידו עליו מאד — כל אלה גרמו משום מה מפנה מרדני בחיים, והנוער התחיל לראות את העניינים באור אחר לגמרי, ואז באה מערכת של פעולות, ובראש וראשונה — יסוד הספריה העירונית שעד אז ענין החלפת „סיפורי־מעשיות" היה בידי ר' יעקב שמש (קניגסברג), שהיה גם כורך ספרים.

עם ראשית הופעת המפלגות ויסוד „צעירי ציון" התחילה פעולה תרבותית ומפלגתית ערה. התארגנו שעורי ערב לעברית, נוסדה תנועת־נוער ראשונה, „הרצליה", שמגמתה — ללמד ילדים עברית. נערכו ערבי שאלות ותשובות על נושאים שונים, ספרותיים ופוליטיים. ייסוד הרכבת הקל על הבאת מרצים מוורשה,

להקת התיאטרון היידי ברציונז'

עומדים (מימין לשמאל): יעקב שרנסקי, משה בירנבום, שיע רדזנובסקי, דן לדרמן, צבי פוחודני;
יושבים (מימין לשמאל): חייה שפיגל, משה ריבייר, מרדכי גולדברג, מיכאל פוחודני (אבוקאי), בלה איבשיץ (אבוקאי)

אַ גרופע אמאַטאָרן פון יידישן טעאַטער אין ראציאנזש

A group of amateur actors and actresses of the Yiddish Theatre in Racionz

התקשרנו עם אגודת הסופרים שבבירה ומשם שלחו אלינו מדי שבוע בשבוע סופר־מרצה. התשלום היה ביד רחבה, כי הכיבוש הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה הרים ביותר את המצב הכלכלי שלנו. בתקופה מאוחרת יותר נוספה מפלגה חדשה — „פועלי ציון" ותנועת נוער שלה „יוגנד אורגניזציה". וכן נוסדה להקת חובבים הדרמטית הראשונה, שהרפרטואר שלה כלל את אנסקי, פרץ, שלום אַש, הירשביין ואחרים. בבימוי של שחקן התיאטרון „צנטרל" בוורשה, מר ניסנצויג, נעשו נסיונות להציג גם בעברית ובהצלחה ניכרת. המעבר מ„חיבת ציון" לציונות מעשית היה חד ודרסטי. העבודה למען „קרן הקימת" ו„קרן היסוד" וכן קפא"י נעשתה בהתלהבות רבה. לעולם לא אשכח את ההפגנה העצומה והיציאה ליער של כל תושבי העיירה היהודים, זקן ונער, נשים וטף, על דגלי הלאום ותזמורות. לא נשאר יהודי בעיר שלא השתתף בחגיגה שעם החלטת סן־רמו. היה זה מעמד של אקסטזה, התלהבות יוצאת מן הכלל.

בתום הכיבוש הגרמני והתחלת העצמאות הפולנית לא ראו האדונים החדשים משום מה בעין יפה את ההתעוררות התרבותית אצל הנוער היהודי. במיוחד שמו עין על המפלגות וראו בכל מפלגה שמאלית צל של קומוניזם. היה זה קרוב לפלי־שה הבולשביסטית לפולין. קרו מקרים מגוחכים, כגון מאסר אסיפה שלמה של תנועת הנוער „הרצליה", על מדריכיה, והובלתה למשטרה. גם המצב הכלכלי נשתנה לרעה. חלק מהנוער המבוגר שם פעמיו למדינות הים, חלק היגר לגרמניה. הנוער המתבגר חש בחסרונם של המבוגרים והתחיל לאבד את בטחונו. חלק מהאבות, ביחוד החרדים שבהם, התחילו בפעולות על מנת להחזיר את הנוער למוטב. היה זה כבר אחרי הפלישה הבולשביסטית, בשנת 1920. הם פשוט רצו להרוס את מועדון המפלגה ובתומם חשבו שע"י כך ישימו קץ אחת ולתמיד ל„מופקרים" הללו. זכורני, בשבת אחת, בין השמשות, נודע לפעילי המפלגה, שה„נטורי קרתא" שבין ההורים מתכוננים למערכה כנגד ה„קלוב" (כך היו קוראים למועדון המפלגה), ונתעוררה בעיה, איך להתגונן מפניהם. חבר אחד, החי היום אתנו בישראל, הציע מה שהציע. למזלנו הטוב גברה התבונה על הרגש ושום פעולה אלימה לא יצאה, חלילה, לפועל.

בעיית הבעיות של הנוער היתה שאלת התעסוקה. חלק הארי נזקק היה לחסדי ההורים שגם חלקם לא שפיר היה. חלק הסתדר איך שהוא בבתי מלאכה, חלק עזר להורים בפרנסתם והחלק הארי הלך בטל. הנוער לא מצא סיפוק לאחר שמילא את כרסו בתורת המעמדות, במרקסיזם ובכל הבדלי ההשקפות למיניהן בתורת הסוציאליזם. ואז נוסד „החלוץ" בעירנו. הנוער נהר ל„החלוץ" בהמונים. החלוץ בעירנו הצטיין בפעילותו הרבה. ראשית כל נוסדה חוות ההכשרה ב„דונאי" שהיתה

שייכת לפריץ יהודי, שרק המנהל מרנץ היה יהודי, וכל השאר למעלה ממאה גויים היו. אנו כעשרים בחורים ללא בחורה אחת (שכן אז עוד לחרפה תיחשב שיכון בנות ובנים בהכשרה אחת), וצריכים היינו בלית־ברירה להסתייע ב„שיקצות" לשרות המטבח שלנו. מכאן חלה ראשית העליה מעירנו לא"י. קדמו לנו בני עירנו, ר' יחזקאל בית־הלחמי ז"ל ואחיו, שעלו לישראל בשנת 1905, ועד ימיו האחרונים כיהן כראש ארגוננו בישראל.

ולבסוף לא נֵצא ידי חובה אם לא נקים יד ושֵם בספר זה לבן עירנו הנערץ מרדכי בן אפרים גולדברג ז"ל, שנספו הוא ואשתו וילדתם הקטנה ברוסיה הכבושה ע"י חיות הטרף.

לבי דואב בקרבי בהזכרי בחברי וידידי הטוב והנאמן הזה, שנפשי היתה קשורה בנפשו מאז פעולותינו המשותפות והענפות בשהרית ימינו בכל שטחי החיים התרבותיים, המפלגתיים והציבוריים בעיירתנו. ככל שנפליג בשבחו לא נבטא אפילו מקצת משהו מאישיותו הרב־גונית, בהיותו ראש וראשון לכל משימה, פעיל ומפעיל, נאה דורש ונאה מקיים, יוזם ומגשים. לא ידע ליאות בעבודה, לא חסך מעצמו עמל ודירבן אחרים, התלהב בעצמו והלהיב אחרים. והעיקר — ידיד נפש ואהוב היה האיש על כל יודעיו.

כמה מאמצים נעשו על ידי, כדי להשיג בשבילו זכות כניסה לישראל — ולא נסתייע הדבר. כי בעל־מום ביד אחת היה ונפסל ככוח עבודה, והוא מיאן ל'עלות ארצה בדרך לא־חוקית, כי תם וישר היה, וגאה על פעילותו, חשב, ובצדק, שכניסתו לארץ צריכה להיות בזכות ולא בחסד. רבים מאתנו ליוה בדרכנו ארצה, והוא עצמו לא זכה לעלות. אין תמורה למרדכי ז"ל, וחבל על דאבדין.

יהי זכרו ברוך.

שרה לב (ברקוביץ)

בני משפחתי והתנועה

בבואי להעלות זכרונות מעיירתנו, זכות ראשונית היא לבית הורי ז״ל. הורי, כרוב בתי אב בעיירה, השתדלו לחנך ילדיהם, לתורה, לעבודה, לכבוד הזולת ולגמילות חסדים. אבי ישעיהו ברקוביץ („דער היטעל מאכער"). היה עובד קשה ושומר מצוות מושבע. לבו פתוח היה אף לעולם הרחב. היה קורא ספרים חילוניים, רואה הצגת תיאטרון טובה (כמובן בווארשה) ומתענג עונג רב בעברו לפני התיבה בשבת, וחזקה היתה בידו להתפלל „נעילה" ביום הכפורים. אמי היקרה היתה מתלווה אליו ברוב מעשיו אלה ונהנית בעיקר מתפילותיו בבית הכנסת. בחזרה מבית הכנסת בשבתות ובחגים היתה מספרת לנו, הילדים, על הצלחתו של אבא בתפילה, כיצד היו הנשים מזילות דמעה בעיקר ביום הכפורים. מובן שאנו ספגנו הרבה מאוירה זו, וממעשי יום־יום של הורינו. לאבי היו לווים קבועים במספר לא קטן, מדי שבוע בשבוע. אחרי יום השוק, באים היו אלינו בשקט, — והמתינו באין אומר. אבא נכנס לחדר הסמוך, מביא את הסכום שהיה ביכולתו לתת לכל אחד מהם. הם היו לוקחים את הכסף ומחזירים אותו בדייקנות אחרי שבת, כי אז הגיעה שעתו של אבא לנסוע לוארשה להביא סחורה. אנחנו רגילים היינו לתופעות אלו, כאילו בלעדיהן אין לחיים כל צביון...

זוכרת אני לווה אחת כזו, שגרה מחוץ לתחומי עיירתנו. היא היתה המפרנסת בבית. בעלה למדן היה. אותה לווה היתה מעירה את אבי, בכל יום ראשון בחמש לפנות בוקר. אבא היה יורד בשקט ממיטתו, מכניסה למטבח, כדי שלא להעיר את בני הבית, נותן לה סכום הכסף הקצוב והיא היתה ממהרת לרכבת. אמי היקרה פרומעט ז״ל המכונה פרימעט ליפצ׳עס. ע״ש סבי (סבי מת בהיותו צעיר ועל סבתי רבצו עול הפרנסה וגידול הילדים). זוכרת אני עד היום, כיצד היתה אמי שולחת אותי ביום ששי עם כניסת השבת, לבתים של עניים להעניק להם מרק עוף שמן, בשר, דגים, חלה מתוקה מעשה־ידיה ואף לפתן פירות יבשים. שליחויות אלה הכניסו בי משום מה הרגשת בטחון, ומלאתי אותן ברצון. מעשים רבים דומים לאלה עשתה אמי, שלא לדבר על עזרה לקרובי משפחה. דוגמה לעזרה זו בדודתי אסתר ז״ל, אחות אמי, שחיתה במצוקה כספית, כיוון שדודי אברהם רוזנברג ז״ל תלמיד חכם היה ועסקן ציבורי נלהב, בעיקר עסק במוסדות צדקה, תלמוד תורה ועד ליסוד בנק הגיע, שבמרוצת הזמן הפך למוסד להתפאר בו. כן היה גם פעיל בעניני ועד הקהילה ומוסדות שונים אחרים. ברור שלדאגת פרנסת בני הבית לא היה לו זמן. אבל דודתי אסתר הבינה כל זאת והיתה מתגאה בבעלה על מעשיו הטובים, ונשאה בגאווה את

נטל עול המשפחה על כתפיה וגידלה בנים לתורה. גם הקשר בין הקרובים לביניהם, היה לדעתו חזק מאשר במשפחות אחרות, כל פגישה בין קרובי משפחה הפכה לחג. זוכרת אני עדיין את ההרגשה שהיתה לי בפגישותינו עם משפחת דודי זלמן־יוסף רודה מבודזנוב, אחי אמי, זמן שהותנו יחד היה כולו חג, מלא תוכן ושמחה המלווה ארוחות חגיגיות ושירה נלהבת. אמי היטיבה לשיר וכן גם אבי. אנו הילדים ששה במספר (שנשארו מעשרה) ירשנו תכונותיהם ותרמנו לא מעט לענפי תרבות שונים ברציונז׳.

אחי הבכור חיים לייזר ז״ל היטיב לשיר, ומחונן היה בכשרון משחק ובימוי, תרם בתחום המשחק. אין לזלזל בתרומה זו, הואיל ולתיאטרון הרציונז׳אי יצאו מוניטין בבירה הפולנית. זכורתני ההתרגשות ששררה בביתנו, כאשר גדול הבמאים בוורשה דאז הציע לאחי לשחק בתיאטרון קמינסקי. גדולה היתה גם תרומתו באירגון וקיום התזמורת היפה ברציונז׳. מעל לכל פעיל היה במפלגת מפא״י, פועלי־ציון, מאוחר יותר כנציג בוועד הקהילה ובעירייה.

גם אחיותי, הנצ׳יע ומינדל תרמו חלקן בפעולות צבוריות, בעיקר במפלגת פועלי־ציון. אחותי הנצ׳יע לא הגיעה לישראל בשל התנגדות הורי ליציאתה להכ־שרה. זוכרת אני מקרה אשר לא יימחה מזכרוני, כשארזה אחותי חפציה והתכוננה לצאת מן הבית להכשרה, שכב אבי לרוחבו של מפתן הבית ואמר לה, ככה יכולה אַת לעבור לדרכך שבחרת בה. כך נסתיים פרק עלייתה לארץ־ישראל.

אחותי מינדל התכוננה לבוא ארצה בעליה בלתי ליגאלית אך המלחמה הקדימה אותה. שתיהן נספו בשואה. יהי זכרן ברוך!

אחי הצעירים הרשל וזלמן

הרשל למד בישיבה דומני בפלונסק, ממנה מצא את דרכו לתנועת הנוער הציוני. במרוצת הזמן היה ראש קן בתנועה זו, ופעל בתפקיד זה בהצלחה. אחי הצעיר, כאחי הגדולים למד אף הוא בישיבה. בדעתו של אבא היה לעשותו לחזן־שוחט, הוא לא הסכים לדרך זו ולעומת זאת בחר בקריירה של זמר, ששמו הלך ועלה.

אבי היקר היה מורי עד לתקופה בה נכנסתי לבית־הספר. מלבד לימודים רגילים לימדני לקרוא במבטא פולני נכון, דבר נדיר אצל ילדי היהודים בכיתות נמוכות. כשקראתי בפני המורה, הביט בי הוא בהשתוממות ושאל בלעג: „איזו מין יהודיה אַת שמיטיבה לקרוא כל כך. מי לימדך?״ „אבא״ — עניתי — „אבא שלי״. הוא פנה לשאר היהודיות ושאל מדוע הן לא תקראנה כמוני. אך הוא לא טרח

כלל להסביר ליהודיות את כללי הקריאה במיבטא הנכון. קוריוזים רבים היו, אשר כדאי היה להתעכב עליהם. רק על שנים לא אפסח: היה זה בכתה ה׳. באחד משעורי ההיסטוריה, נכנס מנהל בית הספר שהיה המורה להיסטוריה, כולנו זוכרים אותו לגנאי בשל שנאתו ליהודים. התישב ליד שולחנו, דיפדף ביומן בהצביעו עלי ושאל לשמי, עניתי שורה ברקוביץ, הסתכל בי ואמר, למה לא קוראים לך סלצ׳יה או סולומיאה? כדוגמת רבקה שקוראת לעצמה רגינה, או לאה — לוסיה? הוא ניסה בתחבולות עוקצניות להוכיח שהצדק אינו עמי, אך אני — בשלי: „כך קוראים לי!" בסופו של דבר אמר: „רואות אתן, זוהי יהודיה גאה, צריכות הייתן כולכן לנהוג כך, זוהי הגנה על כבודו העצמי של האדם".

מאז הפסיקו השקצים לזרוק עלי אבנים בקיץ וכדורי שלג בחורף.

קבוצת בוגרים של „השומר הצעיר" ברציונז׳ ומורם שמואל קרנישין
שורה ראשונה (למעלה): בריינה קלופמן, חנה פרלמוטר, שרה ברקוביץ, לאה נברה ז"ל, המורה שמואל קרנישין ז"ל
שורה שניה: שרה מלכה ניימן ז"ל, חנה קלופמן, מרדכי קיטיי, טובה גש, יונה פינקו
שורה שלישית: ראובן בילוסטוצקי ז"ל, מרים קולנירז, ליבל גרינשפן ז"ל
אַ גרופּע גראַדואירטע פון „השומר הצעיר" אין ראַציאָנזש, מיטן לערער שמואל קאַרנישין
A group of graduates of "Hashomer Hatzair" in Racionz

מקרה שני, המוכיח שיהודי לא נחשב אצל מחנכים אלה כאדם לפי אופיו וכשרונו אלא כמספר: בכתה ששית חלתה פעם המורה לזימרה, ובאה ממלאה מקום. היא לימדתנו שיר חדש. בשעור שלאחריו כאשר חזרה המורה לזימרה ושאלה:

— מה למדנו בשיעור הקודם? כולם קראו את שם השיר. המורה ביקשה שישירו אותו, אך הכיתה לא זכרה. היא קראה אליה שיקצה אחת, שקול נפלא היה לה, אך השיקצה לא זכרה מנגינה זו ואמרה למורה שאני יודעת שיר זה. העובדה שליהודיה יש תפיסה מהירה גם בזימרה, לא מצאה חן בעיניה, אך בדלית ברירה קראה לי אליה והתווים בידיה, ואני שרתי לה את השיר בלא שגיאות. לבסוף אמרה שיש לי שמיעה מצויינת. אך בתעודה קבלתי בלתי מספיק בזמרה...

שכנתי לספסל גם היא יהודיה שלא ידעה בין צליל לצליל, קיבלה מצויין. המורה לא הבחינה בין יהודיה ליהודיה, זכרה שאחת ידעה, ונתנה לאחת ציון. בגמרי את בית הספר ברציונז׳ התחנכתי להיות רוקמת, וזה היה מקצועי עד עלותי ארצה. באותו זמן נפוצה שמועה מפה לאוזן שהגיע אורח למשפחת וויינשטוק־

קבוצת „פרייהייט" ברציונז׳

אַ גרופע „פרייהייט" אין ראציאנזש

A group of "Freiheit" members in Racionz

צמח, קרוב ממאקוב, ועומד לארגן תנועת נוער: „השומר הצעיר" שעליה לא שמעו הילדים מעודם.

התאספנו בשדה לא הרחק מה„צמנטרז" (בית קברות של הגויים). במקרה רק בנות באו, אשר מספרן הגיע לשלושים. היה זה חיים בירנבאום. הוא הסביר לנו את מהו׳ת התנועה שמגמתה היא בעיקר ספורטיבית, ובשלבים מאוחרים יותר, יוצאים גם להכשרה ועולים לארץ ישראל לחיים שיתופיים בקיבוץ. באותו מעמד חלק את התפקידים העיקריים מבלי להכיר את אופיה של אף אחת מאתנו. וזאת היתה החלוקה: ראש הקן — חנה פרלמוטר. מזכירה — לאה נוורה ז"ל, גזברית — אנוכי. ראשי קבוצות — טובה פיאנקו ושרה־מלכה ניימן ז"ל. המארגן דאג גם לאולם אצל בן דודו נתן וויינשטוק שהיה מנהיג הציונים הכלליים. נתן התנדב גם ל׳תת לנו הרצאות בסיפרות ואידיש, שהיתה זרה לרבות מאתנו, כי רוב הנערות למדו בבית הספר הפו׳לני. ברור שהמארגן נסע לו, וקומץ הבנות הצעירות והבלתי מנוסות החלו להתלבט, כיצד לנהל פעולות תנועתיות, מבלי לקבל הדרכה לכך. האינסטינקט פעל אצל רבות מאתנו, והפעולות התנהלו בסדר. אני זנחתי את

סניף „פרייהייט" ברציונז׳

„פרייהייט"־מיטגלידער אין ראציאנזש

A branch of the "Freiheit" organization in Racionz

הגזברות שלי. מצב זה נמשך עד שהופיע בעיירה מורה לעברית ממלאווה, קרנישין שמו. הוא תרם הרבה להתקדמות בתחומים שונים. בינתיים נוספו בנים לקן והחלטנו לקבל חברים צעירים מאתנו. גם המוסדות המרכזיים של התנועה החלו לתרום חלקם. הבנות נסעו למחנות קיץ ולמדו פרק בהדרכה. האחראיות הראשונות התעייפו והחברים התחלפו בתפקידים, גם אני קיבלתי קבוצת נערות להדרכה, ובשלב מאוחר יותר הייתי לראש גדוד, לאחר מכן ראש הקן. (אינני יודעת מאיזה מקור בתוכי שאבתי את המרץ לכל מעשי האירגון באותה תקופה). ערכתי טיולים, ופעולות שונות כדי למשוך נוער נוסף, כי בעקבותינו החלו להתארגן תנועות נוער אחרות הנוער־הציוני, החלוץ המזרחי, הבית״רים, ותנועת „פו׳ייהייט״, וצריכים היינו לערוך פעולות שתמשוכנה את לבו של הנוער.

בין היתר רוצה אני להתעכב על פעולה גדולה שאירגנתי בעזרת שאר החברים. התנועות המתנגדות ניסו לערער את יציבותנו. החלו בהסתה נגדית. נשקם היה ההאשמה שאנו קומוניסטים ואיננו מתכוונים לעלות לארץ ישראל. ברור שהילדים ואף ההורים נבהלו בעיקר מפני הקומוניזם. התחלנו בהסברים, אך גם במעשים. נסעתי אז לכנס איזורי של התנועה, ובין היתר ביקשתי עצה כיצד להנצל מהתפוררות הקן.

ההיענות מצד החברים לעזרה היתה גדולה. הצעתי שנערוך בל״ג בעומר כנס גדול ברציונז׳ ביער הסמוך — נתקבלה. הנהלת האזור הסכימה להצעתי ואף הסכימו לה נציגי הערים, והחליטו שאני צריכה לנסוע לערים, ולהסביר אישית את הדברים. וכך היה, נסעתי לערים ועיירות אחדות. כולן הבטיחו לי עזרתן. באותו ל״ג בעומר התאספו ביער כאלף איש. אירגנתי הופעות ספורטיביות, שעד היום חושבת אני אותן ליפות, מקהלה, הצגה, אפילו ערכנו פירמידות מהבנים. היתה דאגת אוכל לאלף איש. כל חבר מן הקן המקומי, החל בקטנים, צריך היה להביא לפחות מזון פי עשרה משנצרך ליחיד. חייבתי אנשים, שלא היה להם כל קשר לא רק עם תנועתנו, אלא שום קשר עם חיי היהודים. הורים שהיו להם ילדים בתנועה, כגון מחלבת סטרוגובסקי, סיפקה לנו חלב וביצים. המאפיות של אהרונוביץ, למפקוביץ ואפרים גולדברג סיפקו לנו לחם ולחמניות, חוץ ממה שצברנו כתרומות מחנויות פרטיות אחרות.

בכתבי את השם גולדברג, אינני יכולה להתעלם מלהזכיר את שם בתם הצעירה איטה ז״ל, חברתי הטובה והפעילה בתנועתנו.

אזכיר מקרה ממנו התרגשו בני ביתי עד לעומק נשמתם:

החלטתי שנחה שרייערס הקמצנית, יורשתו של החובש, חייבת לתת לנו שק סוכר. אמרתי זאת לאמי. היא צחקה ואמרה: „אשלית שוא״. בכל

זאת, ביום ו׳, כשאבא הלך לבית הכנסת, ואני חופשית הייתי מעבודות בית לקראת השבת, הלכתי לגברת נחה. היא שמחה לקראתי. הכירה אותי כרוקמת שרקמתי לה וילונות. כך היתה לי דרך סלולה אל ליבה. הסברתי את מטרת בואי. ברור שזו היתה עבודת פרך, הואיל והיא התנגדה לכל דבר שנקרא חיים יהודיים לאומיים. אך כעבור שעתיים הצלחתי לשכנעה, והיא תרמה שק סוכר. הרגשת נצחון זו קשה לתאר עד היום. והנה הוברר לי שאחרתי ל„קידוש״. איך אעיז להכנס הביתה? בביתנו היה נהוג כשאבא ז״ל היה חוזר מבית הכנסת, חייבים כולנו להיות בבית, ואני — אחרתי! בכל זאת העזתי ומשולהבת מניצחון ופחד גם יחד, נכנסתי הביתה. ומה הופתעתי לראות איך יקירי יושבים ליד השולחן הערוך ומחכים לי, ל„קידוש״. בראותי זאת קראתי בהתלהבות: „אמא היא נותנת שק סוכר!״ לאחר מכן הצטדקתי ובקשתי סליחה על איחורי.

איך עברה חגיגה זו ביער? למעלה מכל המשוער. הכל התנהל לפי התכנית שהוכנה מראש. לא חסרו גם פניהם של אלה שהתנגדו לכל הקרוי עבודה צבורית יהודית. כן לא חסרו אף מתנגדים מפלגתיים.

ארשה לעצמי לספר מקרה אחד שקרה כמה שנים קודם לכן. מועצת הקן החליטה לעשות דגל. הדגל היה צריך להיות רקום במכונה או מודפס. ברציונז׳ לא היה מי שיעשה מלאכה זו וצריך היה לנסוע לפלונסק לעשותה. הוטל עלי לנסוע בשליחות זו. אודה על האמת, תקפני פחד מעורב בהרגשת כבוד. כבוד — בשל הצלחתי בסידורים אלה תודות לעזרת הקן הפלונסקאי, שקבלני בלבביות ובסבר פנים יפות. הדגל מוכן היה לחגיגת ל״ג בעומר, שנערכה בפאר רב ביער הסמוך לעיירה.

מתחילת קיומנו כתנועת נוער, היו ההכנסות ממפעלים כאלה ודומיהן, קודש לקרן הקיימת לישראל. ברור שלא רק בפעולות לקראת ל״ג בעומר התבטאו פעולותינו, לא רק בקן הסתגרנו. השתתפנו בפעילות ציבורית בשטחים שונים: כגון קרן קימת, בי״ס תרבות, כל המוסדות ההסתדרותיים. תקופה ממושכת שימשתי כגזברית של ק.ק.ל. ברוח האימרה: „קנאת סופרים תרבה חכמה״ היתה עבודתנו למען קק״ל. חברי הועד שהיה מורכב מנציג אחד מכל ארגון, היו נלחמים ביניהם על קבלת שטח פעולה לאיסוף כסף, כדי שיוכלו לרשום לזכותם סכומים גדולים יותר, דבר זה הביא ברכה בעבודה.

בין שאר העבודות השוטפות היומיומיות החלטנו באחת השנים לקיים „בזר״ (שוק). מי שזוכר את רציונז׳ יכול לתאר לעצמו, מה פרוש להגשים מפעל זה. ראשית החלטנו לצרף לוועד הקיים כוחות נוספים, חוץ מגיוס כללי במפלגות. התקשרנו

עם אנשים שהיו רחוקים לא רק מפעילות צבורית יהודית אלא ממקור מחצבתם בכלל. נענינו מאדם אחד כזה אשר היתנה, שהישיבות תתקימנה אצלו. והוא יראה מי ומי ההולכים. בישיבה הראשונה הציגו בפניו את כל נושאי התיקים וגם אותי, „כשר האוצר". בשמעו זאת הגיב באמרו שהוא יכול להתנדב לעבודה אך בתנאי שיקחו את הגזברות ממני, משום שאין לו אמון בילדים (הייתי צעירה ביותר). ברור שהישיבה נפסקה ועזבו את ביתו. אנשים אשר היו מעונינים בהשתתפותו, ובצדק כי הנ"ל תרם הרבה להצלחת ה„בזר", הסבירו לו בשיחות מחוץ לישיבה, את סוד העבודה המשותפת, אפילו עם ילדים. לאחר הסבר הבין ואפילו הסכים בישיבה שניה לבקש את סליחתי; ראשית לא ידע בת מי אני, שנית הופתע לשמוע על פעילות צבורית בהשתתפות צעירות כדוגמתי, עניתי לו שאינני מיוצגת במוסד זה בתור בתו של ישעיהו ברקוביץ, אלא כנציגת תנועת „השומר־הצעיר", הוא קלט זאת בקושי, אך נכנע.

הצלחת ה„בזר" היתה מעל למשוער. הוא נמשך שבוע ימים ב„שופה" (המחסן של מכבי האש ברחוב הכנסיה). כל העיירה שותפת היתה במפעל. תרמו ביד רחבה, אפילו דברים יקרי ערך. מפעל כזה לא היה לפניו, ולא אחריו ברציונז'. לא רק בתרומות אלא אף בהכנות היתה ההיענות הרצויה ביותר. בימי ה„בזר" ביקרו בו אנשים כאלה, שאנו הפעילות לא האמנו למראה עינינו. במשך שבוע זה שלחתי ללשכת הקרן הקיימת סכום של אלפיים זלוטות בערך. בכל ערב חוזרת הייתי הביתה בליווי „שומרי ראש" כדי שלא יגזול ממני מישהו את הקופה הכבדה. מפעל זה הסתיים בנשף מפואר, שבו נבחרה אפילו מלכת יופי. זאת היתה אחותי מינדל ז"ל (באותו ערב תפסו בני משפחת ברקוביץ מקום בכול: ליד קופת הכניסה ישבתי אני; ליד דלפק עם מוצגים והוצאות של קרן קיימת — ישב אחי הצעיר הרשל; אחראי על הנעשה באולם היה אחי הבכור חיים לייזר; אחראית ליד המזנון, היתה אחותי הבכורה הנצ'ע ואחותי מינדל ז"ל הצטיינה בריקוד).

כלל לא מבוטלת היתה תרומתנו להחיאת השפה העברית. עם הופעתו של המורה לעברית קרנישין, אירגנו חוגים לשעורי ערב בעברית. היתה חובת לימוד העבריח לכל השכבות בקן, החל מהמבוגרים וכלה בכפירים, במשך הזמן חלה אף החובה לשוחח בינינו רק עברית. באחת מישיבות מועצת הקן הצענו שכל חברי הקן יענדו סמלים מיוחדים והעונד את הסמל, מחוייב לדבר רק עברית, וזה שאינו מקיים חובה זו, ישלם תמורת כל תיבה שאינה אמורה בעברית — אגורה לקרן הקיימת. ההצעה נתקבלה והתוצאות בהתקדמות בצבור העברית היו מפתיעות. בשלב מאוחר יותר, כשנוסד בית־הספר „תרבות" ברציונז' אירגנו גדוד של אוהדי השפה העברית ודובריה, בהשתתפות מורי בית הספר, חברי תנועת „השומר הצעיר" היוו

את היסוד למוסד זה. הוועד שאירגן את המפעל מיוצג היה מזרמים שונים. תנועת השומר הצעיר ייצגתי אני ונבחרתי כמזכירת הוועד. במסגרת עבודה זו, זכיתי להיות במחיצתו של משוררנו הדגול חיים נחמן ביאליק. הייתי הנציג הנבחר היחיד מרציונז' לועידת „תרבות" שהתקיימה בוארשה בשנת 1934, בהשתתפותו של המשורר.

ובשלב מאוחר יותר, כאשר נוסדו ברציונז' קיבוצי הכשרה, היינו אנו בוגרי התנועה גורם חשוב בקליטתם הנפשית של החלוצים, ולא פעם גם בקליטה כלכלית. לא פעם הלכנו יחד עמם לעבוד, כדי להגדיל את פריונם למען יוכלו להתקיים. כך נמשכו פעולותינו הפוריות ברוב מרץ והצלחה בשטחים שונים, בתוך הקן, ומחוצה לו, והגדלנו קרן רציונז' והאדרנו כבודה, ופיתחנו את הנוער, והכשרנו אותו לקראת הכרה, לקראת ציונות, לקראת הגשמה ועליה לארץ-ישראל.

חבל, חבל על כל אחיותי ואחי שנקטפו בטרם עת בימי החורבן.

אסתר שרנסקי (פרלמוטר)

רציונז׳ במלחמת העולם הראשונה

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, היתה רציונז׳ שרויה באימת מוות, שמא יערכו קרבות בתוך העיירה וישרפו את הבתים על יושביהם כדרך שארע לעיירות אחרות בפולין שעלו באש. אלא שרציונז׳ ניצלה בדרך נס, שכן כל הקרבות שבין הרוסים והגרמנים התנהלו מחוץ לתחומה של העיירה.

כשפלשו צבאות־הגרמנים לעירנו התיחסו באדיבות רבה ליהודיה. אלה מכרו לביבות מטוגנות בשמן ואלה — סופגניות, אלה מכרו עוגיות ואחרים — מיני מאכלים עשויים מתפוחי אדמה. אבל זכורה לי מימרה שאמר לי גרמני אחד מידידינו: „טועים אתם היהודים הסבורים שהגרמנים באמת דורשי טובתכם הם. אתם אינכם מכירים בטבע הגרמני ובאפיו. היום אמנם אתם מרוויחים מהם, אבל מחר יוציאו מכיסכם כפל־כפליים״. ובאמת לא ארכו הימים והגרמנים בזזו מתוך העיר, קמעה קמעה ובדרכים של אדיבות, קמחים, שמנים, דגנים, חיטים וכדומה.

הם עצמם החלו אופים למען תושבי העיירה לחם מלא סובין ומכרוהו לפי כרטיסים וגם ללחם קלוקל זה מוכרחים היינו לעמוד בתור. אין פלא שלחם כזה וכל מיני תחליפים של בשר גרמו למחלות שונות באוכלוסיה היהודית בעירנו, רבים חלו בטיפוס, בדיזנטריה וכיוצא בזה מחלות מידבקות.

בימים ההם נהרו אלינו פליטי עיירות שכנות שנשרפו בקרבות וביחוד באו מערי המחוז ששם היה המחסור חמור ביותר. ויהודי רציונז׳ חילקו עמהם את פתם — לחם העוני. הפליטים האלה שמזונם היה דל ופגום ביותר, עשו בהם המחלות שמות יותר מאשר בקרב האוכלוסיה של רציונז׳.

אז נצנץ הרעיון לייסד מעין בית חולים ובית החלמה. שכרו חדרים ללא תנאים סניטריים, ללא עובדים ואחיות, אלא אח אחד היה, גוי.

בביתנו היתה מאפיה והיה לנו רשיון לאפות כחפצנו ובדרכים שונות היינו משיגים מיצרכים מזינים ולא תחליפים על אף צוק העתים וחומרת ההשגחה של הגרמנים. אמי לאה ז״ל קבלה על עצמה להיות אפוטרופוס של בית החולים הנ״ל, ולציידו עד היכן שידה היתה מגעת. זכורים לי הסירים והקדרות הגדולים שבישלנו בשביל הפליטים בכלל ובשביל החולים — בפרט. אנחנו הילדות עזרנו הרבה למפעל הזנת החולים ובעיקר פעלתי רבות אנוכי, שהייתי הבינונית שבבנות. הכרתי מקרוב את כל עניי העיר וידעתי כל נצרך וכל הנעשה בביתו. הייתי מביאה להם עצים, בגדים, מרק, בשר וכדומה. מאספת הייתי כספים מכל קרובינו ועמיתינו ברחוב בימי חמישי כדי לחלקם בין המשפחות העניות הדאוגות לצרכי שבת — ואין.

על אף הקפדנות באיסור הכניסה לבית החולים הנ״ל, לי היתה הכניסה מותרת. כבר הכירו אותי שידי מלאות תמיד מיני תבשילין ומיני מאכלין לחולים ואגב ביקורי ממלאה הייתי שרותים שונים בתוך בית־החולים.

זכורה לי עובדה אחת: פעם נגשתי ליהודי חולה בטיפוס, הוא היה עלוב ביותר בחליו ועורר בי רחמים רבים. כנראה שקרא את רגשותי בעיני. רמז לי שאגש אליו. חיבקני וביקשני שאתקן את משכבו ואעלהו על גבי הכר. עשיתי כחפצו. לבסוף הבריא היהודי וזכר יפה יפה את המעשה הטוב שעשיתי בו. בא אלינו הביתה וחיבק ונשק את כל בני משפחתי ואמר: אם אזכה ואוותר בחיים אחרי המלחמה — לעולם לא אשכחכם ולעולם אבקש דרך כיצד לגמול לכם כגמולכם.

אבי התרעם על אמי שהיא מטילה עלי שליחויות שעלולות להמיט עלי הידבקות מן המחלות.

טיפוסי גברים וילדים יהודיים בימי מלחמת־העולם הראשונה ברציונז׳
טיפן יידן און יידישע קינדער אין ראציאנזש אין דער צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה
Types of Jewish men and children in the days of the first world war in Racionz

— אין דבר, השיבה אמי, השם ישמור אותה. בזכות המצוה הגדולה תינצל הילדה מכל רע.

וכאן אני נזכרת במשפחת פליטים מוורשה שהתגוררה בחצרנו, מחוסרי כל היו. ברור, ככל שיכלה אמי לעזור להם, עזרה. לבסוף חלו כולם בטיפוס. איש לא העז לטפל בהם מחשש של הידבקות. אבל אמי אמרה: „בידו אפקיד רוחי" ועל אף התנגדותו של אבא נכנסה אליהם וטיפלה בהם במסירות ונדבקה מהם וחלתה. באותה שעה נלקחה כל המשפחה החולה לבית החולים. לבסוף הבריאו כל בני המשפחה הזאת, אלא שאמא נדבקה מהם ונפטרה בלא עת. משמעה אם המשפחה על פטירתה של אמי שנדבקה ממחלתם של בני משפחתה, התיפחה ויללה ואמרה בבכיה:

— לואי ומתי אנוכי במקום לאה הצדקת.

גברים וילדים יהודיים בימי מלחמת־העולם הראשונה ברציונז׳
יידן און יידישע קינדער אין ראציאנזש אין דער ערשער וועלט־מלחמה
Jewish men and children in the days of the first world war in Racionz

ואותה אשה משהבריאה כליל עמדה לנו בצוק העתים ההן עד היכן שידה הגיעה באותה שעה.

בינתיים הורע המצב. החולים נתרבו. בית החולים נתמלא עד אפס מקום ויד העיירה לא השיגה לכלכל את כל הנצרכים. למזלנו נפתח אז מקור של סעד מטעם הג׳וינט מארצות־הברית. באותו פרק זמן אירגנו אצלנו את מטבח־העם; כל בנות העיירה הבוגרות באו לפי תור לעשות את כל השרותים בהתנדבות: כגון לקלף תפוחי אדמה, לשטוף את הכלים והרצפות וכיוצא בזה מלאכות שחורות. באותה שעה פנינו אני וחברותי מן החצר שלנו למטבח העם המשותף שיקציבו ארוחות בשביל החולים, שאנחנו דאגנו להם ביותר וראינו את עצמנו כאפוטרופסות עליהם. ביום ששי חרפי עם חשכה כשבביתנו כבר היו הנרות דלוקים ועל הכריים היו מפעפעים תבשילין והמרקין בקדרות וריחות ניחוח של הבשר ושל ה„צימס" נישאו לאפי וחמימות ביתית נוגעת עד הלב אפפתני, יצאתי לרחוב. בידוע שביום ששי יומא דשוקא היה, וראיתי כיצד האכרים והאיכרות עודם בעגלות וקר להם ויגעים והשבת מהם והלאה — ריחמתי עליהם ונדתי להם בראשי כלעם אומלל שאינו יודע שבת מהי, שרק אנחנו, ישראל, הננו מקדשי השביעי, מקבילים הכלה בחופתה והשבת — נחלתנו היא, חמדתנו הגנוזה לעולם.

בית־אבא

חצרנו רחבת ידים היתה, כעשרים משפחות יהודיות התגוררו בה. אזכור לילי־שבת. בקיץ אחר הדלקת הנרות יצאה אמי ז"ל לבושת סינר־כותנה מפוספס ומכווץ לכבוד שבת. באותה שעה יצאו לחצר גם הנשים השכנות שהדליקו כבר את הנרות. ליאות נסוכה בפניהם ובאבריהם לאחר שבוע של עמל, והיו ממתיקות שיח על ענינים ואירועים שנתרחשו בכל ימות השבוע. זכורה לי קורת הרוח שהיתה נודעת לי שעה שהסתכלתי בפני אמא לאה ז"ל המאירות, בחשבי באותו רגע, שאמא לא תצטרך הלילה לקום בשעה שלוש, כדי לעמוד גחונה וכאובה על גבי הערבה וללוש את הבצק לאפיית הלחם עד אפיסת הכוחות. כך בילו הנשים בחצר בשיח־לבבות ערב עד שובם של בעליהן מבית הכנסת. וכשאבא, ר׳ יחיאל ז"ל, נכנס הביתה ופתח בניגון של „שלום עליכם, מלאכי השרת", נדמה היה לי ששומעת אני את משק כנפיהם של מלאכי השבת.

בשבתות בהשכמה, היה אבא ז"ל מספר לנו על עברו, על שירותו חמש שנים בצבא הרוסי של הצאר, שהיה מנגן בתזמורת כחצוצרן. הוא עדיין ידע קרוא תוים.

סיפר לנו שהשתתף במופעים מוסיקליים בגנו של הצאר בפטרבורג (פטרוגרד) וזכר ששבעים סוסים רקדו בחגיגה הנ״ל לצלילי המוסיקה. אבא היה מחונן גם בקול ערב ביותר, אלא שבשל הנגינה בחצוצרה איבד את קולו.

תקיף באפיו היה, משך חמש שנות שרותו בצבא לא טעם טעם של תבשיל או בשר של טריפה, אלא היה קונה לו בערים הגדולות שאריות של נקניק כשר, לחם ותה. על מזון זה חי בצבא בתנאי השרות הקשים של הצבא הרוסי בימים ההם.

יהי זכרם של אמי ואבי ברוך וצרור בצרור החיים.

יחיאל פרלמוטר ובני־ביתו ז״ל
Yechiel Perlmuter and family

גלילה ארקוביץ (קלופמן)

עיירתי

בית אבותי הקט עמד ברחוב הקיניקי מול בית הכנסת ובית המדרש. עוד כיום מצלצל באזני הניגון שעלה מתוך ה„ישיבה" בחורשה, שנגע עד הלב. שם למדו גם אַחַי, שלום ויצחק קלופמן ז"ל. איזו התלהבות! ימים ולילות למדו ושיננו גמרא.

בחצר בית הכנסת היה ה„מיקוה". בכל יום שישי לפנות ערב לאחר שדפק לייב יואש השמש שלוש דפיקות בפטיש העץ בדלתי החנויות היהודיות — סימן שצריך להפסיק במסחר ולשבות ממלאכה — שבת קודש הגיעה. באותה שעה ראיתי יהודים נוהרים לבושי קפוטות, מי מבית המרחץ, מי לבית־הכנסת, שלוה נסוכה על פניהם. הכל השתחררו מדאגות יום־יום. רוח של מלכת השבת השתררה בכל בית יהודי.

משה ובײלה הבלנים כבר הסיקו בהשכמת הבוקר את התנור הגדול של המקוה. אנחנו הבנות שלא היתה לנו דריסת רגל לשם, בין שאר הנשים הטובלות השתדלנו לחיות ביחסים טובים עם הבלן ואשתו כדי ליהנות מאמבט חם.

באותה החצר היתה „הכנסת האורחים". שם נקבצו יהודים עניים מכל מיני מקומות, קיבצו נדבות בעיר, נשארו ללון ונסעו להם. כעבור מספר שבועות חזרו ושוב סבבו כמה סיבובים בעיר.

יהודי רציונז' היו נדיבים, היו נותנים ביד רחבה.

שמואל חיים ומייטה קלופמן ז"ל

ובספרי על „הכנסת האורחים" איני יכולה שלא להזכיר את הורי ז"ל, אבי — שמואל חיים קלופמן ואמי — מייטה מבית ביאליסטוצקי. זכרם לברכה.

ביום שישי היה יום שוק בעירנו. אבא הניח את הענינים הפרטיים במסחר, והיה כותב פתקאות ליהודים, לפי תור לקבל אורח לשבת, דהיינו, לארחו בביתו עד יום ראשון ולספק לו אש"ל (אכילה, שתיה, לינה). עלי לציין שיהודים הקבילו את האורחים בסבר פנים יפות והאכילום מכל טוב. תמיד הודיע אבא לאמא, עליה השלום, שיש להכין מזון נוסף לשבת במקרה שישאר יהודי ללא מארח. גם מיטה נוספת הנחנו להלנה.

— יהודי מכובד אינו צריך ללון ב„הכנסת אורחים" — היה אומר אבא.

בערב הלך לבית המדרש לבדוק אם הכל השיגו מקום לינה.

בימים ההם, הייתי שואלת את עצמי:

מה הוא הכוח הגנוז שמניע יהודים כמו אבא להתמסר לטובת הכלל, לא פעם על חשבון הענינים הפרטיים שלהם? הלא כל יהודי היה עמוס דאגות פרנסה לאין שיעור!

באותה מסירות תרמו לקופת „גמילות חסד", „חברה קדישא" ועוד. גם לנשים היו תפקידים מכובדים במוסדות הצדקה כגון „הכנסת כלה", „לינת הצדק", לינה אצל חולה, איסוף כסף בשביל משפחה מכובדת שלא היה לה ממה להכין סעודות שבת.

באוירה הזאת, גדלנו והתחנכנו, נשמנו בה יום יום. כאן קבלנו את מזוננו הרוחני. אלא אנחנו, שנוער היינו, לא הסתפקנו בכך. אמרנו: אין לחכות בחיבוק ידיים לבואו של המשיח. בשנת 1927 נוסדה ברציונז' תנועת הנוער החלוצי „השומר הצעיר". סיסמתנו היתה: ציונות, סוציאליזם, עברית, הגשמה. אלו משכו את הלבבות של הנוער. הדור שלנו לא ראה את עתידו בגולה. האנטישמיות הכתה שרשים עמוקים גם אצל הגויים ברציונז'. היהודים נושלו מעמדות הפרנסה שלהם, סיסמתם של הגויים היתה: להחרים את חנויות היהודים („כל פולני — לפולני!") — "swój do swego !" — אנחנו הילדים הרגשנו את האנטישמיות בבית הספר, ברחוב ובכל מקום. באותה המסירות של אבותינו לפעולות־צבוריות, ונוסף לכך — במרץ נעורים, נגשנו גם אנחנו לפעולות הקן של „השומר הצעיר". החיים היו תוססים ביותר — מי אינו זוכר את הקן ברחוב ווארשה? הריקודים, השירים שבקעו מהחדר הקטן. לא תמיד הזכירו אותנו השכנים לטובה. בתקציב מוגבל קשה היה לקַיים את המועדון. אבל התגברנו על המכשולים. אירגנו חוגים לתנ"ך, לציונות, לסוציולוגיה, לספרות ולעברית. כאן עלי להזכיר לטובה את מורנו לעברית שמואל קרנישין — ממלאווה.

לימים השתקע ברציונז׳ והקים משפחה. תוך זמן קצר יכולנו לראות קבוצות נערים ונערות מטיילים ברוחב של הרחוב ודיבור עברי שגור בפיהם. „די שומרים גייען״ — אמרו. התגאינו בכך. התמסרנו גם לפעולות ספורטיביות, לטיולים, מחוץ לעיר השכם בבוקר. היה לנו שיתוף פעולה עם יתר תנועות ציוניות לטובת הקרן הקיימת וקרן היסוד. אלא שדור האבות לא השלים עמנו. בהתחלה התיחסו אלינו כמו לילדים.

— הכל יעבור לכשיתבגרו — אמרו. לאט לאט באו לכלל מסקנה שפעולותינו קשורות עם אידיאולוגיה, המחייבת הגשמה ותכניות רציניות לעתיד, כגון הכשרה, עליה לארץ ועוד.

הוויכוח העקרוני בין דור האבות ודורנו היתה הדת — הערך הרגיש ביותר בחייהם. למענה כל יהודי מוכן היה להקריב את עצמו. מובן שהיו בינינו הרבה וויכוחים. לאט לאט השלימו עמנו ככל שהתעמקו, השתדלו להבין אותנו, שמטרתנו מבוססת על עבודת קודש — בנין הארץ. סייעו לנו בכך העולים הראשונים מעירנו. הגיעו מכתבים מהארץ מלאי התלהבות. הם הורונו לא לראות את עתידנו בגולה. משפחות הרבה תיכננו אז תכניות לעלות ארצה. חיבת הארץ וערגה לעלות פעמו בכל לב. זוכרת אני שאבי קיבל פעם סיגריות מהארץ, ועליהן אותיות עבריות, שמר עליהן כמו על דבר שבקדושה, עטף אותן יפה יפה ולכל מי שנזדמן לביתו, הראה בגאוה על תוצרת הארץ. איזו אהבה גילו לארץ הקדושה! כאלה היו יהודי רציונז׳.

אני מביעה את מלוא הכרתי להורי ז״ל ומחזיקה טובה להם, שלמרות מלחמת ההשקפות והדעות — התגברו עליה, השלימו עמנו והשתדלו להבין אותנו, עזרו לנו לעלות, ואף פניהם היו מכוונים לארץ ישראל. בגעגועים המתינו לשעת עליה. ברם, חלומם לא התגשם, הברבריות ההיטלראית האכזרית שמה קץ לחלומם.

מרים בוך (קולנירש)

הנוער בעירנו

זוכרת אני היטב את התקופה ברציונז׳ בשנות 1925—1926. היינו אז צעירים בני חמש עשרה—שש עשרה. תקופת הנעורים כרגיל מזהירה, לרוב מתגעגעים עליה. אך לא אנחנו. זאת היתה תקופה עגומה ביותר. כידוע היה ברציונז׳ בית ספר עממי לפולנים בלבד. לדאבוננו, לא כולנו סיימנו חוק לימודנו בו. בית ספר תיכון לא היה בנמצא. מכל רציונז׳ יצאו חמשה צעירים בלבד ללמוד בערי המחוז שרפץ, פלונצק ומלאווה. הבנים שבינינו עבדו כמעט כולם בחייטות ותפרות, והבנות — מי בתפירה, ברקמה ומי סתם במשק הבית. השכלה שאבנו מספרים, מן ה„אידישע „ביבליותקה" (הספריה) ומקריאה בעתון יומי.

מן הראוי לציין, שהרבה מאתנו למדו כבר אז עברית. בערבי שבתות היינו

פלוגת צופים צעירים ברציונז׳
מימין לשמאל (מלמעלה למטה): יצחק בוך, פייגה פרידלנדר ז״ל, רצוינסקי וורה ז״ל, משה קמנון, אסתר אלטוס, חומה ברזיסקר ז״ל, רחל קורמן ז״ל, ביילה ברוצקי ז״ל, פרל קאוואַלסקי (חמנין), רחל פרלמוטר, אפרים גברה, מלכה פוגל ז״ל, ישראל גרינשפן ז״ל, מלכה קירשטיין, דוד פלבסקי
A group of Scouts in Racionz

הולכים ל„קעסטעל אָוונט" (ערב שאלות ותשובות) אצל „פועלי ציון" ימין ומי אצל הציונים הכלליים — אלה שתי המפלגות החזקות דאז ברציונז׳. כל אחת מהן היתה מעונינת למשוך אותנו לשורותיה. אבל לנו לא קסם הדבר כנראה, משום שעוד לא היינו בשלים למדי בשביל להיות חברי מפלגה.

באותו פרק זמן בא לרציונז׳ סטודנט ממקוב ושמו חיים בירנבום. הוא התארח אצל משפחות: ויינשטוק, צמח ובירנבוים, כי קרובן היה. לאחר ששהה זמן מה בעירנו, נוכח לדעת שהנוער מתבטל ונחוצה פה יד מאורגנת ומשום שהוא היה חבר ב„השומר הצעיר" החליט לייסד קן של „השומר הצעיר". ראשית ניהל משא ומתן עם נתן ויינשטוק (נוסקה) שירשה לנו להתאסף באולם של „הציונים הכלליים". כשניתנה לנו הרשות ניגש לעבודה. כמה חברים מבינינו קיבלו הזמנות לאספה הראשונה ואנחנו פירסמנו זאת ברבים ובאספה הזאת התרשמנו עמוקות מדבריו של חיים בירנבום.

ההכשרה — קיבוץ „היוצר" של „השומר הצעיר" בוולוצלבק
די אויסריכטונג פאר עליה (הכשרה): אַ גרופּע „היוצר" פון „השומר הצעיר" אין וולאָצלאוועק
Pioneers for Eretz-Israel: A group of "Hayotzer" ("The Creative Worker") with the Hashomer Hatzair in Wlozlawek

הוא סיפר לנו על עירנות התנועה, על האידיאולוגיה ועל העבודה החינוכית שבה. התלהבנו מדבריו מאד. אבל גם היססנו קצת, כי מי אנחנו שנהיה מיסדים ומנהלים של קן „השומר הצעיר" ללא הכנה וללא הבנה מספקת במטרותיו? אבל לכל זאת דאג כבר חיים בירנבוים. הוא התקשר מיד עם ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בוארשה ועם „הנהגת הגליל" שבמלאווה. והם לא איחרו לבוא ולהדריך אותנו וגם שלחו לנו חומר מפלגתי מדי חודש בחדשו. וכך נדלקה השלהבת. עבדנו ברצון ובמרץ. הקן היה פתוח ערב ערב. הילדים דהרו אלינו מכל שכבות העיר (פרט לחוגים הדתיים). ניהלנו עבודה תרבותית וגם ספורטיבית. הכל לפי סדר השכבות, הגדודים והקבוצות. למדנו ציונות, סוציאליזם, תנ"ך, ומעל לכל

סניף „החלוץ" ברציונז'

רבקה אהרונוביץ ז"ל, לאה גברה ז"ל, שלמה מטוס ז"ל, ברכה שמוטק ז"ל, שרה למפקוביץ ז"ל טשה מיירוביץ ז"ל, חנה קלופמן, דובה כהן, חיים לייזר ז"ל, שרה מלכה ניימן ז"ל, ראובן בילוסטוצקי ז"ל, שרה ברקוביץ, יעקב הרש מיירוביץ ז"ל, חנה פרלמוטר, צבי קנסטר, טובה פיאנקו, שמואל קרנישין ז"ל, חנה קלופמן, פנחס וולובסקי, שרה פרוכובניק ז"ל, רבקה קירשטיין, מרים הילר ז"ל, מלכה גברה ז"ל, איטה גולדברג ז"ל, בריינה קלופמן, מרים קולנירז, בלומה בילוסטוצקי ז"ל, טובה גש, אהרון פיאנקו, אריה גרינשפן ז"ל, זאב פיאנקו ז"ל, יצחק בוך, ישראל לייב טבק ז"ל

א צווייג פון „החלוץ" אין ראציאנזש

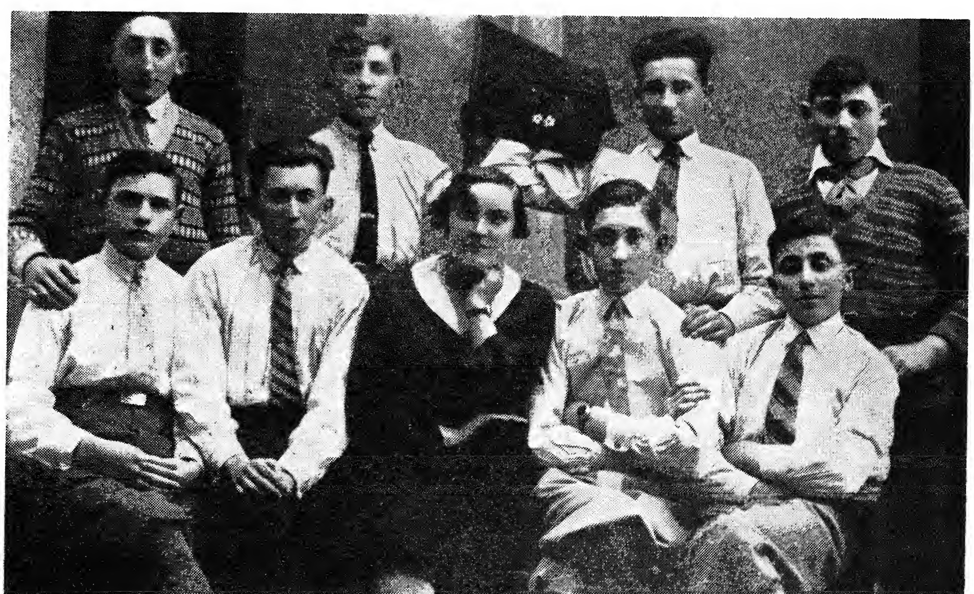
A branch of "Hechalutz" in Racionz

למדנו עברית ועלי להזכיר כאן את המורה שמואל קרנישין ז״ל שהיה אז כבר ברציונז׳. הוא בא אלינו ממלאווה והשתקע בעיירתנו. הוא היה המורה אצלנו לעברית ובכלל היה כוח אינטלקטואלי חשוב. מידיעותיו העמוקות תרם הרבה להתפתחותנו. כעבור שנתיים קם משבר. נתן וויינשטוק התיאש מאתנו, העבודה היתה לא לפי כוחו. יותר מדי סוציאליזם „נתבשל״ בקדרה המפלגתית. הוא אסר עלינו להשתמש באולם של הציונים הכלליים וייסד בו תנועה של השומר הלאומי, ואז חל הפילוג, הרבה חברים עזבו את שורותינו ועברו לתנועה החדשה, ואנחנו נשארנו בלי גג מעל ראשנו. אבל לא התיאשנו. בינתיים ניהלנו את האספות בשדה, מחוץ לעיר. לא יצאו ימים מעטים ומצאנו חדר רעוע ברחוב וארשה, קישטנו את הקירות בתמונות של קק״ל והיה בינינו חבר ישראל ליב טבק, נכדו של גרובינוס ולאחר מכן בעלה של שרה לפקוביץ. הוא היה בעל כשרון וצייר לנו תמונה גדולה לכל

קבוצת צופים של „השומר הצעיר״ ברציונז׳
עומדים (מימין לשמאל): ישראל טבק, משה ווייס, יצחק בוך, לייבל גרינשפן
יושבים (מימין לשמאל): ראובן ביאלוסטוצקי, פייבל ברוצקי, טובה פיאנקו, הרש יוסף קנסטר, וולף קולנירש

אגרופע יוגנטלעכע פון „השומר הצעיר״ אין ראציאנזש
A group of Scouts of "Hashomer Hatzair" in Racionz

רוחב הקיר: נוף ישראלי. בחדר זה היו חיים תוססים. היינו חוגגים כל חג מסורתי ולאומי ומעל הכול היינו שרים ורוקדים, שירים ארץ ישראליים, כגון ההורה של ביסטריצקי, נישא למרחוק. עבדנו במסירות ובדבקות. חשנו שיש תוכן בחיינו. מי לא זוכר את הטיולים מחוץ לעיר ובמיוחד את התהלוכה בל״ג בעומר שהשתתפו בה הסניפים משרפץ ופלונסק וגם רבים מן העיר ומחוצה לה? בבוקר של אותו יום, היינו מסתדרים במגרש שעל יד הקן בשורות ובתלבושת אחידה, צועדים ונושא הדגל הגדול כחול־לבן צועד בראש ובלווי התזמורת של „פועלי ציון״ ימין. היינו צועדים דרך ככר השוק לרחוב מלאווה אל היער. כל תושבי העיר יצאו מבתיהם כדי לחזות בתהלוכה, מי מתוך שנאה ומי מתוך שמחה. הורינו בודאי היו גאים על כך. ואנחנו צעדנו בבטחון ובגאון. ביער בילינו כל היום; נתקיימו הצגות, הגרלות, משחקים, וגם מזנון היה ערוך שם. עייפים חזרנו בערב אבל מרוצים. זאת היתה חוויה מיוחדת במינה המעוררת בנו זכרונות נעימים עד היום הזה.

באותו זמן היו קיימות ארבע תנועות נוער בעיירתנו: „השומר הלאומי״, בית״ר, „השומר הצעיר״ והחלוץ המזרחי. על אף הניגודים שבינינו, מטרה אחת משותפת היתה לנו: עליה לארץ־ישראל. וכך עבדנו יחד אתם ועם יתר המפלגות הציוניות למען הקק״ל ו„קרן־היסוד״. כך התקדמנו לקראת הכשרה בסיסמה: הגשמה. קדמו לכך פגישות, כינוסים, קיטנות וישיבות משך שבועות עם יתר חברי התנועה שבסביבה. כאן התחיל המאבק הישן שבבית.

בשנת 1928 היה הדבר. אני עם עוד כמה חברים היינו צריכים לצאת למושבת קיץ. שבועות לפני זה שוחחתי על כך בבית, והכנתי את הורי ז״ל לקראת הבאות והיה נדמה לי ששיכנעתי אותם... אבא ז״ל איש ישר וטוב לב שתמיד כאב והצטער כשנאלץ לסרב לנו, הסכים ובסתר אפילו עזר לי בהכנת החפצים. אבל אמי ז״ל שאהבה אותנו לפי דרכה, היתה יותר חרדה ואדוקה ומדי פעם כשהבנות היו נוסעות מהבית — לבה ניבא לה תמיד שחורות. לילות לא ישנה ומעוצבנת היתה מרוב דאגה. ובאותו בוקר גורלי בשעה שש חיכו לי החברים בחוץ ותרמיליהם על שכמם ואבא ז״ל תופר לי מזרון משק של סוכר ועושה הכנות אחרונות לקראת נסיעתי, והנה יורדת אמי ז״ל ממיטתה וקראה אל אבי בהתרגשות ובזה הלשון:

„דוד! אתה פשוט במו ידיך משלח אותה... זכור!״ (דוד, דו שיקסט דאָך זי אליין אוועק — געדענק!). אבא החויר כסיד ואני נבוכה מאד הייתי. לא ידעתי מה אעשה. ובלבי מלחמה: איך אני יכולה לוותר על החלטתי ברגע האחרון לפני היציאה? ומה יגידו ההורים של הבנות שנסעו כשיראו אותי למחרת בבית? ואז פנה אלי אבי ואמר:

— מרים רחל! אני יודע כמה קשה לך ואני מבין אותך, אבל תעשי זאת למעני, אל תסעי הפעם, רק הפעם. אני מבטיח לך שבהזדמנות אחרת תהיי רשאית לעשות הכל כרצונך, אבל רק הפעם תוותרי. התחנן לפני אבא, ורחמתי עליו. בכיתי הרבה אבל נשברתי... ולא נסעתי. עשיתי זאת מתוך אהבה עמוקה לאבי הטוב ז״ל. אבל הוויתור הועיל לי. אבא ז״ל עמד בהבטחתו ואמי ז״ל גם למדה מזה הרבה. בעוד; שנה נסעתי למושבת הקיץ, וכעבור שנתיים שוב נסעתי והפעם כמדריכה לשכבה הצעירה. עכשיו הייתי כבר חפשיה לעשות הכל כרצוני. ההורים גם השלימו והתרגלו. הייתי יוצאת מהבית בלב שקט וברוח טובה גם מצד ההורים.

בשנת 1931 יצאתי להכשרה. ובשנת 1933 עליתי ארצה. מכל החברים שהיו בהכשרה אחרי הצליחו לעלות ארצה ללא קשיים שרה ברקוביץ וחנה פרלמוטר. הרבה חברים מאלה שהיה באפשרותם לנצל כל מיני דרכים של עליה עלו והצליחו להגיע ארצה בשלום. אבל הרבה חברים יקרים וביניהם אחי ז״ל ואלף קולנירש ואשתו איטה מבית גולדברג ז״ל אשר פעלו רבות בתנועה ולמען ארץ ישראל, לדאבוננו ולאסוננו הגדול לא הספיקו להגשים את חלומם וקשרו את גורלם המר בגורל יתר יהודי רציונז׳ שנשארו שם והושמדו בידי הנאצים הטמאים.

יהי זכר כולם לברכה!

חנה אורז'ן (פרלמוטר)

ילדי יהודים בבית־ספר פולני

אספר על יחס המורים הפולנים לילדי היהודים.

בהיותי בכתה השישית בשעת מבחן בחשבון, הרגשתי שהמורה הגוי מחפש סיבה להעניש אותנו. השתדלתי לא לפטפט. פתאום קרא לי:

— חנה — לפינה!

השתוממתי ושאלתיו:

— הלא לא דברתי כלל!

— מאחורי הדלת! — צעק.

יצאתי מאחורי הדלת, אבל העוול בער בי והכאיב לי. שאלתי ושאלתי את עצמי, למה ומדוע, וכי מה רע עשיתי?

— דיברת אידיש — השיב.

— הלא התעמקתי בשאלות ולא דברתי כלל! עניתי שוב ועמדתי בתוקף על דעתי.

נעלבתי מאד והתביישתי מפני החברות. יצאתי לחצר. המורה יצא ומשלא ראני ליד הדלת — כעס שוב. משחזרתי לכתה אמר לי:

— הוצאת מכל שיעורי בחשבון עד לסוף השנה.

— למה? — שאלתי.

— כיון שלא עמדת מאחורי הדלת — ענה.

התחננתי שלא יוציאני מהשעורים, כי ידעתי שהיה תקדים לזה ותלמידה יהודיה אחת נשארה בשל כך באותה כתה לעוד שנה. טענתי שהייתי מוכרחה לצאת, השפלתי את עצמי מאד, אבל שום טענה לא הועילה. הוא צוה עלי להשאר בבית־הספר שלוש שעות אחרי השעורים.

רעבה מאד הייתי. רצתי הביתה לקחת לחמניה. שוב בא המורה למסדרון ולא ראה אותי. משהרגיש בי, נגשתי להצטדק ואמרתי לו:

— שעתיים אני מסתובבת כאן, שעתיים.

הוא אמר שלא ראה אותי כלל ושלא רוצה לראות אותי עוד בכתתו. כשהתחננתי מאד והבעתי את חרטתי בכל לשון שיכולתי, אמר לי:

— הכנסי לכומר והתוודי לפניו מה עשית כל היום והוא יסלח לך.

בשעת הפסקה נכנסתי ונגשתי לכומר, קדתי קידה לפניו ואמרתי:

— היה שעור של חשבון, דברתי אידיש, התנגדתי וכו' — אבל תסלח לי.

שלחני לעמוד מאחורי הדלת — ואני ברחתי ואני מודה שאני אשמה ומבקשת סליחה (כל זה היה שקר שבער בנפשי). הכומר בנוכחות המורים אמר שהוא סולח לי ומבקש מהמורה שיקבלני לשיעור.

חזרתי הביתה מדוכדכת, ביותר מושפלת ומתביישת בפני עצמי. גאוותי נשברה בי, כל גאוני הוכרע, כל רגש הכבוד שבי חולל. אז הגעתי לשנאת הגולה ונשבעתי שלא אשקוט ולא אנוח עד שאעלה לארץ ישראל!

בשעור של היסטוריה למדתי אז על אֶמיליה פלטר — המרדנית בזמן שלטון רוסיה בפולין. אמיליה היתה תלמידה בחמישית. באחד השיעורים שנבחנה בעל פה אמרה בעוז „כמה טוב לזכור בשלישי במאי". בגלל דיבורה המרדני הזה, שילחו הרוסים את כל הכתה לסיביר. (הלא השלישי במאי היה לפנים יום הקונסטיטוציה של פולין).

רוח המרדנות הזאת של אמיליה פלטר השפיעה עלי מאד וקבלתי על עצמי ללכת בעקבותיה להיות ציונית. כשקראתי סיפור זה לא ידעתי עדיין על יהדותי

ילדים יהודים ופולנים בבית־ספר עממי ברציונז'
יידישע און פוילישע קינדער אין אַ פאלקס־שול אין ראציאנזש
Jewish and Polish children in a Public School in Racionz

ולא כלום, לא על העבר הישראלי המפואר, ולא על תור הזהב שלנו בישראל. מאד התביישתי שאני יהודיה. למזלי קרא לי המורה ללוח והתחלתי לספר את השעור ופרצתי בבכי מר. חזרתי הביתה והוספתי לבכות רב בכה, זרקתי את הילקוט לרגלי אבא ואמרתי:

— לא רוצה להיות יהודיה. אני מתביישת שגרשונו מארץ־ישראל בלי מלחמה. וסיפרתי לו על אמיליה פלטר.

הו, אמר אבא כמו אל עצמו, שגיתי מאד שלא סיפרתי לבנותי מאומה על תולדות עמי. מאז החל לספר ספור אחר ספור מן ההיסטוריה של עם ישראל.

ומשאירגנו את ה„שומר הצעיר" וההורים התנגדו שאהיה פעילה באירגון, הזכרתי להם פרקים מן ההיסטוריה שלנו, כדי לעורר בהם רגשות ציוניים ולהצדיק את חברותי בתנועה.

ברינה קנסטר (קלופמן)

„הצפירה" בקן הציוני

היה זה בערך בשנת 1928. ישבנו כתריסר בנות בקן השומר־הצעיר שברחוב וארשה. כל ערב היינו מתאספים בשעה תשע לשעור עברית, כי רוב הבנות עבדו עד שמונה בערב. לפתע, נשמעה דפיקה בדלת. נבהלנו, חששנו מפני השקצים, אם ייודע להם על פעולותינו בחדר הזה — יציקו לנו. בראש חבורות השקצים עמד ווצק הידוע לשמצה. הללו היו רודפים אחרינו לא פעם, בדרך לשעור או בחזרה. פעם אירע שזרקו אבנים דרך החלון וניסו להפריע למהלך השעור. לא היה פלא, איפוא, שהדפיקה העזה בדלת החרידתנו. קרנישין המורה ניגש לדלת בצעדים אטיים, פניו החוורים העידו על פחדו, פתח את הדלת ולעינינו נגלה יהודי כבן שלושים.

האורח מדד במבטו את המורה ואותנו הבנות והסתכל בספרי התנ"ך שהיו פתוחים לפנינו, ובטרם הספיק מי מאתנו לשאול לפשר בואו, פתח ודיקלם הבית הראשון של „המתמיד" לביאליק: „עוד יש ערים נכחדות בתפוצות הגולה..." משתוממים היינו. המורה עמד עדיין על עמדו ליד הדלת ולא זז ממקומו. האורח עמד אף הוא והמשיך לצטט את „המתמיד" במין רגש־קודש כאילו היה מתפלל תפילת „שמונה עשרה". משגמר, נכנס לתוך החדר והציג את עצמו. הוא היה מפיץ „הצפירה" ועבר מעיר לעיר כדי להחתים על הירחון. כשבא לרציונז' הפנו אותו לרחוב וארשה לבית ז'לניבסקי וספרו לו ששם מצויות בנות הלומדות עברית ובודאי יחתמו על „הצפירה".

„וכך באתי הנה" — סיפר האורח — „שקידתכן על לימוד העברית ראויה לתהלה". היה זה אחד הערבים הלוהטים שבחדשי הקיץ. החלון היחידי שבחדר היה סגור מפחד השקצים, ובמקום להתרענן קצת בחוץ, ישבנו שחוחות על ספרי „ישעיהו", למדנו ושיננו את הפסוקים הקשים. כמובן, שהסכמנו מיד לחתום על העתון והאורח ביקש מהנציג שלנו שיחתום. הצבענו על המזכירה שתייצג אותנו. יצאה לאה נברה ז"ל, נערה שחרחורת נמוכת קומה ודקת־גו. היא נראתה צעירה מכפי גילה. האורח סקר אותה מכף רגל עד ראש, חייך ואמר: „עדיין לא ראיתי שנערה כה צעירה תהא חותמת על שטרות, ואקבלם. אך כאן אעשה זאת כי אני מאמין בכן שתפרעו השטר".

לאה נברה ז"ל

רצוני לעמוד על דמות מופלאה זו של לאה נברה ז"ל: בעלת חוש הומור, שרויה תמיד במצב רוח מרומם, מעיין בלתי פוסק של בדיחות והלצות, בעלת כושר

אירגון וכוח דיבור ונאום. לאה היתה בין מיסדי קן „השומר הצעיר" אצלנו. וכך היה: קבוצת בנות שגמרנו בית הספר העירוני, רובן למדו מקצוע, עבדנו ועזרנו בבית. אבל הרגשנו בחלל ריק. היינו אמנם באות בלילות שבת למועדון, לנשף „שאלות ותשובות" באולם „פועלי ציון". בחצר של ינקל לדרמן הקימו צריף גדול ובמה, כל הסידורים הותאמו לפעולות תרבותיות ואולם גדול המכיל מאות אנשים. מפעם לפעם הושמעו כאן נאומים מטעם כוחות מקומיים מרכזיים. כן נערכו חגיגות לאומיות שלוו בתזמורת „הרפא" שהשתיכה לפועלי־ציון (צ.ס.) ו„פרייהייט". התאספו שם, חוץ מהמפלגה וחברי „פרייהייט" גם „פ.א.פ." („פלשטינה ארבעטער פונד" — ליגה למען ארץ ישראל העובדת) ו„החלוץ". היתה לנו גם ספריה עשירה: באידיש, פולנית ובעברית, „שלום עליכם ביבליותקה" ברח' קיניקי אצל מלינובסקי. אלא שאנו חיפשנו משהו משלנו. רצינו להתאסף כדי ללמוד עברית; בקיצור — להשלים את החסר. כי בבית הספר הפולני לא למדנו עברית. ואעפ"י שהתחלנו ללמוד „קיצור תולדות היהודים" מפי המורה היהודיה גב. שמוקלר (היחידה שלימדה במשך קיום בית הספר על שם „אדם מיצקביץ". לבסוף נתבטל השעור, ולא היתה לנו כל הזדמנות ללמוד משהו מיהדות. לבית ספרנו בא כמה פעמים בשבוע כומר קתולי ולימד דת, „רליגיה" לתלמידים נוצריים, כמובן שאנחנו לא השתתפנו בשיעוריו. אלא כל בוקר, עם פתיחת השיעור ובסיומו, הצטרכנו לעמוד דום בשעה שהתלמידים הנוצריים כרעו על ברכיהם, הצטלבו והתפללו. באותם רגעים היו מתעוררים בנו קנאה ורגש לאומי. ומה הפלא: נאסר עלינו להוציא הגה באידיש, אפילו בהפסקות. בשבתות ובחגים דתיים־קתוליים לא ביקרנו בבית הספר, אבל בחגים לאומיים כמו ל"ג בעומר וכדומה רצינו להצטרף לתלמידים מבית הספר „תרבות" שהיה קיים זמן קצר ובו כתות ספורות כדי להשתתף בחגיגות אלה ובתהלוכה ליער הסמוך, לבושים בתלבושת תכלת לבן ולהניף את דגלנו הלאומי. כאן נתקלנו בקשיים. שוחררנו רק לאחר השתדלויות הרבה. אין פלא, איפוא, שעם סיום בית הספר הרגשנו מעין רעב לעשות משהו יהודי שיתן לנו תוכן וספוק נפש.

פעם חזרה לאה נברה מצ'חנוב וסיפרה על הנוער שפגשה שם, שמתאספים מפעם לפעם, שמבצעים פעולות ציוניות, שרוקדים ריקודי עם ישראליים, ששרים שירי מולדת, שלומדים עברית וכדומה.

ובכן משחיפשנו — מצאנו! ביקשנו מהציונים הכללים רשות להתאסף במועדון שלהם שברחוב וורשה, לא זו בלבד שהם הרשו לנו לערוך פעולות ציוניות, אלא אף עזרו לנו ונתן ווינשטוק, קלמן כהן, ויחיאל הילר לימדו אותנו את תולדות הציונות, ידיעת הארץ או כפי שקראו לזה אז „פלשטינוגרפיה", ספרות עברית והרצו על נושאים שונים. אז התקשרנו עם שמואל קרנישין המורה שבא אלינו ממלאווה, כדי להורות לנו עברית ופתחנו קורסים לעברית. וכך ביזמת לאה נברה השקדנית והפעילה נוצר ה„קן" הציוני.

משה מושקוביץ

רציונז׳ דאז

כמו בכל פולין היו גם ברציונז׳ לפני הבחירות ל„סיים" או לעיריה או לפרנסי הקהילה ויכוחים סוערים באספות שבבית המדרש. ראש המתוכחים היה תמיד שמשון לשניק. באסיפות היה הנואם העיקרי נוסקה וינשטוק והיו קריאות ביניים מטעם נציגי „אגודת ישראל" וצעירי אגודת ישראל. לפעמים הגיעו הדברים לידי תיגרות. בועד הקהילה היה רוב ל„אגודת ישראל". בנוגע להעלאת שכרו של הרב נויפלד ז״ל או של השוחטים או, כשדנו בדבר מינוי שוחט אחר במקום זה שנפטר. אנשי אגודת ישראל רצו למנות לשוחט את החתן של השוחט המנוח, שמואל יחיאל, חתנו של השוחט ר׳ פינחס אידל ז״ל שנפטר. האופוזיציה של הקהילה הביאה שוחט מעיר סמוכה, רדזנוב. הרב שעמד לצדו של שמואל יחיאל אסר שחיטתו. לשבת הכניסו חמין (טשולנד) לתנור של אפיה שהכיל עשרות סירים. הרב פסק: מי שיכניס חמין בתנור, מקום שם ייִמצאו סירי חמין ובהם בשר משחיטתו של השוחט מרדזנוב — יטריף את החמין. מחמת לחץ השלטונות המקומיים נאלץ השוחט מרדזנוב לעזוב את העיר. סוף סוף מינו את השוחט שדרשו אנשי אגודת ישראל, היינו, את שמואל יחיאל חתנו של השוחט הנפטר. לאחר המינוי היתה כל העיירה מרוצה. הוא לימד את הקהל „משניות", „חומש" והתפלל כש״ץ בשבתות ובימים נוראים.

הרב היה יושב ראש ועד הקהילה וניהל כל דיון בכל בעיה. באופוזיציה נגד הרוב והרב היה שפסל יאנקלביץ. הוא היה מזכיר של ועד הקהילה. רוב זמנו בילה הרב אצל הרבי בגֶר. בקיץ הוא נסע למעון קיץ. אם היו שאלות בענין טריפה, כשרות או סידור חופה, וקדושין שאלו וסודרו אצל מורה ההוראה ר׳ שמואל בייננפלד או אצל ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל, אביו של אפרים צורף.

למרות כל הסכסוכים היו מוסדות שונים שנהנו מהם כל בני העיירה בלי הבדל מפלגה, כגון גמילות חסד. בראש הקופה הזאת עמדו אברהם לדרמן, אברהם רוזנברג ז״ל ובראש ביקור חולים עמד עוזר ליפינסקי ז״ל. וגם בנקים שונים היו ברציונז׳.

בית־המדרש

בית־המדרש ששימש לפני הבחירות מקום לתעמולה, שימש לתפילה ולימוד תורה בכל ימות השבוע לכל העיר, הן בעלי נוסח אשכנז („המתנגדים") והן לחסי־דים בעלי נוסח ספרד. כשהיתה שמחה בעירנו, חתונה או ברית מילה, הזמינו את הרב או המוהל ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל, או את יחזקאל השמש ז״ל של בית המדרש. לחתונה הוזמנו בחורים. לפני החופה לחתן היו אוספים כסף ל„קרן

הקיימת״, ל„תלמוד תורה״, ל„עקד ספרים״, בשביל „תיקון ספרים״ של בית־המדרש. בחתונה בידח הבדחן אליהו גרשון נברה ז״ל. אם חס ושלום מישהו מהעיר מת, היה השמש של בית הכנסת יהודה ליב נמוך הקומה מוציא את לוח הטהרה מהפרוזדור של בית־הכנסת, שם היה מונח תמיד והביא לבית המת. החברה קדישא עשתה את הטהרה.

בחורי בית המדרש למדו משניות, ליוו את המת בדרכו האחרונה עד הגשר, ומי עד לבית הקברות. אבלו של היחיד היה אבלם של הרבים.

מי מאתנו אינו זוכר: בערב שבת התפנינו מי מהמסחר ומי מהסדנא ונהרנו לבית המרחץ ושילמנו פרוטות אחדות למשה קוסובוצקי שקראו לו משה מיקווניק. לפנות ערב התחילו ללכת לבתי תפילה שונים. מי לבית המדרש, לבית הכנסת ולבתי חסידים גור, אוטבוצק, זבוליני, וולומיני, לבושים בגדי שבת. הנשמה היתירה שרויה היתה על כל יהודי. מכל דירה יהודית נצנצו דרך החלון נרות

ועד צעירי אגודת ישראל ברציונז׳

שורה ראשונה (למעלה): שמחה מלניק, יצחק קלופמן ז״ל, אפרים ציטרין ז״ל, שרגא
שורה שניה: יהושע מושקוביץ ז״ל, יהושע בילוסטוצקי ז״ל, יהושע קלופמן, הרשל שפיגל ז״ל, משה מושקוביץ
שורה שלישית: שלום קלופמן ז״ל,ביירך מאי

אויספיר־קאָמיטעט פון יוגנטלעכע „אגודת ישראל״ אין ראציאנזש

Executive board of Young "Agudat Israel" branch in Raiconz

השבת. אחרי התפילה ברכו איש את רעהו בברכת „שבת שלום". בחזרם הביתה שמעו מכל דירה את ה„שלום עליכם מלאכי השרת" ואת הזמירות, „כל מקדש שביעי" וכדומה.

בחגים רקדנו ושרנו בכל ה„שטיבלך". חסידי גור התאספו אצל הרב נויפלד ז"ל, רקדו ושרו מאוחר בלילה. הרב היה גר אצל בעל בית נוצרי, והלה ביקש להפסיק את הרקודים. אבל ר' מאיר אבי ז"ל תפס ידו של בעל הבית הנוצרי והתחיל לרקוד עמו. מאז הניח לנו לרקוד ולא מחה עוד. צאו וראו מה כוחם של הריקודים החסידיים. בתום הריקודים בחג הפסח או סוכות היה ר' יצחק מרדכי זלוטניק ז"ל נוהג לאמור לקהל: „ילדים, שובו לחדר!"... (קינדערלעך אין „חדר" אריין).

גם לחברה קדישא היו מסיבות משלהם. הגבאים היו אברהם פומפר ואליהו קובלסקי ז"ל. (זה האחרון היה דודו של אפרים צורף). מסיבות היו נערכות גם בז' באדר ובשמחת תורה.

צעירי „אגודת ישראל" ברציונז'

שורה ראשונה (למעלה): יהושוע בילוסטוצקי ז"ל, שלום קלופמן ז"ל, ביירך מאי ז"ל, יצחק קלופמן ז"ל, משה מושקוביץ. שורה שניה: יחיאל קשעצינאווסקי ז"ל, חיים רחום ז"ל, יהושע קלופמן, יעקב זמלמן, משה רייכגוט ז"ל, לייבל רוזנברג ז"ל; שורה שלישית: ליפינסק ז"ל, יצחק שרלך ז"ל, עזריאל גוזיק ז"ל

יונגע חברים פון „אגודת ישראל" אין ראציאַנזש

The Young Agudat Israel in Racionz

מי שנזכר בכך מתגעגע לזמנים ההם; כיצד ישבנו יחד עם כל בני המשפחה היקרים על יד שולחן אחד, הוי, ועכשיו אינם עוד, כי הושמדו בתאי הגזים.

האוכלוסיה היהודית מורכבת היתה מחנונים, מסוחרים ומבעלי מלאכה. בימות השבוע היה כל איש עסוק בעסקו וסדנאו. מי שהיה זקוק לגמילות־חסד, ללא הבדל בין שהיה חסיד או מתנגד, או חילוני, אם היה באפשרותו של המבוקש היה נענה.

לפנות ערב היו מתפנים מעסקים והולכים לבית המדרש להתפלל „מנחה ומעריב" וללמוד „עין יעקב". בעיירתנו היו גם כמה מפלגות „פועלי ציון" ו„צעירי ציון". היתה להם תזמורת וספריה. מזרחי, פועלי מזרחי, ציונים כללים, אגודת ישראל, צעירי אגודת ישראל. היה בית־כנסת שהתפללו בו נוסח אשכנז, ובית המדרש לתפילה וללימוד תורה. היו גם בתי תפילה („שטיבלעך") לחסידי גור, זבולין, וולומין, אוטבוצק ועוד. כל ימות השבוע התפללו כולם בבית המדרש ואילו בשבת — מי בבית הכנסת, מי בבית המדרש ומי בבית התפילה של חסידים.

היו גם בנקים ברציונז' — בנק קרדיטובה, בנק קופיצקי של אגודת ישראל. לאחר כמה שנות קיום נסגר בנק „גמילות חסדים" שהיה מלווה בלי ריבית.

היו בתי ספר לבנות כמו „בית יעקב" של אגודת ישראל. כאשר נסגר „תלמוד־התורה", נפתח „חדר" באישור הממשלה. למדו בו גם לימודי חול, כדי לא להזדקק לבית הספר הממשלתי הפולני. גם „חדרים" פרטיים היו קיימים. כן היו קיימות „לינת־הצדק", „ביקור חולים" בהנהלת עוזר ליפינסקי.

ביום ששי היה כל יהודי משתדל לנעול ככל המוקדם את חנותו, להפסיק כל מלאכה, כדי למהר לקבלת שבת. השבת היתה מורגשת בעיר. כל החנויות היו סגורות. אנשים נהרו לבית הכנסת, ולבתי התפילה החסידיים וכך בכל החגים. בערב יום כפור התחילו אנשים ללכת לבית הכנסת מבעוד יום. רציניים הלכו, בפנים חמורים, פגשו איש את רעהו, ברכו בדאגה, בחרדה ובלבביות כהולכים לעמוד בדין חמור ביותר.

אבי — מאיר מושקוביץ ז"ל

בגרמניה עשה אבי משך שנתיים. שכר נהר בשותפות עם עוד אנשים, ודגו דגים ששלחו אותם לפולניה. מגרמניה נסע לשוויץ. היה שם שנה אחת. התארח אצל משפחת אברהם ארלינגר בעיר ציריך, שהיה חותנו של הרי גודמן, נשיא „אגודת ישראל". משוויץ שלח אבי דגים לפולניה וחינך את הילדים מהמשפחה הנ"ל. משפחה זו רצתה שאבא יהגר לשוויץ. ההצעה לא התגשמה בשל קשיים להסיע את משפחתו. מאז היה קיים קשר מכתבים עם המשפחה ההיא בשוויץ. הם שלחו מדי פעם בפעם חבילות במתנות. לבנו של אבי־המשפחה ההיא היו קרקעות בארץ. הוא שלח לאבא קושן לשמונה דונם קרקע במושב „מחנה ישראל" של אגודת ישראל. כעבור זמן מה רצה לשלוח דרישה לעלות ארצה בשביל כל

משפחתנו, אך בזמן הנסיעה למשרד ההגירה, נהרג האיש ההוא בתאונת דרכים וכך לא יצאה עליתנו לפועל. אך הקשרים נמשכו עם המשפחה ההיא עד מות האשה. אחרי מותם היה אבא אומר „קדיש" בכל יום השנה של „יאָרצייט" ולמד משניות לעילוי נשמתם. אבא חזר הביתה משוויץ בשנת 1913.

אבי ז"ל היה רגיל ללכת כל מוצאי שבת למסיבת „מלווה־מלכה". וזכורני עד כמה כאב כשהתחלנו, אנו הבנים לענוד צווארונים עם עניבות. הוא התנגד לציונות, אך לבסוף השלים עם המצב.

אני, כחבר צעיר ב„אגודת ישראל", הייתי גם פעיל בהקמת בית ספר „בית יעקב" ובכל מוסדותיה של המפלגה. כן דאגנו לכל שליח שבא לעירנו מטעם המפלגה וסיפקנו להם אש"ל.

כזו היתה דמותה של עיירתנו רצ'ונז' בעבר. וכיום, מי יודע למה הפכו את בתי התורה והתפילה שלנו? למה הפכו את כל המוסדות הצבוריים שלנו?

הלא אבד אבדו לנו במותם הטראגי בידי הטמאים החייתיות, כל היקר והנעלה לנו, וכל יקירינו וקרובינו — הורים, אחים, אחיות, דודים ודודות — ישרים, חסידים תמימים — כעדרי צאן הובלו לכבשני הגזים.

יתגדל ויתקדש שמם...

מאיר מושקוביץ ובני ביתו
Meir Moshkovitz and family

יחזקאל בית הלחמי ז״ל *

בני־משפחתי ומלמדי

רציונז׳ שייכת לפלך פלוצק, סמוכה לפלונסק. כאן חונכתי וגדלתי עד גיל תשע־עשרה. הורי היקרים, מדי זכרי בהם עולה דמותם לפני ורטט ממלא את קרבי. עקב תנאי החיים הקשים שחיו בגולה, והערצת כבוד ויקר תמלאני על מסירות נפשם לחינוך ילדיהם. מלבד ניצוץ קודש זה — מצוות חינוך בנים — לא ראו שביב אור אחר בחייהם שהיו מלאים תלאות, ופחד מפני הגוים הרעים שמא יפגעו בילדיהם — מקרי יום יום בעיירתנו.

אמי ז״״ל, צירל לבית פרוחובניק, משפחה מסועפת היתה ומאוכלסת. בעיירת הולדתי, הכרתי עשרה דודים אחי אמי ודודה אחת ואת הסבתא רחל, אם אמי. אבי ז״ל היה ממשפחת חלבובסקי. ממשפחה זו הכרתי רק שני דודים, אחי אבי, דודה אחת וסבתא אם חורגת לאבי ושמה חיה. הדודים אחי אמי וגם אחי אבי נדדו כמעט כולם לעבר הים, לאמריקה, בימי ילדותי, עד שלא נשתיירו בי כל זכרונות מיוחדים עליהם. אחד מאחי אמי התגורר בעיירה ז׳רומין, והיה מבקר אצלנו תכופות כנראה לכבוד הסבתא. הוא היה תלמיד חכם, ומדי בואו אלינו, היה מתענין במצבי בלמודים.

הסבתא החורגת חיה ז״ל, היתה מתפרנסת ממכירת חלב שקנתה מהכפריים שבסביבה, וזכורני שלקחה אותי לכפרים כדי להשקותני חלב טרי, תיכף לחליבה. היא עשתה זאת בתום לב ובחיבה. יהי זכרה ברוך.

סבתא רחל ז״ל, זכתה לחיים ארוכים. בגיל של למעלה משמונים וחמש היתה פעילה עדיין וערה גם לעניני החינוך שלנו והמלמדים שלי דיברו עליה בהערצה מיוחדת — ולא העלימו זאת גם מפני. ובנוכחותי הרבו לדבר ולספר על מעשיה הטובים לטובת הנצרכים ובשביל חולים בכלל. הספורים האלה עוררו בי שמץ של גאווה, אולם כלפי חברי ב„חדר״ הרגשתי אי־נעימות, כי הסתכלו בי בתמהון שלא ידעתי פשרו.

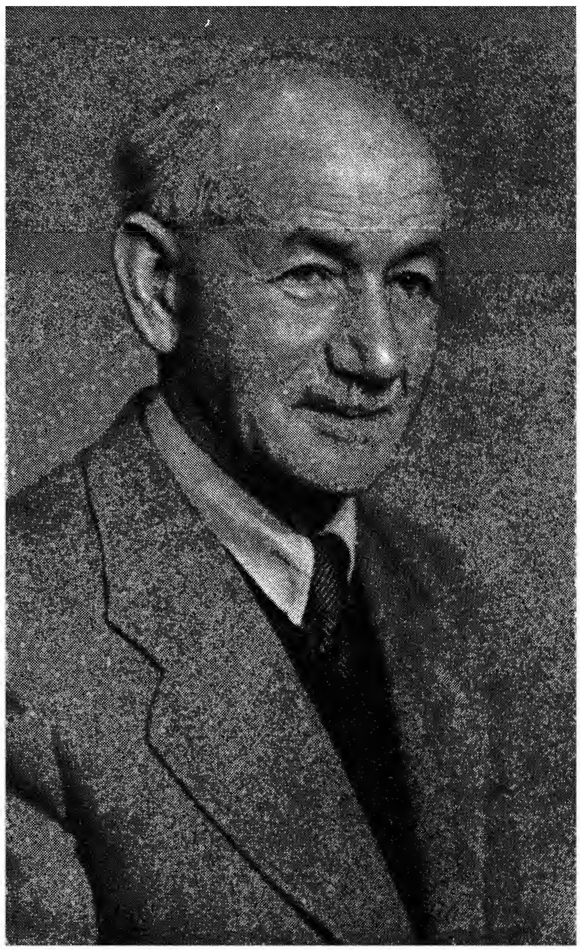
סבתא רחל ז״ל, מפורסמת היתה בעיירה ובסביבה. מלבד המצוות והמעשים הטובים כמו הכנסת כלה, לינת צדק וכל מיני מעשים של צדקה וחסד שעברו על ידה — היתה מחוננת בחוש רפואי, וממציאה תרופות לכל מיני תחלואים, כן עסקה בסילוקי עין־רעה מילדים קטנים ומבוגרים. זכורני, איך הביאו אליה ילדים נפוחי בטן וגדולי ראש. היתה משקה אותם תרופות שונות — מעשה רוק־חות משלה. גם טבעת זהב גדולה היתה לה, ובה השתמשה לבחישת הרפואות. על מקור הטבעת הזאת לא העזתי לשאול — ועד היום זה לי סוד כמוס.

*) ר׳ יחזקאל היה ממייסדי אירגון יוצאי רציונז׳ ויושב־ראש שלו משך שנים.

בימי למודי בפלונסק, נקראתי באופן דחוף הביתה. הסבתא רחל חלתה קשה מחמת נפילה, וביקשה לראותי לפני פטירתה.

אבי ואמי

אמי המנוחה אשה עדינה, קלסתר פניה היפים הביעו תמיד רוך ואהבה אף על פי שנשאה חלק הארי בעול הבית. אחד עשר ילדים ילדה בתקופה של עשרים שנה בערך, שמונה בנים ושלוש בנות. שני ילדים מתו עליה בגיל צעיר,

יחזקאל בית־הלחמי ז"ל
Yehezkiel Beth-Halechemi

ועל אף כל הקשיים האלה, אינני זוכר בה פנים של כעס או נזיפה, — אלא דברים של טעם, ומבטים של רוך ואהבה. גם במצבים קשים ביותר, — היו פניה מפיקות אהבה ועידוד. את הכוח הנפשי הזה שאבה מתוך הסתכלות ונחת ביוצאי חלציה. אחיותי היו יפות להפליא. בעת שובם של הילדים מ„החדר" — היתה אמא מסתכלת בנו מרחוק ופניה זרחו והפיקו אהבה, אושר וגיל. לא פעם היתה אומרת לשכנות ולדודים: „איך פאַרגין זיך נישט צו קוקן אין זייערע ליכטיקע פנימער".

אבי ז"ל, היה יהודי בעל קומה, יהודי יפה־תואר בכל הליכותיו. היה סוחר בתבואות ובעצים, וגם מאפיה היתה בבית. ומשום שאבא היה עסוק במסחר, נפל חלק מהעבודה במאפיה על כתפי אמא. כשגדלו הבנות הוקל העול הכבד מאמא. אולם היו זמנים קשים שעול הפרנסה הכביד עליה — לכלכל משפחה כזאת בלא עין רעה. אז נסע אבא לאנגליה, כי לאמריקה לא רצה לנסוע מפחד הסטיה מיהדות, אך כסף תועפות לא הביא עמו בשובו, ואני זוכר את המאמצים של אמא, ועוז רוחה — עד שרווח לנו קצת והמצב הכלכלי השתפר.

אבי ז"ל, היה יהודי אדוק, ובכל יום היה לומד בספר „חוק לישראל" מלבד התפילה ופרקי תהילים, והיה מסביר לי את פרשת השבוע לפי „חוק לישראל". כאשר הגעתי לגיל שבע, למדתי חומש ומשנה. אז סיפר לי אבא ז"ל על ספר „רזיאל המלאך" ועל עוד ספרים כאלה שאוכל ללמוד בהם — אם אצטיין בלמודי — כשאגיע לבר־מצוה.

אחי ואחיותי

ואלה אחי ואחיותי לפי סדר גילם: מאשה, משה־אברהם, רבקה, יחזקאל, אסתר, יהודה, מאיר, ראובן ויהושע.

מאשה ז"ל, הבכורה במשפחה, נישאה לאיש מפורסם בעיירה, בעל תורה וגברתן, מאיר שמו. זכרונותי עליה מעטים. היתה יפת תואר ובעלת קומה ושמעתי אומרים שהיא נחשבה לעלמה היפהפיה ביותר בכל הסביבה כולה. לא יצאו ימים מעטים לאחר שנישאה, היגרה לאמריקה יחד עם בעלה.

הקשרים עם אמריקה היו קלושים, אך ידענו מהמכתבים שהם סבלו בזמן הראשון עד שהספיקו להסתדר בפרנסה קבועה, במסחר כמובן, ומהתמונות שנת־קבלו לאחר מכן רואים שהעמידה משפחה נאה.

בתקופת למודי ב„חדר" וגם לאחר שהתבגרתי ולמדתי אצל מורים פרטיים, איני זוכר הרבה מן הנעשה בבית. אחי הגדול משה־אברהם למד מלאכה ובשנת 1900 היגר לאמריקה, הדודים אחי אמי הזמינוהו לשם ואולי האחות הגדולה מאשה

עזרה בכך. אחותי רבקה נישאה לאיש מעיר פלונסק, יעקב שמו, גם הם היגרו לאמריקה ויתר האחים הקטנים ממני למדו ב„חדר" כל אחד, ורק בשבתות ובחגים בבית־הכנסת ועל־יד השולחן נפגשנו כולנו. כל זמני, מבוקר השכם עד מאוחר בלילה, כמעט שלא ראיתי מה נעשה בבית, מלבד ארוחת צהרים וערב לשעה קלה, כי הארוחה היתה מוכנה — ומיד חזרתי לבית המדרש. ובשעות המאוחרות, כאשר חזרתי מבית המדרש, היו אחי הקטנים ישנים.

עם שובי מלמודי מפלונסק, מצאתי שאחי הקטנים גדלו והיו לתלמידים — הרגשתי נעימות יתרה בעזרתי בלימודיהם — והם קבלו זאת ברצון רב.

מלמדי ב„חדרים"

הרבי, ר' יששכר — רבי הראשון לקריאה ולתפילה — צולע על רגל אחת היה, אשתו גוצה וקלת רגלים, היתה מקבלת אותנו בסבר פנים והיתה מלווה אותנו הביתה. ובמקרים שהרבי יששכר היה מתרגז, גועש וצועק, היתה אשתו הרבנית מתערבת לטובתנו, משקיטה אותו ומרגיעה אותו ומחפה עלינו מפני זעמו.

המלמד השני שהתחלתי לומד אצלו משנה וגמרא, היה הרבי אברהם־יצחק. קפדן וגברתן היה האיש, חסיד קוצקאי. הטיל פחד בהליכותיו, אך תלמידיו היו מן המצטיינים שבעיירה. סתם תלמיד לא היה מתקבל אצלו, כי גם ההורים היו מפחדים למסור לידו תלמיד מפגר. הקפדתו הגיעה לידי כך, שלפחות את פרשת השבוע ודף אחד בגמרא היינו צריכים לדעת בעל פה, כמעט מדי שבוע.

זכורני, יום חמישי אחד, לבי טוב עלי, סמוך ובטוח „בפרשת השבוע" ובסוגיה של הגמרא. בשעת השעור בגמרא „בבא קמא" הרשיתי לי לגרוע עין מהגמרא, בעת שקרא אחד התלמידים את פרקו. הרבי הציץ בי ושאלני היכן עומדים בדף הגמרא. המשכתי בעל פה מבלי להסתכל בספר. קפץ עלי רוגזו של רבי אברהם־יצחק על חוצפתי זו — וסטר לי על לחיי. אני, כנכדה של סבתא רחל, קמתי ועזבתי את החדר, והתפרצתי בבכי בפני הסבתא, לא מתוך כאב אלא מחמת עלבון ואי צדק שבדבר. ידעתי הכל בעל פה והרבי סטר לי! אין להכביר מלין, ר' אברהם־יצחק המלמד קנה לו שם רע באותה שעה בעיירה. גם כאן התערבה הרבנית ובאה לפייס את הסבתא ואותי. אך זמן רב לא המשכתי אצל המלמד הזה, שהעז לסטור לתלמיד כמוני שיודע אפילו יותר משדרש הרבי עצמו.

רבי יוסלי הליטאי

בבית המלמד הזה למדו רק מהמתקדמים, בני המתנגדים, שלא חששו לאפי־קורסות הליטאית, ואילו החסידים לא מסרו לו את ילדיהם. על המלמד הזה התחבבתי, ומקרה מיוחד בא לידי: הרבי חלה ברגלו במחלת השושנה והסבתא

שלי „הרופאה לכל" הגישה לו עזרה. פעמים מספר הבאתי את התרופות לרבי והוא הבריא לגמרי. מאז נהפכתי לילד שעשועים אצלו וביותר אצל הרבנית.

פעם אחת הזמינני ר' יוסלי לחדר השני שלו ואמר לי:

— מתוך הוקרה לסבתא שלך אלמד אותך בשיעור לחוד „שיר השירים". אולם אל נא תגלה זאת ברבים כי החסידים שבעיירה מביטים בעין רעה על אלה שלומדים תנ"ך והם עלולים לקפח את פרנסתי.

דבריו אלה עוררו בי חשק רב לדעת את הנסתרות. מדי פעם כשעזבו התלמידים את ה„חדר", הכניסני לחדר לפנים מחדר ולימדני „שיר השירים". בשיעור הזה השתתפה גם בתו של הרבי. היא היתה מבוגרת ממני — כבת שש־עשרה, ואני אז נער בן תשע. כעבור שנה אמר לי הרבי:

— אתה צריך לעבור למלמד גדול ממני ואף ללמוד בעצמך תלמוד ותנ"ך.

בני דודי, אנשים מבוגרים, נשואים ובעלי משפחה היו באים אלינו לפרקים בשבת והתענינו בלימודי, ובמסיבה שהשתתפו בה כל בני המשפחה הייתי מרצה בפניהם את פרשת השבוע וסוגיה בתלמוד. המתחיל בשאלות היה אבי ז"ל ואחריו היו ממלאים בני הדוד. אמי המנוחה היתה מגישה פירות של שבת מפרי העונה שהיו כובשים בחביות קטנות במרתף הבית וכן כל מיני תופינים מעשה ידיה, שאינם מצריכים נטילת ידים. המבטים שנשלחו אלי מאמא וסבתא הרהיבוני, כי הרגשתי בהם את אהבתם העזה הצפונה בהם, ועוררו בי קורת רוח מרובה.

רבי ירוחם

רבי ירוחם שהרביץ תורה לשמה בלי שכר למוד, מוסמך ודיין בעיירה היה, אך מתפרנס מחנות שמנים וזפת, אלא שתורתו המתוקה גברה על ריח הזפת אשר דבק בבגדיו. כשנה וחצי למדתי אצלו תלמוד. התחלתי במסכת „יבמות" ואת ההמשך למדתי בעצמי כתלמיד בית המדרש שבעיירה. רבים היו אז חברי חובשי בית־המדרש. אולם התחברתי רק עם אחדים מהם. ההתמדה שלי גדולה היתה ורבים היו קשישים ממני, וייזכרו לטוב על שעזרו לי בכל שאלה שהתקשיתי בה ונעניתי באדיבות.

התנועה הסוציאליסטית

בהשפעת ההתעוררות הסוציאליסטית של סוף שנות התשעים של המאה הקודמת הוקמה אגודת „תפארת בחורים" בעיירה, שחבריה היו מחובשי בית המדרש, מסנדלרים, מחייטים ומשאר בעלי מלאכה. לעומתם היו גם אלמנטים שהושפעו מהבונדיסטים. יהודים וגויים יחדיו, שמנהיגם נקרא: „דער וייסער חאַצקל" (על היותו בן יחיד להוריו, שלבש תמיד בגדי לבן עד היותו בר־מצוה מפני עינא בישא). המלחמה עם הבונדיסטים נסתיימה בנצחון ארגון הפועלים ובעלי המלאכה שהיוו

יחד עם האינטליגנציה — חובשי בית המדרש — את "תפארת בחורים", שחבריה אחר כך הצטרפו למסגרת הכללית של „פועלי־ציון". האספה האחרונה של הארגון לפני הנסיעה לארץ ישראל, נתקיימה בבית המדרש בליל פורים אחרי קריאת המגילה. בעיצומה של האספה הופיעה פתאום המשטרה. מיד כובו הנרות, ובחשכת הלילה התפזרנו לשם פרידה מבית אבא־אמא.

ערב העליה לארץ בשנת תרס"ו

בשעה 8.30 בערב, שעה שחיכו לי בבית במתיחות לסעודת פורים, בידעם, שהחלטתי נחושה לעלות לארץ ישראל — לחשתי לאמא ואבא:

— אני נוסע לארץ ישראל ומקווה שגם אתם תבואו אלי תוך זמן קצר. יהודה, אחי, ידע מהמתרחש והוא אז ילד בן עשר. כל יתר הילדים לא תפסו עדיין את המתחולל. לשמוע דברי — לא יכלה אמא להוציא הגה מפיה, אלא נעצה בי מבט עמוק עמוק והחרישה. באותו רגע הרגשתי בלבי דקירה וכאב עמוק, אשר ליווני בכל ימי נסיעתי. פני אמי ומבט עיניה לא נתנו לי מנוח כל הימים בארץ עד שהבאתי את כל בני המשפחה ארצה. אבי אמר לי „שלום" וברכני בדרך צלחה. מספר מלים בלבד הספקתי להבין מתוך רחש השפתיים שלו. כעבור חצי שעה נתאספו החברים שליוו אותנו בדרכנו לארץ־ישראל.

כל הלילה עקפנו את הדרכים, כי המשטרה עקבה אחרינו. עברנו יערות ואגמי מים, לפנות בוקר הגענו לכפר סטרצובה שבעל האחוזה בה היה יהודי, מקרובי מצד אמי ושמחתי על כך שלא הכירני. משם המשכנו דרכנו לפלונסק.

בפלונסק

זוכר אני באהבה את הפגישה עם החברים בפלונסק. ביניהם דוד גרין (דוד בן־גוריון), אהרון טאוב (יונה) ועוד רבים אשר עלו ברבות הימים ארצה. הפגישה התקיימה בבית ר' שמחה איזיק ז"ל, שהיה מיסד אגודת „חובבי ציון" בפלונסק; ציר לועידה הציונית בקטוביץ, הוא היה כבר אז בארץ ישראל עם מיסדי כפר־סבא וכיהן כמזכירה הראשון של המושבה. איש נעים הליכות, חובב ציון ומתקדם. לימים הנחיל מגרש בכפר־סבא לשם בנין בית־ספר. אך פרנסי המושבה הקימו עליו בית־כנסת.

כיסופים ואהבה נשאתי בלבי בימים ההם לרחל בת שושקה ושמחה איזיק, עלמה בעלת עינים שחורות, תמירה ונאוה אשר הביאתני בסוד „בנות ציון" — בנות ישראל חפשיות שיסדו אגודתן במקביל ל„צעירי ציון" — למען ספח את בנות „המתנגדים" לנחלתן. מכאן נמשכו הקורים והיו לעבותות אהבה אשר קשרו

אותנו לחיי משפחה משותפים ומאושרים, שזורים שמחת יצירה וגידול בנים — משך יובל שנים על אדמת המולדת המתחדשת.

לארץ־ישראל באניה „לזרוב"

לאחר טלטולים של אחד עשר יום בין אודיסה ליפו הגענו לחוף מבטחים. בערב חג הפסח תרס"ו עגנה האניה „לזרוב" בחוף יפו. באניה זו באו כמאה וחמשים עולים יהודים מלבד צליינים רבים לא־יהודים. מאה וחמשים עולים יהודים היה מספר רב בימים ההם.

לאחר שהצליינים תפסו מקומם בצותא, התקבצו גם היהודים בפינה מיוחדת משלהם. שיחות ההיכרות בינינו לבין עצמנו לא ארכו, תוך כדי השיחה נתגלו גם הדעות וההשקפות של הצבור הזה — קיבוץ גלויות ממש: דוברי רוסית, שאינם שומעים לא אידיש ולא עברית, אידישאים פרינציפיוניים ובלתי פרינציפיוניים וגם קבוצה קטנה של דוברי עברית. אלא למרבה שמחתנו, נשתייכו למעלה משמונים אחוז מהנוסעים ל„פועלי ציון", על זרמיהם השונים, ואילו דוברי הרוסית — מאה אחוזים „פועלי ציון". לאחר הגילויים האלה, היה מצב הרוח מעודד. דוברי העברית — נצחון מוחלט לתנועה הציונית; דוברי הרוסית — נצחון למרקסיזם הבורוכוביסטי, בין האידישאים — שקלא וטריא ממושך. מכאן ואילך לא נמצא מחסור בנושאים לוויכוחים ממושכים סוערים שתפסו רוב רובו של זמן הנסיעה.

על טיב הוויכוחים האלה אין מקום כאן לעמוד, שכן למעשה לא נפסקו עם עזיבתנו את האניה; הם נמשכים עדיין בצורות שונות עד היום. והרי כמה פרטים אופיניים:

באחד הוויכוחים הדגישו דוברי העברית:

בארץ ישראל שומה עלינו לעבוד בחקלאות ולהוציא לחם מן הארץ.

לשמע דברים אלה, שנאמרו בעברית צחה, עבר רחש בין דוברי הרוסית. מיד נשמעה התגובה:

— מלים אלה „מוציא לחם מן הארץ" שמעתי פעם מפי סבי, בליל חג בשעת הסעודה — ואתם מתכוונים להשלות בכך את הפרולטריון בארץ ישראל...

אולם למרות הוויכוחים הסוערים, נערכו במשך המסע גם ערבי־תרבות נעימים למדי.

באניה סואנת זו התבלטה פינה משפחתית שקטה, בעלת אופי מיוחד. משפחה — ילדים ממושמעים לכיבוד אב ואֵם, נימוסים להפליא, כולה אומרת כבוד: היתה זאת משפחת שטורמן, הידועה כיום בארץ בעמדותיה החלוציות לסוגיהן (משפחה זו מונה כיום למעלה ממאה נפש — כן ירבו). כך התנהלה האניה בלב ים תוך

וויכוחים שהימים והלילות היו קצרים להם וגם מתוך חוויות תרבותיות ומש־פחתיות עמוקות.

כיומיים לפני שהגענו לחוף יפו, נשבה רוח מזרחית בלב ים, ניחוח מפרחי הדרי יפו הגיע לאניה ובישם את הנוסעים עד כדי עליצות. היתה גם רוח אחרת, רוח הדביקות בהכרה המלהיבה: שאנו קרובים, שאנו מגיעים... באותו מעמד הועלתה הצעה: מאה וחמשים חברי „פועלי ציון" צריכים להופיע בחוף כשדגל „פועלי ציון" מתנפנף בידם. הצעה זו מצאה הד. בעיקר גילו פעילות בנות „פועלי ציון"... לא יצאו שעות מעטות והדגל הוכן ברוב פאר והתנפנף בגאון — ובמחנה ששון ושמחה.

למזלנו, נסע אתנו יהודי אחד לא עולה, אלא חוזר, לאחר ביקור קצר בחוץ־לארץ; תושב וותיק מיפו, ברסלר שמו. יחסים שלנו עם ברסלר באניה היו הוגנים ותקינים. אך בראותו את הדגל והנעשה מסביבו, ובשמעו כי מתכוננים ברצינות להניפו בחוף יפו — נפלו פניו ונתחלחל, ביקש לומר משהו ולא יכול. לבסוף פרץ בבכי:

— ילדים יקרים, בארץ־ישראל, ביפו שורר שלטון טורקי. דגל — משמע מרד. כולנו יאסרו בכבלים ומי יודע לאן ישלחונו.

רוח מבוכה נשתררה במחנה, אולם קול הבכי והאיומים לא יכלו לשכנע את נושאי הדגל. אלא לעזרתו של ברסלר בא ראש משפחת שטורמן. סוף סוף התערבותו הכריעה את הכף. הדגל קופל והושם למשמרת.

בערב חג הפסח תרס"ו, לפנות בוקר, עגנה „לזרוב" בחוף ישראל.

בחוף הארץ

אנו עוזבים את האניה, על מנת לעלות אל החוף הנכסף, מחוז חפצנו. גלי הים שהיו שקטים באופן יחסי במשך כל זמן הנסיעה, התגברו וסערו בשצף־קצף. הסירות שחתרו לקראתנו, עלו וירדו ולרגעים אף נעלמו בין הגלים הזועפים. סו"ס האניה עוגנת. הלבבות הולמים עם שכשוך הגלים. בלי אומר ודברים נזרקות החבילות לתוך הסירות ואנו — אחריהן. עובדי הסירות המושכים במשוט — בני דודנו ישמעאל הם, רוחם טובה עליהם, מרננים ופוצחים שירי זירוז, ומשתדלים להכניס אותנו לשיחה אתם:

— יא חוואג'ה, הרבה יהוד באו היום, הרבה בקשיש, יפו — ערבים, מלבס — כולו יהוד. אף גלי הים ששים לקראתנו, הם מלטפים ורוחצים את פנינו, וגם לוחשים באזנינו: דרך ארוכה לפניכם, מהלך ארבעים שנה במדבר ואף למעלה מזה!

ערב פסח תרס"ו... בשעה עשר לפני הצהרים עמדו רגלינו על קרקע המולדת... הלב עבר על גדותיו, העינים חיפשו את המרחב וביקשו לראות את הנעשה מסביב. החיים החברתיים שהתארגנו באניה, נתפרדו עם העליה אל החוף והוחלפו לקבוצות

ולמשפחות. הקבוצה שלנו מנתה שמונה חברים: ששה יוצאי פלונסק ושניים יוצאי רציונז׳. אני וחברי משה הלברשטט הי״ד, שלזכרו מוקדשת הרשימה הזו, כי נספה בכבשני הגזים עם משפחתו בעיר גבלונס (צ׳כיה), בשואה הגדולה ע״י הנאצים במלחמת העולם השניה. יהיה זכרו ברוך.

מן הראשונים שבאו לקראתנו היה החבר ליפא טאוב. הוא הקביל פנינו בחמימות יתרה ועורר בנו תמהון רב, במבט ראשון, כי מלוכלך היה בסיד עד למעלה ממתניו. לפי התמימות של עולים חדשים (ירוקים בלע״ז) ניתן היה לשער שזהו לבוש מקובל לפי מנהג המדינה — לשם קבלת אורחים כמונו. אולם לאחר סיפור המעשה, שאין זאת אלא תקלה שנתקל בבור סיד שבאמצע הרחוב בעיר יפו — עלה מצב הרוח ונוצרה אגדה על בור סיד שנשתמר מששת ימי המעשה למטרת פגישה זו.

התחנה הראשונה היתה בבית המלון המפורסם של „חיים ברוך". כאן נשארנו לביקור קצר, כי חברינו הוותיקים שהם לא היו מדריכים „מטעם" — בקשו מאתנו לא לשהות זמן רב ביפו. תרמילים על שכמנו ומקלות בידינו שמנו פעמינו ברגל בכיוון לפתח־תקוה.

החרם

פתח־תקוה — ישוב יהודי בארץ ישראל, מושבה חקלאית דאז, שדות, כרמים ופרדסים סביב לה, אולם האווירה — אווירה של שעת חירום. תקופה של חרם ממש הידועה בשם „הבויקוט" — חרם שהוכרז על הפועל היהודי על ידי ועד המושבה, בגלל הסיכסוך שנתגלע בנשף חנוכה באותה שנה. (כל הפרשה הזאת דורשת עדיין חקר מקיף). על המתיחות בפתח־תקוה נודע לנו כבר בחוץ לארץ, אבל צפינו לחיסול הסכסוך ע״י התערבות אישים חשובים. כאן נפגשנו עם המציאות האכזרית פנים אל פנים. מחול השטן שהתחיל בימי חנוכה לא נפסק אף בפרוס חג הפסח. באווירה זו התקדש עלינו ליל החג.

ליל ה„סדר" הראשון

ליל הפסח הראשון על אדמת המולדת. על אף מצב הרוח המתוח לא טושטשה התכונה לקראת ליל „הסדר". עם רדת הלילה נתמלא בית האוכל של ר׳ נחמן (בית־אוכל לפועלים בשעתו) מפה אל פה. בשעה מאוחרת יותר צבאו משפחות פועלים סביב הבית וגם מצעירי המושבה, שדעתם לא נחה ממעשה החרם, באו אף הם לחזות ב„סדר" של הפועלים. היתה זו מעין מחאה חשאית כנגד הועד.

בשעת ה„סדר" נישאו נאומים קצרים לכבוד האורחים של ערב פסח, שנאמרו מתוך עידוד והוקרה, מתובלים ברמזים של הבדלי השקפות על יעודו

ותפקידו של הפועל היהודי בארץ־ישראל. החברים החדשים הבינו מה שהבינו. אך איש לא העז להביע דעתו מפני כבוד הוותיקים, שראינו אותם כמדריכים נאמנים ומוסמכים לכל הענינים הנוגעים לארץ ישראל. בין הנואמים שברכו את העולים החדשים בלט נאומו של האגרונום הסופר, שלמה צמח, שציין את המאורע החשוב של עליית מאה וחמישים נפש לארץ ישראל — קבוצת העולים הגדולה הראשונה — שנחשבה לעליית המונים בימים ההם.

שלמה לביא (לבקוביץ) ז״ל מעין־חרוד שמילא אחריו, בא בטרוניה על בני עיירתו, פלונסק, על המפנה שחל בעיירתו; במקום „בני ציון״ באו „פועלי ציון״, פרולטריון לפלשתינה. (לשמע הדברים האלה השתוממתי ואמרתי בלבי: מה מתאונן יהודי זה על „פועלי ציון״? הלא כל מנת חלקנו היתה המלחמה נגד ה„בונד״ למען ציונות פועלית. אכן, את התשובה מצאתי רק כעבור זמן מה שנתגלע גם לי בריב המפלגות בישראל).

בחדר הושלך הס. א״ד גורדון ז״ל תפס את מקומו בראש השולחן. דמותו הנאצלת, הדרת פניו וארשת שפתיו, עשו עלינו רושם חזק. כולו אומר כבוד. הוא קם ממקומו, העיף מבט על המסובים בלבביות ונועם. כל הקהל קם על רגליו ואה״ד גורדון הרים את הכוס וקידש על החג — חג החרות בארץ־ישראל. דמותו של א״ד גורדון וקדושת החג התמזגו יחד למעמד גדול. חוויה שאינה בת־חלוף.

לאחר הקידוש רמז לש. קושניר שישב לידו שיפתח ב„הגדה״. קושניר קרא וא״ד גורדון ישב כפוף על ההגדה. מספר המשתתפים בקריאת ההגדה הלך ורב, ובקול דממה דקה נמשכה האמירה עד „והיא שעמדה״. כאן פרצה השירה בציבור, ובתוך השירה בציבור לא נעדרה גם שירת הייחוד של הפרט. עיניים זלגו דמעות לזכר „הסדר״ בבית אבא־אמא. הדמעות התמזגו עם היין האדום. ה„סדר״ וסעודת הצנע נסתיימו. על הפרק הועלתה השאלה בה׳ הידיעה: לעזוב את פתח־תקוה או להתאזר בסבלנות עד לביטול החרם. פתח־תקוה הפכה ל״שער האכזבה והיאוש — נשמעו דעות שונות. על אף הכל עתידה פתח־תקוה להיות לשער התקוה בשביל המוני פועלים יהודים. הרי אין מולדת נקנית אלא בסבל ובסבלנות. משפחות שלמות סובלות כאן רעב ממושך; נפשם סולדת מתנאי הכניעה שועד המושבה מבקש להכתימנו. מתח הויכוח עלה, ברם למרות הדעות המנוגדות, לעזוב או לא לעזוב את המושבה, הובלט רצון טוב להבנה הדדית ללא שאיפה להתנצחות כלשהי, כי על כן השפיעו כאן אישיותו של א״ד גורדון.

בשעה מאוחרת בלילה נפלה ההכרעה: לאות מחאה נגד ה„בויקוט״ של ועד המושבה, עוזב הפועל היהודי את פתח־תקוה, עד אשר ישתנה היחס לפועל היהודי הבא להפרות את האדמה ביגיע כפיו ולחיות בה חיי חופש ודרור.

שירת „התקוה״ פרצה מפי הקהל והדה נישא למרחוק.

היה זה בחודש שבט תרפ״ב, החלטנו לעבור מתל־אביב עם שרידי המשק שנשאר מקבוצתנו ביפו אחרי המאורעות מאי 1921, למקום המיועד — שכונת בורוכוב. (רחוב בורוכוב בגבעתיים). ארבעה חברים מושכים בעשר פרות עם ולדותיהן צעדנו לקראת הנקודה החדשה. לפנות ערב הגענו לגשר שעל נחל מוסררה וירדנו לנחל להשקות את הפרות. בפינה צפונית לנחל, עמדה ה„נוקטה" (תחנת משטרה) ששימשה למשמרות טורקיים ומקום לינה אחרי כל מקרה שוד בדרך. מטעמים שאין „נכנסים לחורבה" ועוד — עשינו דרכנו הלאה מזרחית־דרומית דרך „ואדיות" ועם שקיעת החמה עמדנו בנקודה שלנו על גבעה קטנה, מוקפת זרועות נחל מוסררה, תקענו בזריזות ארבע יתדות אליהן נקשרו הפרות, ואנו ממשיכים בהקמת הצריף לאור הירח ולאור המנורה. אותו לילה לא האיר הירח במלוא נגהו, כי העננים כיסוהו והרוח עם טיפות גשם הצליפו על המנורה — על כן יצא הצריף פגום. שקועים בעבודת הבנין לא הרגשנו שחלף עלינו הלילה הראשון. לפנות בוקר נשקף לדרך תל־אביב—פתח־תקוה ה„בנין" הראשון בנקודה החדשה. ותהי זאת לאבן פינה צנועה בישובי הסביבה.

צר היה הצריף לכולנו ובקושי השגנו כמה אהלים משומשים שנטינו אותם מסביב לצריף. הצריף היה לרפת והאוהלים — למשכן החברים. השנה היתה שנת גשמי ברכה, ולא פעם קרה והחברים נמצאו בלילה גלויים תחת כיפת השמים המעוננים וגשם דולף — כשהאוהלים נישאים ברוח... חשבנו לקשור את האוהלים לצריף אך מחשש, שמא יתגבר הרוח גם על הרפת נמנענו מעשות זאת.

לא מעטים היו החששות לישוב זה. ועדת המומחים שביקרה מטעם קרן הקיימת הביטה בתמהון לאדמת הטרשים והשלוליות, ואחד מהם שאלני:

— היכן חושבים אתם לזרוע או לנטוע עץ? אמרתי:

— בין המלאכים הממונים על הצמחים ומכים על גבם ואומרים: „גדל!", ישנו כמה וכמה מכרים ואנו מקווים להזמינם לשכונה...

גם הדאגה לבטחון החיים הטרידה לא מעט. בסך הכל היינו ארבעה חברים עם חמשה מקלות ומקל מיוחד לשומר התורן. ביחוד היה קשה לאותם החברים שסבלו במאורעות הנ״ל. זכור לי ביטוי של אחת החברות, כשעמדנו לצאת לשכונה אמרה:

— אך מילאנו את הכרים נוצות חדשות ואתם רוצים שוב להוריקם? כן הדאיג מצב הבריאות. האנופלס קינן במוסררה והפיץ קדחת בסביבה. לכן

נשארו המשפחות לזמן מה בתל־אביב ובשבתות וחגים סודר תור לביקורים במשפחה. הספקת המים סודרה כמו בכל הישובים הקודמים, בהובלה — לצרכי החברים — מתל־אביב ולמשק — מנחל מוסררה או ברשות י״ל גולדברג — מפרדסו. קיום הקבוצה היה קבוע מראש: הכנסות המשק ועבודת חוץ. בעבודת חוץ נכללה עבודת הבנין בשכונה, אך מטעמים סידוריים נדחה מפעם לפעם.

בחול־המועד פסח תרפ״ב הוקפה נקודתנו הקטנה אוהלים. היו אלה אהליה של קבוצת פועלי הבנין הראשונה. היתה הרגשה שזוהי חומת מבצר ואהלינו בצורתם החיצונית היו עלובים לעומתם — אך עמדתם המרכזית יחסה להם רגש של הערצה וכבוד. את חלקנו בעבודת הבנין קיבלנו בהובלת חמרים. הקבוצה כבר רכשה לה פרד שהיה מפורסם בהושטת לשונו, שאי־אפשר היה לפרש למי התכוונה, אם לעוברי דרך או למעבידו...

טיב ההדרים בימים ההם ידוע, וההובלה הכבידה מאד על הוצאות הבנין. נמצאה עצה בין שרידי האוצרות של המלחמה העולמית, נשאר קו של רכבת קטנה, שעבר מתל־אביב דרך השכונה והלאה. דרושים היו רק אי אלו תיקונים ואישור ממשלת המנדט כדי לאפשר את השימוש ברכבת זו. בקושי רב הושג הרשיון ונעשו התיקונים. עתה היה צריך להתמחות במקצוע ולהסיע על גבי הפסים קרוניות טעונות משא בפרד המפורסם ההוא. במעלה הר, היה מתקשה לעלות אפילו עם קרונית אחת; בירידה, לא הספיק לברוח מהקרוניות הרודפות אחריו בזעם והמולה. לא הצליח הפרד למלא את מקומו של הקטר — אך מקומו יכירנו במשק הפועלות, שבא במקום הקבוצה הקודמת.

השכונה — היא שכונת בורוכוב — רח׳ בורוכוב שבגבעתיים והרחובות הסמוכים לו.

יחזקאל

חמישים ושתים שנה הכרתי את יחזקאל בעלי.

ראיתיו בפעם הראשונה ביום עלותו ארצה. הוא בא עם חברו משה הלברשטט ז״ל, (שניספה לאחר מכן בידי הנאצים בצ׳כיה). הם ברחו יחד מרציונז׳ ובסתר הגיעו לפלונסק. כאן טיפלו בהם חברינו עד יציאתם לדרכם, לארץ־ישראל. הוריהם באו לפלונסק, חיפשו, דרשו וחקרו, אך לשוא. בערב האחרון לפני יציאתם, באו לביתנו, כדי להביא דרישת שלום לאבי החורג שהיה לי כאב טוב. אז ראיתיו לראשונה: עלם יפה, בעל פנים עדינים, עינים כחולות ושער יפה ומתולתל. היה זה יחזקאל שליבבני. אותו ערב באו לקרוא לי מאסיפת „בנות־ציון" שהתקיימה בבית אברהם גרין. הלכתי הביתה כדי להפרד מן הבחורים שמיהרו לוארשה.

ושוב נפגשתי עם יחזקאל בבואי ארצה עם אמי ז״ל, עם דוד בן־גוריון ושלמה צמח — יבל״א. כבר באותו ערב הלכנו ברגל לפתח־תקוה. למחרת פנינו ליפו, לנמל כדי להקביל את פני העולים שהגיעו באניה. בין המקבילים את פני העולים היה גם יחזקאל. לא הכרתיו ולא ניחשתי שגורלי יהיה קשור עמו בעתיד. הגענו ליפו ביום חמישי וביום השישי באה אמי לפתח־תקוה, ואף על פי שדודי הכין לנו דירה ביפו, השתוקקתי לגור בפתח־תקוה, כי המקום הזה נראה לי כארץ ישראל; משאלתי: לצאת כאן לעבודה כמו ה„שיקסעס" בכפר. הרי זה היה אז חלום — לעבוד עבודת אדמה במולדתנו, לגאול אותה ולהפרותה. הרי לשם כך עסקנו וטרחנו בגולה לאסוף כספים לקרן הקיימת. כאן בפרדס אעבוד ואבצור כרמים. על הכשרה מוקדמת לא חשבנו בזמנים ההם. היתה לנו הכשרה בלב. מוכנים היינו לכל ובלבד שנקבל יום עבודה. אולם בכמה יגע וקושי עלה הדבר. האיכרים התיחסו בביטול ובלעג ל„שמענדריקים" האלה, שאינם מסוגלים לעבוד ולא הסכימו להחליף את הפועלים הערבים בצעירים העברים. נאבקנו על כל יום עבודה וצריכים היינו לעמוד בתחרות עם הערבים ולהוכיח את מלוא כשרנו, כדי לכבוש את מקום העבודה.

כיבוש העבודה העברית היה אז האידיאל. לשכת עבודה לא היתה קיימת עוד, והמרכז של הפועלים היה ב„הוטל" של חיים ברוך. שם אכלו ולנו, דאגנו זה לזה ליום עבודה ואף חילקנו בינינו הכל. המרכז הזה שימש לאסיפות, לשיחות ודיונים, ביחוד לאלה שהיו מחוסרי בית, מחוסרי־משפחה ואלה היו הרוב. „המלון" ההוא היה ביתם.

בימים ההם יצאתי לעבודה עם דוד בן־גוריון ושלמה צמח, להעמיד סמוכות בפרדס גלמן. שלמה צמח נחשב לפועל מנוסה, הוא שב ארצה אחרי ביקור בפלונסק.

תפקידי היה לזבל את העצים בזבל חימי. כלי העבודה שלי היו: פחים מנפט, שהידיות שלהם היו מחוטי ברזל, וספל למילוי הפחים בזבל, ששימש גם לזיבול העצים. כלי העבודה מיהרו לתת בי אותותיהם — החוטים חתכו את ידי והאצבעות זבו דם. הזבל החימי עשה את פעולתו והכאבים היו אכזריים. לא יכולתי לטלטל עוד את פחי־הזבל. והנה הופיע גלמן המשגיח בין העצים, הרואה ואינו נראה, והחליט שעלי „לפרוט על פסנתר ולא לזבל עצים". נכשלתי ביומי הראשון בעבודה.

אין לתאר את צערי דאז ואת עלבוני. אבל יחזקאל הטוב והעדין, ידע לעודדני ולנטוע בי אמונה ותקוה. הרבה פעמים יצאנו יחד לעבודה בפרדסים, יחזקאל היה מרכיב ואני — קושרת, יחזקאל מעמיד סמוכות ואני — גוזמת את הענפים היבשים. יחד עבדנו בקטיף, בבירור ובעטיפת פרי ההדר.

אבל גם לקדוח ידעתי, ולא פעם הביא אותי יחזקאל הביתה בחום גבוה ורץ להביא את הרופא, וישב על ידי והחליף את התחבושות הלחות על המצח. קרח לא היה אז והמים היו חמים והאלונטית התחממה מיד. מה עשה יחזקאל? הטביל שתיים־שלוש מגבות במים וניערם באויר כמה וכמה פעמים עד שנעשו צוננות. ויחזקאל עשה זאת בשקט ובעדינות רבה, כדרכו.

הרביתי לקדוח והרופא יעץ לי לשוב לפולין, ואני שאלתיו:

— ד"ר שטיין, האם לכל הקודחים אתה מיעץ לשוב לארצותיהם?

וד"ר שטיין ענה לי:

— הרי אַת בת יחידה להוריך.

ד"ר שטיין ז"ל, היה מהביל"וים הראשונים, אדם חביב היה, מובן שאמי ודודי דאגו לי מאד ופחדו. ואני, אך עברה התקפת הקדחת, קמתי לתחיה ויצאתי לעבודה. יחזקאל נעשה לי למגן ולמדריך. התנהגותו וטוב לבו, קרבו אותי אליו ונרקמו חוטי האהבה בינינו. בל"ג בעומר שנת תרס"ח ערכו את נשף ה„תנאים", כך רצו הורי. באותו יום חגגו גם את הנחת אבן־הפינה לעין־גנים, ולפתע באותו יום אחזתני הקדחת. אחרי משתה ה„תנאים" קמו כל המוזמנים, וחברי ועד עין־גנים ביניהם, כדי ללכת להנחת אבן־הפינה. יחזקאל היה הפותח וד"ר ברנשטיין־כהן היה מוזמן לשאת את דברו. גם אני רציתי להשתתף בשמחת יסוד מושב הפועלים הראשון בארץ־ישראל, אך ד"ר ברנשטיין־כהן גזר עלי: להשאר בבית ולשכב במיטה, „ולא — לא נלך". נכנעתי ונשארתי.

בשבת נחמו היה יום נשואינו, החתונה נערכה ביפו, אצל משפחת פעניגשטין, והרב הגאון אברהם קוק, זצ"ל, סידר חופה וקידושין. חברים רבים באו, מי ברכב ומי ברגל.

ביום ששי בבוקר נסעתי עם יחזקאל ליפו כדי לקנות אי אלה דברים לביתנו החדש. והנה ברחוב בוסטרוס, נפגשנו עם ד"ר חיסין, והוא עכבנו בשאלה:

— מה אתם עושים פה, ילדים? זה קצת חשוד, אתם רוצים להשתמט ולא לספר לי? בואו, בואו אתי לביתי. בית חיסין ומשפחת חיסין היו מקרובי יחזקאל ואהבתי אותם. הבת יהודית היתה לי חברה טובה והגברת חיסין — כאֵם. וד״ר חיסין היה לי כאב טוב, בעת שטיפל בי בבית החולים שלו על שפת ימה של יפו — בו הייתי אורחת לעתים קרובות (ד״ר חיסין היה בא־כוח של ועד חובבי־ציון באודיסה ועמד בקשר עם יחזקאל בענין עין־גנים). נכנסנו לביתו וקיבלו אותנו בשמחה. כל משפחת חיסין באה לחתונתנו, לבושים ומקושטים עד שחשבו את יהודית לכלה. אני הייתי לבושה בשמלת בד לבנה, עטורה בשרוך שחור. אחרי החופה הושמעו נאומים וברכות.

הרהיטים שבדירתנו בעין־גנים היו: מיטה, שולחן ושני ספסלים. בעד החלונות הפתוחים נראו הפרדסים והצפרים היו פוקדות אותנו בקביעות ונכנסות בעד החלונות לחדר ללא מורא. צפור אחת חיבבתי ביותר. קשרתי סרט אדום לרגלה. היא התרגלה אלי והשתעשעתי בה בביקוריה התדירים אצלנו. פעם אחת נכנס אלי א״ד גורדון וראני משתעשעת בציפור, סח לי:

— אַת, רחל, אינך זקוקה לספרים. לפניך הספר פתוח תמיד — ספר הטבע...

בתקופת העליה השניה היו הכל אז אנשי חזון, התלבשנו באידיאלים ובמסירות ובנאמנות לבנין הארץ. אחרי יום עבודה מפרכת, בתחרות עם הערבים על כיבוש העבודה — שבנו הביתה, מי עם מעדר ומי עם טוריה ועם סל הנצרים למזון — וזמר בפינו „יה, חי לי־לי״!

במקרה נזדמן אלינו המשורר דוד שמעונוביץ ז״ל (שמעוני). בעברו על יד ביתנו נכנס ושאל אם אוכל להשכיר לו חדר. לא מדובר היה על כסף, ואיני זוכרת אם קבלתי ממנו כסף. פיניתי את חדר השינה שלנו ומסרתיו לשמעונוביץ.

ביקורי ברציונז׳

ביקרתי ברציונז׳ בשנת 1935 בחודש אב, שהיתי בה במשך שעות היום. זה היה ביום שישי. ביקרתי בכמה בתי משפחה, התרשמותי היתה שזוהי עיירה גלותית שיהודיה נחנקים בה מבלי שיתנו חשבון נפש לעצמם, או שאינם מרגישים במצבם מתוך הרגלי החיים היום־יומיים האפורים שהם נתונים בהם... המלחמה לקיום החיים, הדאגה המטרידה היומיומית לפרנסה הבלתי מבוססת, פרנסות הרוח; סוחרים, חנוונים, מתווכים, רוכלים וכדומה, המחכים לימי השוק שהגויים האכרים מהכפרים מביאים את תוצרתם, פרי עמלם והיהודים קונים מהם והחנוונים הזריזים חוטפים את סליהם שיבואו לקנות בחנויותיהם, וכך מתחרים ביניהם, ולפעמים בלווי עקיצה או גידוף מפי הגוי המפרנס והיהודי לא פעם מקבל העלבון בהכנעה

ולפעמים גם בהתרפסות, הרי יהודי זקוק לפרנסה, לקיים משפחה. דורות על דורות שרויים בגלות ואוכלים את פריה המר. ומהי התמורה? ומה הסיפוק שמקבלים? המקלט היחידי — בית הכנסת, בית המדרש, „השטיבל", כל אחד לפי דרכו, הכרתו, בורח מהחיים האפורים, ומוצא את מנוחת הנפש בהשתפכות בתפילה, בשוחחו עם אלוהים, בלימוד תורה, איש לפי כוחו וכך הוא מספק את נפשו. ועוד תענוג רוחני, שבת המלכה והמנוחה, שמשחררת מכבלי הטרדות והדאגות, מהנה ומענגת את המשפחה המסובה לסעודת שבת, ומדשנת עצמה בתלמוד תורה. או שבאים ימים טובים, שמשיבים את הנפש ומכניסים אור ושמחה לחיי המשפחה. אבל לא הכל ולא תמיד מלווה החג שמחה, ימים טובים ספורים הם. והנה באו ימי היטלר ועדיין ממשיכים את חיי היום־יום ולא רוצים לדעת ולא רוצים לראות את המציאות, לא לומדים מהעבר המר ולא דואגים לעתיד. משליכים יהבם על אלוהים! הוא ישלח לנו את משיח צדקנו.

בקרתי אצל מ. א. פרוחובניק, מקרובי יחזקאל ז"ל, יהודי אמיד. סוחר תבואה, מתגורר בקומה העליונה, בככר השוק של רציונז', כמעט שפחדתי לעלות על המדרגות האלה דמוי סולם שבור. קבלו אותי בהתרגשות ובשמחה, ואני בלבי נדתי להם על שהם טרודים ובהולים כל כך בעניני מסחר. וכך גם בבתים אחרים, יותר עשירים, יותר מיוחסים האוירה הגלותית מחניקה ומסנוורת, ואין הרצון מתעורר להשתחרר, ולהתחיל בחיים חדשים, לעלות לארץ, להצטרף אלינו, לבנות ולהבנות.

עלי העיקה צורת חיים זו מאד וריחמתי עליהם. התגעגעתי לארצי, לאור השמש, לאויר הצח והחפשי שאנו נושמים כאן, לחיי היצירה עם שמלווים הם בקשיים.

בקרנו אצל אביו של אפרים צורף, ר' יצחק מרדכי זלוטניק, יהודי למדן, חסיד, שהיה רבו של יחזקאל, הושיט שלום עליכם לגיסי יהודה, לי לא הושיט את ידו, אבל בחמימות ובבת־צחוק המרחפת על פניו אמר: „יחזקאלס ווייב, צי ווייסט איר, וואס איז יחזקאל? א טייערער בחור ווען ער לערנט ווייטער וואלט ער אויסגע־וואקסן א גאון, א גאון.

אסתר יצהר *

עם אבא היקר

עודני ילדה קטנה, ואני מהלכת עם אבא ברחובות המושבה פתח־תקוה. הכל מברכים את אבא באהבה, ונוטלים עצה מפיו, צעירים וזקנים. אבא היה לוקח אותנו ביום חופש לפרדס „בחריה", גדול הפרדסים דאז בארץ, וראיתי כיצד אבא חרש במו ידיו, מדד ונטע את הפרדס והוא גדל בהנהלתו לתפארה. שם האכיל אותנו מפירותיו הטובים בהדרים ובחבושים קלויים. פתאום נשמעו קריאות: „הצילו! הצילו!" אבא רץ לעבר הירקון שעובר בגבול הפרדס, קפץ למים, צלל לנהר ומשה מתוכו את אחד מבני פתח־תקוה, והצילו מטביעה. מעשה ההצלה הנועז הצמיח לו כנפיים וכל המושבה ברכה את אומץ לבו ורוח הקרבתו של אבא.

הסיפורים על הצדיקים, שעמדה להם קפיצת הדרך והגיעו לארץ הקודש, השירים „ארץ מולדת", „פה בארץ חמדת אבות תתגשמנה כל התקוות", דברי עידוד ותקוה, כי המלחמה חלוף תחלוף ואמא תשוב אלינו בריאה ושלמה מארץ נכר אליה נסעה להחלים ממלריה ממושכת — אלו הן חוויות ראשונות שהנחיל לנו אבא מימי הילדות. כי אהבת האדם והאדם העמל היו טבועים באפיו ובכל מעשה אשר עשה.

עודנו צעיר, עלה לארץ לגאול את המולדת משממונה, והריהו פועל ומפעיל עם ראשוני פועלי־ציון בארץ. עם חזון הגאולה ומלחמת הפועל, לא זנח את מלחמת התרבות בלהט אהבתו לשפת עבר מתחדשת. וכך מעיד הנשיא י. בן־צבי ז"ל בספרו „ראשית פועלי־ציון בא"י": „באי פלונסק, אנשי פועלי־ציון, הדהימו את הציבור בעברית אשר בפיהם".

זכור לי חג חנוכת עין־גנים, שהיה חג כפול, בה הונח גם היסוד לביתנו־משפחתנו — חג הנישואים של אבא ואמא. מכל קצות הארץ נקבצו ובאו חברים וידידים לשמחה. ומאז היה הבית בעין־גנים פתוח לאורחים נוטים ללון שבאו לראות את היצירה החדשה — עין־גנים. בין האורחים שבאו לראות מקרוב ולחיות עם המתישבים היו י. ח. ברנר וד. שמעוני שכתב את סיפורו על הבית ותיאר יושביו ב„התועה בזמן" ועוד אחרים מראשוני העליה השניה, שביתנו היה ביתם. כן היו בין באי הבית מאנשי פתח־תקוה הותיקים שמצאו בבית לב יהודי חם. בסגנון מבדח מביא זקן השומרים בארץ, הישיש א. שפירא, בספר זכרונותיו, את מעשה גנבת הפרה אשר היתה קשורה מתחת לחלון הבית. איך החזירה לאחר מכן ממבואות חדרה, בהשפלת כבודו של הגנב שנאלץ להלך אחר הפרה כשהוא מחזיק בזנבה...

*) אסתר — בתו של ר' יחזקאל בית הלחמי.

עודני ילדה קטנה, כשפקדה את הארץ מכת ארבה, אשר כמוה לא ידע הישוב מעודו. סכנה ריחפה על כל הצומח. אבא מיהר אז ירושלימה וגייס מאות בחורים למלחמה בארבה. דומני שבשל ההקשות בפחים שהקיפו את כל המושבה — נחרת הדבר בזכרוני. אך גם דרך מלחמה פרימיטיבית זו, עמדה אז לפרדסים. ויותר מכל, ולאין ערוך חשוב היה מבצע גיוס צעירים יהודיים מן הישוב הישן של ירושלים דאז, לעבודה למען החקלאות. אל תכנית זו, גיוס פועלים יהודים מֵאנשי הישוב הישן בירושלים, חוזר אבא כעבור שנים בהצעתו לפתרון בעיית העבודה העברית במכתבו אל מר משה שרת בסוכנות היהודית, כאשר סכנת העבודה הזולה של פועלים חורנים משתלטת על הפרדסנות ופוגעת אף במרכז חשוב של נאמני הציונות — הפרדסנים במושבות השרון. את מאמרו על הפעולה הנעשתה על ידי הגורמים הישוביים השונים להעברת פועלי ירושלים למושבות, מסיים אבא מתוך רגשה: „לא נשכח לך חסדך ירושלים, ובעת יגיע תורך לבנות את ירושלים העברית — בנערינו ובזקנינו נעלה ונבנך״!

בעין־גנים, מחוז ילדותי היפה, בקצה הרחוב בפאת־השדה, מקים אבא משק לתפארה, בחריצות ובתבונת־כפיים עולה כאן רפת טובה, לול מניב, ירק למשק החי ולמשק הבית. רכובים על שני חמורים, מוביל אותנו אבא עם בוקר לביה״ס. בשובו הביתה עמוסים החמורים כל־טוב. כמה נעים וחמים ביתנו הכפרי. דומני, המפואר שבבתים אינו נותן יותר חמימות, רוך ונועם כמו שנתן ביתנו אז. טוב היה לצאת עם אבא ואמא בשבת של חורף ללקט פטריות ולאכול מעדנים עשויים בידי אמא, ואתנו נהנית הסבתא שהוחזרה אלינו עם אמי מחו״ל כשנסעה לשם בשל מחלתה. תוך שנה אחת היה המשק הקטן לדוגמא ולמופת למשקי החברים שהחלו מקימים אחר חורבן המלחמה את הריסות משקיהם. אז בא מר הרצפלד בהצעה לייסד קבוצה חקלאית מפועלי תל־אביב־יפו. רעיון הקבוצה שובה את לב אבא־אמא, וביום בהיר אחד אורזים את החפצים, מטעינים את התרנגולות ואת הפרות ויוצאים לדרך ארוכה — מקצה עין־גנים אל מאחורי יפו — לעג׳מי. האדמה נחכרה על ידי המרכז החקלאי והוא מסר אותה לקבוצה, שמנתה אז שתיים־עשרה משפחות.

אך מאורעות 1912, השוד והרצח מסביב — שמו לאל את התכנית הנועזת והקבוצה נטשה את המקום כשהיא הרוסה ושדודה, רק החיים היו להם למתת בהנצלם מן הפורעים על ידי שכניהם הערבים, שבחרוף נפש הצילו את חייהם. כל הרכוש היה לביזה בידי פורעים רוצחים שלא פסקו מקרוא: „חודג׳ה חזקאל!״. שכן ידעו שאך לפני רגעים מספר עדיין ברפת היה. בגדי החג נשארו שם, כי החליף אותם בבגדי עבודה בשובו מעצרת אחד במאי, עוד עמד דלי החליבה עזוב ומיותם על יד הפרות. וכשירד השכן הערבי במדרגות מן הבית המוליך את סבתא כשהיא

רעולה רעלת אשתו (הוא העיד בפני הפורעים כי אשתו היא זו), ליטפוה וניחמוה כי חי יחזקאל, חי. הוא ניצל בנס אלא שלא נותר ממשק הבית וכל אשר בו, אלא ספר אחד, גמרא אשר על כריכתו רשם סבא שמחה ז״ל את דבר הנס אשר ארע לו בחצרו של הפריץ, שכלבים שוטים קרעו מעליו את בגדיו ובבשרו לא נגעו.

באנדרלמוסיה זאת אבדו כל מכתביו של אבא מימי המלחמה.

וכך הגענו למקום אשר ייקרא מעתה שכונת בורוכוב (רחוב בורוכוב שב־גבעתיים). שבו עשה אבא ז״ל את מרבית ימיו בארץ, כאשר הוא מסקל, מנכש, חורש, זורע ונוטע — תמיד עובד, תמיד ידו נטויה לחדש, להמשיך ולגדל. שמח עם הגדל בחצרו, ברחובו, בשכונה ובארץ כולה. עינו פקוחה ואזנו קשובה לכל המתרחש מקרוב ומרחוק, מיצר בצער האומה וער לבעיות המנסרות בחלל עולמו של הישוב, מעיר ומעורר לפעולה בקרב העולים ולמען העולים. מתגייס עם טובים שבישוב למלחמה בשחיתות, לחיסול הרע, ושמח עם כל גילוי של עשיה, לבו מלא שמחה למראה שדות מוריקים בנגב, ומטע מניב פריו ואף אינו מסתיר גאותו על ילדיו ונכדיו שהנחה אותם בדרך העבודה וההגשמה.

מה מאושר היה שזכה, ובימיו היה החזון למציאות — ישראל העצמאית בונה ביתה ומקבצת גלויותיה.

תרצה *

סבא שלי

אחד מזכרונות הילדות הראשונים והיפים שלי הוא, כיצד סבא מספר אגדות. בשעות הפנאי היה מכנס סביבו את הנכדות, משקיט אותנו במבט, ופותח בסיפור. היו סיפורים של חול: אגדות על מלך ובן־מלך, על ציפור זהב ונסיכה שכושפה, והיתה אגדת קודש, שסופרה בערבי שבת בלבד: כגון האגדה של „יוסף מוקיר שבת". אך היפה מכולן היתה אגדת חייו של סבא עצמו, חיים אשר היו קודש לרעיון.

והדבר הגדול שבחייו היתה האחדות בין הלכה למעשה. את דרך חייו התווה החזון הציוני. הציונות שלו כללה את כל הטוב שהיה בו, לא עליה בלבד, אלא עליה ועבודה; לא עבודה לשם פרנסה, אלא עבודה המשרישה אדם באדמתו, ומסייעת לבנין הארץ. ואם בבנין הארץ מדובר — לא בכל הדרכים, לא בידי שכירים ערביים — אלא בידי יהודים.

רב היה העמל, קשה היה המאבק עם אכרי המושבות, אך בסופו של דבר נכבשה העבודה.

בימי מלחמת העולם השניה, כאשר נסגרו השווקים והחלו בעקירת עצי פרדסים, נשא את קולו: „אַל תשחיתו את עצה!"...

כדי לספק כוח עבודה, גייס את מובטלי ירושלים, הביאם למושבות, הדריכם בעבודה, חשב על אפשרות להכניס את ילדיהם לבתי הספר שבמושבות. סיסמתו היתה: „ציון בעבודה עברית תפדה".

העקרונות הדריכו את האירועים הגדולים בחייו. אך גם חיי היום־יום לא התנהלו מעצמם. היתה לסבא פילוסופיה של חיים: אדם צריך להיות סבלן ונוח לבריות. אלא שאין להסיק מכך שהיה אדם פסיבי, המסכים לכל ובלבד שלא לעמוד בדרכו של מישהו — לא ולא! הוא נלחם לדעותיו, אלא עשה זאת בדרך תרבותית.

אופייני הדבר שמצאתי רשום בדפי זכרונותיו:

סבא ביקש לארגן תנועה ציבורית למלחמה בשחיתות המנגנון ולהטבת תנאי החיים במעברות — דברים שראם חשובים. בישיבת הפתיחה של אותה ועדה ביקש לאסוף אנשים צנועים וענוים. והמטרה ברורה: — מלחמה לא בזעם — אלא מתוך כבוד הדדי. כפי שהיה אומר: „דברי חכמים בנחת נשמעים".

*) נכדתו של יחזקאל בית הלחמי.

שאלו אנשים: מנין שאב סבא את הכוח להיות ראש וראשון לעולים? לעזוב בית ועיירה ולנסוע לארץ ישימון וקדחת? היה מי שהשיב:

מחובשי בית המדרש היה. נכון, סבא היה איש תורה.

מספר הספרים ומדפי הגמרא ינק את אהבתו לארץ ולעם. **אך כוחו וייחודו — לא בהיותו** חובש **בית המדרש, אלא בהיותו** יוצא בית המדרש **— הוא ביקש,** את ההגשמה. **אהבת הארץ לא היתה בשבילו ערך** רוחני **בלבד, אלא מפעל חיים, מפעל הדורש מעשים. האירה תורה את חייו ומעשיו האירו את תורתו.**

הוא היה יהודי מאמין, אך האמין בברכה היורדת על מעשי אדם ולא לפניהם. סבא נטע, ונתברך, וכולנו התברכנו בו. מה צר שלא נתברך בחיים ארוכים יותר.

אפרים צורף

ראשון לראשונים

זכורני, כד הוינא טליא, התהלכו שמו ופעלו של ר׳ יחזקאל חלבובסקי כאגדה חיה ברציונז׳.

ב„חדר״ היינו משוחחים על אחד פלאי ונועז שעלה לארץ־ישראל ועובד שם בכרמים ובפרדסים ואוכל ענבים ותמרים, לא בחמשה עשר בשבט בלבד, אלא בכל ימות השנה, והוא מדבר בלשון הקודש, ואין חניכתו עוד חלבובסקי, בלשון פולנית, אלא שמו עברי טהור: בית־הלחמי, שם שנלקח מספר „בראשית״, מבית לחם יהודה, הסמוכה לקבר רחל, והוא היחידי הזוכה לראות במו עיניו את הכותל המערבי, וכל קברות הקדושים בטבריה, כפי שהם מצויירים בציורי דמיון במפית המשי הארץ־ישראלית שקבלנו מתנה מידי המשולח הירושלמי.

משגדלנו, והיינו לבחורי בית־המדרש ולמתווכחי־בפלוש, היו עוברים דברי מכתבו מפה לאוזן, (המכתב היה מגיע לעתים נדירות בתנאי הדואר שמלפני חמשים שנה) שהיה למאורע בכל העיירה, והיינו דורשים בו כמין חומר וכפי שהבקיאות שלנו בגיאוגרפיה של התנ״ך היתה מגעת.

אין צריך לאמר שהנסיעה לארץ־ישראל הטורקית, נוכח התנאים הכלכליים והמציאות השוממה של הימים ההם, היתה בחזקת סכנה והרפתקה נועזת ביותר. רק אנשים העשויים לבלי חת, שמטרה נעלה ריחפה לעיניהם, מסוגלים היו לכך. ואמנם תמיד פיעמה ביחזקאל אידיאה גדולה שנשאתו אל־על. מ„תמול שלשום״ לש״י עגנון ניתן לקבל מושג־מה על מסע בספינה לארץ־ישראל בימים ההם, ומה טעמה של עגינה בחוף יפו, ולאחר מכן לטעום מן המר והעכור של הצעדים הראשונים לבחור, עולה „ירוק״, המחפש יום עבודה חקלאית אצל איכר יהודי, ולחיות על בשליקים מעטים שבוע ימים.

נמצא שר׳ יחזקאל עשה את דרכו על אדמה זו בין רעב, לחימה, קדחת וכיבוש שממה, כאחד ראשון, כאיש ביל״ו אחד, בעברו שבעים ושבעה מדורי סבל עד שכבש לו עמדה כמנהל עבודה בפרדסי גולדברג ברמת־גן לפני כארבעים וחמש שנה. שנת תרפ״ה היא שנת עלייתי ארצה ותחנתי הראשונה היתה בביתו, כדבר המובן מאליו. לא מטעם זה בלבד שר׳ יחזקאל היה תלמידו של אבי מורי, ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל, אלא כפי שנוכחנו לאחר מכן, נעשה ביתו מרכז עולים ותל־פיות (תל — שכל הפיות פונים אליו) לכל יוצאי רציונז׳, פלונסק, שרפץ ועוד. מאור הפנים והלבביות בהם הקביל ר׳ יחזקאל את הפנים החדשות, דאגתו לסידורם

בעבודה, עצותיו המעשיות והדרכתו, טיפולו האחוותי — כל אלה עודדו את הלבבות הצעירים הנסערים והמודאגים לנוכח חוסר העבודה החמור ששרר אז בארץ, עם העליה השלישית וראשית העליה הרביעית.

מידותיו התרומיות של ר׳ יחזקאל ייחדו את מקומו בכותל המזרח של בני־עליה. הוא ניחן בשלוש אהבות: באהבת ארץ־ישראל, באהבת תורת־ישראל ובאהבת הבריות. בשלשתן לא היה נאה דורש בלבד, אלא גם נאה מקיים — בגופו, במאודו, בנפשו.

עלייתו לארץ בימי העליה השניה, התערותו בעבודת האדמה, השתרשותו בציבור הפועלים ופעילותו למען הרמת קרנם, מלחמתו למען עבודה עברית, למען ערכי אמת בתוך שורות ההסתדרות ומחוצה לה — אלו קיימו את להט אהבתו לעמו ולארצו. גם לתורת ישראל גילה נאמנות ואהבה. כל שיעיף עין על ארון ספריו הגדוש ספרי קודש, וספרות חקר הארץ, יסיק ממילא מה היה יחסו החם לספר, ולא לשם נוי בלבד. כל אימת שהייתי בא לבקר בביתו, היה עומד בסוגיה אחת, אם במקרא, אם בגמרא ואם בספר־מחשבה שזה מקרוב הופיע. בכלל עשה ר׳ יחזקאל תורתו קבע.

ידעתי גם ידעתי שעיקר הכבוד והחיבה שהיה חולק לי, לא היה אלא בזכות אבי־מורי ז״ל שהוא למד אצלו „חושן ומשפט״ ו„יורה דעה״ וגם גמרא ותוספות, בהשכימו לביתו עם שחר. משנכנסו אורחים בנכחותי היה תמיד מציג אותי בזו הלשון: „זהו בנו של ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל שהיה מורי ורבי, שאת תורתו לא אשכח לעולם, אכן הוא פתח לי פתח למעייני תורה״.

כל ידידיו ומוקיריו יוסיפו להוקיר שמו ולהזכירו ימים רבים ברחשי יקר והערצה כשל אחד ראשון שעשה מעשי ראשונים למען הכלל והפרט — מַעשים לתפארה שלא ישתכחו. יחזקאל התהלך בקרבנו במאור פנים ופנסו היה דלוק ומזריח שבילים לרבים.

יוסף חיים כהן לאסק *

ואלה תולדות „תיש הקהל"

(מעשה שהיה בקהילת רציונז' בשנות השמונים של המאה שעברה)

„לצים" בבית המדרש

היה ליל חורף זועם. שלג רב כיסה את פני הארץ. הלבנה במלוא זהרה עיטרה את השמים הבהירים והמכוכבים. בשעה ארבע לפנות בוקר נראה אברך כבן י"ח משכים ורץ לבית המדרש ללימוד חוקו בגמרא. פתאום קלטו אזניו קול פעייה חלושה: מה־מה! נבהל האברך ונכנס בחיפזון לבית המדרש, אולם פחדו גדל עוד יותר כאשר קול הפעייה מה־מה! פרץ מבית המדרש גופו ואיזה יצור מתנועע נראה לו שם בחשיכה. קפץ החוצה, סגר אחריו את הדלת בחזקה והרים קול צעקה. אותו רגע הגיחו מן הסימטאות עוד כמה אברכים שהשכימו לבית המדרש. בבהלה סיפר להם מה שראה ושמע: אחד מכת הלצים ר"ל, המתחפשים לתיישים ועזים, התגנב לבית המדרש — להטיל חתיתו על הלומדים. אמנם לשון ארוכה לא שירבב לו היצר, כדרך הלצים, אולם קולו שמע בפירוש: מה־מה! אלה האזינו לו בכובד ראש בדקו בציציותיו משו גם בציציות שלהם והחליטו להעפיל ולגשת לבית המדרש באון וחייל ובדברי הלחש על שפתותיהם: „עיזא דבי טבחי שמינא מנאי" [1]

בינתיים הצטרפו אליהם עוד כמה אברכים, מהם אחדים שיצא טיבם בעיירה כאפיקורסים שנתפסו ל„השכלה". אלה ליגלגו על כל העניין והחליטו שאין זה אלא חלום שראה אותו אברך בהקיץ. התגלע ביניהם ויכוח ער ברחובה של עיר, אלא שעצמותיהם רחפו מקור וזה דחף אותם להפסיק בוויכוח ולהיכנס לבית המדרש. אך נכנסו פנימה — נפלה על כולם אימת מוות: האברכים שכחו את לחשם והאפיקורסים — נפלו הגפרורים מידיהם, בהם רצו להאיר ולהוכיח שאין שדים ולצים במציאות. לאשרם הגיע למקום אחד זקן מחשובי בעלי הבתים לתפילת ותיקין [2] ופנס מאיר בידו. הדליק את המנורה ולתימהון כולם נתגלה ה„לץ" בצורתו הנכונה: גדי פעוט כבן חודש. משבה רוחם אליהם פרצו כולם בצחוק.

*) מעזבון המחבר, יליד רציונז', תלמיד חכם, נצר מגזע אדמו"רים ועתונאי מובהק באנגליה. ספרייתו הגדולה הועברה לעיריית תל־אביב.

1) „עיזו של הטבח שמנה ממני" — כלומר: ראוי לך לחזור אחרי העז השמנה ולא אחרי (מגילה ג').

2) תפילת הבוקר בהשכמה של יראים וחסידים, הנגמרת עם הנץ החמה.

הקיפו האברכים את הגדי הלבן שהיה קופא מקור ופועה בלי הפוגות: מה־מה־מה! תחילה פחדו אלה לנגוע בו, אולי אינו באמת אלא „לץ". אולם משראו מה גדול הצער של בעל־חיים זה רמז חאצקיל המתמיד לאחד הנערים שיעלה אש בתנור שגזרי עצים יבשים הוכנו בו עוד מאתמול — למען ייחם ליצור העלוב. חיש התלקחה האש. הקריבו את הגדי אל התנור הלוהט — עד שהתחמם וחדל לפעות. אותו בוקר לא נפתחו כמעט הגמרות של האברכים הלומדים. כל אחד היה עסוק בגדי שנעשה שיחת כל הלומדים והמתפללים. יגעו למצוא את החידה: מניין בא הגדי לבית המדרש ומי הוא בעליו? עד שעלה בדעתו של אחד מבעלי הבתים, שהגדי אינו אלא „תייש בכור", אשר נולד ליהודי ששכח למכור את עיזו המבכירה לגוי. הגדי הבכור הנולד — קדושת בכור, פטר רחם, חלה איפוא עליו ואסור ליהנות ממנו ולשחטו. ומה דינו? ירעה עד שיסתאב ואז יהא מותר בשחיטה כבעל־מום והכוהנים יאכלו את בשרו.

החליטו האברכים, לאחר שהתדיינו בהלכות פטר רחם, לחקור ולדרוש מי הוא זה שעשה נבלה כזו ושלח את גדיו לבית המדרש, למקום קדוש. בינתיים הסכימו להגיש עצומותיהם לפני הרב. התעניין הרב בגדי, בהיותו כוהן ולו משפט הבכורה בענייני תייש־בכור, וניגש בעצמו ובכבודו לבדוק בגופו של התיישון שמא ימצא בו מום. ולגודל תמהונו מצא פתק קשור לרגלו ובו כתוב: „בכור פטר רחם". הרב הביע את דעתו שאין להרהר אחרי מעשיו של בעל הגדי כי בצדק עשה והוא את נפשו הציל, כי אינו מחוייב לגדל את הגדי ויכול היה להפקירו ולהשליכו לרחוב. ומכיוון שקדושת בכור חופפת על היצור הרי לא מצא לפניו דרך אחרת מאשר להביאו לבית ד'. פסק הרב: משום צער בעלי חיים, שהוא מדאורייתא, חייבים פרחי הכהונה, היינו האברכים היושבים לפני ד' בבית המדרש, לפרנס את הגדי עד שיגדל ויעמוד ברשות עצמו. שקלו וטרו בדבר עד שהתנדב אחד האברכים, בחור־ישיבה, כוהן, מעיירה סמוכה שאכל סעודות „ימים"[3] על שולחן בעלי הבתים, לטפל בגדי הרך, לגדלו ולהאכילו בשכר עשר קופיקות לשבוע. נמלכו האברכים וייסדו קרן „קופת הבכור" וכל אחד התחייב להכניס לקופה את תרומתו השבועית — והבכור קנה לו שביתה בבית המדרש וקיבל אש"ל[4] ביד רחבה. רבתה השמחה בבית המדרש משנכנס הגדי. בייחוד בשעות הצהרים ובערב — לאחר תפילת מעריב, כשנתרוקן בית התפילה מבעלי הבתים ומשלו בו רק האברכים. כל אחד מהם השתעשע בגדי ופנקו. הביאו לו שיירי אוכל, קלחי גזר וסלק, קולסי כרוב, תפוחי אדמה ושאר ירקות. מקום לינה סידרו לו מאחורי התנור על גבי ערימת

3) ארוחות חינם שקיבלו העניים הלומדים — כל יום בבית איש אחר.
4) אכילה, שתייה, לינה.

שחת מוקפת בדפנות. לאחר שיצאו אחרוני בעלי הבתים מבית התפילה — היו ממהרים כמה אברכים ומסירים את המחיצות. היה קופץ הגדי ויוצא למרחב — לטייל בין השולחנות והעמודים ולתור לו אוכל. ואז התחרה כל אחד בטיב מאכליו שהכין לבכור. רק חיים־אליה השמש — דעתו לא היתה נוחה מן הגדי. הייתכן, טען לפני בעלי הבתים, להכניס בהמה בצורת בכור לבית ד׳, למקום קדוש? כי נוסף לעבודתו לצאת ולבוא לפני הקהל — הרי עליו גם להפוך במשכבו של הגדי ולנקותו מצפיעים! אולם האברכים, שנפשם חרדה פן יגורש הגדי מבית המדרש, הרגיעו גם את השמש: הזמינו מ״קופת הבכור״ למענו יום־יום כוסית ״אוקביט״ [5] אצל ר׳ בר המוזג. לגם השמש את היי״ש, בן 90° מעלות לחריפות, ועשה מכאן ולהבא את מלאכתו בחיבה. פרח הגדי והתעגל בנעימים. בשעת התפילה כמעט שלא נשמע קולו, רק בענות כל הקהל ״אמן, יהא שמיה רבא״ בקול וברגש, היה נבעת הבכור הפעוט ופורץ גם הוא בגעייה: מה־מה־מה! ויהי קולו מצטרף לעניית ״אמן״, כאחד משלנו. ומשנתבגר קצת, לא הספיקו לו המחיצות וכשהיה מתגבר עליו רעבונו נהג לקפוץ מעבר לדפנות אל בין המתפללים, בוחש ונובר בכיסים ובידיים כמחפש לו טרף. החלו בעלי הבתים לרגון ולרטון: מקום קדוש, הבכור מבלבל אותנו בשעת התפילה! הבה נתחכמה לו! חששו האברכים שמא יבולע לילד שעשועיהם הלכו וקבעו לו מקום קבע ב״עזרת הנשים״. אך לאחר התפילה הורידו אותו שוב לעזרת הגברים להשתעשע בו ולהלעיטו. ב״עזרת הנשים״ נוספו לו לבכור רעים חדשים — בני ״החברה הלבנה״,[6] אשר לא העיזו להתחרות בבית המדרש עם האברכים וכאן מצאו להם את המקום. ומשהגיע האביב, והניצנים נראו בארץ יצא הגדי מעזרת הנשים בראש גלי, יחד עם כל עיזי המקום והפרות לרעות באגם הציבורי, בפיקוחו של רועה העיר. לעת ערב היה חוזר למלונו. הלך וגדל הגדי עד שהגיע לבגרות והפך להיות ״תיש הקהל״ לכל פרטיו ודקדוקיו.

אורח לסדר

הופעתו הראשונה של ״תיש הקהל״ על במת העיר היתה בליל הסדרים בפסח. בני ה״חברה הלבנה״ — חשבון היה להם עם ר׳ דוד צבי השדכן, או כפי שכינוהו ״שדכן העולם״, שירד לא פעם לחייהם. בליל הסדר הראשון עלתה כת מ״החברה הלבנה״ אל עזרת הנשים, תפסה את התייש בקרניו, חבשוהו שטריימל מרופט, עטפוהו בטלית שכולה טלאים שהתגוללה ב״גניזה״ [7] וקשרו אותה ברצועות של תפילין. ויהי דומה התייש לשד משחת. משנגמר ה״איפור״ הובילוהו אחר כבוד עד

5) יי״ש — שיבוש מהלטינית: Aqua Vitae מי חיים.
6) בני הנעורים בקהילה שדרכם להשתובב ולשמח.
7) מקום בבית המדרש שהוקצה לתשמישי קדושה קרועים, ספרי קודש שיצאו מכלל שימוש. ביום קבוע, בל״ג בעומר ע״פ רוב, נהגו להוביל זה לקבורה ברוב עם.

ביתו של ר׳ דוד צבי. אותה שעה היסב השדכן שהיה מחסידי גור הנלהבים, על יד שולחנו בפאר והדרת מלכים. כולו עטוף לבנים: כיפה לבנה של יום כיפור לראשו, קיטל לבן ירד עד לקרסוליו, מכנסיים לבנים נתונים בתוך גרבי צמר צחר וסנדלים לבנים על רגליו. בני ביתו ישבו סביבו כשתילי זיתים ובניגון מסורתי קראו את ההגדה בקול. משהגיע ל„דיינו" קרא ר׳ דוד צבי בקול ובהטעמה מיוחדת את הפסוקים וכל בני ביתו ענו לו בעליצות: „דיינו!" וכאן נפרצה הדלת ור׳ „תייש הקהל" נכנס לו מתוך־מתוך, עלה על השולחן והתחיל לעשות שמות בכוסות ולזלזל מכל הבא לפיו — כי רעב היה, כי הרעיבוהו הקונדסים כל היום. והגרוע מכל גרוע — שדווקא באפיקומן מילא את כריסו ולא השאיר אפילו כ„זית" לבעל הבית. המלכה והנסיכים ברחו בבהלה החוצה והרימו קול צעקה, ר׳ דוד צבי החוויר כסיד ולא ידע מה לעשות. משראה את החורבן שעשה לו היצור הפלאי, חשב שאליהו הנביא בא אליו בדמות זו מעולם הדמיון, עמד ושפתיו מלמלו ברטט: ר׳ אלינקה — די, די! עד שנזעקו השכנים לקול הצווחה ואלה הכירו את „תייש הקהל" וגרשוהו מן הבית במכות ובבעיטות. השכן ר׳ שלומה ניי, שעמד מן הצד אותה שעה והסתכל במעשי התייש, פנה לשדכן הנבוך, ר׳ דוד צבי, בזו הלשון: התייש שלנו צדק במעשיו ואתה ראוי היית לאותו עונש. כי אתה, שדכן המדינה, עדיין לא דיברת נכבדות בתייש הקהל שלנו. למה ייגרע חלקו משאר התיישים שאתה שידכת אותם והם עכשיו אברכי משי בקהילתנו?

למחרת, בראות כת „החברה הלבנה" כי ההצלחה האירה להם פנים והתייש מילא את תפקידו כשחקן מומחה ומנוסה החליטו לחזור על אותו מחזה בחלק אחר של העיר, בביתו של אבא „ליכטציער", כלומר: עושה נרות. אבא זה גיבן היה ודבשת תלויה לו מלפניו ומאחריו וקפדן גדול. על כל דבר קטן היה מקפיד ואוי לו לילד שקרא אחריו מלא: „אבא גיבן". לפיכך החליטו אלה להתנקם בו. לרגל החג מלאה „עזרת הנשים" מתפללות והוכרחו להמציא לתייש הקהל אכסנייה ציבורית אחרת זמנית. העבירוהו עד חולו של מועד למרחץ הקהל. אותו יום, א׳ של פסח, הרעיבוהו בני „החברה הלבנה" ולא נתנו לו אוכל כל היום. ובערב, בעת עריכת הסדר השני, כאשר פתחו בני אבא גיבן את הדלת ל„שפוך חמתך" להקביל את אליהו הנביא — נדחק התייש לתוך הבית קפץ על השולחן והחל לזלזל ולהשמיד. ביתו של ר׳ אבא הפך תל חרבות ממש. ועד שהספיקו לתפוס את התייש — התחמק ודהר לו בפעייה־געייה אל אכסנייתו. התיש הפך לגיבור החג. בכל העיר ובכל בתי הכנסיות והמדרשות הפליגו בתיאורי תעלוליו וטיכסו עצה מה לעשות כדי להיפטר ממנו. אולם לאחר ימי החג, כשנכנסו היהודים שוב לעול הפרנסה נשתקע הדבר, והתיש המשיך להשכים ולצאת למרעה אל האגם, כאילו לא קרה כלום.

ובאותם הימים גברה המלחמה בעיירה בין ה„משכילים" ובין „מורדי האור". ספרים שהיו מונחים בארון בבית המדרש בלי הופכים, כמו מורה נבוכים, הכוזרי, עיקרים, חובת הלבבות ואח' הועלו מעתה על גבי הגמרות ורבו ההוגים בהם. תחילה שמחו ההורים להתמדת בניהם וחתניהם הצעירים אך כאשר הוגד להם שאלה עוסקים גם בספרי טריפה ופסול — הרימו קול צעקה. אמהות חרדו לגורל בניהן, אבות צעקו חמס וכל העיר היתה כמרקחה. השם „אפיקורוס", „פושע־ישראל" נישא על כל שפתיים ואפילו גויים השתמשו בהם, בריבם עם יהודים. ורוח לבשה את הרב, ר' חיים משולם קויפמאן הכוהן, בראותו את ה„סיטרא אחרא" הולך וכובש את בית המדרש, אסף את חברי בית דינו, לקח אתו את השמש והלך מבית לבית לחפש ספרי השכלה פסולים ולהעלותם על המוקד. שרף את כתבי מאפו וריב"ל, רנ"ק וסלונימסקי — בברכו בקול רם בשם ובמלכות „על ביעור חמץ". נפל פחד על האברכים המשכילים ונשארו עומדים באזלת יד. לא יכלו להציל את כתבי ההשכלה מפני הדליקה. אולם לבם מלא רחשי נקם ושילם — לשלם לרב דמתא כראוי לו על מעשי קנאותו.

מובן שתייש הקהל היה בעוזרם. האברכים הוציאו אותו באישון לילה ממלונו שב„עזרת־נשים", לקחו אתם סולם מן המיקווה והתקרבו אל בית הרב, שגר בדיוטה השנייה. הרכיב חאצקיל את התיש על שכמו, עלה בסולם, פתח את חלון דירת הרב הפונה למטבח, דחק לתוכו את התיש, סגר אחריו את החלון ונמלט על נפשו. הריח התיש ריח של מטבח ומאכלים, בחש בסירים הפך בדרכו דלי מלא מים, קפץ על השולחן לגמור את שיירי ארוחת הערב, עלה על המזנון וכילה את חמתו בשאר הירקות — תפוחי־אדמה, כמה גזרים ופטרוסלינון. לקינוח סעודה החל נובר בין כלי הזכוכית והחרסינה ואלה לא עצרו כוח והתגלגלו על הארץ אחד אחרי השני והתנפצו. קמה בהלה בבית הרב. קפצה השפחה ממיטתה שבקיטון, ערומה ויחפה, התפרצה לחדר בית הדין שחלונותיו פונים אל הרחוב והחלה צווחת, יחד עם הרב והרבנית: הצילו, הושיעו, גנבים, שודדים! ואילו התייש לא נבעת מקולם והמשיך במלאכתו. ובינתיים דלפו המים מן הדלי דרך הריצפה הסדוקה אל בית הדייר שבקומה התחתונה. התעוררו בני הבית בבהלה ויצאו ב„תחתוניהם" אל הרחוב להזעיק עזרה. שמעו השומרים הסובבים בעיר את קול הזעקה מהעבר השני של הרחוב וחשבו שדליקה פרצה כאן. רצו אל פעמון האזעקה שבעיר, המיוחד להתריע על הדליקה, והחלו מצלצלים. התעוררה כל העיר באישון הליל, ובנעריהם ובזקניהם רצו כולם מבוהלים אל כיוון בית הרב. ומשלא ראו כל סימן של אש ורק קול צווחה הגיעה לאזנם: הצילו, הושיעו, גנבים, שודדים! — הזעיקו משנתם את

המשטרה, את ג׳ השוטרים הממונים על המשטר והסדר שבעיר. אלה לא פיגרו לבוא מזויינים באקדחים ובאלות, עלו אל בית הרב, אך נעצרו על ידי הדלת, מתוך זהירות, והחלו מדפקים: פתחו דלתות — ולא — ירה נירה! אך מכיוון שהדלתות לא נפתחו, פרצו אלה פנימה. ומשנפתחה הדלת קפץ תיש הקהל והתחמק החוצה, ירד מעל המדריגות ונעלם...

ידו בכל ויד כל בו

ויהי אחר הדברים האלה, גדל שמו של התיש ושמעו הלך בכל הסביבה. באו אנשים מהעיירות הסמוכות להסתכל בו ולדרוש בשלומו. ואילו יראים וחרדים פישפשו במעשיהם של בני העיר ומצאו שהתיש אינו אלא גילגול נשמתו של שאול נתן האפיקורוס, ימח שמו, שעקר לאמריקה לפני שלושים שנה, לאחר שנכשל בעבירה. כי התגלגלה נשמתו ממרחקים וחזרה למקום השורש, לכאן. הסיטרא אחרא אינו נותן לו מנוחה והוא משבית שמחת ליל הסדר בפסח בבתי יראים ומחריד את מנוחת הרב, אב בית הדין של הקהילה הקדושה, הלוחם הנערץ בניצני האפיקורסות.

אך תיש הקהל לא שת לבו להירהורי היראים ולא שם לב לשיחות הזקנות והמשיך לצאת עם הנץ השחר, אל האחו של הקהל לרעות כדרכו. ובשובו נתן גוו לזאטוטים שרכבו עליו בגאווה דרך סימטאות העיר עד הגיעו לבית מלונו, לעזרת הנשים. ומשהגיעו ימות הגשמים ומרעה אין, היה התיש פורץ לו דרך בשוק וחוטף מדוכני האופים לחמניות, כיכרות לחם, גלוסקות וכל הבא לפיו ובורח על נפשו. ולפעמים לא בוש גם להיכנס לחנות מכולת ולתחוב את פיו בשק גריסין או קיטנית — עד אשר „ואתא חוטרא והכה לגדיא״. התחכמו הסוחרים והרוכלים והקימו משמרות. ומשנראה התיש רץ ברחוב, החלו מודיעים זה לזה בקולי־קולות: תיש הקהל! תיש הקהל! ומיהרו התגרים לבער כל דבר הראוי להעלות אל פיו של התיש. ואחרים עמדו מזומנים במטאטא ובמקל לקבל את פניו. פעם ביום שלג רדף אחריו אחד החנוונים להוציא בלעו מפיו. מעדו רגליו של החנווני ונפל בשלג והתבייש המסכן לקום. ניגש אליו שלמה ניי, שהוחזק לץ, ושאלו: ר׳ צבי־אריה, רו׳צה אתה לעשות כאן שבתך? ומאז יצא שמו וטיבו בעיירה: ר׳ צבי אריה, איפה אתה עושה שבתך?... ופעם הפך התיש בברחו מן השוק אח מבוערת שהתחממה בה אחת התגרניות. נשפכו גחלי האש והרמץ של הסיר על גבי שק התבן שמתחת רגליה וכמעט שנשרפה התגרנית עם סחורתה גם יחד.

ויום־טוב היה עושה התיש ביומא דשוקא, ביום שלישי ושישי שבשבוע — יום הכניסה של איכרי הכפרים לעיר עם עגלות מסובלות מכל טוב המשק: תבואה וירקות, פירות ותוצרת חלב, ביצים ועופות. תיש הקהל היה קונה במשיכה משהו

מכל עגלה. גרשו האחד בשוטו — הזדקר ונכנס בראשו לטרסקל המלא שבולת שועל וסובין של השני, סחב תבן ושחת מהשלישי וכו׳. וקרה הדבר שבאחד הירידים כשמלאה הסאה, נדברו כמה איכרים וכיתרו את התיש באַלות, היכוהו ופצעוהו. כל עוד נפשו בו נמלט אל „עזרת הנשים" ונפל שם מתבוסס בדמו.

ו. התיש נשחט וביום השלישי קם לתחייה

נזעקו כל בני ה„חברה הלבנה" לעזרת הנשים לטפל בתיש הפצוע, לחבוש פצעיו ולרככם בשמן. ולאחר כמה שבועות הבריא התיש ועמד על שלוש רגליו — כי הרביעית היתה שבורה ללא כל תקנה. נודע בקהל דבר הרגל השבורה ושוב היה התיש לשיחת העיר. בא השמש בהצעה לאברכים: יום ולילה טיפלתי בתיש, הפכתי את משכבו והוצאתי את צפיעיו — וכעת כאשר נסתאב ונעשה ראוי לשחיטה, הבה אשחטנו ואמכור את בשרו לכוהנים. לא רצו האברכים לשמוע ויהי בית־המדרש כמרקחה. עד אשר נדברו כמה כוהנים עניים וארבו לתיש ב„עזרת הנשים" כפתוהו והביאוהו בחשאי לרב. בדק אחריו הרב ומצאו פסול לקרבן — בעל מום. יצא דינו לשחיטה, אולם תנאי התנה הרב שייבדק שנית לאחר השחיטה. בדקו הרב שנית ומצאו כשר בהנאה. שמחו החנוונים, שמחו האופים ושמחו גם הכוהנים העניים שנפל בחלקם בשר בחינם. שמח גם הרב הכוהן כשקיבל מתנות כהונה כדת: הזרוע הלחיים והקיבה וגם הכבד. התעצבו אל לבם רק בני ה„חברה הלבנה". ובבית המדרש שבת קול האברכים בלימוד הגמרא וגם נפש המתפללים נתבלבלה. לשוא דפק השמש בשולחן: הסו, הסו, אין משיחין בתפילה, אסור להפסיק וכיו"ב — שומע לא היה לו. אלה מחו על השערוריה בתיש הקהל ואלה צווחו ככרוכיה: מה הרעש? נסתאב התיש ונפל בו מום מובהק קמו עליו ושחטוהו כדת! וקפץ ר׳ צבי דוב, מזקני החסידים הקוזמיריים, והחל מטיף מוסר לצעירים החשודים באפיקורסות ואשר ספרי השכלה נושרים מחיקם: שאו עיניכם וראו סופו של אפיקורוס: שאול־נתן חטא וברח לאמריקה, והנה נתגלגלה נשמתו מעבר לים לעירנו בתיש הזה. השדים השתלטו עליו עד אשר ברך עליו השוחט. וכוהנים ייהנו מבשרו — הלא תלמדו מוסר השכל? ולאחר התפילה נמלכה כת חסידים וערכה תיקון לנשמת האפיקורס שאול־נתן ימח שמו: שתו לחיים וקינחו בדובשנים. בפקודת הרב, נתכנסו ראשי החברה־קדישא, קנו שק חדש, טמנו בתוכו את הקרנים, העור והעצמות ושאר הקרביים והמעיים של התיש ושניים מפרחי החברה קברו את זה כדת וכדין על יד הגדר שבבית החיים.

לכאורה היה צריך כאן העניין להיגמר ושלום על ישראל. אולם ביום השלישי לקבורה קם התיש לתחייה ועורר שוב מבוכה ובהלה בעיר. ומעשה שהיה: אחת כוהנת ענייה מצאה בריאה של התיש צימחון ורצה אל הרב בשאלה. פסק הרב:

טריפה, והבשר אסור בהנאה. רץ השמש, מטעם הרב אב״ד, מבית כוהן לבית כוהן להודיע: כל אחד חייב להחזיר ולהביא את בשר הטריפה המבושל והבלתי מבושל לבית גבאי החברה־קדישא — כדי להביאו לקבר ישראל. עברה הרינה בקהל, שנשמת האפיקורס שאול־נתן ימח שמו, עוד לא באה על תקונה והיא תועה שוב בעולם התוהו ובוודאי תידבק באחת הבתולות שבעיר, כנהוג. נפלה אימת ה״דיבוק״ על בנות העיר ואלה נסגרו בבתים כמה שבועות. ויראים ואנשי מעשה היו מספרים מפה־לאוזן על תיש הקהל שקם לתחייה מדי לילה בלילה ומטייל לו בשכונת היהודים. ועוד אלה מתלחשים, ושמועה חדשה, נוראה, פרחה בעיר: חסידי זוואלין הלכו לקנות עור עגל או עז להכין גווילים לספר תורה, והנה הכירו אצל מוכר העורות את עורו של תיש הקהל... כאן נוכחו אפילו קטני האמנה שהתיש לא היה אלא גילגול שאול־נתן האפיקורוס שפרס את מצודתו אפילו על ספר התורה. נטורי קרתא נקהלו לאסיפה בבית הרב. שלחו מאנשי החברה־קדישא לפתוח את קבר התיש ולא מצאו בו לא את השק ולא את העור... יצא הקול ופשט בעיר: אכן קם התיש לתחייה! בא הקהל בין המצרים נחלצו כמה אפיקורסים לחקור ולדרוש והעלו בחקירתם, כי שומר בית הקברות, גוי שכור, בראותו את היהודים טוענים בקבר שק בשר ועור יקר, חפר והוציא בלילה את השק מן הקבר אכל את הבשר ומכר את השק ואת העור בשני רובלים...

לאחר כמה חדשים שככה הקהילה. נשמתו של שאול־נתן האפיקורוס מצאה סוף־סוף את מנוחתה אולם תיש הקהל נשמר בזכרון בני העיר שנים רבות (תרגם מיידיש י. ל.).

(מתוך „ידע עם״ כרך ב׳, בעריכת יום טוב לוינסקי)

מיכאל אבוקאי (פוחודני)

לתולדות ארגון יוצאי רציונז׳ בישראל

הארגון נוסד בשנת 1946 ביזמת ה״ה יחזקאל בית־הלחמי ז״ל, אריה רחום ומיכאל אבוקאי יבל״א. אף־על־פי שגרעין לאירגון (אבל ללא פעילות) היה קיים כבר בשנת 1936 עם ביקורו הראשון של העסקן מר אברהם הרש גרוסמן ז״ל ב״ארבעטער פארבאנד״ בשיקגו ואחר־כך ה״לאנדסמאנשאפט״ שלנו בשיקגו.

הדחיפה להתארגנות מחודשת ולפעילות לעזרה באה משארית הפליטה של בני עירנו שאחרי השואה ומפיזוריה בכל רחבי אירופה, בעיקר בגרמניה ובקפריסין, שרבים מהם הוגלו לשם בדרכם לארץ.

בתחילה נוסדה קופה לעזרה בסך 500 לא״י, שבחלקן נתאספו בארץ מיוצאי עירנו, וחלק נתקבל מה״לאנדסמאנשאפט״ שלנו בשיקגו, והתחלנו בפעולה ענפה ליתן עזרה לנצרכים, אם במשלוח חבילות ואם במתן עזרה לראשוני הפליטים של השואה בארץ. לאחר מכן, עם קום המדינה נהפכה הקופה לעזרה לקופת גמילות חסדים שהונה מגיע כיום לסך של 15 אלף ל״י, בערך.

כותב השורות האלה נבחר כמנהל הקופה ומנהלה עד עצם היום הזה. החלק הארי של הכספים קיבלנו מאמריקה, ובעיקר מ״הלאנדסמאנשאפט״ שבשיקגו הודות לעסקנים המובהקים והמסורים, ה״ה מקס גולדברג המנוח (נפטר בנובמבר 1961) ולאיליי קלפמן יבל״א וחברי הוועד שעזרו להם במשימה. חלק קיבלנו גם ״מהלאנדס־מאנשאפט״ הניו־יורקית, וזה תודות לעסקנית המסורה, בת עירנו, הגב׳ ליליאן בינגפלד מניו־יורק, שבכל עת ביקורה בארץ היתה ערה לאירגוננו והשתדלה לעזור לנו.

והרי סקירה קלה על פעילות האירגון במשך תקופת קיומו: בארץ כולה נמצאים 151 בתי אב יוצאי רציונז׳, מהם רשומים באירגוננו ומשלמים מסים 138 בתי אב.
ביום כ״ט במרחשון מדי שנה בשנה מקיים האירגון אזכרה לניספי השואה של בני עירנו. מכל הארץ באים לאספות אזכרה אלו.

כל אספה כזאת מחולקת לשנים: בחלקה הראשון מרצים חברי האירגון בעניני דיומא וחזן מתפלל תפילת ״אל מלא רחמים״ ואומר ״קדיש״. לפעמים מופיע גם קריין הקורא מספרות השואה. בחלק השני מוסרים חברי הוועד דו״ח מפעולות האירגון, ומנהל קופת הגמ״ח מסביר את הסעיפים השונים של מאזן הקופה, שכל חבר וחבר מקבלו ביחד עם ההזמנה לאספת האזכרה. לבסוף בוחרים בוועד חדש ובוועדת ביקורת.

ההישגים העיקריים עד היום של האירגון הם: א. יסוד קופת הגמ"ח שנושא את השם "קרן אמנון" ע"ש בנו של מנהל הקופה, אמנון אבוקאי ז"ל, שנפל בשנת 1955 בפעולת צבא ההגנה לישראל. דוגמת המאזן האחרון לשנת 1963 מצורף בזה; ב. נטיעת חורשה ביער הקדושים לזכר קהילת רציונז' שנכרתה ואיננה עוד; ג. ואחרון אחרון — גולת הכותרת של פעולותנו: הנצחת קהילת עיירתנו בספר "גלעד", שהוא מצבה חיה לזכר ק"ק שנמחתה מעל פני האדמה בברוטאליות ע"י חיתו טיף הנאציים י"ש.

בהזדמנות זו ברצוני לציין בסיפוק רב את ההיענות הרבה של אנשי עירנו בארץ למפעל הוצאת הספר, שתרמו כ־90 אחוז מהסכום שהספר יעלה, וכן גם בהשתתפותם הרבה בהבאת חומר ותמונות מחיי העיירה. כן הנני מציין בצער רב את הסתייגותו ממפעל זה של אחד ממייסדי ומפעילי האירגון, ששימש במשך שנים רבות יושב־ראש שלו, ושמטעמים של יוקרה לא נתן יד למפעל.

מאזן

קופת הגמ"ח "קרן־אמנון" לתקופת 1 בנובמבר 1962 — 31 באוקטובר 1963

אקטיב		פסיב	
תרומות . . .	20.00 ל"י		
עמלה מהלוואות .	178.00 ל"י	מזומנים בקופה ובבנקים	6690.60 ל"י
דמי חבר . .	290.00 ל"י	הלוואות לחברים .	9550.00 ל"י
תש' לווים ע"ח הלוואותיהם .	9095.00 ל"י	הוצאות שוטפות .	167.05 ל"י
יתרה בקופה משנה שעברה . .	6969.65 ל"י	חובות אבודים . .	145.00 ל"י
ס"ה	16552.65 ל"י	ס"ה	16552.65 ל"י

הון הקופה

מזומנים בקופה ובבנקים	6690.60 ל"י
מילווים חייבים	7555.00 ל"י
ס"ה	14285.60 ל"י

אישור חברי ועדת הביקורת

בדקנו את מאזן הקופה לתקופת 1 בנובמבר 1962 — 31 באוקטובר 1963, קבלנו את ההסברים והמסמכים הדרושים ומצאנו כי המאזן משקף נכונה את מצב הקופה.

(—) בוך יצחק (—) רחום צבי

חנה (הדה) קמין

ר׳ ישעיה קמין — אבי ז״ל

אבא ז״ל היה מסייע בידי סבא ר׳ חיים שלום ז״ל בבורסקאות. כל היום עבד. אחרי העבודה עסק בתורה. גדול היה בגמרא ופוסקים, במקרא ובאגדה ובקי בספרות ובהיסטוריה. היה מלמד לבחורים גמרא בהתנדבות. הסופר אפרים צורף היה מתלמידיו, היה יושב בביתנו שעות על שעות, לומד גמרא מפי אבא, אבל בעיקר שאב בצמא מפיו רעיונות וענינים בציונות, בחסידות ובתולדות ישראל. יודעת אני שצורף מעריץ זכרו עד היום ורואה בו כאחד מרבותיו החשובים.

הורי הבחורים, אפילו מאגודת ישראל שלמדו אצל אבא לא מחו שבניהם לומדים אצל יהודי שנתפס לציונות. אפילו הם כיבדוהו.

פעם אחת, היה זה בימי הצהרת בלפור, אבי ז״ל עמד להרצות בבית־הכנסת, על אף התנגדותם של אנשי „האגודה״. אז עלבו אותו וקראו לו „פושע ישראל״. באותו יום החביאה אמא ז״ל את מעילו של אבא, כדי למנוע ממנו ללכת להרצאה, ולחסוך ממנו צרות העלולות להשתרג עליו כתוצאה מן ההרצאה. אבא הצטער על כך והתרגז שלא מצא את מעילו. כשיצאתי אל החצר, שאלה אותי החצרנית הנוצריה: „מה פשר הצעקות שעלו מן הבית?״

סיפרתי לה. גילתה לי סוד שמעילו של אבא נמצא אצלה. בו ברגע נטתה לצידו של אבא ונתנה לי את מעילו והחזרתיו לאבא, שהתלבש בו והלך לבית הכנסת. באותה שעה הצליחה הרצאתו ביותר ורשמה היה כל כך גדול, שגברים ונשים פרקו את תכשיטיהם היקרים ומסרו אותם לעסקנים הציוניים למען „קרן היישוב״. ואף אבי ז״ל לא היה נאה דורש בלבד, נטל את התכשיטים שקיבל בירושה מאמו ואת הגביע של אליהו הנביא ומסר הכל לקרן הקימת. למחרתו אסרו הקנאים על אבא את הכניסה לקלויז.

בית אבא היה פתוח תמיד לעניים נודדים, בין בשבת ובין בחול. בימי שישי היה אבי אוסף כספים בשביל תגרנים עניים, שיהיה להם במה לקנות סחורה ביום ראשון. ועשה זאת בערב שבת בשביל להנעים עליהם השבת. יש שאבי ז״ל היה עושה מעשים נועזים שסכנת מאסר היתה צפויה לו בשל כך. שכשיצאה מטעם השלטונות גזרת איסור השחיטה של בהמות גסות לפי דיני ישראל, קם אבי ז״ל ושחט בחשאי (שוחט מוסמך היה) כדי שיהיה ליהודי העיר בשר כשר. ועל אף האזהרות של ראש העיר הפולני, לא נמנע מלהמשיך במאבקו עם הגזרה, שלא תפול רוח יהודי העיר ולא ייכשלו בבשר טרף.

לימים היה אבי בין מיסדי בית הספר „תרבות" בעירנו, יחד עם הירשל בריננפלד, קלמן כהן וגרינשפן. המצב הכספי של בית הספר הזה היה בכל רע. ואף אף־על־פי שלא קיבלו המורים משכורת משך חדשים, לא השביתו את הלימודים, כדי לא לחבל בחינוך. אבי ז"ל היה מכהן בבית ספר זה כמורה לתלמוד, תנ"ך ותולדות ישראל.

רוח ארץ־ישראל היתה מרחפת בביתנו. תמיד סיפר לנו וניחם אותנו בחלומו שעתידים אנו לעלות לארץ ולהיות שם רועי צאן.

בימים ההם יצא שמו של אבא כנואם וכעסקן וכתלמיד חכם מובהק בכל הסביבה. ולא היה יום שלא קיבל הזמנה להרצות באחת הערים הסמוכות לרציונז' למען הציונות, חלוציות ועליה.

אכן השכיל אבא ז"ל להלהיב המונים ולעשות נפשות הרבה לציונות.

במפעלותיו שלא ישתכחו אנו רואים מצבה קדושה לעולם.

ר׳ ישעיה קמין ז״ל
Reb Yeshayeh Kamin

אבי, ר׳ ישעיהו קמין ז״ל

אבי, ר׳ ישעיהו בן משה־צבי קמין ז״ל, נולד בפלונסק בשנת 1890. את השכלתו קיבל בישיבות פלונסק. בנעוריו למד ימים ולילות בבית־המדרש, וכל ליל חמשי לנו הוא וחבריו על ספסל בבית־המדרש. זכורני עוד אבי סיפר, שדוד בן־גוריון, שהיה צעיר ממנו, ביקש ממנו שיעזור לו בלימודיו. בשנתו הי״ז קיבל אבא „היתר־הוראה״, סמיכה. אמרו עליו שיהיה גאון גדול בגלל המוח החריף שיש לו. בן כ״ב התחתן עם הבת של ר׳ חיים שלום ניימן, אמי ז״ל, מרציונז׳. כשנודע לרב נויפלד, מי זה שייע קמין, קוראו אליו. וכששמע את התורה מפיו, נהנה מאד ואמר: „אשרינו שזכינו לאדם שכזה בעירנו״. הרב התידד אתו והזמינו להתפלל ב„שטיבל״ דגור על יד ימינו של הרב. וכהיתה אצלו בוררות או כשהיה צריך לסדר דין־תורה כלשהו, היה קורא לשייע קמין. והרב אמר לאנשים שעל שייע קמין אפשר לסמוך.

אמא וסבא שלי, ר׳ חיים שלום, היו שואבים נחת מחתנם הלמדן. המצב הכלכלי היה אז אצלנו קשה מאד. אמא צריכה היתה לעבוד בעצמה ולפרנס את המשפחה שגדלה בינתיים. אבי, שלא יכול לעמוד במצוקה בבית, נסע לאחיו זלמן קמין ללוביץ ולמד אצלו להיות שוחט. אמי היתה אז שמחה מאד כשהאמינה, שסוף סוף יבוא הקץ למצוקה הזאת ושהיא תפסוק לשאת בעול הפרנסה של כל המשפחה. הרי הרב נויפלד הוא ידידו של אבא ובוודאי יסדרו כשוחט בעיר. אבל כשחזר אבא הביתה, נהפכו היוצרות. היה כבר לציוני דתי מובהק, מזרחי, והתחיל לארגן אנשים דתיים והתווכח עם כל מיני אנשים בעיר, כדי להראות להם את הדרך הנכונה. וכך היה דורש לפניהם שאנו בגלות. בכל העולם שונאים אותנו. לפי שאנו עם מפוזר על אדמות נכר, אדמות אלו בוערות תחת רגלינו. חלילה לחכות עד שהמשיח יבוא וייגאל אותנו. אנו בעצמנו מוכרחים לקחת את גורלנו בידינו. ואילו האידיאולוגיה של אגודת ישראל היתה אז, שיהודים חייבים לחכות עד ביאת המשיח. ואז נפגש עם מוטל פרלמוטר, משה טרומפקי ומוטל יוליארד. ביחד התחילו להקים סניף „המזרחי״ ולאט לאט התרחב האירגון. מוטל פרלמוטר מסר את ה„חדר״ של דניה קירשטיין המלמד למקום תפילה. באותה תקופה היה אצלנו רופא בלתי מוסמך (״פלדשר״), שרייאר שמו. סמוך למותו ביקש להנציח את זכרו ומסר שני

חדרים מביתו שבככר השוק לקבוצה זו שתוכל להתפלל וללמוד בהם תורה. מאז היו שני החדרים מלאים מתפללים, ומדי שבת בשבת ערך אבא עונג שבת, הרביץ בהם תורה וגם ציונות. אהבו לשמוע תורה מפיו, וקהל שומעי לקחו גדל יותר ויותר. אבי התקשר אז עם מרכז „המזרחי" בוורשה. כשהרב נויפלד ראה שהדברים הגיעו לידי כך, קרא את אבי אליו. היה וויכוח סוער ביניהם ונפרדו ברוגזה. כשחזר אבא הביתה, בכתה אמא מאוד ואמרה, שנכזבה תוחלתה שאבא יהיה פעם שוחט בעיר, ושוב תצטרך לעבוד ולקיים את משפחתה בכוחות עצמה; הילדים קטנים ואין מי שיעזור לה.

זכורני מקרה אחד: אבא היה מרצה ומארגן לא רק בעירנו אלא גם במקומות אחרים כגון: דרובין-סטשאגובה. פעם אחת קיבל מברק מההנהגה הראשית, מוורשה, לצאת לנאום בדרובין. אז היתה אמא מחביאה את ה„קאפוטה" של שבת שלא יוכל לנסוע. כשהתקרבה שעת היציאה, גברה המתיחות יותר ויותר. אמא בכתה ולא רצתה בשום אופן, שאבא ייסע. אנחנו, אני ואחותי הבכורה, ברוריה (שהבינה יותר מאתנו), עזרנו לחפש את המלבוש של משי. אבא נסע באחור ונאם בפני קהל רב וקצר תשואות רבות. כשביקרו אחר־כך אנשי דרובין ברציונז', מסרו, שמזמן לא שמעו הרצאה כזאת, וקנאו בקהילה רציונז' שאיש כמותו שוכן בתוכה. כשנלאה אבא לשאת את המצוקה הכלכלית בביתו, החליט להיות שוחט בשביל אנשי „המזרחי", שמספרם היה כבר נכבד למדי. ובאמת נשתפר המצב בהרבה. אמי הפסיקה אז לבכות והשלימה עם שיטתו של אבינו. באותה שבת של השבוע, שאבא התחיל בשחיטה, הכריז הרב נויפלד בדרשה שלו: „כל מי שישחוט אצל שייע קמין — הבשר טרף מוחלט". אלא שאנשי „המזרחי" לא שמעו בקולו. אז חל מאבק פוליטי אחר: הרופא שרייאֶר מת בינתיים וציווה לבני ביתו, שה„שטיבל" ש„המזרחי" נמצא בו, שייך לקהל ראשון, מבלי לפרש מלה „המזרחי". אז באה המועצה העירונית היהודית ואמרה שזה שייך לה ולציבור כולו, אלא כשבמועצה היה רוב לאנשי „אגודת ישראל", חשבו ואמרו: „עכשיו נלמד לכם ונשליך „המזרחי" מתוך השטיבל". כשראה אבי שהמצב לא טוב, נסע לוורשה, להנהגה הראשית של „המזרחי", ומסר את כל הענין למר פרבשטיין, שהיה יושב־ראש של „המזרחי" בפולין. הוא התייעץ עם העורך־דין הכי־טוב שלו ואמר לאבי: „שייע קמין, אתה יכול לנסוע הביתה. הכל בסדר". וכך היה. המשפט התקיים בעירנו. השופט הפולני בא משרפץ יום אחד בשבוע וערך משפטים ברציונז'. גם המשפט הזה התקיים אז. הגיע עורך־דין מפורסם כפי שהבטיחו. ראש המועצה, יחד עם מפלגת „אגודת ישראל", נחלו מפלה גדולה. „המזרחי", עם שייע קמין בראש, חגגו נצחון גדול: החדרים נשארו בידם, וגם זכו לתוספת כוח מפלגתי.

בשנת 1925 בערך התקימו בחירות כלליות לסיים הפולני. הציונים הכלליים ו„המזרחי" במדינה התאחדו לבחירות אלו. בראשם עמד יצחק גרינבוים. אז התחילה מלחמת הבחירות בעירנו. אנשי „אגודת ישראל" טענו שהציונים ו„המזרחי" הם כולם כופרים באלוהים. ומצד שני — הציונים הכלליים, שבראשם ניוסקה וויינשטוק, יעקב לאלנטר, ו„המזרחי", עם שייע קמין ומוטל יוליארד בראש, הטיפו לעליה לארץ. כשהתקרב השבוע האחרון לבחירות, בשבת האחרונה אחר הצהרים לפני מנחה, עלה אבי על שולחן גדול בחצר בית־הכנסת ונשא נאום מעניין ומרתק על הבחירות. היה זה בחורף והתחיל שלג לרדת ולאט לאט לכסות את כובעו, את זקנו השחור, הרחב, היפה שלו, ולאט לאט החל להתעטף כולו בשלג. הנושא והאוירה במקום היו מחושמלים כך, שאף אחד לא זז ממקומו ולא הרגיש בשלג לגמרי. כשהתקרבה השעה לתפילת מנחה ואנשים החלו לנהור לבית־הכנסת, כשפתחו את הדלת בשער הכניסה, ראו את האדם הלבן זועם ונואם. האדם הפשוט ניגש לשמוע. אבל מישהו מ„אגודת ישראל" צעק כנגדו בגנאי: „רד, שייקה, די אנשים קלקלת!" אבל אבי לא שם לב והמשיך עד סוף נאומו, שנתקבל במחיאות כפיים ובתשואות: „יחי שייע קמין! יחי יצחק גרינבום! יחי המזרחי ברציונז׳!" — וירד מהשולחן הגדול, והקהל התפזר איש איש לביתו.

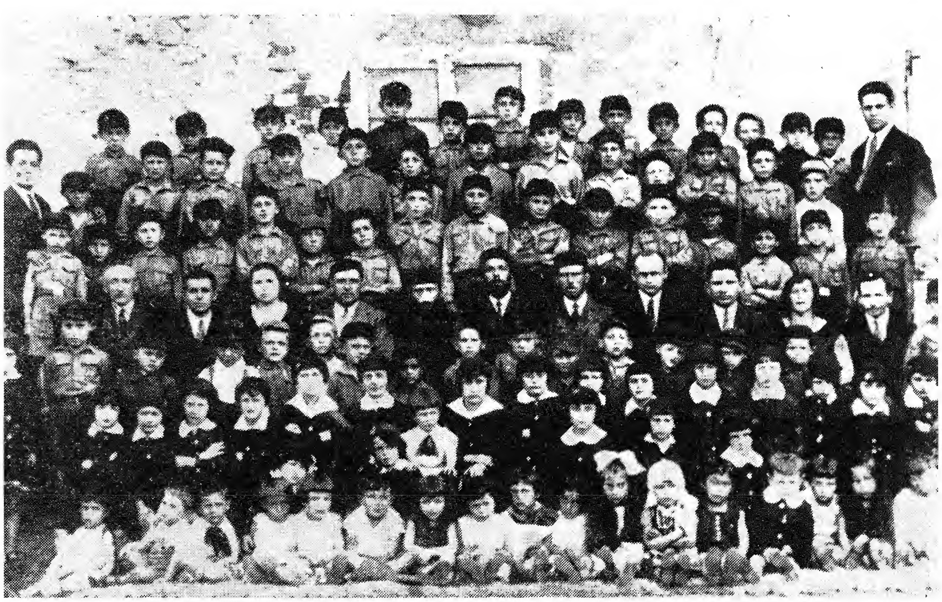
לאחר כל הנצחונות בבחירות ל„סיים" הפולני, התחילו הציונים הכלליים, עם נוסקה וויינשטוק בראש, לארגן בית־ספר „תרבות". בקושי ובעמל רב הצליחו להקים בית־ספר זה. אבי, ר׳ ישעיה קמין, הורה את לימודי הקודש. אחרי תקופה זו השתנה המצב ושתי הקבוצות, ציונים ואנטי־ציונים, חיו ביחד בלי ריב והסתגלו זה לזה.

בינתיים גדלה המשפחה שלנו. היינו ארבע בנות ושלושה בנים: ברוריה, מינצ׳ה, מאַשה, חנצ׳ה, ליבוש, ירוחצ׳ה ואפרים. המצב הכלכלי לא השתפר בהרבה והסכויים שנוכל פעם לעלות ארצה היו קלושים מאד. אחרי הרבה מכתבים ובקשות קיבלה אחותי ברוריה סרטייפקט מבני דודים שלנו בארץ. כשעלתה ארצה, היה זה בדיוק בפורים וראתה אז את העדלאידע וכתבה בפרוטרוט על כך במכתבה. כשקרא אבי מכתב זה, התלהב ביותר. היה מחזיק את המכתב בכיסו וכל מי שפגש מחבריו, קרא אותו לפניו בהתפעלות כזו, כאלו הוא בעצמו היה בארץ־ישראל וראה את הכל. ובשבת כרגיל, אחרי הצהרים, כשהיה עורך עונג שבת, היה מוציא את המכתב וקרא אותו בפני הקהל בהתלהבות ובשמחה. אני זוכר זאת היטב. תמיד הלכתי עם אבי לשמוע דברי תורה.

בשנת 1938 התארגנו כל המפלגות הציוניות — ציונים כלליים, פועלי־ציון, מזרחי והשומר הצעיר — ואספו כל מיני חפצים בעיר וערכו „באַזאַר", שוק, שארך שבוע ימים, והכסף היה קודש ל„קרן־קימת". זה היה בבית החדש אצל שלמה כהן.

את האיש הבולט ביותר בחרו להעניק לו את הכבוד הגדול ביותר להסיר את הסרט ולפתוח את ה„באזאר". זה היה אבי, ר' ישעיה קמין. כבודו ושמו הטוב הלכו לפניו בכל העיר וסביבתה, אפילו אלו שהיו להם ויכוחים אידיאולוגיים אתו, כבדוהו במרוצת הזמן. כך נמשכו הדברים עד שבאה השואה ושמה קץ טראגי לעירנו.

בית ספר „תרבות" ברציונז' בשנת 1933
די תרבות־שול אין ראציאנזש אין 1933
The Tarbut School in Racionz, in 1933

שרגא יוסף אוסטרו

אבי ז״ל

אני כותב שורות אלה למען ידעו הדורות הבאים מי היו אבותינו שנשמדו בידי הצוררים הטמאים הנאצים, ימ״ש.

אבי ז״ל רבי אליעזר ליפא הכוהן היה בן הבכור לאביו ר׳ שרגא אורי ולאמו רוזה ז״ל. כשמת עליו אביו, בהיותו בן שמונה עשרה נפל עול הפרנסה של אמו ואחיותיו על שכמו. למרות הדאגה הזאת, לא נמנע מלשקוד על לימודי התורה יומם ולילה, עד שהוכתר בכתר סמיכה ולהיות „מורה הוראה״ בישראל. לאחר שהתחתן עם בתו של סבי ר׳ יחזקאל קופיל. אמי היתה אחת משמונה הבנות של סבי וסבתא רייזל. לאחר שנולדתי אני, בנו בכורו, נאלץ אבי לשרת בצבא הרוסי אשר בממשלת הצאר. למשך כל ימי שרותו, לא התגאל אבא ז״ל במאכלים אסורים, למרות כל הסכנות שארבו לו בשל מעשים כאלה. בשובו מן הצבא ואני כבר בן חמש פתחו הורי חנות מכולת שפירנסה את משפחתנו בכבוד. שהספיקה לשדך את אחיותיו, לעזור לקרוביו ולעשות צדקה וחסד עם רבים מתושבי העיירה.

תורתו לא היתה קרדום לחפור בה, אף כשנתמנה ע״י ועד הקהילה לחבר בית הדין הרבני יחד עם הרב נויפלד ור׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל. בכל עניני ססכוך שבין אדם לחברו היו מעדיפים להתדיין אצל ר׳ ליפא הוא אבי ז״ל. מעורב היה בין הבריות ואהוב על הדתיים ועל החילוניים כאחד. היה אוהב שלום ורודף שלום כתלמידיו של אהרון הכוהן. ועוד עובדה אחת המעידה על אישיותו (מימי מלחמת העולם הראשונה שנחרתה בזכרוני): הצבא הגרמני כבש את העיירה מידי הרוסים בערב שבת בין השמשות. למחרת בבוקר פורסמה פקודה שעל כל בעלי החנויות, בלי יוצא מן הכלל, לפתוח את חנויותיהם. אחרת — אחת דתם להמית. אבא פתח את חנותו והכניס את כל בני ביתו לחדר האחורי של הדירה וסגר עלינו את הדלת שהובילה מן החנות לדירה אחריו. החיילים הגרמנים שדדו וחמסו את כל הסחורות מן החנות ולא הניחו מאומה. זה היה כוחו של אבא ז״ל בקיום מצות השבת ובזהירותו מלחללה.

אבא ז״ל ניספה בגיטו וורשה יחד עם בניו: ישראל ואפרים, ועם בנותיו מלכה לאה ואסתר, וחתנו ונכדיו בימי השואה. זכותו תעמוד לנו ולכל ישראל. אמן.

תהי נשמתם צרורה בצרור כל קדושי עירנו.

פרידה של הלהקה הדרמטית מראשוני המגוייסים לצבא הפולני בשנת 1923
עומדים : (מימין לשמאל) : משה ריבייר ז״ל, שייע רדזנובסקי ז״ל, משה וינשטוק יבל״א.
יושבים (מימין לשמאל) : יעקוב שרנסקי, צבי פוחודני ז״ל

אָפשייד פון מיטגלידער פון דראמאטישן קרייז, פון די ערשטע רעקרוטן אין דער פוילישער ארמיי, אין יאָר 1923

Leave-taking of members of dramatic circle, of the first draftees for the Polish army, in the year 1923

מרדכי פורת

הכרזת בלפור ברציונז׳

לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשהעיירה רציונז׳ עברה לשלטון פולני, התעוררה אצלנו הפעילות הציונית והחברתית. החיים התרבותיים שהיו בזמן המלחמה בבחינת גחלת עוממת קמו לתחיה בעקבות ההכרזות לחופש ודמוקרטיה מצד השלטון.

נזכר אני בהכרזת בלפור. כשפשטה הידיעה בעירנו, ירדה עלינו שמחה רבה, כונסו אסיפות־עם בבתי־כנסת ובמקומות ציבוריים, נאמו בהתלהבות על ציונות וארץ־ישראל, הנוער אירגן הפגנה מפוארת.

חבושים כובעים לבנים ובידינו דגלונים כחול־לבן הסתדרנו שניים־שניים בשורה עורפית לאורך ולרוחב של כיכר־השוק, וצעדנו בקצב ובשירה. השיר „שאו ציונה נס ודגל" הדהד בכל רחובות העיירה.

התהלוכה נמשכה דרך רחוב מלוה עד ליער מוריבנק. כל הדרך לא פסקנו מלשיר. היתה הרגשה שנגאלנו מן הגלות. התושבים הפולנים הוכו בתדהמה, לא האמינו למראה עיניהם כי הורגלו לראות ביהודים כנחבאים אל הכלים, ופתאום הופיעו מלוכדים ובריש גלי. ביער הוכנו דוכנים מכל טוב, ונתקיימו גם רקודים והגרלות שהכנסותיהן קודש היו לגאולת הקרקע בארץ־ישראל.

הרושם מן התהלוכה הזאת הורגש בעיירה זמן רב.

במרוצת הימים גברה הפעילות, אורגנו חוגים לעברית, וחוגים לתנ"ך, נוסדו המפלגות וארגוני ה„חלוץ" הכללי ו„המזרחי". עלי להזכיר את חברנו היקר מרדכי גולדברג ז"ל שצעד עמנו במסירות ובפעילות בכל דרכנו, בעצה, באירגון ובעזרה בכל התקופה הזאת.

יהי זכרו ברוך!

ר׳ למל המלמד

ה„חדר" שלו היה בבית בנוי עץ. הכניסה, דרך הפרוזדור, היה משמש גם מחסן לעצים, מוכנים להסקה לחורף (המחסן הזה שימש גם כבית כבוד — כשלא היו בו עצים). הכניסה לחדר היתה דרך פרוזדור ארוך ואפל. ב„חדר" עצמו עמד שולחן מרובע ועל ידו ארבעה ספסלים ארוכים. מצד שמאל בכניסה, עמדה מיטה סתורה וכליה בעירבוביא ועל ידה ארון ובו ש"ס. באותו חדר היו גם הכיריים עשויים לבנים ושם היתה הרבנית, אשת ר׳ למל, מבשלת הארוחות. זאת היתה יהודיה זקנה ביותר,

כפופה, צנומה, וכו׳. קיטור הקדרות של התבשילים נתערבב עם „עשן״ התורה שיצא מהתלהבות בתורה...

מה למדנו? גמרא עם תוספות, בבא בתרא ובבא קמא. לקראת החורף היה ר׳ למל קונה עצים, בולי עץ גדולים ושוכר גוי, שהיה מבקעם לבולים קטנים. מתפקידם של התלמידים היה להניח ולהסדיר את הבולים החטובים בפרוזדור בשורות ישרות. תמורת מלאכתנו היינו מקבלים במתנה את הסיקוסים והשרף הקרוש. אלה היינו מדליקים בחוץ בלילות החורף בשעת משחק.

ר׳ למל הלחשן המומחה

ר׳ למל היה לחשן מובהק כנגד כל מיני עינא־בישא, ברור שקיבל בתמורה שכר פורתא. בעיצומם של הלימודים היתה באה מדי פעם אשה אחת ומספרת לו

ביום סרט למען „קרן הקיימת״, יום הכרזת סן־רמו

עומדים)מימין לשמאל) : אלחנן רחום, אלחנן שמי, פנחס ויגדורוביץ, אליהו רחום, שלמה טרומפקו, הרשיל ליפינסקי ; יושבים (מימין לשמאל) : אסתר פומפר־ברונרוט, בלומה פיעחוטקו, מירל בירנבום, שרה קשצ׳נובסקי־שמי, רחל זומר
למטה : פ. בלוטניק, רחל זמלמן

„באַנד־טאָג״ פאַר „קרן קיימת״, טאָג פון דער סאַן־רעמאָ דעקלאַראַציע

“Ribbon-day” for the Keren Kayemet, the day of the San-Remo Declaration

על המחלה שבאה על אחד מילדיה ומבקשת ללחוש לחישה כנגד עינא בישא. אך סיים הרבי את לחישותיו וכל השדין והמרעין הבישין נסתלקו, הוכיח המלמד שלנו שהוא כביכול קיבל את חליו של אותו ילד ואת סבלו הוא נושא. על כן התחיל לפהק מאד וגם אנחנו היינו מפהקים עמו כדי לאשר ביתר עוז את השפעת החלי על הלוחש. מיד היה שוכב כמחצית השעה על המיטה כדי „להחלים" מן החלי (או כדי להפגין לשדים את קבלת המחלה), ועלינו ציוה לחזור בינתיים על הלימוד.

מנהג היה „בחדר" שלו לא לאמר „ברכי נפשי" בשבתות אחר הצהריים, אלא היה יושב עמנו ומספר לנו אגדות התלמוד והמדרשים. באותה שעה היה מכבד אותנו בשיירים סחוטים מצימוקים, מעשיית היין בערב שבת.

הספריה והחלוץ ברציונז'

חבר פעיל הייתי בועד הספריה יחד עם אלחנן רחום ואלחנן שמי (שמיונטק), רחל זמלמן (קופוליס) ומרדכי גולדברג וזומר ז"ל הלה אייבעשיץ (אבוקאי). קיימנו מדי שבוע בשבוע אספות והרצאות על נושאים פוליטיים וכן ערכנו ערבי ספרות ושיעורי ערב לעברית. בחוג לעברית היו אסתר שרנסקי (פרלמוטר); רחל זומר (אשתו של קרנישין המורה). (נוח היה המורה). בין החברים היו גם גדליה למפקוביץ ושפירא. אז ייסדנו את האירגון „פרייהייט" — סניף נוער ציוני על יד פועלי ציון ימין, וכך הקמנו את אירגון החלוץ. אחת מפעולותיו של החלוץ היתה לאסוף קרנות בשביל קפא"י. וכדי להכשיר את עצמנו במלאכה ובעבודה חקלאית, היינו יוצאים לעבודות שונות, כגון ליבש ביצות „בבלוניה" וברחוב הקיניקי. העבודה הזאת הוטלה כחובה על כל בעל בית בעיירה. בעלי הבתים היהודיים שכרו אותנו לעבודה ואת כל שכרנו הקדשנו לקק"ל. בימים ההם נסעתי לבקר בכפר ההכשרה במצב רוח מדוכדך ביותר. הסיבה — בעל האחוזה הגוי היה מטריד ומציק לחברים של הקבוצה בערכו מדי פעם חיפושים בכלי הקבוצה, בחשדו אותם בקומוניזם וביקש לגלות חומר קומוניסטי. באותו פרק זמן, לאחר שנוסד החלוץ ברציונז' נזדמנתי לפלוצק. כשנודע להם כאן על יזמתי ברציונז' הפצירו בי שאעמוד להם לייסד חלוץ בפלוצק. עשיתי זאת ברצון. שהיתי שם שבוע ימים והרציתי על מטרות החלוץ ועל תכניותיו: לימוד עברית, ידיעת הארץ, ובעיקר — עליה והגשמה.

(עיין בספר פלוצק — על פיאנקו־פורת שסייע באירגון החלוץ בפלוצק).

מ„פרייהייט" לפועלי ציון

כשנתבגרנו עלינו מ„פרייהייט" לפועלי ציון — המפלגה הפוליטית הציונית. ניהלנו תעמולה ציונית—סוציאליסטית בקרב הנוער. היו בונדיסטים אחדים ברציונז' ואחד מהם ניהל תעמולה נמרצת כנגד פועלי ציון. הוא היה אופה באחת המאפיות,

אולם כשהתחלנו בפעולה סדירה בחוגי הנוער, עבר כל הנוער אלינו והבונד בטל ועבר מן העולם ברציונז׳.

הפעולות שלנו התנהלו במועדון אצל וויטקובסקי, במקום סתר למדי. כאן מצאו להם חסות בני הורים דתיים שמנעו את הצטרפותם לפוע״צ.

מרת קיילע הגבאית

זכורה לי יפה יפה מרת קיילע הגבאית, (סבתו של אפרים צורף) בעלת החנות לאביזרי בנין בככר השוק. היא היתה אישיות מרכזית בכל עניני פילנטרופיה שבעיר: כגון תמיכת עניים, או הכנסת אורחים, או הכנסת כלה. אמא שלי שלחה על ידי כסף מדי שבוע למרת קיילע הגבאית (טאוב) בשביל הכנסת אורחים.

רציונז׳ היתה תמיד מוצפת גלי גלים של חבורות עניים נודדים. ביחוד לאחר מלחמת העולם הראשונה משהוחרבו עיירות רבות בגליציה ומאות עניים ואביונים

מפלגת „פועלי־ציון" ברציונז׳
„פועלי־ציון" פארטיי אין ראציאנזש
Branch of Poale-Zion party in Racionz

נהרו לרציונז׳. היה הכרח לדאוג לצרכיהם הדחופים. אז נתארגן ועד אצלנו שייסד את חברת „לינת הצדק״. הבחורים היו קונים כל מיני מזונות ומכלכלים את העניים. בבית „לינת הצדק״ היו לבחורים „מנין״ משלהם.

אפיזודה אחת

כשהרבי מוולומין היה צריך להגיע לשבת לעירנו, נסע לקראתו ר׳ יחזקאל מרגלית העגלון עם כרכרה להקביל אותו בתחנת הרכבת בלוית הרבה חסידים. בדרך העירה נתנבח כלב אחד על הסוסים שבעגלת הרבי. פתאום בעט סוס אחד בכלב והרגו בו במקום. הכול ראו בכך נס מן השמים שענשו של הכלב בא על אתר וכהרף עין.

אחרי יום עיון בסניף פועלי־ציון עם גב׳ קנטורוביץ, המרכזת

נאָך א פאָרום־פאַרזאַמלונג פון אַ צווייג „פועלי ציון״, מיט חברה קאנטאראָוויטש־פאָרזיצערין

After a forum discussion at branch of Poalei-Zion,
with Mrs. Kantorowitz as moderator

שמואל דובינסקי

אירגונים ברציונז׳

סניף החלוץ המזרחי ברציונז׳ נוסד בשנת 1930. כעשרים חברים היינו. החלוץ המזרחי גילה פעילות יתרה במיוחד לקראת יציאה לכפרים להכשרה חקלאית ולקראת חלוקת סרטיפיקטים לעליה לארץ. קודם כל יצאנו להכשרה לגרוולין, עיירה על יד לובלין. חמשה עשר חברים היינו שם, עבדנו ביערות משך שנה תמימה. בעל האחוזה נוצרי היה. אבל בעיר עבדנו אצל יהודים כגון בנגרות, במסגרות וכן במוצרים שהונחו בבתי קירור, וביער כרתנו עצים, קיצצנו את הענפים, גם חטבנו עצים להסקה וקורות לבניה — למכירה שהובלו לכפרים. עבדנו תשע שעות ביום. ולפעמים גם עשר שעות. בערב למדנו שעורי תלמוד, תנ״ך, ידיעת הארץ, בשבתות למדנו פרשיות השבוע עם פירושים. (שמואל גולדנר היה מנהל עניני התרבות. כיום מנהל בית הספר הממלכתי בבת־ים). מדי פעם ביקר אצלנו בהכשרה נציג המרכז של „החלוץ המזרחי״ והרצה לפנינו וניהל עמנו שיחות על עניני עליה לארץ ישראל, על התנועה ועל הציונות הדתית.

ועד סניף „פועלי־ציון״ בראציונז׳
מימין לשמאל: יוסל בירנבום, לייזר ויגדורוביץ, גדליהו למפקוביץ, שרנסקי יעקב בר, משה ריביר, פייגה ינקלביץ, שלמה מטוס
אויספיר־קאמיטעט פון ׳פועלי־ציון״ אין ראציאנזש
Executive committee of a branch Poalei Zion in Racionz

מתחילה התפלל אבי ז״ל יחד עם ר׳ יוסף לייב קוסטשבה בשטיבל של חסידי גור. פעם אחת נסעו לרבי מוורקי שישב באוטוצק, שם דרש הרַבי שייסדו שטיבל לחוד לחסידי וורקי ושלעולם לא יחסר המזג (יי״ש בן 96°). וכאשר אבי שאל את הרבי:

ומהיכן נקח בעלי תפילות ובעל תקיעה? ענה הרבי: אתה תהיה בעל התקיעה. תתפלל „מוסף" ו„נעילה" ויוסף לייב קוסטשבה — „שחרית" ו„כל נדרי". ואמנם כיהן אבי ז״ל כבעל תקיעה קבוע, כבעל „חזקה".

עוד בשנת 1926 מנו חסידי וורקי כשלושה „מנינים". בכל אחרון של פסח חל יום הזכרון של הרבי וחסידי וורקי היו עורכים הילולא גדולה בלווי תזמורת לעילוי נשמת הצדיק והסעודה היתה גדולה כסעודת שלמה בשעתו.

אבא ז״ל התפלל בשטיבל של חסידי וורקי. מנהג היה בידיהם לערוך שלוש סעודות בכל שבת בבית חסיד אחר. כאן אכלו „כזית" בשר ודגים של סעודה שלישית ושרו הזמירות של „שלוש הסעודות" (אשר ל„כזית" — היו אוכלים יותר מכשיעור „זית". בהלצה קראו לזה: „כזית" של הקוזאק). ואלה הם החסידים

ועדת הנהגה של קן הנוער הציוני ברציונז׳
בשורה ראשונה עומדים מימין לשמאל: י. ביאלוסטוצקי, י. סטרוגובסקי, פ. פשדצקי.
שורה שניה יושבים: אלעזר אפרתי, ר. ברקוביץ, ר. ביאליסטוצקי
דער אויספיר־קאָמיטעט פון יוגנטלעכע ציוניסטן אין ראַציאָנזש
Executive Committee of the Young Zionists in Racionz

שהשתתפו בקביעות ב„סעודות השלישיות״: אבא ז״ל הוא ר׳ אברהם דובינסקי, אברהם רחום, שאול רחום, שמואל חיים רחום, בריש סוסקיס. יוסף לייב קוסטשבה ומנדיל ברין. כולם זכרם לברכה ועוד. כדאי כאן להרחיב את הדיבור על ר׳ יוסף לייב קוסטשבה ז״ל:

בר אורין גדול היה, משכיל ומתנדב ללמד בחורים בני חמש עשרה, שש־עשרה גמרא ונביאים.

בימים ההם נוסד ברציונז׳ בנק למסחר והוא היה מנהל החשבונות בבנק.

בבית הספר הדתי מיסודו של „המזרחי״ לימדו עברית, תנ״ך, תלמוד, היסטוריה, שפה פולנית. המנהל היה מאיר „השחור״ חתנו של שמואל בינגפלד. המורה קרנישין לימד עברית, חשבון והיסטוריה יהודית וגיאוגרפיה. מורה נוצרי לימד את השפה הפולנית.

מעשה בנואם ציוני

יום אחד בא נואם ציוני לעיירה שלנו. ולא ידע מה נושא חביב על הקהל והתקשה בחומר שיש לבחור בו ולהרצות עליו. ניגש אלינו, בחורי הגמרא שהסתובבו בפלוש של בית המדרש ושאל אותנו: אלו מטעמים לעשות ליהודי רציונז׳? יעצנו לו שירבה במגידות ובדברי אגדה ומוסר כדרך המגידים הוותיקים. שיטה זו של הטפת מוסר וסיפור מדרשים חביבים מאד ומקובלים על הרציונז׳אים ותוך כדי הטפת מוסר ממילא יתבל גם הרצאתו בעניני גאולה, ציונות וארץ ישראל. היו נואמים ומגידים שישבו שבוע ימים בעיירה, ריכזו סביבם קהל לאחר הדרשות וההרצאות וסיפרו עמהם מעניני העולם והיהדות בליטא ובשאר התפוצות, באותם המקומות שביקרו כבר והתרשמו. ליטאית עסיסית דיברו ותוך כדי שיחות חולין תיבלו דבריהם באגדות ובמאמרי חז״ל ובמדרשים ובדברי מוסר. משיחות כאלה הושפענו ביותר. אלה היו לנו לחוויה נפשית ממשית.

זכורים לי מגידים שהיו באים אלינו ביחוד בחודש אלול. אז קרעו לבבות בדברי התעוררות לתשובה ובדברי כיבושין חמים. הם התרגשו ובכו ועיני הקהל היו זולגות דמעות. בדבריהם הזכירו צרות הגלות החשכה, וכל מיני גזרות רעות, כגון גזרות ת״ח ות״ט ועוד.

בחנוכה היה החזן דמתא עם „המשוררים״ שלו מדליק נרות ברוב חגיגיות בבית הכנסת בלווי מנגנים, כנורות וחצוצרות, ונגנו ושרו „מעוז צור״ ו„מזמור שיר חנוכת״ ועוד מזמורי תהלים.

קופסת ר׳ מאיר בעל־הנס

בכל בית תלויה היתה קופסת „ר׳ מאיר בעל הנס״. בביתנו תלויות היו גם קופסת צדקה לישיבת חכמי לובלין, וגם קופסת קק״ל. בוקר בוקר היה אבי ז״ל

שם פרוטות לכל קופסה וקופסה. ולפני הדלקת נרות השבת היתה אמי ז״ל איטה רייזל, מניחה מעות קטנות לקופסת ר׳ מאיר בעל הנס וכו׳. פעם בחודש באו עסקנים מוורשה להריק את הקופסות. ושדרי״ם מיוחדים באו לשם הרקת קופסות ר׳ מאיר בעל הנס, לפעמים בא אלינו שד״ר גם מארץ ישראל שדיבר לשון קודש בהברה נלעגת ספרדית ואשכנזית שבורה, ופעמים גם לבושים היו בלבוש משונה.

עתים לתורה

אבא ז״ל היה קובע עתים לתורה. על אף עיסוקו בסחר העצים, היה קם בארבע בבוקר ולומד גמרא ומדרש ואומר תהלים לפני התפילה. וגם בערבים לפני השינה למד גמרא או מדרש. עניו היה ונחבא אל הכלים ושתקן גדול היה אבי, זכרו לברכה. תהא נשמתו צרורה בצרור כל נשמות הקדושים. הי״ד.

תלמידי בית־ספר „תרבות״ על מוריהם ברציונז׳

די תלמידים און זייערע לערער פון דער לערן־שול „תרבות״

The pupils of the school "Tarbut" and teachers in Racionz

מסיבת־פרידה למר גרוסמן ז״ל, הנדבן לבית־ספר „תרבות״ ברציונז׳

אַפּשייד־באַנקעט לכבוד ה גראסמאַן, גאַסט פון אמעריקע, שטיצער פון דער שול „תרבות״ אין ראַציאָנזש

Farewell banquet in honor of Mr. Grossman of America, contributor to the maintenace of the school "Tarbut" in Racionz

יצחק בוך

העלילה

יום חמישי הירוק הוא יום חג לנוצרים. ביום כזה שובתים הלימודים בבתי הספר הפולניים, פוסקת המלאכה וגם המסחר נפסק בעיר. באותו חג היו נוהגים הפולנים לערוך דוכן של ירק סביב הצלב הגדול שעמד במרכז השוק הגדול ברציונז׳. ועוד דוכן אחד קישטו בפרחים ובכל מיני תמונות נוצריות על יד בית יהושע פרשדצקי ופנחס גרינשפן. הכומר היה מהלך בתוך קהל חוגגים גדול, בהם נושאי דגלים וצלבים, עד לצלב הגדול שבמרכז השוק, וערך שם תפילה. משם נעה התהלוכה לדוכן השני וגם כאן נמשך הטקס. בעד החלון של פרשדצקי אפשר היה לראות בהולכי־החג הקתולי. הבחורים שעבדו אצל פרשדצקי סקרנים היו לראות את התהלוכה. גם אנחנו השכנים נצמדנו לחלון, כדי להסתכל בתהלוכה. שני פועלים שעבדו יחד אתי לבשו במקרה חולצות של ספורט מפוספסות בפסי כחול־לבן. פתאום עלו צעקות מתוך המון־החוגגים, שאנחנו היהודים לועגים, כביכול, לתפילות הכומר. וראיה לדבר: הבחורים לובשים טליתות יהודיות (לא היו אלה אלא החולצות הספורטיביות בפסי כחול לבן). אחדים מתוך ההמון הנוצרי עמדו להתפרץ לבית פרשדצקי, אלא סמל המשטרה הרציונז׳אית הספיק לעצור את הנרגזים והשקיט את הרוחות הסוערות. לאחר מכן פתח הסמל בחקירה. כמובן שהטיל את האשמה עלינו ובעיקר הרשיע את שני הבחורים שלבשו כתונות הספורט הצבעוניות. ואלה הם: יואל קוזברוצקי (כרמלי) ויוסל ז׳ביק. שאר המסתכלים שהיו במחיצתם שמשו כעדים ואלה הם: יצחק בוך, פיבל ברוצקי, ראובן צביק, יוסל בירנבאום ומרדכי קיטאי. דאגה גדולה ירדה עלינו, כי ידענו יפה מה פשר משפט עלילה כזה. ואם יימצאו אשמים בדין, יערכו פרעות בעיר.

הורי הבחורים שהורשעו פנו לאדמו״רים שיתפללו על ביטול העלילה, ואנחנו פנינו לעורך דין הרטגלס בווארשה, מי שהיה אז ציר בסיים הפולני. בתחילה חשש והיסס לקבל על עצמו את ניהול הסניגוריה, אלא משהעמדנו אותו על המצב והסכנה המאיימת על כל העיר, הסכים הרטגלס לטפל במשפט זה.

כעבור חדשים מספר נתקיים המשפט בשרפץ, עיר המחוז. אי אפשר לי לשכוח את הרושם העז שעשה עלינו עורך הדין הרטגלס ז״ל. כבר בהכנסו לאולם בית המשפט כולו היה אומר כבוד וחשיבות.

והנה הצלצול! הכל קמו על רגליהם. השופט נכנס, אך ישב, דיפדף בניירות האישום, ונקראו העדים לדוכן, חמישה יהודים ושמונה נוצרים. התחילה החקירה, לראשונה נחקרו העדים מצד הקטיגוריה. עורך הדין הרטגלס רשם לפניו כל פרט ופרט. אחר כך התחיל הוא בחקירה נגדית חריפה. מיד נתגלו סתירות, זיופים ושקרים של הפולנים. בקיצור, הסניגור שלנו פסל את כל העדים שלהם. לבסוף פתח בנאום ההגנה שלו שנמשך כשעתיים. סוף סוף הצליח לשכנע את השופט בצדקתם של הנאשמים ולהטות כף המאזנים לזכות. הבחורים שלנו זוכו!

עם מתן פסק הדין פרץ באולם בית המשפט גל של התלהבות ושמחה וגלי־הגיל יצאו חיש לרחובות שרפץ ועברו דרך חוטי הטלפון לעירנו. יהודי רציונז׳ ראו בזיכוי זה נס גדול והעלו על נס את נצחון האמת על עלילת השוא.

אברהם ישראל בוך ז״ל
Abraham Israel Booch

מרים בוך (קולנירש)

בית־הספר העברי

בשנת 1922 נוסד ועד בית־הספר. חבריו היו: אלחנן רחום, יחיאל הילר, נתן (נוסקה) וויינשטוק, ומנדיל ליס. נתמנו מורים בלתי מוסמכים והגזברית היתה רחל קופוליס (זמלמן). למדו בו ארבעים תלמידים ותלמידות. תנ"ך, עברית, היסטוריה וחשבון. המשכיל שבמורים היה נוח משרנסק.

זוכרת אני שרע היה לי בבית הספר הפולני, נרדפתי על שיהודיה אני. אז כבר נולדה בי ההכרה ללמוד למודים יהודיים בבית־ספר יהודי. אלחנן רחום נשא בעול ודאג לאספקה שדרושה היתה לבית הספר. רמת הלימודים היתה נמוכה מזו שבבית הספר הפולני וסבלנו בשל כך, אלא בבית הספר שלנו נדלק ניצוץ יהודי שחימם והאיר ועורר בנו תודעה יהודית. ערכנו הצגות בעלות תוכן יהודי לאומי, ערכנו טיולים כדי להתקרב אל הטבע; חגגנו חגים לאומיים כגון ל"ג בעומר, חנוכה, וכדומה. על אף התנאים הקשים שבית הספר שלנו היה נתון בהם, היה לנו סיפוק רב וחשנו בחרות־מה ובשמחת החיים.

כתת תלמידים עם מוריהם בבית־ספר „תרבות" ברציונז'
א קלאַס תלמידים און זייערע לערער פון דער לערן־שול „תרבות" אין ראַציאָנזש
A class of pupils and their teachers of the school "Tarbut" in Racionz

אפרים צ.

דודי, ר׳ הירש גדליה קולנירש ז״ל

אופה היה ותלמיד חכם ויהודי פיקח ביותר ובעל נפש. בעל תפילה היה בשטיבל הוולומיני. כל ימיו היתה דעתו בדוחה עליו. היה נוהג לשאול את ילדי קרוביו ברוב רצינות ובדיחות הדעת:

„מהי פרשת־השבוע? היא הולכת או רצה?״ (סאַראַ סדרה, גייט אדער לויפט?) וכשהילד ענה למשל „פרשת וישב״, שאל שוב: „האם ,וישב׳ היה יהודי או גוי?...״ מדי שבת בבוקר, בקיץ ובחורף היו באים לביתו חסידי וולומין וקרוביו לשתות תה, ששמור היה בתנור האופים הגדול, מקום שם נטמנו ביום שישי כעשרים קדרות של חמין.

שיחות החולין מתובלות היו בדברי חסידות, במדיניות השעה ובהוויות העולם. ליד שולחנו של דודי ר׳ הירש גדליה, גיסה של זקנתי קיילה הגבאית ז״ל, לא נשמעו מעולם דברי ניבול או לשון הרע. כילד הייתי בא בבקרי שבת, לא כל כך לשתות תה, כמו לשם שתיה בצמא את דברי הדוד והחסידים המסיחים בעניני דארעא ובעניני דרקיע.

מפי מרים בוך־קולנירש — נכדתו:

בפרוס מלחמת העולם הראשונה, עם פלישת הגרמנים לרציונז׳, פוצצו הרוסים את הגשר שעל הנהר ברחוב מלווה. מעוצם ההלם וההתחלחלות נתעוור סבי בבת ראש, שכן ראייתו בלאו הכי לקוייה היתה ובעינו האחת לא ראה כלל זה כבר. הוא נפטר בשנת 1926.

מפי אסתר גוטמן (קולנירש) נכדתו:

סגי נהור היה סבי הירש גדליה ז״ל ואנחנו הנכדות היינו מוליכות אותו לבית הכנסת להתפלל. מזמורי תהלים ידע בעל פה, והוטל עלינו לעקוב אחריו בספר „תהלים״ הפתוח ולבדוק אם אינו שוגה. כך היינו מוליכות אותו ל„קידוש לבנה״ ול„הקפות״ בשמחת תורה.

על אף אסונו וצערו הרב שעוורונו מונע ממנו אפשרות להגות בתורה ובתפילה, לא עזבתו בדיחות הדעת, ביחוד בחברת נכדותיו שאהבן ביותר. פעם אחת הולכתי

דוד קולנירש, אשתו שרה והבן זאב ז"ל
David and Sarah Kolniersh, and son Zev

אותו לבית המרחץ, מספרת מרים נכדתו, הלך ושתק. פתאום שאלני ספק ברצינות ספק בבדיחות:

— מרים, הן את כבר נערה גדולה, כלום אינך מתביישת להוליך את זקנך העוור אפילו לבית המרחץ?

מדי שבת הייתי באה אליו לקרוא לפניו „פרקי אבות".

בשעת ה„סדר" של פסח — ממשיכה מרים לספר — היה מסתכל בי ומצפה ממני שאשאל שאלות מעניני ההגדה ויציאת מצרים.

פעם שאלתיו:

— הלא הכל בידי שמים. הכל עושה הבורא, ומכוון את כל מעשיו כרצונו. מדוע, אם כן, צריך היה הקדוש ברוך הוא לשעבד את ישראל תחילה כעבדים במצרים ואחר־כך להוציאם לחרות? ובכלל מדוע נותן הוא לישראל לחטוא ואחר כך להענישם? סבי ז"ל נהנה מן השאלה והשיב:

— אל"ף: אלמלא נתייסרו בני ישראל כעבדים במצרים בעבודת פרך, לא היו ממורקים למדי ונכונים לגאולה ולקבלת התורה, ובכלל להיות לעמו, עם סגולה. ובי"ת: הקדוש־ברוך־הוא לכתחילה ברא גם את יצר הטוב וגם את יצר הרע כדי שתהיה בחירה לאדם לבחור בטוב או ברע, ככתוב בתורה: ראה נתתי לפניך את הברכה והקללה, את החיים והמוות, את הטוב והרע — ובחרתם בחיים, היינו, בטוב. על ידי הבחירה החפשית מתנסה העם, אם עומד בנסיון — הוא נגאל, אם נכשל — הוא משתעבד ונענש.

וסבתאביילה ז"ל, מספרת אסתר נכדתה, היתה תמימה וצנועה ועמלה קשה באפיית לחם הדגן. וכיון שהשקיעה את כל כוחה ומסירותה בעבודתה, יצא שם לטיב לחמה של ביילה האופה ולא רק שכנים קנו את הלחם אלא אפילו מקצה השני של העיר באו לטעום מלחמה.

היא לא ידעה קרוא וכתוב וכנראה נשאה סבלה בדומיה והצטערה ביותר במסתרים. וכשראתה שאנו הנכדות לומדות, היתה רגילה לאמר לנו:

„למדו הרבה, שיקדו הרבה על ספריכן, כדי שלא תהיינה חלילה, עוורות כמוני".

צבי קנסטר

התזמורת של פועלי־ציון

המפלגות ברציונז׳ היו פעילות מאד, וביניהן בלטה מפלגת „פועלי ציון" בראשותו של מרדכי גולדברג ז״ל.

נוהג היה בעיירה שועד קק״ל היה עורך מדי שנה בשנה בחגיגת ל״ג בעומר תהלוכה אל היער הסמוך כשבראשה תזמורת. החגיגה היתה מושכת קהל רב, וההכנסות היו מוקדשות לקק״ל. ועד קק״ל מיוצג היה על־ידי כל המפלגות, מ„פועלי ציון" — שלמה מטוס מורשה; מציונים כלליים — מרדכי ברון, גזבר; מ„החלוץ" — צבי קנסטר — מזכיר; מ„פרייהייט" — אברהם גרולד. מ„השומר הצעיר" — חנה פרלמוטר. מ„השומר הלאומי" — יחזקאל דוברושקלנקה. מ„ויצו" — הגברת שניצר

כפי שציינתי, היה הועד מביא תזמורת שתלך בראש התהלוכה, אולם תזמורת יהודית לא היתה ונאלצו להזמין תזמורת של גויים.

החגיגות, אולי, לא נכשלו בשל כך, אבל עצם העובדה שבראש התהלוכה של נוער יהודי צועדת תזמורת של גויים, העיבה על השמחה הכללית.

נוסף לכך, הענין לא השתלם, התזמורת דרשה תשלום גבוה, וחלק ניכר מההכנסות הופנה לתשלום זה.

והנה קם ונהיה הדבר: מרדכי גולדברג אירגן ברציונז׳ תזמורת בשם „הארפע". כעבור זמן לא רב אירגן גם נתן ווינשטוק בשיתוף הגב׳ שניצר תזמורת במפלגת הציונים. והפעם, בל״ג בעומר היה ברור כי תהיה תזמורת יהודית. רק לא ברור היה בדיוק איזו תזמורת תוזמן, של „פועלי ציון" או של „הציונים הכלליים". כאן עמד להתחולל מאבק של מפלגות. כל התפקידים לקראת החגיגה כבר חולקו — מי ליד ההגרלה, מי ליד המזנון וכדומה, אך בענין התזמורת — טרם החלטנו.

אני כיושב ראש הישיבה (במקומו של שלמה מטוס שחלה) הצעתי לבחור בתזמורת של „פועלי ציון" שהיטיבה לנגן. כאן פרץ ויכוח שהוכרע בסופו לטובתה של תזמורת זו. החגיגה היתה מוצלחת יותר מבכל שנה. זו הפעם הראשונה שיהודים מאנשי העיירה מנגנים, וההרגשה היתה מעודדת ונפלאה.

בזכות אותה תזמורת נהר קהל רב לחגיגה וכסף רב נתרם אותה שנה לקק״ל.

אפרים צורף (זלוטניק)

נפש לקדושים, קרובי

מכתב לבני עמוס ז״ל*

גבעתיים, ז׳ באדר תש״ו

עמוס יקירי, שלום,

לא איש בשורה אנכי היום: שברי גדול כים. הגיע מכתב ובו בשורה נוראה, שכל קרובינו היקרים. אבי, אמי, אחי, אשתו ובנם וכן כל דודי ודודותי ובניהם — איש לא נשאר מהם בחיים.

אל אלהים אדירים! עשרות, עשרות נפשות קרובינו נשמדו בידי החיות הנאציות. איכה לא יבשה היד שהורמה על אבי, ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק, זכר צדיק לברכה, ועל אמי מרים, זכרונה לברכה? איכה לא נסוגו הטמאים אחור מרצוח את אחי ואשתו ובנו החפים מפשע? מה חטאו כל דודי ודודותי ובניהם ובנותיהם ונכדיהם, צאן־קדשים!

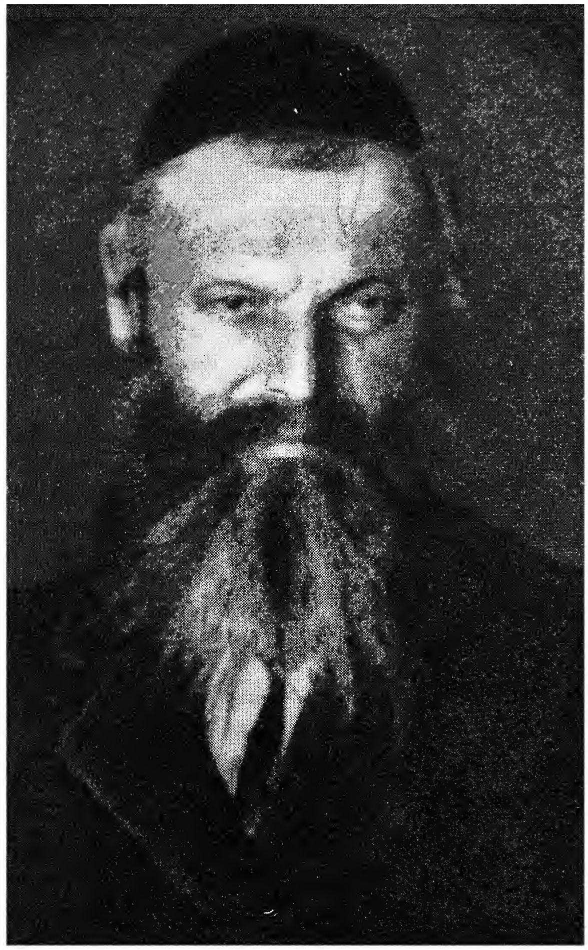
הידעת, בני, מי היה אבי, הוא זקנך ר׳ יצחק מרדכי? תמים־דרך במעשיו ובהליכותיו, ענו, ירא־שמים, אוהב תורה ולן באהלה, משכים ומעריב בבית המדרש ומלמד בחורי ישראל גמרא ופוסקים שלא על מנת לקבל שכר. „מורה הוראה״ היה, כלומר בעל סמיכה לרבנות, פוסק שאלות כרב ומשכין שלום בין איש לרעהו, דן דינם ומכהן לפרקים כפרנס העיירה, היא עיירת הולדתי רציונז׳ שליד פלונסק.

אבא היה מספר לי שלמד בישיבות ואצל רבנים זלוטניק שהם קרובינו (צורף — תרגום מזלוטניק) ושלמד יחד עם הרב יהודה לייב זלוטניק (החוקר הסופר הרב ז׳בידע ז״ל מירושלים) אף הוא היה מקרובינו.

אבי נלקח להיות סמוך על שולחן חותנו, הוא זקני ר׳ יהודה לייב טאוב ז״ל — קרוב־רחוק לאדמו״ר מוולמין, אך סרב לעשות את התורה קרדום לחפור בה, והשתתף עם חותנו, הוא זקני, בחנות של כלי ברזל ואביזרי בנין, והיה נוסע כפעם בפעם לוארשה והיה קונה שם סחורה לחנות.

חביב היה על כל חוגי העיירה, הכל העריצוהו. לא היה מטיף מוסר, אלא היה רומז במימרות רז״ל, בדברי חכמה, או בפתגם עתיק. בביתו בו נולדתי, שהיה שייך לזקני ואחר כך לאבי ז״ל, עמדו שני ארונות מלאי ספרים מן הרצפה עד התקרה ובהם ש״ס וילנא, רמב״ם, „טורים״, ספרי תנ״ך עם רד״ק שלמדתי בהם, ספרי־

*** עמוס צורף היה מדריך בפלמ״ח, יצא להגן על מכונית קצינים שבאה מצפת והותקפה. נפל בעין־זיתים בי״ז בטבת תש״ח. המכתב נשלח אליו כשפעל בטירת צבי.**

ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל, אביו של אפרים צורף, עורך הספר „גלעד״

פאטער פון אפרים צורף, רעדאקטאָר פון ספר ׳גלעד״

Reb Itzchak Mordecai Zlotnik, father of Ephraim Tzoref,
Editor of the present book

פוסקים, „יורה־דעה" ספרי מוסר, ספר שאר יראים, ספרי דרוש ופלפול, ספרי ה„זהר" וגם סיפורי מעשיות כגון „יוסיפון", „קהל חסידים", „שבחי הבעש"ט", „קב הישר" בעברית ואידיש, „מעשה בז' בעטלערס" לר' נחמן מברצלב ועוד — בכל אלה קראתי בשחר נעורי, שפיתחו את דמיוני ויצקו בי געגועים לעולמות רחוקים.

לעולם לא אשכח את הניגון הנוגה, הערב שבו היה אבי לומד „זהר" בכל שבת סמוך ל„מנחה". לבי, לב ילד רגש, נמלא כיסופים לדברים אשר לא מזה. בנעורי הייתי קם בחורף בעוד לילה, השמשות פרחי־כפור נצטיירו בהן. על השולחן של אבא דולקת מנורת הנפט הגדולה שהיתה מבריקה ברקים כשם שהוא והבחורים שישבו על ידו הבריקו ברקי־תורה.

קולו של יעקב לא פסק בבית אבא, לא בחורף ולא בקיץ, לא ביום ולא בלילה. בעל שאר־רוח ויפה־נפש היה אבי. בעל התלהבות חסידית, אוהב את האדמו"ר שלו (הרבי מגור) ומאמין בו ברוב תמימותו כמו בנביא. אבא כתב לי במכתב אחד:

יום ב' פרשת קרח, תרצ"ו:

„...הרבי מגור יעץ לי בשמחה לנסוע לארץ־ישראל. בלי ספקות ובלי היסוסים" „גאָר נישט צו קלערן", כי תהיה לי, אם ירצה השם, פרנסה בארץ־ישראל.

אני רואה שאני מוכרח להיות בארץ ישראל, השם־יתברך יסייע בידינו ויתן לנו הבריאות והחיים לחיות יחד עוד שנים אחדות.

אני מאמין ברבי באמונה שלמה, הואיל והוא תמיד מרחיק־ראות. העיקר שהשם־יתברך יעזור שנגיע לארץ בשלום ובשלמות. כבר אני נגש לעשות הכנות לכך, אלא שאל תתחיל עדיין בהכנת ניירות. עלי לגייס הכסף תחילה. חייבים לי אלפיים זלאטעס בסך הכל — חושב אני שיעלה בידי לרכז חמשה עשר אלף זהובים — אם אמכור הבית אם ירצה השם. השם יתברך יעזור שהכל יתנהל כשורה ונוכל להגיע אליכם בשלום. מתקרבים „הימים הנוראים", לואי וניכתב לשנה טובה. אמן! דרישת־שלום לרעייתך שיינדל ולנכדי עמוס ועדנה. הלואי ואזכה לבחון את נכדי עמוס בלימודיו. יש להתפלל השנה לישועת כלל ישראל. שכן כולנו זקוקים לישועה טובה.

היה שלום וחזק. — יצחק מרדכי זלוטניק.

ואמי ז"ל, היא סבתך כותבת לי באותו מכתב בין השאר:

„אני רואה עין בעין שארץ ישראל קורצת אלי וקוראת: ,בואו!' אני רואה נסים ממש מתרחשים בכל יום: חובות שחשבנו שכבר אבודים לנו, מוחזרים בנקל, הכל בזכות החלטתנו לעלות לארץ ישראל.

אנו מתקרבים למטרה יותר מהר מכפי שפיללנו, לכן אני מאמינה באופטימיות גמורה שנזכה להגשים את שאיפתנו לעלות לארץ ישראל. מובטחת אני שלא אתאכזב

בארץ. איני מצפה יותר אלא לגג מעל הראש ואם אוכל לחם לשובע — אשבע רצון. שכן נמשכת אני לשם בכוח גדול, שכן טוב למות בארץ הקדושה ולמות בתוך זרועותיכם כשם שמתו אבותי בזרועותי. אבל לעת עתה מקוים לחיות ולראות מכם רוב נחת״.

אמכם המתגעגעת, — מרים דרעיזל זלוטניק (תרגום מאידיש).

בינתיים פרצה מלחמת העולם השניה וננעלו כל השערים ועלה הכורת על כל יקירינו.

אני חוזר לספר לך על הליכות סבך ז״ל:

פרשה מזהירה הקובעת ברכה לעצמה, היא התנהגותו בחגים וב„ימים הנוראים״. מי שלא ראה את חדוותו ב„סדר״ של פסח, לא ראה חדוה מימיו. כמה אושר גרם לו הוויכוח התורני שביני הנער ובין אחי הבכור, משה דוד, זכרו לברכה, שעלה עלי בתורה ובחריפות, כל הפלפול שלמדתי כחדשיים לפני פסח, ותילי־תלים של קושיות ותירוצים שנתגבבו בי, בא האח החריף ובקושיא אחת נמרצת הרס הכל, כבנין של קלפים. הדבר חרה לי מאד: קצפתי וגם בכיתי. אולם אבי, וזקני, זקנתי ואמי צהלו והתמוגגו מנחת. במיוחד קרנו פני אבי לנוכח הבן הבכור „בעל המוח״, שתלה בו תקוות רבות לעשותו רב. ואמנם בן שבע עשרה קיבל „סמיכה״ לרבנות.

מנהגו של אבא בשעת ה„סדר״ מלווה היה בהסברת פנים ובמאור פנים. כן נהג כך בפורים. בבית הכנסת היה דרכו להתפלל בקול רם וצלול ובניגון ועונה „אמן״ בכל כוחו. ב„ימים הנוראים״ היה בוכה מתחת לעטרת־הכסף הכבדה שבטליתו והדמעות נתגלגלו עלי, התינוק שעמד ליד ה„סידור״־„כל בו״ וחזרתי אחריו מלה במלה „כל נדרי״ או תפלת „נעילה״. רותחות היו הדמעות, נובעות מלב רגש, חם ואוהב. אבי אהב את ילדיו אהבת נפש וכאב בצערו לקראת מכשול שנכשלנו. הוא נתן לנו חרות גמורה. אבל נלחם על מורשת אבות. לא אשכח: הוא התנגד בכל תוקף, שאני בן־ השלוש עשרה — ארבע עשרה אקרא בספרים „פסולים״, רומנים וכדומה ואף ספרי אחד־העם „האפיקורסיים״. הייתי מטמין את הספרים מתחת לכר שבמטתי ומתעורר עם חצות, מדליק המנורה — וקורא. פתאום, והשעה שתים—שלוש אחר חצות, ואבי הופיע כסהרורי וחטף את הספר מידי. היה זה תרגומו של מופאסאן באידיש: „פשע בשל אהבה״. (כלום לא צדק אבי, וכי אין ספר מסוג זה פסול לנער בן שלוש־עשרה?) הוא קרע את הספר וזעם עלי. כמה אני מצטער עתה שצערתיו!

ושוב פעם אחת יצאתי מחוץ לתחום שבת. טיילתי עם אמך, שבחורה צעירה היתה אז, ומרוב אהבה אליה שכחתי שעברתי כבר אלפיים אמה... ומשנודע לאבי מעשה זה הקפיד עלי בקפידה גדולה וייסרני חריפות (שמא מתוך כך הציל בי מקצת מאותן אמת ואמונה הנותנות כוח ועוז, להוקיר כיום נכסי רוחנו, ולהלחם עליהם).

זכורני, עדיין טלייא הייתי, בן חמש, לקחני אבי ז״ל ועטפני בטליתו והוליכני דרך סימטאות עקלקלות ל״חדר״. הוא נשאני בזרועותיו לחוץ ללבו כ״ספר תורה״. חשתי כאילו עומד אני שוב תחת טליתו בשעה שהכהנים בדוכנם. פתאום שאלתיו בהולם־לב ובמבוכה:

— האם עלי לעצום עינים?

— עשה כרצונך — השיבני אבא. כנראה שכבר בצעדי הראשון ל״חדר״ הוכיח רוחב־לב במתן חרות לבנו.

כשזכיתי ללמוד חומש, ואני ילד ידוע־חלי והמלמדים היו באים לביתנו ללמדני, שמח אבי שמחה ללא גבול. הוא ערך מסיבה קטנה וכיבד בתקרובת שכנים וידידים, קרובים ומלמדים. בשעת המסיבה אמר וחזר ואמר כמה וכמה פעמים:

— תמיד אמרתי בלבי: כל שיבוא ויאמר לי: אפרים בני יודע תפילה אגיל ואשמח. ועכשיו משזכיתי לשמוע את בני לומד חומש — איך לא אשמח? ולכן לחיים, יידן! לחיים ילדים!

ומה גדל אשרו כשזכיתי ללמוד גמרא, ונעשיתי שקדן על לימודי עברית ודקדוק ושירים והייתי הוגה בספרי היסטוריה ודברי מדע וכיוצא בזה, שלמדתי מעצמי ומדעתי — כאוטודידקט מתמיד.

אבי אהב את אמי אהבה עזה. זאת היתה אידיליה בלתי שכיחה. אנחנו הילדים הרגשנו בכך וגם... קנאנו; בסתר הארון או במגירות אבא, היו טמונים וחתומים במנעול ממתקים, מגדנות ושוקולד בעטיפה של נייר כסף בשביל אמא. אבי היה מכבד כל צעד שלה והיה מעריץ הבל פיה.

אמי חולנית היתה, בת יחידה להוריה, אולם פקחית, יפה, משכילה ומרבה לקרוא בספרים. בנערותי הימינה ונעשתה חסידה של ״אגודת ישראל״, בקיאה היתה בדברי יראים, בפסוקי תנ״ך ובדברי רז״ל וביותר — בכתבי ר׳ שמשון רפאל הירש, פסוקים ממדרשים באידיש היו שגורים בפיה.

לבסוף נבחרה על ידי נשי האגודה ״בנות יעקב״ בעיירה לפקח על בית הספר מייסודן. מתעניינת היתה בפוליטיקה וידעה לספר בפרטי פרטים על מהלך המלחמה במלחמת העולם הראשונה, ולהבהיר לאורחים, באי־ביתנו, את סבך המדיניות וגם חזתה מראש לפעמים את שיתרחש. היתה מספרת בטעם רב ובקול מצלצל, בהדגשה לירית, נשית ביותר (גם ברגע זה עולה הד־קולה הרונן באזני...).

אמי היתה מרבה לשמוח בשעת ה״סדר״ בפסח ובסעודת פורים והיתה בוכה בדמעות שליש ב״ימים הנוראים״.

יש ועל אף ידיעותיה בהויות העולם ובעניני תרבות, שקעה לפעמים בדברים של מסתורין ובאמונות הבל, — סיבת התורשה מאבותיה ואבות־אבותיה. הלך רוח שכזה היה משרה עליה אימים ובעתה (וגם עלי הילד והנער כששמע למעשיותיה). אבל אבי, היה מופיע ברוחו הבריאה והפסקנית ומפזר את ענני־הנכאים.

מרים־דרייזל זלוטניק ז"ל, אמו של אפרים צורף, עורך ספר „גלעד", ואחיו משה דוד
מרים דרעיזל זלאטניק, מוטער פון רעדאקטאַר, און זיין ברודער משה דוד
Miriam Dreisel Zlotnik, mother of the Editor of the present book, and brother Moishe David

אמי התיחסה לאבי כאל אחד קדוש. וכך היתה אומרת:

— ...יצחק אומר"... „כלומר האוטוריטה התורנית העליונה פוסקת, שאין להרהר אחריה עוד. נשים היו תמהות ושואלות:

— כיצד מסכימה אַת שיבואו בחורים לביתכם הצר עם שחר ללמוד גמרא בעודך נמה? ואמי היתה משיבה:

— קול התורה עם שחר עולה באזני כניגון ערב.

דברים אלה עשו עלי בבוקר־חיי רושם עז. אכן, כשהיתה אמי ז"ל מציצה בעד מפלשי הוילאות לחדר־התורה של אבי ורואה כיצד פרחי־ישראל שואבים תורה בצמא ומצפים למוצא פיו — ירד עליה רוח אושר עליון, ולבה היה הומה להבל פיות הצולחים בעוז את גלי ים התלמוד...

אבי היה גם מוהל שלא על מנת לקבל שכר. מומחה היה במלאכתו. קר־רוח בשעת המעשה וכובש עצמו מהתרגשות כל שהיא. לעולם לא שכח להביא עמו מן השמחות רקיק ועוגיות בשביל ילדיו ובשביל רעייתו האהובה עליו. לאמי היה אומר:

— אכלי, אכלי, סגולה בדוקה ומנוסה היא לאכול מבריתות של מילה. ויש שהיה נוסע לבריתות מילה לעיירות הסמוכות ולכפרים נדחים וראה בכך מצוה גדולה. בינתיים היה מזניח את עסקי המסחר בחנות וסבתא, הסוחרת המובהקת התרעמה מאד... ועוד מנהג ממנהגי זקנך: מבלי להודיע בבית תחילה, היה מביא אורח לארוחת הבקר או לארוחת הצהרים. וביחוד נהג כך בלילות שבת, בשובו מבית הכנסת. וכאשר הנשים התרעמו, ותמהו שלא הכינו ולא ידעו מה יעשו, — היה משיב — נו, נו, אין בכך כלום, קחנה ממנותי... פחות אכילה.

לטוב לבו לא היה גבול. אבי היה רודף שלום. הוא נמנע מבוא בריב ומחלוקת. היה אומר: —להפסיד זרוע — ולא להתקוטט ולא ללכת לערכאות. אכן תלמיד — מתלמידיו של אהרון הכהן. לא אחת ישב כבורר כדי ליישר הדורים ולהשרות שלום בין שכנים או בין „חסידים".

סבתא קיילה — הגבאית

סבתי, סבתא קיילה, היא סבתא רבתא שלך, פקחית, מפולפלת וחריפה ביותר היתה. כל צירי החנות סובבו על פיה וזכרה כל פרוט־סחורה ומחירה בעל פה, כל חוב וכל ענין מבלי לרשום מאומה. (כי לא ידעה לרשום). אך גדלותה היתה בעיקר בצרכי־צדקה וחסדים של אמת לנצרכים. גבאית ראשית היתה בעיירה. גומלת חסדים בסתר, יושבת ראש ב„חברה קדושה" של הנשים. כל אשה חולה היתה מבוקרת על ידיה וכל יולדת קראה לעזרתה. ואמנם סייעה ללידות חינם, הכל לשם מצוה, „למקצת משהו של עולם הבא" — כדבריה. נערכה מגבית גדולה בעיירה, בערבי חגים או למען חולה נכבד שחלה פתאום, או בשביל מתן בסתר למען מכובד, שנעשה יורד

פתאום, ר״ל, מיד קמה סבתא והוציאה את מטפחתה הלבנה, הגדולה, ויצאה לפעולה לבדה או בלווית גבאית אחרת, שהיתה למעשה בת לוויה בלבד. שעות על שעות, ביום או בלילה, היתה סובבת על הפתחים וחזרה הביתה, כשהמטפחת מלאה מטבעות כסף ונחושת. לא פעם נהגה לשלוח אותי ואת אחי ז״ל בשליחות של מתן בסתר לפלוני הנכבד או לאלמונית החולה. וכה היו דבריה:

„חביבי, הכנס לביתו של פלוני, תראה אשה שוכבת חולה. הנח את הכסף על השולחן וברח. והיה אם תשאל: מי אתה, מי שלח? מהר חיש המלט״... משנפטרה סבתא, כל בני העיירה ליווה לבית העלמין וקוננו:

„אֵם העיר נסתלקה, אוי לנו!״.

אהה, איכה אבדו כל קדושי היקרים!? אבי, איש השלום והאהבה והטוב, איש האשכולות, שלא פסק פיו מגירסא יומם ולילה, שגמל חסדים טובים, שפתחו היה פתוח לרווחה לכל אדם, להלוות „גמילות חסדים״, לעמוד לכל שכן, ויהי אשר יהי;
פתוח לרווחה לכל אדם, להלוות „גמילות חסדים״, לעמוד לכל שכן, ויהי אשר יהי,
סבל, עגלון, סייס, ובמלוא ידו היה תומך בשעת דחקו, הצדיק התמים והטהור,

נפשי תאבל עלי — ואין לי מנחם. גדול שברי כים — ואין תנחומים... איך אברך: „ברוך דיין אמת?!...״

זכור, בני, את זקנך, עליך לכבד זכרו בקיום רצונו, להתהלך בדרכה של מורשת־אבות, לא לנתק את השרשרת המפוארת אשר הוא קידשה בחייו ובמותו.

קיילה הגבאית ז״ל, סבתו של אפרים צורף, עורך „גלעד״
קיילע די גבאיטע, באבע פון אפרים צורף, רעדאקטאר פון „גלעד״
Keile, grandmother of Ephraim Tsoref, Editor of the present book

יהי זכרו ברוך ומבורך ונשמתו — צרורה בצרור חיי נצח.

יהי זכרה של אמי ז״ל, היא זקנתך מרים, ברוך וה׳ ידרוש דמם. היא שטיפחה בי אמונה וטוב ברוב אהבה בי וגם בך, בשעת בקורך אצלם; היא שמרה על גחלת־הקודש שבי בדברי מוסרה הטהורים.

ויהי זכרו של דודך, הוא אחי משה דוד זלוטניק, האיש הטוב והישר, אוהב הבריות וחביבם **חרות בלבנו וזכר אשתו** ובנם ישעיהו — **על כולם נאמר:**

„ונקיתי דמם לא נקיתי וה׳ השוכן בציון ינקם דמם!"

אביך המתאבל מר:

אפרים

בית אחי משה־דוד זלוטניק

כבר תיארתיו לעיל בקוים כוללים והרי פרטים נוספים עליו. ב„ספר מלאווא" כתבו עליו שהיה שותף לסוחרים הסיטונאים בתבואה. הוא עם שותפיו ריכזו את התבואות מידי האיכרים ושלחון בקרונות לדנציג (גדנסק) והיה גם מבקר מדי פעם בדנציג וקושר קשרים רבים עם הפריצים בסביבה. גם הלווה להם את רוב ממונו שהלך לאיבוד, במרוצת הימים במורטוריום שהוכרז ביום בהיר אחד בפולין שלפני מלחמת העולם השניה.

ביתו היה בית ועד לעסקנים ולנואמים ציוניים ולמורים העברים מן הגמנסיה המקומית. כל נואם ועסקן שבא מורשה — בביתו היה מתאכסן. מפעם לפעם היו מתכנסים אצלו למסיבות ריעים באי כוח האינטליגנציה של מלאווה כגון מורים ועסקנים ומבלים שעות בנעימים.

במכתבו אלי מיום 23 באפריל 1939, הוא כותב לי בין השאר:

„...כאן אנו חיים כמו על הר געש. ידיעות רעות רודפות ידיעות. לא שוכבים לישון עד שמפסיקים ברדיו את השידורים ואך קמים בבוקר ממהרים לסובב בכפתור המקלט כדי לשמוע חדשות מחרידות מחדש. שוב מישהו מן החוליגנים הפולנים התנפל על מישהו מן היהודים. במלה אחת: אין אנו חיים כאן חיים נורמליים. בשל השמועות הרעות נמנע ממנו השנה לנסוע לרציונז׳, להורינו לחגים, פחדנו ממש לנסוע, לכן נשארנו בבית.

ביקרתי בשבוע שעבר ברציונז׳ אצל ההורים, הם עובדים קשה. אמא מתלהבת עם הרעיון ועם ההחלטה שבקרוב תהיה עם אבא אצלכם בארץ ישראל. הלואי יעזור להם השם ותקויים תקותם.

חוזר אני לענין ראשון; אנחנו כאן איננו יודעים מה יביא לנו המחר. אף על פי כן אנו מתכננים כל מיני תכניות וחושבים על כמה וכמה דברים, כיצד לשנות ולהחליף. אתה, אפרים, כתוב לי על כך בפרוטרוט את דעתך והודיעני על האפש־רויות... בתנו יוכבד (אלה) עומדת בעוד שנה לסיים את הגימנסיה. אנחנו חושבים לשלוח אותה לארץ ישראל לאוניברסיטה בירושלים, אלא „יושב בשמים ישחק", הנה אנו מתכננים לקראת השנה הבאה ואיננו יודעים מה ילד יום מחר.

ישעיה׳לה בני כבר התחיל ללמוד גמרא. „בבא מציעא" פרק „המפקיד". יש לו כשרונות, נקוה שידע משהו. אנו גם מקוים שנבוא לארץ ישראל בתוך הרחבה ודאי שיהיה זה טוב.

לאחרונה ביקר בביתי הרב ברונרוט מטשכאנוב. הוא היה אורחי שלושה ימים. שוחחנו עליכם רבות. הוא עיין בפירושך ל„יחזקאל" ובמבוא וגילה סתירה: במבוא אתה כותב: „ויביאם מטוהרים מכל טומאה אל אדמתם" — וזה בניגוד לפרק ל"ו כד־כה: „והבאתי אתכם אל אדמתכם... וזרקתי עליכם מים טהורים וטהרתם מכל טומאותיכם ומכל גילוליכם אטהר אתכם"... משמע שתחילה יביאם אל הארץ ואחר כך יטהרם? אדרבא, הסבר לי הכל, הרי כאן נעוץ הסכסוך שבין האגודה וה„מזרחי"! ענה לי מיד בענין הנ"ל. ודאי היתה לך כוונה משלך בכתבך כך. כשאהיה בטשעכאנוב סור אצל הרב ואמסור לו את תשובתך.

ומהו המצב הפוליטי אצלכם, האם גם אתם מתכוננים למלחמת „גוג ומגוג"? כולנו מתגעגעים אליך ורוצים ממך שתבוא אלינו לביקור לקיץ..

רעייתי ציפה עסוקה בעבודות צבוריות כגון צענט"א, „ארט" וכדומה. היא תמיד עסוקה מאד בצרכי ציבור!

אחיך אוהבך: משה דוד זלוטניק

(תרגום מאידיש)

אברהם ישעיהו אלטוס

ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל

בשנות השלושים היה ר׳ יצחק מרדכי רבה של העיירה למעשה, אף על פי שהיתה לו חנות לכלי אמאיל ואביזרי בנין של ברזל. הרב דמתא החסיד, ישב כל הימים בגור ודבק ברבו, אבל עניני דת, כגון „שאלות״ בדיני „כשר וטרף״, עסקי צבור, חילול שבת וכיוצא בזה נחתכו על פיו של ר׳ יצחק מרדכי, מלבד העובדה שהוא עצמו היה בעל צדקה ובעל יוזמה לעניני פילנטרופיה צבורית־סוציאלית, ושמשכים היה יום יום ללמד בחורים בבית המדרש שלא על מנת לקבל שכר. והרי עובדה אחת שמעידה על גודל השפעתו על צעירי בעלי־הבתים ובעלי העסקים ברציונז׳. בעל מחלבה אחד, היה שולח את סחורתו לוורשה דוקא בעיצומה של שבת, כדי שעם ערב תהיה כל התוצרת בוורשה, ובכך למנוע תחרות ותפיסת השוק הסיטונאי. ההובלה הזאת היתה חלק גדול מפרנסתנו. מכונית ההובלה שייכת היתה להורי ואמא ביחוד התמרמרה מאד לפני ר׳ יצחק מרדכי ז״ל בשל חילול השבת בפרהסיה והתחננה לפניו שישפיע על בעל המחלבה שיחדל להוביל בשבת, כי אם במוצאי שבת. ר׳ יצחק מרדכי שלח לקרוא לבעל המחלבה הנ״ל, שהיה רחוק משמירה על מסורת, וגער בו: מכאן ואילך גוזרני עליך שתחדל לחלל שבת בפרהסיה, איני רוצה לשמוע שום נימוקים של פרנסה, של תחרות של השוק בוורשה וכדומה, ותחדל להביא למכשול ולעברה את מר אלטוס בעל המכונית שעיקר פרנסתו על תובלה זו. זכור אל תעיז! ובעל המחלבה הרכין ראשו לפני האוטוריטה התורנית ובעל ההשפעה — והבטיח לחדול ממשלוח תוצרת בשבת, וקיים את הבטחתו. ומנוחת הנפש היתה שוב שורה גם בביתנו.

זאב וינשטוק

מרדכי גולדברג ז״ל

בן חמש עשרה הייתי כשבאתי מפלוצק מביה״ס לחופשה. במקרה נפגשתי עם מרדכי גולדברג. הוא הזמינני להרצות על ספרות פולנית. האידיש שלי היתה קלושה למדי. חששתי להופיע בפומבי. מרדכי עודדני בדברים חמים. כבר בשיחה הראשונה עמו נוכחתי שעומד לפני מנהיג. כעבור זמן קצר התידדנו מאד. יום יום היינו נפגשים בביתו. אז נודע לי מפי אביו שרוב זמנו וכספו שהיה מקבל מאביו בשכר עבודתו (אפייה), היה מקציב למפלגת פועלי ציון. בהשפעתו נכנסתי כחבר למפלגה. בישיבות הועד הוברר לי שכל גרעון שנוצר בתקציב הוא המכסה אותו מכיסו ככל שידו מגעת. לאחר שנים ייסד גולדברג בעירנו גן ילדים ע״י פועלי ציון. כל העול הכספי רבץ עליו.

מרדכי היה לי לידיד נפש, נאמן ומסור לי עד מאד. יום אחד כשהגשתי בקשה שאני רוצה לצאת לכפר להכשרה, השיבו לי בשלילה מטעם המרכז של החלוץ בנמקם, שהסניף והחלוץ ברציונז׳ זקוקים לי ביותר. אולם תודות להתערבותו של

מרדכי גולדברג ז״ל
Mordecai Goldberg

מרדכי גולדברג הסכימו לשלוח אותי לסביבת ריפין. שם איחדתי ארבע קבוצות לקיבוץ אחד בשם „יזרעאלה" וכיהנתי שם כיו״ר של הקיבוץ שמנה כמאה ועשרים חבר. ברור שכיושב ראש הקיבוץ הנ״ל השתתפתי ממילא במרכז החלוץ ובישי־בות והיינו מדיינים בבקשת כל חבר אם ראוי הוא לעליה אם לא. משחזרו מן ההכשרה הביתה, היו באים אלי חברי הקיבוץ שלא אושרו לעליה בטענות ובתרעומות ולא הייתי חסר צרות צרורות. לפני שעליתי ארצה שוחחתי רצינית עם מרדכי גולדברג. הוא השתוקק מאד לעלות ארצה. אלא הוא הסביר לי: הואיל ואינו מוכשר לעבודה פיסית (בשל מומו שבידו, חסרו לו שתי אצבעות והשאר היו משותקות), היה רוצה לקבל סרטיפיקאט הישר מן הארץ על ידי, כדי להבטיח לו כאן מקום עבודה נאות לו. פניתי כאן יחד עם שמואל קשצ׳נובסקי לועד הפועל של ההסתדרות, כשבידי מכתבי המלצה מטעם מרכזי פועלי ציון בוורשא. אלא שכל ההסברים והנימוקים שלנו לא הועילו. תשובתם היתה: „עולים תחילה ואין שואלים ואין מתנים תנאים ביחס לעבודה". הודעתי על כך לגולדברג. הוא השיב לי מכתב מלא מרירות. אף על פי כן שמעתי שלא התיאש ולא משך ידו מפעילות ועסקנות גם במפלגה וגם בועד הקהלה וגם בעירית רציונז׳. וכן ייצג בכל שאר המוסדות. כך המשיך עד שהקיץ עליו הקץ המר והנמהר וניספה בין יתר קדושי עירנו.

יהי זכרו ברוך ומבורך!

גבורתם של ילדים

במלחמת העולם הראשונה בטרם עזב הצבא הרוסי את רציונז׳ חטפו יהודים בני כל הגילים לשם חפירת שוחות בחזית.

ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ודודי יונה בירנבוים ז״ל פנו למפקד הצבא שבמקום והציעו לו שהם יגייסו יהודים ויהיו אחראים לחופרים. הוסכם ביניהם שאחת לשלושה ימים תצא קבוצה אחרת לחפירות.

יונה בירנבוים כעסקן בקהילה התנדב לקבוצה הראשונה. חלפו ארבעה ימים ויונה וחבריו לא חזרו מן החפירות. המשפחות נמלאו דאגה גדולה. בינתיים הגיע אלינו פתק כתוב בידי יונה שקבוצתו סובלת מרעב ושישלחו לחם באופן דחוף. אמא חנה רוזה ז״ל (אחותו של יונה בירנבוים) גייסה מזון בשפע וחיפשה עגלה ועגלון שיעבירו את המזון לקבוצה. אך שום עגלון לא רצה להסתכן מסיבות אלה:

מתחת לגשר כבר הוטמן חומר נפץ; היתה שעת חרום פרועה, כל החיילים הרוסים כבר עזבו את הסביבה ורק נשאר פטרול אחד בלבד.

באותה שעה הופיעה שרה גולדשטיין — נערה כבת שלוש עשרה, ואני ילד כבן שתים עשרה ועוד שניים הרהבנו עוז לילך ברגל אל הקבוצה. העמסנו על שכמינו את החבילות ויצאנו לדרך מבלי לשעות לסכנות.

כשהגענו למקום החפירות, התיחדתי עם דודי יונה בירנבום וסיפרתי לו על המצב בעיר, שהחנויות נעולות ושכל הצבא הרוסי כבר עזב. באותו רגע נתברר להם ששום חייל רוסי אינו משגיח עליהם עוד, אלא פולני אחד ממכירינו. סיפרנו גם לו על המצב בעיירה וביקשנו ממנו שישחרר את היהודים והוא מילא את בקשתנו. מיד חזרנו אני ויונה וקלופמן והקדמנו את המבוגרים העייפים. לא הלכנו בכביש הראשי מחשש שמא יתפסונו הרוסים, עשינו קפנדריא דרך השדות, וכעבור שעתיים הגענו הביתה בשלום. משנודע בעיירה שחזרנו בשלום, באו הנשים והתחילו לשאול לשלום בעליהן שגויסו לעבודה. סיפרתי להן ששלום להם ושהם כבר בדרך; הן חיבקוני בדמעות והודו לי — בקיצור, הייתי אז גבור היום ברציונז'.

אמא ז״ל

זכורים לי מעשיה הטובים של אמי חנה רוזה ז״ל מימי מלחמת העולם הראשונה. בעיירה השתוללה אז מגיפת הטיפוס. אנשים התחמקו מלבקר חולים מחשש הידבקות. זכורני כיצד אמא הכריזה השכם והערב באזני השכנים ומיודעים: שבנקיון ובתזונה טובה הערובה למנוע את ההתפשטות של הטיפוס. ואכן בישלה אמא יום יום כמויות גדולות של מרקים וחילקה בין הנצרכים — לכל דכפין.

למזלנו היה ביתנו מן היחידים המאושרים שהמחלה הארורה פסחה עליו. ואמי הסיקה מסקנה ופירסמה בכל שעת כושר בקרב ידידיה:

חנה רוזה וינשטוק
Hannah Rose Weinstock

„ראו, הנקיון והתזונה הטובה שימשו תריס בפני חלי ומדוה...“

משנסתיימה המלחמה עמדה אמי בקשר הדוק עם אחיה מאיר בירנבום ז״ל בשיקאגו שכיהן גם כיו״ר לאירגון הרציונז׳אים בארצות הברית. במכתביה תיארה לפניו את שפל המצב של היהודים ברציונז׳. דודי נעתר מיד למכתבי אמי והתחיל מספק מארצות־הברית כמויות גדולות של מזון כגון חלב משומר, קמח וכו׳. אמי איחסנה בביתנו שקים וארגזים מלאי מזון ובעזרת אבי שמואל מאִיר ז״ל, ייסדה ועד שחבריו היו ר׳ איציק קשצ׳נובסקי ועוד. הועד הקים מטבח ציבורי בשביל ילדי העיר בתמיכת הג׳וינט. מביתנו נשלחו יום יום כמויות המיצרכים הדרושים למטבח העם.

אמא ז״ל היתה אשה משכילה, ידעה שפות, גרמנית, פולנית על בוריה ורוסית. היא הכינה אותי לבחינות בגמנסיה. ביום החג של הצהרת בלפור, אספה אמי תכשיטים בשביל קק״ל. אצלנו בבית היו נציגים של מפלגות אחדות, ציוני כללי היה נתן אחי (נוסקע), באי כוח השמאל היינו, אני ומשה אחי — חברים בפועלי

מסיבת פרידה של החלוץ הרציונז׳אי, אהרון פיאנקו (אהרוני), לארץ
אָפשייד־באנקט פאַר דעם חלוץ פון ראציאנזש, אהרון פיאנקו (אהרוני), צו זיין עולה־זיין קיין ארץ־ישראל
Banquet given in honour of Aaron Pianko, Racionz pioneer ("Halutz"), at his departing for Israel

ציון. לא עבר יום בבית ללא וכוחים סוערים. הסוער והחריף ביותר בוויכוחים היה נתן. הוא היה פעיל גם במרכז מפלגתו „עת לבנות" בוורשה. ובזמן שחל הפילוג בין „עת לבנות" ו„על המשמר" — גילה פעילות יתרה. הוא התנגד בחריפות לפילוג וביחוד תקף את יצחק גרינבום בהיותו ראש „על המשמר", עם זה לא שמר לו גרינבום רחשי נקם, וכשארע שאגודת ישראל ברציונז׳ תבעה את נתן למשפט, בהאשימה אותו בהפרעות זדון בבחירות ל„סיים" בעירנו — שלח גרינבום עורך דין להגן עליו במשפט.

התזמורת של פועלי־ציון

ביסודה היתה על מפלגתית והמטרה היתה שתשמש לנו מכשיר לעריכת מגביות לקק"ל וישוב ארץ ישראל וכדומה. הקפדנו שהתזמורת לא תהא טבועה בגושפנקה של שום מפלגה, כך יכולנו לשתף גם אמידים למגביות והקמת התזמורת. הכנסנו לועד התזמורת את ד"ר בלום וליכטנשטול — רופא השניים. מלבדנו היה מרדכי גולדברג ז"ל הרוח החיה והפעיל ביותר בועד התזמורת. בל"ג בעומר אחד ערכנו

התזמורת של „פועלי־ציון"
ארקעסטער פון „פועלי־ציון"
Orchestra of Poale-Zion

הגרלה ביער שמחוץ לעיירה והכסף היה קודש לתזמורת. כן פנינו לאמידים שיתרמו. אכן במגבית זו רכשנו את רוב כלי התזמורת.

כשהתזמורת היתה כבר מאורגנת כל צרכה, באנו לכלל מסקנה שהגיעה השעה לצמצם את השפעתם של ד״ר בלום וליכטנשטול. היתה אז אספה סוערת מאד. לבסוף הצלחנו להביא לידי כך, שכל אלה שעמדו מחוץ למפלגה עזבו את האספה וכך הפכנו את התזמורת לחלק בלתי נפרד של „פועלי ציון״ ימין.

בגמר האספה תקף ד״ר בלום בחריפות את הוויינשטוקים. כשספרתי על התקפתו של ד״ר בלום באספה, החליטה אמי לכתוב לו מכתב, בו ביקשה ממנו שימנע מביקורים בביתנו. אז הערכתי מאד את אמי על שהבינה לרוחנו והצדיקה את עמדתנו.

הזמנה ממרכז פועלי־ציון

יום אחד קבלנו הזמנה ממרכז „פועלי ציון״ מוורשה, מאחר שאין להם בכל פולניה תזמורת כמו שלנו, הם מבקשים ממנו שנופיע באחד במאי בתהלוכה הגדולה בוורשה יחד עם מפלגות הפועלים הלא יהודים. לאחר התיעצות עם מרדכי גולדברג הסכמתי לנסוע כנציג של התזמורת שלנו לוורשה. הגענו לוורשה והשתתפנו שם בתהלוכה הסוציאליסטית הכללית. אחרי התהלוכה — נאסרו שלושה חברים מהתזמורת שלנו! אחד מהם היה ישעיה מילר. משנודע על המאסר, פניתי מיד למרכז פועלי ציון בוורשה, ובעזרת הח׳ פונט (כיום יו״ר ארגון בתי הקולנוע בארץ) טלפנו לכל תחנות המשטרה בוורשה כדי לגלות את מקומם. כעבור כמה שעות הצלחנו סוף סוף לשחרר אותם. משנשתחררו, נתברר שהחשד שנפל עליהם היה בגלל כובעיהם, וחשדו בהם שהם קומוניסטים. ובקושי הספיקו המשוחררים להשתתף בקונצרט שנערך מטעם פועלי ציון באותו ערב באולם המרכז.

אבי שמואל מאיר ז״ל

פעם נסעתי מוורשה לרציונז׳. היו עמי שתי שקיות מלאות מטבעות כסף. ומשום שלא יכולתי לשבת מרותק למקום אחד, הנחתי את השקיות אצל הגב׳ אסתר זמלמן (היא חותנתי ז״ל) שנסעה אתי באותו הקרון, כשחזרה הגב׳ אסתר זמלמן הביתה העירה לבעלה: כמדומני שוויינשטוק הצעיר ביותר מחזר אחרי אחת מבנותי... (ובידוע שאחת הצעירות שרה שתחיה היא כיום רעייתי).

אבי שמואל מאיר ז״ל עד לחתונתו היה חסיד ושקד על גמרא ופוסקים. שושבינו תחת החופה היה רבו החסיד, הלמדן הנודע מצ׳יכנוב. לימים שינה אבי את השקפתו והתנהג כחילוני. לרגל עסקיו ישב תמיד ברוסיה.

שמואל מאיר וינשטוק ז"ל
Shmuel Meir Weinstock

בעליית ביתנו עמדו ארגזים מלאים ספרי קודש. ימים רבים לא ידעתי מה טיבם. כפעם בפעם בקרו אצלנו הרב נויפלד ור׳ יצחק מרדכי זלוטניק (אביו של אפרים צורף) וחיטטו בארגזים. פעם אחת, בשעת אחד הביקורים האלה עוררו בי המחטטים החשובים תמיהה גדולה. הרהבתי עוז ושאלתי את ר׳ יצחק מרדכי.

— תסלחו לי, מה אתם מחטטים תמיד בארגזים אלה?

השיב לי: ספרי קודש, אביך תלמיד חכם היה, ורק ידען שכמותו ידע לרכוש קונטרסים יקרי המציאות כאלה שבארגזים. וכאן אנו מוצאים אותם, וחבל עליהם שמתגלגלים כאבנים שאין להן הופכין.

אחריתה של אמי חנה רוזה ז״ל

יחד עם אחי נפתלי (טולה) קיבלו רשות לעזוב את רציונז׳ לפני שהגיע הגסטפו. בורשה הצליח אחי להסתיר את אמנו בצד הארי אצל נוצרים בכסף מלא ששלם אחי למענה מדי חודש בחודש בתכשיטי זהב שנתן עבורה, וכשנפסק הקשר, לאחר שאחי ברח לפרטיזנים (ושם נהרג) והפסיק לשלם, הסגירו אותה הנוצרים לידי הגרמנים ושם הרגו אותה.

תהא נשמתה צרורה בצרור כל הנשמות הקדושות הצדקניות.

טובה מרגלית

סבי רבי דן קירשטיין

סבא שלי היה בא בכל שנה ושנה לחוג אתנו בגבעת עדה את חג שמחת התורה, וכשהיה בא, נכנס לבית־הכנסת. מיד ידעו הכול שיהיה כאן שמח. הרי שידע סבא לעורר שמחה וגיל והתלהבות אין קץ בשעת ה„הקפות".

וכך היה רוקד עם הילדים, כשתינוק חבוק בזרועותיו כספר תורה, צועד שתי פסיעות קדימה וצעד אחר אחורה, ידיו מוגבהות כלפי מעלה ועיניו עצומות בדבקות. בראש מורם ובבת־צחוק נלהבת מאד, היה שר ורוקד, רוקד ושר, ואינו יודע ליאות.

כל הקהל נגרף בגלוי שמחתו: מחאו כף ורקדו עמו יחדו בהתלהבות רבה.

לימים, כשסבי ר׳ דן חלה ולא יכול עוד לבוא אלינו למושבה לשמחת התורה, היו ידידינו חשים בהעדרו ומצטערים, והיו שואלים ותמהים:

— היכן סבך? חבל, חבל שאיננו, כל כך ידע לשמוח ולשמח ולעורר אותנו לשיש ולשמוח בשמחת התורה.

דמותו המאירה, המלבבת, הקורנת תישאר חרותה בלבבות כל ימי חיינו. מאז ואילך בכל שמחת התורה אני נוהגת לספר לילדי — ניניו — אגדה, אגדת חייו:

„היה היה לי סבא, שהיה לו זקן־כסף ארוך ועיניים כה כחולות, כה חמות וכה מלטפות וטובות, ולב יהודי רגש ואבהי פעם בקרבו".

„עלינו להצטער שלא זכה לראות אתכם החמודים, ואתם — חבל שלא זכיתם להכירו פנים לפנים ולהתחמם לאורו".

יהי זכרו ברוך ומבורך.

(ראה את התמונה בעמוד 41)

אמר העורך:

ר׳ דן קירשטיין היה מלמדי הדרדקאי, מלמדם של רוב חברי בני גילי בעיירה ושל עמיתינו שבאו אחרינו. הוא לימד אותנו אלף־בית, תפילה ב„סידור" וראשית לימוד ה„חומש".

מהיותי ילד ידוע־חלי, היה בא בימי החורף העז לביתנו והושיבני על ידו, עטוף בסודרה החם והכבד של זקנתי סבתא קיילע, הגבאית המהוללת, זכרה לברכה, חום האהבה של סבתא, שלא פג מן הסודר, ועיניו הכחולות, האורות שקויות ילדות

ורוד אין קץ, היו מעודדים וממריצים את הילד החלוש להתהלך ביתר בטחון בין סימני הפלא המרובעים, המלאים סוד בצורה ובבטוי, שקורין אותן אותיות קודש, ולהתגבר על המכשולים העצומים ולצרפן לתיבות ולתפילות־קודש.

ברוב חיבה ואהבת ילדים אין קץ היה צובט בלחיו של הילד המפונק. ועם כל הישג והישג וכיבוש חלקה טרשית ב„סידור״, היה קורא אליו בהתעוררות וחמימות הנפש:

— אפרים׳שי, אפרים׳שי, למד בחשק, למד תורה לשמה!

ומשקראתי לראשונה את השיר „אלפא ביתא״ דשאול טשרניחובסקי, צף לעיני רבי דן שכל־כולו קרן ורן:

אלף — אות
בית היא אות —
אותיות הקודש:
ארץ אבותיך בהר
בנה ביתך בגיא והר —
אותיות הקודש.
— — — — — — — —

פ״ה היא אות,
צד״י — אות,
פרח פינתך תחון,
צו צלך לצבי,
אותיות החסד.
— — — — — — —

שי״ן היא אות,
ת״ו היא אות —
אותיות הנצח.
שרפי קודש שליחי־אל,
תינוקות בית־ישראל —
אותיות הנצח.

יוסף אהרוני (פיאנקו)

רבי דן המלמד

רבי דן, המכונה דנייה, היה סמל היהודי התם, הפשוט, אוהב ישראל מאין כמוהו. פולנית לא ידע. וכשהיה נכנס אליו גוי, היה אומר אליו ביידיש:

— איך בין א מלמד, לערן קינדער זאָלן זיין יידן. מיין ווייב ברכה שטייט אין מארק...

מלמדי האחר היה רבי אליה גרשון הבדחן. היה קפדן ביותר ועל הקיר ב„חדר" היו תלויים 4 קנצ'יקים (רצועות מחוברות לידיות עץ). לפי מזג האויר בחוץ ומצב רוחו היה עושה שימוש בהם לייסר את התלמידים המפריעים או שאינם מכינים שעורם.

עינו של ר' אליה פקוחה היתה על תלמידיו גם שעה ששוטטו ברחוב אפילו אחרי הלימודים. ואם הרגיש שפלוני הילד התנהגותו פרועה ופרק עול דרך־ארץ, נפרע ממנו ממחרת ב„חדר" שלו. אצלו למדנו חומש, כן היינו משננים לפני פסח פשעטל (דברי פלפול תלמודי) על פה.

כן היינו טועמים אצלו מטעמי המקרא ולמדנו, כיצד להעביר על ה„סידרה", אחר מקרא ושנים תרגום. גם לגימה של רש"י ולגימה של גמרא לגמנו ב„חדר" שלו.

שרה וויינשטוק

אבא העסקן ואמא הנדיבה

בקשות והצהרות בעסקי מסים לממשלה הפולנית או לעירית רציונז׳, היו אנשי עירנו מביאים לאבא ז״ל והוא היה מושיב את הבנות והבנים והם מילאו בדייקנות את כל השאלונים הרשמיים (כמובן מתוך התנדבות).

כשאמא טיגנה בחנוכה שויסקים (השמן לפסח והשויסקים לחנוכה) היתה מפרישה צנצנות מיוחדות וממלאה אותן שמן ושויסקים ומפטירה:

— כאן מעשר לעניים!

אמי ז״ל היתה מטיפה לי דברי מוסר במשפטים ארוכים ובפסוקים שהיו למעלה מכוח השגתי, ואני אז עדיין ילדה קטנה. פעם שאלתי בתמימות ובהש־תוממות:

— אמא, מה מועילים כל דבריך? הרי איני מבינה מאומה!

— אין דבר, בתי, כשתגדלי ויהיו לך ילדים בגילך תביני יפה מה שאני מספרת לך היום.

מתוך דברי מוסרה זכורים לי אלה:

— בנותי, תהיינה עשירות כאשר תהיינה, אבל אל תזניחו את עסקי המטבח ואת ענין הבישול במו ידיכן וככל שתהיינה עבודות הבית מרוכזות בידכן ותהיינה מסורות להן, כן תאיר ההצלחה לכן פנים, רק בכך האושר שורה בבית.

רחל קופולים (זמלמן)

אבי ז״ל

אבי ר יצחק (סגל) זמלמן זכרו לברכה, בן תורה היה, איש ישר וטוב לב, חסידו של הרבי מגור. ספריה תורנית היתה בבית. היה בין מיסדי „קופת גמילות חסד״ עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. בשנים לפני מלחמת העולם השניה, עמד בראש בנק הסוחרים ברציונז׳ שהיה גם בין מיסדיו. הוא נבחר שלש פעמים ברציפות לועד הקהילה בעירנו וכיהן בו כיושב ראש.

לקבל „גמילות חסד״ בביתנו היה דבר רגיל וידוע להרבה מאנשי עירנו במשך שנים רבות.

כל יום היה אבי משכים קום לפני הנץ החמה והולך לבית הכנסת ללמוד דף גמרא לפני תפילת שחרית. במשך היום היה עסוק בחנות, במשפחה וגם בעניני צבור. לתפילת מנחה־מעריב חזר ל„שטיבעל״ גם לעיון בספרי קודש.

משפחת זמלמן
די פאַמיליע זעמלמאן
The family Zemelman

ביום ששי, הולך היה אבא עם הבנים למקוה ובחזרם, לבשו בגדי שבת והלכו לבית התפילה, לקבלת שבת. בשובם הביתה, נלוה עליהם עני „אורח לשבת". סעודת ליל ששי משולבת היתה בין מנה למנה בזמירות שבת בלוית הבנים וקולו הנעים והערב של אחי הגדול משה הוסיף חמימות וחגיגות. בבית הורגשה שמחה ורוממות רוח. למחרת, בשבת בבוקר, בטרם הלך אבי ל„שטיבעל", היה קורא בבית את פרשת השבוע בנוסח אשכנז שכל כך אהבתי להאזין לו. עד היום נרגשת אני בשמעי קריאות בתנ"ך באותו נוסח, המזכיר לי את ניגונו של אבי ז"ל ואת בית מחצבתי.

כל שנה בתום „תענית אסתר", היו מתאספות אצלנו בבית שכנות וקרובי משפחה, כדי לשמוע קריאת המגילה מפי אבא וכן גם למחרת בבוקר.

בשנת 1919, שנה אחר מות אחי הגדול משה, זכרו לברכה, שזכרו חי וקיים בלב כל אוהביו וידידיו, נולד אחי הצעיר ונקרא בשמו: משה אהרון. וביום ברית המילה של הנולד, ערך אבי ז"ל סעודה מיוחדת לעניים במטבח העממי שהיה קיים אז ברציונז'. אבא, שישב גם בראש המסובים, ישב ליד השולחן עד סיום הסעודה ולבסוף, בעת הפרידה, העניק לכל עני מתנת כסף.

בשרתו בצבא הרוסי בימי הצאר, נתמנה כפקיד במשרד צבאי, תודות לכתב ידו היפה ובתפקידו זה, עזר ליהודים רבים ששרתו בצבא הזר והעוין. מטעמי

משה זמלמן ז"ל
Moyshe Zemelman

כשרות, נמנע אבי מלאכול את תבשילי הצבא ובמשך ארבע שנות שרותו, חי ממזון יבש ובלתי מבושל. רק בשבתות היה אוכל „טשולנט" אצל משפחה יהודית שבקרבת מקום.

בימי מלחמת העולם הראשונה, היו חיילים יהודים מצבאות שונים מתקבלים בביתנו לאיכסון והארחה. זכור לי מקרה זה: חייל יהודי מגודל זקן (כנראה דתי היה), נכנס אלינו ובשעה זו דוקא לא היה בבית תבשיל מוכן. אבל אווז שמן, גדול, שחוט ומרוט היה מונח במטבח, אלא שעדיין לא הוכשר כדין. אבא, שבדרך כלל לא התעניין בנעשה במטבח, מצא הפעם לנכון להתערב וצווה להוציא את הכבד מתוך האווז ולהתקין ארוחת בזק בשביל אותו חייל שחייב היה לחזור מיד למחנהו. עשינו כמצוותו והחייל אכל ונהנה והוזמן לבוא בכל עת שתשתהה יחידתו בקרבת עירנו.

זוהי דמותו של אבי ז"ל כפי שנשתמרה בזכרוני.

אמי ז"ל

אמי, אסתר רבקה זכרה לברכה, היתה אמיצה ונבונה, בעלת לב נדיב ושומרת מצוות. בין המבקרות הקבועות בבית הכנסת היתה. מדי שבת בשבת ובכל מזג אויר. מובן מאליו שגם בכל החגים והמועדים. בראש השנה, היינו אנחנו, הבנות, מתלוות אל אמא לבית הכנסת כדי לשמוע תקיעת שופר.

אמי ז"ל הפליאה ממש בכתיבת מכתבים. כשרון היה לה להבעה בכתב.

במשפחה מילאה אמי תפקידים רבים ואחראיים. ביחד עם אבא נהלה את החנות למנופקטורה ובהצלחה רבה. באותו פרק זמן, ילדה אמי שלושה עשר ילדים: שמונה בנים וחמש בנות. כמובן שהיתה עוזרת בבית.

זוכרת אני: שאיפתה הגדולה של אמי היתה שבניה ילמדו ויגיעו לדרגת רבנים ורגילה היתה להגיד לאבא שיבחר את המלמדים המעולים והטובים ביותר בשביל הבנים. ביד רחבה ובמועד מדויק שולם השכר למלמדים אלה.

בשבתות אחרי הצהרים ואחרי תנומה קלה, היה אבא בוחן את הבנים מה שלמדו במשך השבוע ואמי, בשמעה שבניה יודעים את פרקם התמוגגה מנחת. ועוד אני זוכרת: בתשעה באב היו השכנות מתאספות בביתנו ואמי היתה קוראת את הקינות מתוך התיפחות על חורבן בית המקדש וירושלים. הבכיות והאנחות של המתאספות שברו לבבות. אנחנו, הילדות, התיפחנו חרש, מתוך צער וכאב צורב על האסון הכבד והגדול, על האכזריות והעלבונות המשפילים והסבל הרב

שסבלו היהודים באבדן כל היקר להם. הרגשנו כאילו האסון האיום והנורא המתואר בקינות, מתרחש בזה הרגע ממש, בעת קריאת הקינות. ואכן התאבלנו מרה בכאב לב ללא תנחומים. ככה נמשכו היבבות עד שאבא עם הבנים חזרו מהשטיבעל.

פעמיים בשנה, לפני חג הפסח וראש־השנה, היתה אמי שולחת על ידי בנותיה תרומות כסף וחבילות מתן בסתר לנצרכים ועניים. את תורי אני זוכרת עד היום הזה.

אמי היתה בת למופת. כיבדה והעריצה את הוריה. בסוף ימיהם, היו הסבא והסבתא סמוכים אל שולחננו. את הטוב והיפה ביותר צוותה אמי לתת להוריה. את סבתא הייתי רואה מתפללת בסידור רק במשקפיים. והנה פלא: מגיל שבעים ומעלה לא נזקקה להן עוד ובלי קושי קראה את תפילותיה בסידור וב„צאינה וראינה" בלי עזרת משקפיים.

אלה הם זכרונות מימי ילדותי על הורי, משפחתי, אחי ואחיותי: משה, צ׳ארנה, אברהמ׳ל, גולדה׳לע, משה אהרן הטהורים והקדושים זכרם לברכה שהושמדו בימי השואה בתוך ששת מיליוני היהודים על ידי הנאצים הארורים במלחמת העולם השניה. — יהי זכרם ברוך!

אסתר גוטמן (קולנירש)

מקור מחצבתי

למקור מחצבתי, לזקני ר׳ הירש גדליה ולזקנתי בילה קולנירש ז״ל היו ארבעה בנים ובת אחת והם: דוד (אבי ז״ל), אלחנן, שמשון ומרים (מניה) היא אמו של הרב אברהם פפר המכהן כרב קונסרווטיבי בארה״ב (מניצולי הצורר). כולם הושמדו על ידי הקלגסים הנציים ימ״ש. זוכרת אני כשמניה היתה לוקחת אותי כל יום שישי בערב להרצאות שהיו מתקיימות בבית מן הבתים ברחוב וארשה ומכל ההרצאות, כמובן, שלא הבנתי שום דבר. הייתי אז כבת עשר. רק מלה אחת הבנתי אז: „ציון״. וזאת נקלטה במוחי. וגם מבחינה חברותית היו הביקורים הללו בעלי חשיבות. פשוט ידעתי כשאגדל עלי להמשיך ולשקוע ולחקור משמעות של „ציון״ וציונות. גם בית הספר הפולני הניע אותי להבין את הרעיון הזה בגלל האנטישמיות שהר־גשנו בתוכו.

בבית־אבא

אבי ז״ל היה מספר לי מספורי החומש וכששאלתיו: „היכן קרו הדברים?״ ענה לי: — בארץ ישראל. כך נרקמו במוחי מחשבות ונולדו בלבי רגשות כלפי ארץ ישראל.

כן זכור לי מאורע שארע ביום פתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים. התקימה אסיפה גדולה בבית הכנסת ברציונז׳ וגם אני הלכתי לשם. נאמו אז כמה אנשים. אך ביותר מכל הנואמים עשה עלי רושם ר׳ ישעיהו קמין ז״ל, איש „המזרחי״ שדיבר בלי מליצות בשפה פשוטה מובנת, באידיש נפלאה, שלא אשכח לעולם, ואני מצטטת הדברים על פי זכרוני:

„ווייבער, אונדזער מאמע איז קראנק און באשמוצט. זי ליגט אין די בלאָטע, מען דארף זי מיט ליבשאפט אויפהויבן. צו וואָס דארפט איר (פנה לעזרת הנשים) אייער צירונג? גיט דאָס פאר אונדזער מאמע. העלפט דאמיט בויען אונדזער לאנד׳!״.

התשובה באה במקום: נשים המטירו על הבמה טבעות וכל מיני תכשיטים אחרים.

בערך בגיל שש עשרה נכנסתי ל„חלוץ״ ול„פועלי ציון״ ימין. ה„חלוץ״ היה אז בהדרכתו של יואל ליפא פרידמן ז״ל והמפלגה בהדרכתו של מרדכי גולד־ברג ז״ל.

הבית שלנו היה ציוני. הקופסה של קרן קיימת לישראל היתה קדושה ונהגה אמי ז״ל בכל יום ששי לפני הדלקת נרות שבת להכניס כמה פרוטות לקופסה. גם אבא ז״ל שילם כל חודש תמורת אדמה שחברה רכשה בעפולה (כפי שהיה אז נהוג בעיירות פולין). אבל כל זה היה אבסטרקטי בעיניהם. צריך לתרום ולגאול את אדמותינו. בחשבם בודאי שזה אולי יהיה בדור השני (ולא ידע אבא שהדבר יתגשם בדורנו).

יואל ליפא פרידמן ז״ל
Joel Lippe Friedman

הוויכוח עם הורי לא היה על עצם הרעיון של ציונות כפי שאני מבינה עכשיו. עיקר הכאב היה בשל כך שאנחנו נעזוב את הבית. קשה היה להם להתרגל לרעיון זה. ומשהגיע הזמן לנסיעתי להכשרה, קם מאבק קשה מאד. טוב שזה נמשך רק יום אחד, כי בבוקר אמרתי להורי שאני נוסעת להכשרה ובערב נסעתי. וזה לא חשוב שכעבור עשרה שבועות בא אבא ז״ל לקחת אותי בחזרה הביתה. ובגלל זה לא עליתי אז ארצה. אבל היה בכך צעד קדימה להבנת הענין וסללתי את הדרך לאחותי ולאחי לנסוע להכשרה ולעלות ארצה והבינו הורי שזה לא משחק ילדים ושזה אידיאל והם הם החדירו בנו יום יום ההכרה, בתפילה, בספורים ובהגדה של פסח — שילדיהם יהיו בין המגשימים וייתכן שגם הרגישו בתת־ההכרה שלהם שלא יראו אותם עוד.

זוכרת אני יפה שעה שאחותי עזבה את הבית, את העצב העמוק בעיני הורי, כשאחי עזב את הבית ונסע להכשרה, את הריקנות בכל פנה בבית. וכשהגיע סוף־

סוף תורי לעלות ארצה, כבר לא אמרו שום דבר. שתקו... ליוו אותי לרכבת וברגע האחרון קפץ אבי ז״ל על המדרגה של הקרון וקרא אלי ברגש רב:

— אסתר, תראי לי את פניך עוד פעם אחת, כי לא אראה אותך עוד לעולם!

אכן, היה זה כאב נורא שלא אשכח לעד. נשאר בבית רק אח אחד, זאב ז״ל. הוא התחתן עם איטה גולדברג ולא הספיקו לעלות ארצה. ואני הלא תקותי היתה להביא ארצה את הורינו יקירינו, אך הם הוצאו מן החיים ביד אכזרית. ואם מחשבה אחת עוד ניצנצה במוחם ברגע עלייתם על מזבח הקודש, בטוחני שהיתה זאת המחשבה המנחמת האחת, שקשרה אותם אתנו — שלפחות שלושה מילדיהם נשארו בחיים ויעלו את זכרם.

ביתנו היה קטן, לא עשיר אבל היה חם לנו בו. קבלתי ממנו ערכים שלאורם יכולתי לחנך ולגדל את ילדי. היינו לרוב דחוקים בפרנסה כמו רוב בתי האבות בעיירה ויחד עם זה איני זוכרת שאבי היה מסרב לתרום, או לנדב לסתם פושט יד. כשאמי העירה לאבי: „אין חייבים לתת בלי הבדל וסייג״, עשה אבי חשבון שאם יחלק כל הסכומים לשלוש מאות ששים וחמשה ימים בשנה, הרי זה אפס ממה שהוא נותן.

לא אשכח את השבתות, את פרשת השבוע עם הניגון הערב, ה„זמירות״ על יד השולחן שכולנו נטלנו חלק בהן, את לימוד הגמרא ופרקי אבות בשבתות בבוקר ואחר־צהרים. עד היום, כשאנו מזדמנים בשבתות ובחגים כל בני המשפחה שלנו שרים אותם הניגונים על מנת לחוש בהמשך השרשרת.

אכן היה זה ביתנו שאכבד את זכרו לעולם.

גולדה מושקוביץ ויצחק הילר

בית הילר

לזכרם הקדוש של אבינו בריש, אמנו לאה, אחינו משה, יונה, יחיאל ואחותנו יסקה ומשפחותיהם, מקדישים אנו דברים אלה:

לא היה זה בית מפואר ואף לא עשיר ברציונז', בית ככל הבתים בעיירות הקטנות של פולין שלפני מלחמת העולם השניה. אבל דמותו הנעלה של אבא ז"ל שיוותה לביתנו אופי מיוחד, אופי של בית חם, לבבי, כי איש טוב היה ר' בריש הילר. לבו פעם תמיד לקראת כל אדם ששרוי היה במצוקה, תמיד ידע לנחם ולעזור. אהבתו לילדיו לא ידעה גבול.

שומר מצוות היה, לפי מסורת אבותיו. חסיד נאמן של רבי מאלכסנדר. הוא השתדל להבין לרוחם של צעירים שמרדו, שנתפקרו, לכן אין פלא שבביתנו חתמו

משפחת הילר. בריש ולאה וילדיהם
Berish and Lea Hiller and children

על ה„אידישע טאגבלאט" האגודאי ועל ה„היינט" וה„נאַש פשעגלאָנד" הציוניים וספרי קודש מונחים היו בצדם של ספרים חילוניים.

שקט ושלווה שררו בבית.

אמא, עקרת בית למופת ניהלה את המשק שלנו בכבוד, בצנע אבל ביד רחבה, וכל זאת למרות האמצעים המוגבלים.

כך גדלנו, חמשה ילדים מסורים זה לזה, הוגי כבוד ואהבה להורים.

ברם לגודל שברנו, ידו הארורה של הכובש הנאצי השיגה אותם ושמה קץ לחייהם.

ה' ידרוש דמם!

מצבות על קברים לא הקמנו.

יהיו נא דברינו אלה ב"גלעד" — אבן זכרון לשמם, ל נ צ ח.

אסתר פוחודני

אבי גדליה לסק ז״ל

ציוני משכיל וותיק היה ובקי בלשונות: פולנית, צרפתית ואנגלית. והיה בעל ספריה מודרנית, ובה גם ספרי קודש וגם ספרי חול בלשונות הנ״ל. עם שהיה משכיל ומקל בכמה דברים, שמר על המסורת, התפלל בבית הכנסת ושמר שבת בבית.

ליפא המשכיל והחריף בהשכלה שלאחר זמן נעשה בלתי שפוי (עיין ברשימה „ליפא״) — היה תמיד מצוי אצל אבא ויחד היו שקועים בשיחות ממושכות על תורה, על מדע ועל ענינים העומדים ברומו של עולם.

פרשה טרגית כרוכה בקיצו של אבא ז״ל: בשמחת תורה של ראשית מלחמת העולם הראשונה היה הדבר. הרוסים שלטו אז ברציונז׳. מחמת מלשינות שחשובי יהודי רציונז׳ משתפים פעולה כביכול עם הגרמנים, נאסר אבי יחד עם ר׳ שבתי ינקלביץ, ר׳ מנדיל ווייס, מרדכי בלומן, משה ניימן ושמשון רוזנשטיין שהובלו לווארשה. בדרך הלמו הז׳נדרמים הרוסים את אבא על ראשו, עד כדי שטף דם במוחו. במצב נואש הובא לווארשה ואושפז בבית החולים היהודי, ושם נפטר. שאר הרציונז׳אים שהוזכרו לעיל הוגלו לסיביר וחזרו משם בתום המלחמה בשנת 1916 בערך.

גדליהו וחיה שרה לסק
Gedaliahu and Chaia-Sarah Lask

אמי, חיה שרה ז״ל, משראתה שמשען לחמה נלקח ממנה בנסיבות כה טרגיות, נרתמה בעול הפרנסה על אף אלמנותה ואבלה. אם היא לא תדאג לילדיה — מי ידאג? במעט כסף שאספה נסעה לווארשה לקנות סחורה, מיני סידקית וכתונות וכדומה והובילה את כל רכושה שברובו נקנה בכספי גמילות חסדים, בתוך עגלת כילה גדולה רתומה לסוסים.

בדרך מווארשה לרציונז׳ התנפלו על הכילה קוזקים ושדדו את כל הסחורה שקנתה. שיבתה הביתה אלינו הילדים כאלמנה שוממה וכעשוקה מכול — היה בה כדי להלום אותנו מהלומה קשה. אף על פי כן לא נואשנו והישועה צמחה פתאום ממקום אחר מבלי שפיללנו לכך. חלה פלישת הצבא הגרמני לרציונז׳ והם, לא כנאצים, הסבירו לנו פנים, בחפץ לב סיפקו אז פרנסה ליהודי רציונז׳ וגם אנחנו היינו מן המתפרנסים בכבוד. אז ראינו בנקמת אותו גוי שנודע לנו שהוא הלשין לפני השלטונות הרוסים על אבא שהוא מרגל והוא שגרם למותו הטראגי.

והנה נתגלגלו הדברים כך שהצבא הגרמני מהמטה שלהם התענינו בגורלנו. הם קבעו אכסניה שלהם בבית הלבנים הגדול שבפינת רחוב פלוצק, ציוו על כל הדיירים לפנות את המקום, והם איכסנו שם את הקצינים הגבוהים. משבאו לדירתנו,

קבוצת „ברנריה״ בדמנווקה
אַ גרופע „ברנריה״ אין דימאָנאָווקע
A group of "Brenerya" in Dimonovke

סיפרנו להם על מר גורלנו ועל טרגיות מיתתו של אבא ז"ל, הם התחילו אז בדרך כלל לחקור את הגויים האנטישמיים. ומשנפל החשד על גוי שהתעלל ביהודים ומה גם בשל אשמת־שוא שאבא היה מרגל לטובת גרמניה — מיד אסרוהו ושלחוהו לגרמניה. וכך נפל הפור גם על אותו גוי המלשין בפני הרוסים על אבא.

זכורתני, שהגרמנים סיפרו, כשחקרו אותו מלשין ושאלוהו מדוע דוקא הלשין על אבא ז"ל, ומה היתה סיבת שנאתו אליו, השיב הגוי: הואיל ועינו צרה היתה בהשכלתו ובהשפעתו הגדולה בכל אסיפה כללית עירונית („הפוכואלה") שבה נידונו בעיות חיוניות של הנהלת העיריה ובה נבחרו חברי העיריה, משום שדעתו השקולה ולשונו הפולנית הלטושה וכוח שיכנועו והגיונו הניעו תמיד את הקהל שיצביע לענינים כמו שיהודים השתוקקו להם והיו מעונינים בהם.

בתום מלחמת העולם הראשונה חזרו אמנם כל הגויים הרציונז'אים מגרמניה פרט לאותו מלשין שהלשין על אבא. הוא מת בנכר. ראינו בכך אצבע אלוהים ששילם לו מידה כנגד מידה.

משהגיעה פולין לעצמאות מדינית, נהפך הגלגל וגל עכור של זעם ושנאה שוב עבר על היהודים. ברציונז' חיפשו תואנה כיצד לגולל את אשמת מאסר

קבוצת „הרצליה" — הנוער הציוני ברציונז'
עומדים (מימין לשמאל): חנה רוזנשטיין, טובה יוליארד, פישל פשדצקי, ביילה כהן, חנה קאמניען; יושבים: איטקה יוליארד, פראדעל פוגל, מאַשה קונסקובסקי, ברכה שערלאך
אַ גרופע „הרצליה" — ציוניסטישע יוגנטלעכע אין ראציאנזש
A group of "Herzlia" — Young Zionists in Racionz

הפולנים הרציונז'אים על היהודים ולנקום בהם. ובאמת הלשינו על אמי ז"ל, אסרו אותה והעמידוה לדין. אמא טענה שהיא נקיה מכל פשע, ואם התאוננה פעם לפני מטה־הצבא הגרמני שבעירה לא כיוונה דבריה לשום פולני רק לשוטר רוסי שמסר את אבא לידי הז'נדרמים. אף על פי כן נידונה למעצר בית משך שנה תמימה.

אמי חיה שרה לסק ז"ל, משראתה שפרנסתה מצוייה, היתה מלווה גמילות חסדים בסתר לכל בעלי הדוכנים העניים והדחוקים בעיירה. רק בעמדה לנסוע לוורשה החזירו לה את המלווה.

הכשרה ב„הרצליה"

הנוער שלנו בימי היה מאורגן אז ב„הרצליה" — מעין סניף ל„חלוץ" הכללי ולציונים הכלליים (אולי ל„צעירי ציון"). באירגון הזה למדנו עברית (אצל נח). איסר צמח ז"ל לימד אותנו עברית בהתנדבות. לבסוף נסענו להכשרה מטעם החלוץ. בתחילה קבענו את נקודת ההכשרה שלנו בדמבובקה ליד דוברזין ושמה „ברנריה". שם עבדנו בכל סוגי עבודות חקלאיות. אלא מפעם לפעם היה מבקר אצלנו בעל האחוזה וחושד בנו שאנו מסתירים ספרות קומוניסטית ובכלל מנהלים בהסוואה פעולה קומוניסטית, וכאן ראה סכנה לאירגון הפועלים שלו פן יתקוממו עליו. לכן ערך אצלנו חקירות וחיפושים קפדניים ביותר. לבסוף עזבנו אותו ועברנו לנקודת הכשרה באחוזה יהודית שבשיטנא ליד ליפנו בשם „יזרעאל". כאן לא ערכו כל בדיקות וחיפושים וחיינו בידידות עם בעל האחוזה.

עלי לציין שבעבודה החקלאית גם בנקודה „ברנריה" אצל הגוי השתדלנו להצטיין בחריצות ולא למאוס בעבודה הקשה ביותר. גם בעידור בשדה, גם באילום אלומות, בקציר, גם ברפתות ובאסמי התבואה.

פעם אחת בימי הקציר הגיעו למשק עגלות עמוסות אלומות תבואה והיה צריך לגדוש אותן על הגורן ולחטוף אותן תוך קפיצה בקילשון. השיקצות הזריזות היו קופצות מרום הגורן עד העגלה העמוסה אלומות. ואנחנו היססנו לעשות כך מחוסר הרגל והתביישנו. סוף סוף קינאנו בשיקצות ואף אנחנו קפצנו כמותן בלא פחד. הגוים, משראונו בכך, הסיקו עלינו מסקנות חיוביות, הביטו אלינו כשווי כוחות המשתוקקים לחיות חיים פרודוקטיביים ולא כיהודים אחרים שקראו להם פרזיטים על שמתפרנסים מפרנסות אויריות. ומששמעו אותנו שרים בשעת עידור קשה בשדות הסלק, היו אומרים זה לזה בהתפעלות: ראו נא ראו, גם עובדים קשה ונוסף על כך שרים. אנחנו מעולם לא שרים בשעת עבודה קשה.

אליבא דאמת לא היו אלה שירים סתם, אלא סיסמה ורמז מחברים לחברים שעדרו באלכסון וקיצצו בשרשים ובכך „הרגו" את השתיל. ומה שרנו? שרנו בניגון עצוב „אל מלא רחמים" וזה שימש אזהרה לאחרים שלא יקלקלו.

צבי לסק

אבי ז״ל

משפחת לסק ייסדה את הקהילה היהודית ברציונז׳. את הדבר הזה גילתה לי קרובת משפחתי הדודה חוה לסק אשת ר׳ יוסף חיים לסק (שניהם בעולם האמת) מלונדון. היא ביקרה בארץ בשנת 1950. בת תשעים שנה היתה. סיפרה, כי לפני יותר ממאתים שנה בא סבא רבא ר׳ איציק לסק עם עשרת בניו. הם היו היהודים הראשונים שהתישבו ברציונז׳ ועסקו בבורסקאות. היתה לו ספריה חילונית באידיש.

זכורים לי ערבי שבתות בבית אבא. היינו שרים את הזמירות לשבת וגם שירי ציון באידיש ובעברית. בשבת בין „מנחה״ ל„מעריב״ היה שר תמיד את השיר באידיש: „די זון פארגייט אין פלאמען״.

בחנוכה היה מציב בחלון תמונה גדולה של החשמונאים שתראה גם ביום ויהיה משום פרסומא ניסא של החג לא רק בערב, שעה שדולקים נרות החנוכה. אחרי הדלקת הנרות היה שר עם כל הילדים: „אוי איר קליינע ליכטעלעך״.

בפרוס המלחמה העולמית הוא כתב לחברו, יחזקאל בית הלחמי ז״ל בארץ ישראל שהוא חושב במשך השנה לחסל את העניינים בגולה ולעלות עם כל המש־פחה שלו לארץ ישראל. יהי זכרו ברוך!

אסתר ברוידא (למפקוביץ)

ביתנו

הגענו ארצה באנית המעפילים „טייגר היל" ביום פרוץ המלחמה, ומלחמת ההשמד בידי החיות הנציות.

כבר עברו עשרים וארבע שנים, ודמעות חונקות את גרוני לזכר הבית, המש־פחה והעיירה הניצבים חיים לנגד עיני.

על אף הסביבה העוינת האנטישמית והחוליגנית, התפתחו ברציונז' חיי תרבות יהודים חמים. בערב שבת דלקו והתנצנצו הנרות בכל החלונות, קדושה היתה מרחפת באויר. אבא ר' יוסף ז"ל היה חוזר מבית הכנסת וניגון מזדמן בפיו ואורח לשבת מלוה אותו לשולחן הערוך, מסובים כל בני־הבית.

ימי החול על ההתרוצציות ודאגות הפרנסה הכרוכות בהם — נמחקו. אבא י"ל מקדש על היין, ואמא ז"ל, חנה גיטל, שבכל ימי השבוע היתה עזר נאמן כנגדו, נושאת היתה יחד אתו בעול הפרנסה, ודואגת תמיד למתן בסתר.

אחרי ארוחת השבת החגיגית היה אבא עובר על „הסידרה", אחד מקרא ושנים תרגום ואמא יושבת ממולו ושומעת את קולו הרוטט, ואילו אנחנו, בני הנוער, פנינו לחיי החברה והתרבות החדישים.

אף על פי שהעיירה היתה קטנה ודלה, חיי התרבות והחברה היו מפותחים בה, מפלגות, תנועות נוער, חברות צדקה, ספריה, חוגים שונים. חוג דרמטי ותזמורת כלי־נשיפה היחידה בכל האיזור היו ברציונז'.

הנוער היה מטייל ומקיף את ככר השוק סביב סביב. בליל שבת הולכים היינו איש איש למועדון מפלגתו. אני הייתי הולכת לקלוב של פועלי ציון, מקום שם היה מתקיים בכל ליל שבת „קעסטל אָוונט" (ערב שאלות ותשובות).

היה קיים חבר מרצים קבוע („פאטענטירטע רעדנער" — כפי שקראנו להם) שהיו מרצים על נושאים אקטואלים בין בפוליטיקה בין בשאלות תרבות וספרות. המרצים הקבועים היו אחי גדליה ומרדכי גולדברג ז"ל ועוד. אחר ההרצאה היה מתפתח ויכוח ער ומענין. מדי פעם בפעם במוצאי שבת או חג היה מופיע החוג הדרמטי. ה„ארטיסטים" בני העיירה שכמה מהם חיים כיום יחד אתנו בארץ, היו מציגים דרמות או קומדיות. ההכנסה היתה קודש למטרה תרבותית או אירגונית. כל העיירה היתה מופיעה להצגה שהיתה מתקיימת ב„רעמיזשע" — המחסן למכשירי מכבי אש ואביזריהם, הצנורות והחביות וכו'. היו מוציאים החוצה את כל החפצים של מכבי האש ומסדרים במקומם את הספסלים.

ההצגה היתה מתחילה קרוב לחצות, פתאום כבה החשמל. ולאור עששיות נפט נמשכה ההצגה עד עלות השחר.

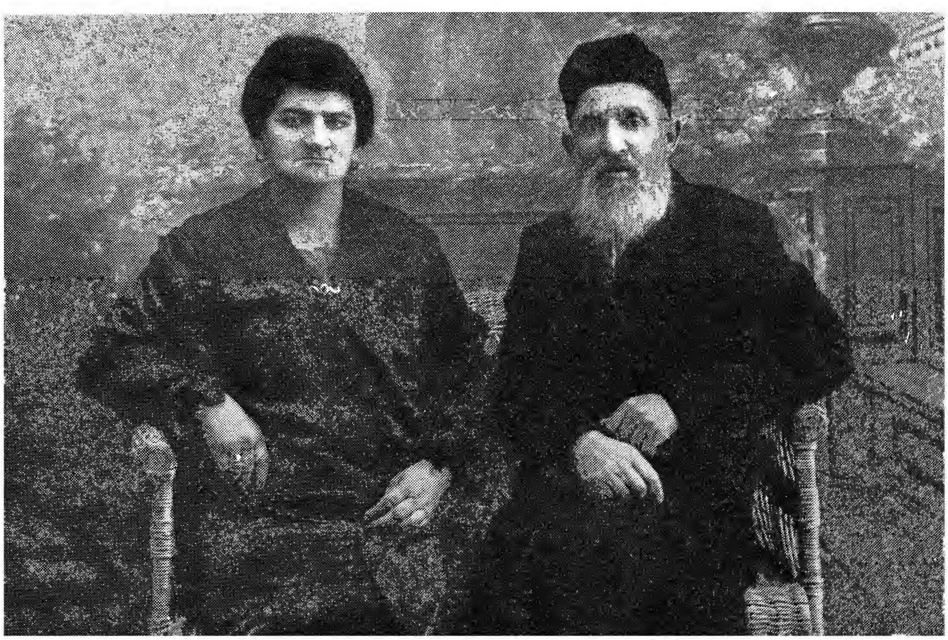
מכיוון שהיושבים בספסלים האחוריים לא ראו או לא שמעו היטב, היו קמים על הספסלים ולא פעם היו מתהפכים אתם, ושמחה וששון... כשהיינו יוצאים מההצגה כבר האיר השחר ואת פנינו קיבלו הפרות שיצאו למרעה.

חיי היהודים התנהלו בשקט אלא שהגויים דאגו לכך שנרגיש כי חיים אנו בגלות והיו מתנכלים לנו בכל הזדמנות ומטילים אימה עלינו.

בבית הספר הפולני שם למדנו יחד עם הגויים, הרגשתי בשנאה העיוורת אלינו, הן מצד התלמידים והן מצד המורים.

בגיל הילדות לא הבנתי עדיין משמעותה של אנטישמיות מהי. אבל הרגשתי את השנאה שלהם, וקשה היה לי לתפוס מדוע ולמה.

משפחת למפקוביץ
The family Lampkovitz

זכורתני מקרה כשיצאתי לשאוב מים בדלי מהמשאבה שעמדה לא הרחק מביתנו, עברו כמה שקצים, הוציאו את הדלי מידי בכח ושפכו את המים על ראשי. אני זוכרת שתפסתי את הדלי הריק, הרבצתי לאחד השקצים ורצתי בבכי ובצעקות הביתה.

כשהייתי כבר נערה אהבתי מאד פרחים וטיולים בשדה. הייתי יוצאת בשבת אחרי הצהרים יחד עם חברות מחוץ לעיר לטייל בשדה. פתאום הופיע איזה שקץ והתחיל להתגרות בנו. כיון שהייתי עוד תמימה, הייתי לובשת עוז ומתקוממת נגדו, והוא לא טמן ידו בצלחת וסטר לי סטירת לחי מצלצלת. כמובן שברחנו משם. אך גם למבוגרים היו נטפלים החוליגנים שבעיירה ובמיוחד נחרת בזכרוני המקרה כשגוי ששמו היה וואיצ׳יק, קצב במקצועו, שכביכול היה כבר מהטובים יותר. הוא היה חבר פ.פ.ס. וכשציר הסיים נידז׳לקובסקי בא לרציונז׳, הוא היה מקביל את פניו. יחד עם זה היה מתפאר בפני חבריו: „כשאני רוצה לעשות לי קצת שמחה, אני שותה כוסית ושולח את כל היהודים לישון״. כרוח רעה היה מופיע פתאום ברחוב, שכור כלוט, מנפנף במקל וצועק: „אשא! אשא!״ — כמו שמגרשים אחרי תרנגולות ומבריח את כל מי שנפגש בדרכו הביתה. פעם נדברה החבר׳ה שצריכים ללמד אותו דרך ארץ; תפסו אותו בפינה חשוכה כשהיה שיכור, והרביצו לו מכות רצח.

הגוי פצוע וזב דם רץ הביתה, לקח גרזן בידו והופיע כשהוא מאיים בגרזן, במועדון של פועלי־ציון. (הוא ידע שהחברה אשר הרביצו לו באו מהקלוב). הניף את הגרזן והכריז: „כל הנשים יסתלקו הביתה, ואני ארוצץ את גולגלתם של הבחורים!״.

אני זוכרת את אימת המוות שתקפה אותי. אף איש לא העיז לזוז ממקומו. כך אחי גדליה ומרדכי גולדברג ז״ל, שבפניהם היה לו, כביכול, דרך ארץ, (קרא להם „חבר״), הם זחלו לאט לאט לאורך הקיר, התקרבו אליו ובשידולים הוציאו מידיו את הגרזן.

הוא גם איים עליהם, אבל הם הטיפו לו מוסר: „חבר, היתכן? וכו׳...״ למותר להוסיף שבחוץ חכו לפקודתו כנופיה שלמה.

אני וחברתי התחמקנו בינתיים מהקלוב, ודרך השדות, בדרך לא דרך, הגענו לקומיסריאט של המשטרה. ספרנו להם על הפוגרום שעומד להערך בקלוב ובקשנו מהם שיבואו להגן עלינו. הבטיחו לבוא, אך כרגיל, לא באו.

אך במה נחשבות התקריות הקלות הללו לעומת החורבן הגדול והשחיטה האיו־מה של כל קרובינו ויקירינו!

אמי ז"ל, לפני שלקחו אותה לאושוויץ, נפרדה בדמעה ובשקט ונשקה לכל ילד וילד לחוד. אתה יחד נספתה באושוויץ גם אחותי הבכורה ומשפחתה. אחי גדליה ואחותי הצעירה ומשפחתם הושמדו בסטולין, למקום שנדדו לשם בברחם מפני הנאצים, ימח שמם!

סיפר לי בן אחותי שמחה, מניצולי אושוויץ, שאבי ז"ל מת בגיטו פלונסק ושראה אותו לפני מותו. אבא אמר לו: לכו התנקמו ברוצחים הארורים. אני כבר זקן וחולה, אך הייתי חייל בצבא הרוסי ולוּ היו נותנים לי רובה הייתי יורה בהם. אתה עוד צעיר, תתנקם בהם. אתם קחו נקמה מהם. אתם תוכלו להם!

כן ניספו באכזריות אחותי פייגה ובעלה עם ילדיהם; אחי גדליה ומשפחתו; שרה ומשפחתה. — הי"ד.

משפחות למפקוביץ ונברה
The families Lampkowitz and Navra

אפרים גולדברג

הורי

אבא ע״ה היה מורה, כמו סבא ר׳ חיים משה ז״ל, ולבסוף היה צייר שלטים וצבע. כל ימיו רצה מאד לנסוע לא״י ולעזור בבנינה. היה יהודי דתי, וכשהיתה לו אפשרות ללמוד תורה — למד. והנני להזכיר את אחיו, אפרים בן ר׳ חיים משה, שהיה אופה. דודי אפרים מי שנכנס אליו מהעניים — וזה לא היה חסר בזמן האחרון, היה נותן כסף ולחם. וכן כל המשפחה, דודה ליבה ומרדכי, שהיו כל הזמן בחנות.

בזמן של גרבסקי תמיד היו באות ממרחקים משפחות שלמות עם ילדים, והן גרו ברחוב ביהמ״ד. דודי היה יהודי דתי, וכאשר נתפנה מיד בא ללמוד בבית השטיבל דוורקי ביחד עם אבא ז״ל. ואני זוכר שהיו לומדים משניות „זרעים״, והערוגות עטורות היו חישובים, ואיך צריכים להתנהג אם נבוא לא״י. מרדכי בנו היה איש מסור לענייני ציבור, היה בין המארגנים את פועלי ציון ברציונז׳. היה נציג בעיריה וגם בוועד הקהילה, וכל מי שפנה אליו, היה עונה, והיה מסור לכל יהודי ויהודי שבא אליו לעזרה מטעם השלטונות. זה רק מעט מזעיר שאני מוסר ממרדכי גולדברג ז״ל.

היינו גרים בביתו של ר׳ משה יונה קשצ׳נובסקי. היו לו שני בחורים, העזשע ויחיאל. היו בחורים חזקים. לא היו מפלגתיים, אבל תמיד היו בין הנוער שלנו.

היינו מסתובבים סביב העיר. השקצים לא יכלו לסבול זאת והיו מכים ביהודים. קמו שני האחים הנ״ל ואירגנו מעין הגנה עצמית. מדי פעם היו באים הביתה פצועים בראשם, אבל הם הצילו בכך את הכבוד היהודי, ואז התעוררו היהודים, כי שם ההגנה של היהודים בא״י השפיע על תושבי עירנו, ואז הוכיחו, כי דם ישראל אינו הפקר.

בנעורי נוסד „חדר״ שלומי אמוני ישראל, ואני זוכר שאנשי האגודה הצליחו ב„חדר״ הזה. היו באגודת ישראל כמה עשירים והם תרמו מכיסיהם למטרה זו. כל אלו שלמדו באותו הזמן זוכרים עד כמה היה זה דבר בעיתו. אחד מאלו שעזרו מהונם ואונם היה ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל. מדי פעם היה בא באמצע השבוע, אם כי סוחר היה, לפקח ולעזור. הוא היה מתפלל בשטיבל דגור, ואני חושב, ואולי גם אחרים יחשבו כמוני, שהוא בכלל לא התערב במפלגות אבל הוא פעל רבות למען ה„חדר״ מתוך כוונה שילדי ישראל לא יגדלו בורים, חס ושלום, ושילמדו תורה לשמה. בשבת היו באים לפי תור גם יהודים אחרים לשמוע מפי

הילדים מה שלמדו במשך השבוע. כל אחד היה שמח להיבחן ע״י ר׳ יצחק מרדכי, כי הוא היה עוזר הרבה ללומד. לבסוף צבטם בחיבה לכולם ואמר: „אתם יודעים, ילדים, רק תמשיכו ותלמדו הלאה״. הוא היה בין האנשים הללו שעשו עלי רושם בל יימחה בטוב־לבו. היו בו תורה וחכמה וגדולה במקום אחד. הנני להזכיר כאן את ר׳ מוטיל פרלמוטר, הי״ד, אתו התפללתי בשטיבל וואלומין. הוא היה יושב ולומד בכל הזדמנות, אבל בעיקר שם לו למטרה לעשות חיל למען בנין הארץ. בעיר רציונז׳ הלהיב אנשים למען עליה לא״י. בכל שיעור שהוא רגיל היה לתת בתורה היה רגיל לספר בשבחה של א״י. הוא סבל מהחוגים הללו שלא היו שלמים עם דעתו. לדאבוננו, הנני זוכר, כשבאו לאסוף כסף למען „קרן ישוב א״י״ בפעם הראשונה בפורים, בשטיבל שלנו, היה מוטיל המצדד רק בקרן הקיימת וקרן היסוד, רואה בכך משום השגת גבול. אבל היו גם אנשים שצידדו בקרן החדשה. התקוטטו. והיו גם כן כאלו בשטיבל שלנו שהיו פוסחים על שתי הסעיפים: תרמו כסף לכל הקרנות. פעם בא הרבי מוואלומין להחסידים שלו. הוא לא היה מתערב בפוליטיקה, אעפ״י שהיו חסידים שהיו מוצאים הזדמנות לבקר את הרבי בכל פעם והיו מביאים ד״ש מהרבי שהוא נוטה לאגודת ישראל.

כשאני מדבר על הפעולות הציוניות של החוג הזה, אינני יכול לשכוח את פעולתו של חברי, ר׳ איסר קירשטיין, הי״ד. הוא היה מתמסר בכל מאודו למען הרעיון של תורה ועבודה של המזרחי, והוא גם כן עשה נפשות למען העליה של צעירי רציונז׳, כי היו זמנים של מאורעות בא״י והורים לא נתנו לילדיהם לעלות ארצה, והרבה צעירים, ואני בתוכם, חייבים להחזיק טובה לבחור הפעיל הזה, שלצערנו לא עלה בידו אז לעלות ארצה מטעמי הבריאות, אבל הוא עשה למעלה מיכולתו כנפרד בעל כרחו מכל משפחתו שעלו ארצה, לפי דרישתו של אחיו, ר׳ דויד קירשטין ז״ל, שהוא היה הראשון לעליית קרוביו לארץ.

והנני להזכיר את משפחתי, מורי ורבי ר׳ ישעיהו קמין ז״ל, שהיה חבר ב„מזרחי״. כמה הוא פעל למען ארגונה של היהדות הדתית בעירנו, שישתדלו לעלות לא״י, וידע גם להוכיח זאת מן התורה, לאלה שעמדו אז מנגד, כי היה תלמיד חכם גדול וירא־שמים גדול, והיה נקי־כפיים ובר לבב. היה שו״ב ולא הצליח לקבל את המשרה הזאת בעירנו כי לא יכול היה להשתיק את מחשבותיו הטהורות למען יישובו של א״י, ומבחינה כלכלית סבל כל הזמן למען בניין הארץ.

יהי זכרו ברוך!

ר׳ מנדל גרנט ז״ל

זמן רב אחרי פטירתו חשנו בו עדיין כאחד המהלך בתוכנו, כי מדי שבת בשבתו היה שח אבא על בנו שהיה גדול בתורה ומיקירי העיירה, כי ילד פלא היה מנדל. עומק בינתו בגילו הצעיר הפליא את למדני העיירה. בחדר לא למד זמן רב, אלא נכנס ללמוד „בישיבות" ונחשב מן העלויים שבעיירה. שקדנותו והתמדתו לא ידעו גבול. היה שקוע בראשו ורובו בלימוד ש״ס ופוסקים, ביחוד הצטיין בידיעת התנ״ך ובפרושיו. את הרד״ק ידע בעל פה ואהב לצטט בכל הזדמנות את הפירוש של אבן עזרא. „מנדל כרת ברית עם הרד״ק", היה מרגלא בפי אבא. מענין להדגיש, כי אבי ציינו תמיד „כתלמיד־חכם מובהק ומושלם". כששמע שמישהו עוסק בלימוד הדקדוק, היה רגיל לומר „מנדל שלי דקדקן מובהק". כל פעם שהיה מקבל מכתב שהכיל עמודים אחדים, נהג להסתגר בחדר ולקרוא אותו. כשבאתי מן הישיבה הביתה לחגים, נתן לי לקרוא אותם. הם היו מלאים חדושים על מסכת „ראש השנה".

בסך הכל ראיתיו פעמיים בעודני ילד רך. סיפוריו של אבא הלהיבו את דמיוני, וכל ישותו לא משה מנגד עיני. קומתו הגבוהה, זקנו השחור־הארוך, קוי פניו העדינים וחיוכו הלבבי הניחו עלי רושם בל ימחה. דמותו נשארה חרותה בלבי.

איש נחבא אל הכלים, מצניע לכת, הרוקם את מסכת חייו באהל הרוח. פקחותו היהודית היתה שם דבר בעיירתו ובסביבתו. רבים, רבים הכירוהו והוקירוהו. בידעם שיקר־רוח הוא ובעל מידות מצוינות. זכורני, שאחרי החתונה ביקרתי עם רעייתי בעיר רציונז׳ אצל קרובי אשתי. ר׳ יחזקאל קלינסקי ז״ל, יהודי דתי שידע פרק באהבת ישראל ובגאולת ישראל. אז התכונן לעלות ארצה עם משפחתו, כשנודע לו שאני הנני אחיו של מנדל, אמר בזה הלשון: „ר׳ מנדל היה איש גדול ששמר בהקפדה על הקנינים הרוחניים של האומה. אנחנו הדתיים הלאומיים תלינו בו תקוות הרבה. חבל שפתיל חייו נותק"...

במשך תקופה ארוכה נמנע מנדל מלגלות את מצב בריאותו. מאז ומתמיד מצא בספרים מפלט מחליו. כשמצב בריאותו החמיר והרגיש שהאסון מתקרב, הודיע לאבי על רצונו לראותו. אבי ז״ל, ואני, נסענו לרציונז׳ לבקרו. כשנכנסנו — התרומם מהמטה כדי לקבל אותנו. פניו היו חורים וכחושים. בשנינות ובבדיחת־דעת שׂח עם אבא. בדרך חזרה שתקנו שנינו. אבי הפסיק את השתיקה: „פה מפיק מרגליות" אמר.

בל״ג בעומר תרע״ב בהגיעו לגיל 44 נפטר. מותו בלא עת הדהים את כל יודעיו ומעריציו שדאבו על חייו הצעירים שקופדו. עדיין מצלצלת באזני הקריאה שפרצה מאבי ז״ל „ה׳ נתן וה׳ לקח, יהי שם ה׳ מבורך״. הפצע לא הוגלד. אבא ז״ל הוסיף, כי מקובל שבן צריך ללוות את אביו למנוחות, ולא להיפך. והזכיר את האימרה התלמודית במסכת „מועד קטן״, כ״ה, ב׳: „בכו לאבלים ולא לאבדה, שהוא למנוחה ואנו לאנחה״.

חנה לאה אשתו ז״ל

אשתו חנה לאה נאבקה יחד אתו במלחמת החיים והקיום. בכל גלי ההתאחזויות, והמציאות המרה ידעה סבל ומרירות. תמיד היה לי הרושם שהיא שוקלת בכל הדברים שהיא עוסקת. במצבים שונים היא שמרה על שלוות רוחה ונזהרה מלהטריד את הזולת. היא היתה סגורה בתוך עצמה ובשקט האופייני שלה הסתירה את הסבל. היתה אֵם מסורה לילדיה, שמחה שמחתם וכאבה כאבם. תהא נשמתה צרורה בצרור החיים.

יצחק יוסף בנו — הי״ד

מתוך תאור דמותו של האב, ניתן לשער את האוירה הביתית שהבן ספג לתוכו. יצחק יוסף לא סגר עצמו באהלה של תורה כאביו, כי דאגת הפרנסה העיקה על המשפחה, ובעודנו צעיר נפל עליו נטל כבד של דאגת הקיום. אולם הוא נשאר נאמן לתורת אביו מורו.

על שתי פגישות אתו אחרי מות אביו אני רוצה לספר: פגישה אחת בדירת אחותו פריידה הי״ד בשרנסק. דירת אחותו היתה בקומה השניה. אט אט עלינו במדרגות. נכנסנו פנימה, ישבנו ושתקנו. רמזתי לו כי ברצוני לשוחח אתו על הרבה ענינים המטרידים אותי, יצחק יוסף — שקוע בהרהורים, מדוכא, שתק, שתיקה מעיקה. לפתע הישיר מבטו אלי ואמר:

— ידועה לך האימרה של ר׳ יהושע בן פרחיה: „עשה לך רב וקנה לך חבר״. והוסיף: איתא בגמרא „אבדת אביו ואבדת רבו — של רבו קודמת... ואם אביו חכם — של אביו קודמת״. אבי — שהיה גם רבי וגם חברי... שתק. כשהואר החדר ראיתי דמעות בעיניו...

— „גזרה היא על המת שישתכח״ — אימרה זו חלה גם על אבא, — אמרתי...

פגישה ב׳ בדירתו בבילסק

מלא חיים ותנועה הציג לפני את אשתו וילדיו, „אלה הם מרכז חיי״, — אמר. ואולם למרות החיוך העליז שהעלה תכופות בזמן השיחה אתי, ראיתי בעיניו את היגון. כשהרגיש בכך המשיך: „נכון כי אני עמוס דאגות, חיי בכלל לא קלים, ובעזרת ד׳ אתגבר. כי תשועת ד׳ כהרף עין״. על אשתו ביילה (ביילצה לבית

נפרסטק) סיפר לי, כי היא כמוהו מלאה אהבה לעם ולתורתו. ומעריצה כל אדם מישראל המקדיש את עצמו לתחית העם, וברוח זו היא מחנכת את ילדיה.

יצחק יוסף היקר! הגורל המר של יהודי פולניה, נפל גם בחלקך, זכרך נעלה תמיד.

יחזקאל גרנט

אבי ז״ל

משחר ילדותי זכור לי אבי ז״ל ר׳ מנדל ידוע־חולי היה והיה יושב כל קיץ ביער הקרייקובי שהיה שייך לר׳ יחיאל בירנבום וידידו הטוב של אבי. הלבלר של היער היה הרשל כהן (שהיה מכונה קרייקובר). כילד עזבתי את החדר בכל יום ששי ונסעתי לשבת ליער.

אבי ז״ל היה חסיד גור והחסידים חיבבוהו והוקירו אותו. ובערב שבת מכיון שהיה יותר מתחום שבת, שאסור לילך בה ליער הקרייקובי, היו מניחים עירוב בחצי הדרך ליד מוריוונקס, כדי שיותר להם ללכת עד ליער ולבקר אצל אבי. ואפילו ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל „מורה ההוראה״ בעיירה, היה בא לבקרו בשבת. אבי, אף על פי שהיה חסיד מחסידי גור, בכל זאת היה מפועם הכרה ציונית.

אז היה יוצא לאור בוורשה עתון „הצפירה״ בעריכת נחום סוקולוב. ואבא היה קורא בו, יום יום. אלא שחסידי גור הביטו על כך בעין לא טובה. לשאלתם היה עונה: כל יהודי חייב להיות גם בעל רגש והכרה לציונות. זכורני שאבא היה משחק בשח עם החסידים ובניט״ל גם ב„פתקאות״ (קוויטלעך).

אבי ז״ל נפטר בדמי ימיו — בן ארבעים וארבע היה (בשנת 1912). נשתיירו אחריו ששה יתומים, שני בנים וארבע בנות.

זכורים לי דברים ומעשים מימי מלחמת העולם הראשונה. בסביבתנו היתה החזית ובעיירתנו חנו צבאות הרוסים, כילדים שמחנו להבחין בין החיילים פרצופים יהודים כדי להזמינם לאחר מכן לסעודות שבת לבתינו. בחצרנו היה גר מלמד דרדקי, ר׳ יששכר המלמד, אף הוא הזמין לביתו חייל רוסי־יהודי אף על פי שהוא עצמו דחוק מאד היה בפרנסה ומזונותיו במשורה. והיה מעשה שחייל יהודי־רוסי משהרגיש שהעוני רב בביתו של ר׳ יששכר, קם באמצע הארוחה וברח משם.

כשפלשו הגרמנים בשנת 1915 החרימו את בית־הכנסת ובית־המדרש והפכום לבתי־חולים. והתפללנו אצל ר׳ יששכר המלמד כל ימי המלחמה. ויש לציין שאותו המקום ששימש ל„חדר״ ולבית־כנסת היו בו גם מטבח וגם חדר המיטות, מין כל בו...

בימים ההם כשקמה „לינת הצדק״ ברציונז׳ היה אחי הגדול יצחק יוסף אחד המייסדים והעסקנים בה והיה לן הרבה בבתי־החולים השונים והיה מסייע לכל נצרך וקשה־יום.

יהי זכרם ברוך!

יחיאל אליעזר בורשטיין ז״ל

כשנפטר החזן ר׳ שלום ליפא ז״ל, עמדו פרנסי הקהילה בשרנסק לפני הבעיה של מינוי חזן חדש. החסידים למיניהם, שהתפללו בשטיבלך לא ראו כל צורך בחזן, אבל בעלי הבתים, „עמך״, ה„מתנגדים״ ראו בשו״ב, חזן ממש שידע גם חזנות לשביעת רצון של הקהילה, ובפרט ב„ימים הנוראים״. על הזכות הזאת לא היו מוכנים לוותר בשום אופן ולא היה גם נסיון מצד מישהו לשנות מן המנהג הזה.

אז הופיעו כל מיני מועמדים, שלא ידעו פרק בחזנות והיו רק „בעלי תפילה״ פחות או יותר מוכשרים, אך כאמור, לא הסתפקו בעלי הבתים בבעל תפילה סתם.

מבין כל המועמדים נבחר לחזן־שו״ב ר׳ ברוך בורשטיין, ששימש לפני זה כחזן שו״ב בעירה יאנוב ע״י חורז׳ל. היה לו קול יפה, בעל הדרת פנים, שפרקו נאה וזקנו מגודל.

לשבת הנסיון בא ר׳ חיים ברוך בלווית בנו, יחיאל אליעזר, שעזר לאבא בקול שני, אַלט או טרצה (כאשר שרו בפלצט נקרא זה בפי בעלי הבתים „פייגל־קול״, כלומר קול של ציפור). יחיאל אליעזר היה בחור מושלם, שהצטיין גם בלימודי גפ״ת וידע גם תווי נגינה והוא שניצח על המקהלה ביום כיפור וראש השנה. יחיאל אליעזר נחשב לאחד הבחורים הטובים בבית המדרש, היה מתמיד בלימודים כל היום עד שעות הערב המאוחרות. הוא העמיד תלמידים רבים, ומכתלי בית המדרש נשמע שוב קול התורה שנדם זה מספר שנים, מאז שנות המהפכה ברוסיה־פולין (בשנות 1905־6), כאשר כמעט כל הבחורים הגרו לאמריקה. היינו כמה נערים שלמדנו שעור אצל הרב דמתא ר׳ יהודה שרגא ליכטיג הי״ד, אבל יחיאל אליעזר היה גדול ממנו במספר שנים והיה עצמאי בלימודיו.

זכורני מקרה שאירע ביום קיץ אחד בשעות אחר הצהרים כאשר השמים התכסו בעננים שחורים ופרצה סערת ברקים ורעמים. למדנו אז כמה בחורים בבית המדרש, אבל יחיאל אליעזר היה באותה שעה בביתו. פתאום נשמע קול של רעם והיינו בטוחים שהברק נפל בקרבת מקום. אחרי שניות מספר נשמעו צעקות מן הרחוב, והתברר שהברק חדר דרך האשנב לבית החזן, שם ישב יחיאל אליעזר, שקיבל הלם ונתעלף. לאחר מאמצים הצליחו להחזיר אליו את הכרתו. כבר למחרת חזר יחיאל אליעזר לבית המדרש בריא ושלם, ברך ברכת „הגומל״ ושתה אתנו „לחיים״.

כשם שהעמיד תלמידים בלימודי גפ״ת (גמרא, פירוש רש״י תוספות), כן היה יחיאל אליעזר מעונין להפיץ חכמת השירה והנגינה. הוא אירגן מקהלה בקרב הבחורים והנערים בבית המדרש, ובשעות מאוחרות בערב אחר הלימודים נערכו

החזרות של המקהלה. אני, שהשתתפתי בה מעונין הייתי גם ללמוד תווי נגינה, כי היתה לו ליחיאל אליעזר ידיעה רבה בתורה זו. השיעורים שלמדתי אצלו היה רושם בעצמו מיצירותיו הוא, כי היה גם מלחין. בשעור אחד חשתי יצירה מוסיקלית נפלאה. עד היום היא חרותה בזכרוני אעפ״י שעברו כבר למעלה מחמישים שנה.

בשנת 1913 בא יחיאל אליעזר בברית הנשואין עם בחירת לבו ממשפחת שיטקו בעיר רציונז׳, אך זמן לא רב לאחר חתונתו חלה במחלה רצינית, הוא בא לשרנסק לבקר בבית אביו, ושם גברה עליו מחלתו והוא נפטר מספר חדשים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. כאשר הדפסנו את ספר הזכרון של קהילת שרנסק, נתגלה שיש שריד לבית יחיאל אליעזר, — היא בתו היושבת בתל־אביב, שעלתה ארצה ב־1936 ונשואה ליעקב טננבאום. לזוג שתי בנות, אחת סטודנטית באוניברסיטת בר־אילן, המשפחה ירשה כשרון למוסיקה.

זכרון אבא וסבא יקר להם עד מאוד, והם שומרים על כתבים שנשארו בכתב ידו, חידושי תורה ופלפול נאה להפליא.

יהי זכרו ברוך.

יוסף רמון

ניגונו

לפני מלחמת העולם הראשונה היה הדבר בין „כסה לעשור", בזמן שבחורי ישיבה היו חוזרים הביתה לחוג את החגים יחד עם משפחותיהם. באותם הימים היה בית המדרש בעיירה מלא בחורים שישבו ועסקו בלימוד התורה, והתנצחו, בינם לבין עצמם, בסוגיות של אביי ורבא.

אירע, שבאחד הימים התנהל ויכוח בין הבחורים על הנושא: מה עדיף, לימוד התורה „בישיבה" או לימוד התורה בבית המדרש בעיירה?

בבית המדרש ע״י שולחן ארוך מצד דרום, ע״י החלון, ישב בחור (זה היה מקומו הקבוע), למד בדביקות וצלל בים התלמוד הבבלי והירושלמי. בחורי הישיבה דיברו בשבחו, ואמרו עליו כי הוא גדול בתורה.

העפתי מבט לעברו. קלסתר פניו העיד בו כי הוא תלמיד חכם. פניו הביעו אצילות, מבטו — חודר ללבבות ומעורר דרך ארץ וכבוד. זה היה יחיאל אליעזר, בנו של החזן משרנסק.

בסערת הויכוח בין החברים בבית המדרש, התרומם יחיאל אליעזר ממקומו ובחיוך על פניו ניגש לשולחן המתוכחים והקשיב לדבריהם, וכשנשאל לדעתו על מוקד הויכוח, כאחד שלא למד בישיבה, הרהר קמעא לפני שענה:

— זה לא מדויק, כן למדתי בישיבה, אך זמן קצר בלבד. לעצם הענין אמר, כשהוא שוקל כל מילה ומילה:— „טוב תורה עם דרך ארץ" או „דרך ארץ קדמה לתורה". וקוראים לנו עם הספר, עם שנתן לעולם את „הספר הנצחי", תורשה היסטורית, ומתפארים בתקופת הנביאים, בזמן המקרא, תקופת הוד וגבורה, יודעים לדקלם „ואתם תהיו לי גוי קדוש". ומה חלקה של הישיבה בכל אלה? — שאל וחזר למקומו.

הרגשנו שלא רצה למצות את כל הכרוך בנושא והסתיר את כוונותיו.

באותו זמן נתבשרתי ע"י אבא כי אמשיך בלימודים אצל יחיאל אליעזר, (שלא על מנת לקבל פרס) בשיעור הראשון ביקשתי ממנו הסבר לתשובתו לאותו ויכוח הסוער בין בחורי הישיבה. אך כשלא נעניתי, הפסקתי לשאול.

בשיעורי הבא למחרתו הוברר לי תשובתו למתוכחים שנאמרה בכובד ראש. השיעור באותו יום היה עשיר בפסוקים מתנ"ך שהובאו בגמרא, בהתאם לשיטה המקובלת בישיבה, קמתי כדי לעיין בספרי נביאים. יחיאל אליעזר רמז לי לשבת, והוא עצמו הסביר הסבר מקיף על כל פסוק ופסוק שהובאו בזמן השיעור.
הוא הוסיף:

— כואב לי הלב על בחורים המתמסרים ללימוד התורה ואינם יודעים את התורה. ספרי נביאים כאילו זרים להם, בפיוט שכולו יופי אינם מבינים. בכך אני מאשים את הישיבה.

כשמסרתי את דעתו לחברים, ענו:

יש בבחור הזה פקחות יהודית וחן יהודי.

ניגון חייו

שוקק חיים ומלא חיים היה יחיאל אליעזר. שמחת החיים לפי מובנו היו שירה וזמרה. פיו ולבו רחשו דברי פיוט. כל ניגון, היה מדגיש בדביקות חסידית, פותח כל השערים. כל פעולה שהיתה קשורה בשירה ובזמרה ביצע אותה בשאר רוח, והיא ריעננה אותו. כולנו זוכרים את רוממות רוחו בזמן שאירגן ביחד עם חברנו נתן יבל"א את המקהלה של בחורי בית המדרש.

זוכרני את השיעור שסודר בהשכמת הבוקר. השכמתי בטרם שחר. מרחוק שמעתי את קולו הערב שבקע מבית המדרש. כשפתחתי את הדלת לא הרגיש בי, כי היה שקוע בלימודו, וכשהרים את ראשו הכרתי בו רוממות הנפש.

— הסתכל! — קרא — הכל מתעורר לחיים. קשה לי להשתיק את המיית לבי. בנימה של צער שאל אם אני זוכר את הפסוק „יערוף כמטר לקחי, תיזל כטל אמרתי, כשעירים עלי דשא, וכרביבים עלי עשב".

פעם אחת עמדתי עם אביו ע"י חלון פתוח, הוא היה בפנים. על שאלות אביו לסיבת שתיקתו ענה:

„בספר ,הזוהר' (אינני זוכר בדיוק אם הזכיר את הזוהר) כתוב שלאדם הוקצבה כמות מלים (לפני לידתו) שישתמש בה"... לכן אני נזהר.

חבל, חבל ששירת חייו נפסקה בלא עת. יהי זכרו ברוך.

אהובה טננבום*

ראובן צינמון ז"ל

יושבת אני כשמכתבו של העורך בידי ומנסה להעלות לפני את העבר הרחוק, שחלקו נשכח ממני כמו מרבים אחרים.

עולה לפני דמותו של ראובן צינמון ז"ל, שהיה שען בעיירה. ביתו היה פתוח לכל עובר ושב, ומנהג הכנסת האורחים היה טבוע בדמו. בימי שבתות, כשהיה בא אורח לעיירה ולא היה לו מקום לשבות השבת, היה צינמון מארחו בביתו. כשהיו פושטי היד עוברים מעיירה לעיירה, דאג שחדר „לינת צדק" שבעיירה יהיה מסודר כשיגיעו אליו ומוכן לאכסנם.

ודאי, זכור לבני רציונז' בכמה מקרים כשחלה יהודי בעיירה, והיה זה אפילו בחצות הלילה, לא מיהרו להזמין מיד את אחד הרופאים הפולניים, אלא היו באים לביתו של צינמון תחילה, כדי שיקבע את מחלתו וימליץ על תרופות שעליו לקחת.

הערכתי מאוד את דמותו הנאה של ראובן צינמון ז"ל, וכאות הוקרה הריני מציבה לו בזה מצבת זכרון צנועה, שתהלום את מעשיו, כבודו ושמו.

* אהובה טננבום היא בתו של ר' יחיאל אליעזר ז"ל.

המוות הטראגי של סבא וסבתא

סבי וסבתא שלי, אפרים וצפורה אלטוס (הכינוי צ׳כנובר על שם עיר מוצאם — צ׳כנוב) היו בעלי חנות מכולת. בעיקר מכרו בסיטונות וגם בקמעונות. רכבת לא היתה בימים ההם והיו מובילים סחורה מצ׳כנוב לרציונז׳ בעגלה שלהם הרתומה לסוסה אחת. כך היו נוסעים פעמיים בשבוע. עיקר הסחורה היתה אורז שהיה אז ביוקר והאכרים מכפרי הסביבה היו קונים אצלם בסיטונות.

שני קונים גויים מדרובין הסמוכה לעירנו ידעו באיזה שעה בלילה יוצאים סבא וסבתא בעגלתם לצ׳כנוב, ובכיסם סכומי כסף גדולים לקניית האורז.

ערב אחד נכנסו שני הגויים האלה לביתנו בתואנה שניתן להם דלי מים להשקות הסוסים. כוונתם היתה להווכח אם סבא וסבתא כבר יצאו לדרך. משראו שאינם בבית, התחילו רודפים אחריהם עד היער קרייקובה. כאן השיגו אותם בעגלתם שישבו בה עוד חמשה נוסעים יהודים מרציונז׳. משראו שהעגלה מלאה יהודים החליטו לדחות מזימתם לשעה אחרת. והם ישבו לארוב להם ביער קרייקובה. למחרת כשסבא וסבתא חזרו מצ׳כנוב והגיעו עד יער קרייקובה, והפעם היו לבדם בעגלה, ניגשו שני הגויים הרוצחים כשבידיהם אקדחים אל העגלה, צוו על הזקנים לרדת ודרשו את כספם. סבא ניסה להסביר שאת הכסף הוציא בקניית האורז, באותו רגע ירה בו הרוצח שני כדורים והרגו במקום. הרוצח השני הציע לו שיניח את סבתא בחיים. אבל הרוצח, חברו איים עליו באקדח ומיד ירה גם בסבתא.

למחרת כשהביאו הידיעה לרציונז׳ על האסון הגדול, היתה העיירה כמרקחה, ויהודים נזעמים הבהילו את המשטרה. המשטרה התחילה אמנם מיד לנהל חקירה נמרצת.

כיצד הגיעו לעקבות הרוצחים ולגלותם ?

נפח אחד היה אביו של אחד הרוצחים מאנשי דרובין, שהתגורר בכפר שליד יער קרייקובה. הרוצח לאחר ביצוע הפשע הוביל את שקי האורז לנפחיה של אביו ושם הטמינם. והסוס של סבא השאירו ביער.

בינתיים פנו שני הרוצחים לחנוני פולני בדרובין והציעו לו שיקנה מהם אורז במחיר מוזל ביותר. ומאחר שאורז היה אז יקר המציאות ובשום מקום אי־אפשר היה להשיג אורז במחיר כזה, עוררו הגויים חשד אצל החנווני הדרובינאי. וכיון שידע על מעשה הרצח של סבא וסבתא, הלך והודיע הדבר למשטרה. מיד שיתפו פעולה אנשי המשטרה הדרובינאית עם הרציונז׳אית.

בשעת החקירה הנמרצת גילה אחד הרוצחים ששקי האורז נמצאים בנפחית אביו. מיד פנתה לשם חולית שוטרים מחופשים בבגדי אזרחים והקיפו את הכפר והיער. ושוטר מחופש אחד לקח גרזן ישן ופנה לנפח הוא אבי הרוצח (שעליו נפל החשד) שיתקן לו הגרזן. הנפח ליבן הגרזן באש המפוח, פיטש את הגרזן ויישרו ושיווה לו צורה חדשה. ומשיצא לטבול את הגרזן המלובן במים שבדלי שעמד בחוץ, ראה השוטר הבלש ערמה של פחמים. חיטט שם וגילה שקים של אורז. באותו רגע שרק והזעיק את כל השוטרים למקום. וגילו את כל שקי האורז השדודים של סבי הנרצח. חקרו נמרצות את הנפח וזה הודה שמבנו קיבל את האורז.

מיד אסרו את הרוצחים. המשפט כנגדם התנהל בשרפץ ונידונו למוות. הרוצחים עירערו לפני נשיא המדינה וביקשו חנינה, בינתיים הוצאו להורג. למחרת ביצוע גזר־הדין נתקבלה מנשיא פולין תשובה ובה מתן חנינה לרוצחים.

הוריו של אברהם ישעיהו אלטוס
די עלטערן פון אברהם ישעיהו אלטוס
The parents of Abraham Yeshaiahu Altus

שמואל זשלינבסקי

זכרונות

אבי ר׳ אברהם מאיר זשלינבסקי ז״ל היה ממתפללי בית המדרש וישב על יד השולחן סמוך לדלת הכניסה, ובין „מנחה״ ל„מעריב״ התאספו סביבו יהודים מסוגו, שהקשיבו לדבריו מתוך סקרנות רבה על בעיות היום וביחוד על מדיניות העולם. לעתים קרובות כדי לתת המשך לשיחות אלה, הלכו יהודים אתו הביתה ושם המשיכו עד שעה מאוחרת בענינים העומדים ברומו של עולם.

שנים לאחר מכן נודע לי שאבא ז״ל עמד בשנת 1906 מאחורי השובתים בעיירה. לאחר שנכשלה השביתה, נאלצים היו לברוח, אבל אבא ז״ל לא ברח, כי שמו לא נודע. אבי היה מומחה לחייטות והעמיד תלמידים הרבה.

חמשה ילדים היינו בבית, והפרנסה היתה בדוחק, ובכל זאת לא קיבל אבא שום עזרה מאיש והתפרנס מיגיע כפיו. אחרי מות אבי, פירנסה אמא שלי את הבית על ידי שעמדה ביום השוק בככר העיר למכור בד לבגדי איכרים, וכך גידלה את ילדיה בכבוד. היתה אֵם למופת, והכל עשתה בצניעות ובהסתר, שחס ושלום לא תצטרך למתנת בשר ודם. נשארנו רק שניים מן המשפחה בשל השואה, אני ואחותי רוזה שגרה בזכרון־יעקב. כשגדלנו החלטנו ללמוד מקצוע, כדי לעזור לאמא במל־חמתה לפרנסת הבית ולמדתי אצל אייזנברג ספרות והלכנו להכשרה עד שעלינו ארצה. כך נשארנו בחיים. כן פעיל הייתי בספריה של „פועלי ציון״. ההשכלה הניעה אותי לעלות לארץ־ישראל. כשהגיעה השעה לעלות לארץ לא היה בידינו כסף להוצאות הדרך, עד שאחי ז״ל לוָה על חשבונו מאת המעביד שלו ר׳ נחמן סטרוגובסקי ואיפשר לנו לעלות ארצה.

משה עובד גוד

נכדו של השמש הרציונז׳אי, ר׳ שמואל עושה השופרות.

משה עובד הוא מחברם של ספרים אחדים באנגלית ובאידיש. ספרו „חזיונות ואבני־חן" תורגם עברית על ידי המשורר אביגדור המאירי (יצא בהוצאת צ׳צ׳יק, ת״א). זוהי אוטוביאוגרפיה מלאה הומור שנון, תוסס ומשובצת הרפתקאות, ענינים מפתיעים ופגישות עם אנשי שם לרבות המלכה מרי האֵם.

משה עובד נכדו של השמש עושה השופרות והמסרקות (דער קאם מאכער) נולד באלכסנדרובה, עיירה קטנה בפולין. אביו, בנו של השמש היה פוסק שאלות, שוחט, חזן ומוהל, דורש דרשות בשבתות וגם שדכן, אך בכל המלאכות האלה ראה מעט ברכה ונאלץ גם להיות מנקר, בעל תקיעה, מספיד נפטרים ועוד... על ביקורו ברציונז׳ בנערותו ותיאור מלא הומור על זקנו השמש ופרנסותיו, אנו מוצאים בספר הנ״ל בשני פרקים מרתקים ומבדחים:

„בשנתי הארבע עשרה שלחוני ללמוד ברציונז׳, ששה חדשים למדתי שם בבית המדרש, אכלתי אצל סבא וישנתי אתו במיטה אחת, הוא אבי־אבא ז״ל שהיה שמש בבית הכנסת הגדול.

סבא וסבתא היו גרים בבית קטן, שבו היה גם בית המלאכה שלו: מכבש שבו היה עושה מזמן לזמן מסרקות ושופרות מקרני איל. גם לי התקין שופרית קטנה, אך לא בה תקעתי כעבור עשרים שנה תרועת משיח, השופר היה לסופר.

סבתי פרלה היתה יהודיה בריאה, יראת שמים, מחמירה וקמצנית. החיים היו בעיניה ענין רציני ביותר; רק לעתים רחוקות היתה צוחקת.

סבא היה היפוכה של סבתא: אמנם גם הוא היה בריא, אך מלא הומור עשיר עם שחולה שחפת היה ואסור היה לו לצחוק. אלא שבדבר אחד לא ידע הומור: בכוס. והפרוטה היתה מתגלגלת לו מתוך כיסו כמיליונר שירד מנכסיו. לעולם לא היה דואג למלאי־משקה ליום מחר; „ברוך הי״ש יום יום". סבתא היתה מקמצת וחוסכת ואוגרת אגורה לאגורה (יום ולילה היתה סורגת פוזמקאות לבריות) לתוך צרורית, כדי לתת צדקה בימי הסליחות, — וסבא היה מוצא תמיד את צרור־הכסף, תרם לו ממנו לכוסות אחדות ומחה את פיו. וכשסבתא היתה מונה אחרי כן את הכסף, היה „נדמה" לה, שהחשבון אינו בסדר. בשעה כזו היתה מפזלת כלפי סבא ממעל למסגרת משקפיה — אך הוא עשה עצמו כמי שאינו יודע כלל שישנו מעשה־

גניבה בעולם, ומזמר לו ניגונית עליזה. אילו היתה רואה בו סמני שיכרות, היתה חושדת בו, אך משקה כזה לא היה בעולם וגם לא כמות כזו שתשפיע על מוחו בהיר־ההומור.

סבא היה מלומד הרפתקאות: מיד אחר החתונה נטל סבא את הנדוניה וקנה שקים אחדים אגסים קטנים, נסע עמהם מנאשלסק ללודז׳ למכרם בשוק. אך כיוון שהשקים היו קרועים, נידרדרו האגסיות ונשפכו כל הדרך החוצה. ומשעמדה העגלה בשוק, מביט סבא כה וכה — והסחורה איננה. ומאז לא פסקה סבתא למנות לו את מעשה האגסיות. אך עד היום הזה לא נודעה לה לסבתא סיבת הכשלון באגסיות הללו: שכן כבר אז היה סבא נותן בכוס עינו ולא ראה את החורים שבשקים...

אחרי שערוריית האגסים נודע לו לסבא, שבעיירה, מעברה השני של לודז׳ ישנו קטלן בהמות, שמרתפו מלא קרניים למכירה ושאפשר להשיגן חצי־חינם, וסבא גמר בלבו לנסוע לשם ולקנותן. נבהלה סבתא וטענה, שביש־גדא זה מוטב לו שישב בטל משיכניס צווארו בעסקים, מלבד זה שאותו קטלן שבוודאי לא היה ולא נברא, ירמה אותו מכף רגל ועד ראש וסופו שיצא מן העסק וקרני־שור על ראשו. אך סבא לא היה חובק ידיים, שכר לו עגלה, נטל עמו את שני הזהובים האחרונים של הנדוניה — והביא הביתה עגלה מלאה קרניים. וכך נוסדה התעשייה החדשה בעיירה: בית חרושת לשופרות ומסרקות, שמניה וביה, תוך שנתיים קצרות הכניסו כמעט מאתיים רובל.

מי מכם מתאר לעצמו, כמה זה היו באותו זמן מאתיים רובל?!

פרקמטיותיו של סבא

אחרי החגים נתעוררו פני טולסטוי של סבא. דווקא בעונת השלכת, שכל פיסת טבע נובלת בה וכל ארובת עשן מיללת את שלהי תקיעות האימה של הימים הנוראים — היה סבא מזמר לו נעימות עליזות וכולו היה פורח בשיבה דשנה ורעננה.

זוטרתא! אחרי עונה מזלנית שכזו! נמכרו כל המסרקות והשופרות. והן גם השמשות אינה עסק רע בימים טובים. ברציונז׳ — כלום עוברים ימים טובים בלי ברית מילה חלילה, או בלי חתונה עשירה? בקיצור סבא אצר לו צרורית מלאה כסף שטרות וכיסי מכנסיים כסף פרוטרוט, ומה חסר לו עוד? — בשעת רצון עשירה כזו היה סבא בא להיארח אצלנו באלכסנדרובה.

אנו הפעוטות שמחנו שמחה רבה לבואו. הוא היה משפיע עלינו שפע פרוטות וגורם למצב־רוח מרומם, ומספר מעשיות על „זמנים רעים לא עלינו" כדרך הנגידים ממש. ובשעת מעשה היה מחזיק מקטרת־צוענים ארוכה בין שיניו ומעלה עשן ומשתעל מתוך עשן ומתוך צחוק.

„אחר שהאגסיות הציגוני כלי ריק" — היה מספר סבא, „מה עשה השם? הרווחתי אוצר מן הקרניים. אלא שנפלה אש מן השמים לא עלינו, וכולנו יצאנו ממנה בעירום ובחוסר־כל — (שריפות היו שכיחות ברציונז') — בכותונת אחת, לא עלינו. הכלל, לא ידעתי במה להתחיל, והנשמה יוצאת לפרוסת לחם לא עלינו. וגם חג הפסח ממשמש ובא ואין מצות ואין חרוסת לא עלינו ולא על כל ישראל. כבר לא יכולתי לראות בצערה של סבתא שלכם לא עלינו.

והנה עומד אני ככה בפתח האוהל, מוצץ מקטרת ריקה, עושה „פהא־פהא" ואיני פוסק מלהרהר, מאין יבוא עזרי, רבון כל העולמים? ועוד אני עושה פהא־פהא — והנה עובר קבצן על קביים, גוי בעל מום מדובלל ובלוי, וזורק כלפי: „ז'יד פשקרב!", מתכופף דרך זלזול ומראה לי „אוזן חזיר" ושוב מחרף ומגדף כיד הקבצנות הגויית הטובה עליו. אומר אני בלבי: על ראשך ועל כל חייך ומאודך! שתפשאקרב אותו, רבונו של עולם! וכשהתכופף שנית כך להראות לי אוזן חזיר נפלה צרורית מתוך סמרטוטיו. אומר אני בלבי: ודאי פרוסת לחם ניקודים, או איזה לא כלום מצורע. בכל זאת אסור להחמיץ כלום. נגשתי והרימותי אותה. פתחתיה סתם כך ומצאתי בה — שכה נחיה כולנו חיי מזל וברכה! — עשרה רובלים תמימים כסדרם ומטבעות מוספים כהלכתם. אומר אני בלבי: שכר חירוף וגידוף לאו־דווקא, דמי בושה — כדין!

מיהרתי אל פרלה שלי, היא סבתא שלכם, הושטתי לה את התשועה מן השמים — והיא מניה וביה עשתה סידור פסח כהלכתו — עלינו ועל כל בית ישראל. כן, אל נקמות ה', רחמיו מתגלגלים אפילו ע"י צרור הנקוב של קבצן גוי.

אך משנעשו הכיסים קלים ופסקו לקשקש בעלץ, ורוח זלעפות נשבה בצרורו, ארז סבא את ילקוטו, טלית ותפילין וסידור ותוך אנחה מלמל:

„אוי, אבא שבשמים, תן עוד „פשאקרב" אחד כזה!" — ונסע הביתה ברוח קשה, אל כהונת השמשות הדלותית ברציונז'.

מעשה גבורתו של סבא

משחזר הביתה לרציונז', ארבה לו שם העניות המנוולת והתנפלה עליו ככלב זועף. אמנם פרנסתו השבועית היתה מצויה, לצרכי החול הספיקה לו, אך משהתקרבו פסיעותיה של שבת המלכה, לא היה במה להקבילה.

לזהובים אחדים, שאסף בערב שבת מבית לבית, צריך היה לחכות עד ערב. ומשום כך היה לו היום השישי, ובייחוד בימות הקיץ יום ארוך כאורך הגלות, גלות שכולה ערב שבת ואינה זוכה לשבת.

שטחה של כל רציונז' היה בסך הכל מחצית המיל, ובכל זאת עברה אותו החמה מיציאתה (תחילת רחוב בית הכנסת הקיניקי) ועד שקיעתה, סוף רחוב פלוצק,

בשש־עשרה שעה בקושי. וזחילתה זו הפגרנית של החמה היתה מורטת בכל ערב שבת בנימי־עצביו של סבא ומקצרת עוד יותר את קוצר רוחו. מאחר שכבר נאספו הזהובים האחדים, נתאחרה שעתה של סבתא לקניות, לבישול ולאפיה ולצרכי שבת, והלא חלת השבת ודג השבת וחזרת השבת אינם מאכלי בן־דרוסאי, שאפשר לקושש ולהטליאם בין רגע לסעודה, היה סבא מסתובב בעיירה בחימה שפוכה להשמיד ולהרוג את כל עולם הניוול הזה, יהודים וגויים להבדיל כאחד, מוצץ את המקטרת ורוקק, ממלמל ורוקק: „הולכי בטל! פוחחים ריקים! למי הם נחוצים בעולם הזה?! טפו! סוחרי־עורות נבלה, רוכלי בדים גנובים, סרסורי סוסי־פגר!" ואף על פי שבמשך כל השבוע היה מלגלג על הציונים והסוציאליסטים למיניהם ועשאם עפר ואפר — הרי בערב שבת היה הופך פתאום למהפכן מובהק. הכל היו בחינת מותרות בעיניו וכולם היו היפוקריטים לפניו.

ושונאתו בנפש, ביחוד השמש זוחלת כצב, היתה כמין נוולות ממארת, וכי למי היא לוהטת באמצע היום ובאמצע ככר־השוק? הלחנויות המוכרות „מציאות"? ובכלל, למה היא קופחת על ראשו של אדם?! בשעת אי־רצון כזו כל מי שפגע בו פגיעה כלשהי, היה סבא מודד לו בקומקום רותח באבי־אבות אבותיו עד תרח באור כשדים.

עד שפעם ביום ששי לא עבות אחד פקעה סבלנותו, ואור השמש חשך בעריפיה: ליל השבת ירד באמצע היום.

סבא התלבט מבית לבית לאסוף את שכר עמל כל השבוע והשמש להכעיסו זוחלת. שעון הכנסיה (= „התיפלה") היכה בקושי „אחת" — ולא יותר. והזמן אינו זז, פשוט עומד במקום אחד. החליט סבא ואמר: „תמות נפשי עם פלשתים!" פתח את לועו והתחיל צועק מנהמת כוחו:

„יהודים פושעי ישראל! שבת, שבת, שבת! לסגור את העסקים! כרגע לסגור! את מתניכם אקפח לכם בעלי בתים מנוולים שלי! שבת, שבת, שבת! לסגור, אמרתי לכם!"

נבהלו הבריות — וסגרו את החנויות. אפילו הסיטונאים שבהם. מישהו הפטיר, שאולי איזה צדיק נשמתו עלתה השמימה פתאום. שמע רחוב וארשה, שרחוב פלוצק סגר, סגר גם הוא. אולי פרעות פרצו פתאום? וכך סגרו אחד אחרי השני — וכך פרס יום השבת באמצע היום. כשחזר הביתה לקבלת שבת, עמדה סבתא קפואה כאשת לוט להבדיל ובעיניים תמהות הביטה בו, איך הוא מהלך בחדר הנה והלום בנצחון: „ככה! אילפתי אותם דרך ארץ רבא! שיידעו מי אני! למען יספרו לבניהם ולבני בניהם אחריהם!"

(אמר המתרגם: מהיום תירשם העיירה רציונז' בהיסטוריה „כגבעון מספר שניים" על שום מעשה יהושע בן־נון ההפוך: ההוא העמיד את השמש בצהרים

ולא שקעה, וזה עשה להיפך — השקיע את השמש בצהרים והקדים את השבת !)

עם סוקולוב והאנס הרצל

משהגדיל משה עובד נתגלגל בגלגולי ארצות עד שהגיע ללונדון, כאן פתח לו חנות לשענות, לתכשיטי קמיעות עתיקים מעשה אמנות ולכל מיני עדיי־זהב ואבני־חן בשם „קרן הקמיע" (Cameo Corner) — שנתפרסם משך עשרות שנים ברחבי לונדון לרבות בפרלמנט הבריטי ולרבות בחצר המלכה מרי — האם בווסטמינסטר (על כך יסופר להלן).

מאהבת סופרים וספרות אידיש ועברית (בנעוריו כתב גם שירים עברים) התידד במקרה עם נחום סוקולוב. הכוהן, הפרופסור הכלר האוהב־ציון הנודע, יד ימינו של הרצל, הביא אליו את שעונו של סוקולוב לתיקון. סוקולוב עסוק היה אז בבריטיש מיוזיאום בחיבור ספרו: „תולדות הציונות". משה עובד קיבל מסוקולוב מכתב המלצה חם לספרו: „החוצה מתוהו ובוהו", ומשקיבל סוקולוב את ספרו האחר של עובד „שירי חיים" — שוב שיגר לו סוקולוב איגרת נלבבת שמסתיימת בשורות אלה: „הפיוט שלך מתובל פרוזה, וזוהי מעלה. הפיוט נמשל להדס: מפליא ריח מחיה נפשות ואינו עושה פירות. והפרוזה נמשלה ללולב: על הדקל גדלים תמרים, אך ללא ריח. ואילו פיוט מזוג עם פרחה נמשלה לאתרוג: „בורא פרי העץ" ו„בורא מיני בשמים". תודה על אתרוגך !"

כן קיבל עובד מכתב הערכה נלבב על אחד מספריו גם ממקס נורדאוי.

ידידות יתרה היתה נודעת לו לשלום אַש ולפרץ הירשביין. הפסל המפורסם היהודי האנגלי יעקב אפשטיין פיסל את הפרוטומה שלו ושל בתו בת־שבע. (שני הפסלים נמצאים במוזיאון „בצלאל" בירושלים).

פרק הנוגע עד הלב הוא הפרק על האנס הרצל שישב אז בלונדון עני, מדוכדך ומוכה במרה שחורה ומתפרנס בתוך דחקות גדולה ממלאכת התירגום.

פעם הזמינני אל חדרו הפעוט לארוחת ערב — כותב משה עובד בספרו הנ"ל — אכלנו לחם ושתינו קאקאו, שהוא עצמו היה מרתיחו. זו היתה „הסעודה הקדושה" שלי בחיי. (בראש השולחן ישב בן־דמו של המשיח — משיחם של אלה, שבמקום להאכיל רעבים, „אוכלים את גופו" בתיאבון אלהים). אך עם גמר הסעודה כמעט שנחנקתי: הוא הרים בקצות אצבעותיו את פירורי הלחם ובלעם. לבי עלה לי אל תוך גרוני. אילו יכולתי להגניב לו יהלום אחד פעוט אל כיסו ! ואחר כך רחץ את הכלים.

כעבור זמן תירגם לגרמנית את ספרי „החוצה מן התוהו ובוהו". אי אפשר היה להערים עליו, שיקבל יותר מן המגיע לו בעד התרגום (הוא נמצא אצלי, דפים אחדים חסרים, הוא לא הספיק לגמרם. לעולם לא אדפיסו).

אך מהו רעבון ללחם זה כנגד רעבונו הפנימי לרעיון, לאלוהים. הכמיהה החולנית לדבר־מה שאין לו תפיסה, ושעיקרו הוא הנתינה, הקרבן.

כשנודע לי דבר מותו הטראגי (כשהתאבד), הרגשתי בפעם הראשונה בחיי, שברכת „ברוך דיין אמת" השגורה מרגיעה, מנחמת, מיטיבה: מיתה זו גאולה היתה בה. ברוך זכרו הרך והענוג כצפריר אביב בין שושני בית הקברות.

ב„קרן הקמיעות" שלו היתה מבקרת מרי המלכה־האם פעמיים בשנה, ובימי מלחמת העולם השניה, כשהחיה הנאצית היתה משתוללת כבר באירופה, היתה מחפשת המלכה תואנה להיכנס לחנותו ולשלב בדבריה משפטים שגילו בהם אהדה והשתתפות בצרת היהודים בעולם באופן נוגע עד הלב. והוא, עובד, דיבר אליה בצטטו פסוקים מתוך תנ"ך ומספרות התלמודית והחסידות.

כשקמה ללכת, אמרתי לה — מספר עובד — היום אני אסיר תודה כפליים להוד מלכותך. בלי חיוך כלשהו, ברצינות גדולה אמרה: ואני לך על חפצי היקר העתיקים שהענקת לנפשי ביד נדיבה. תודה — ויצאה.

ציוני נלבב היה משה עובד וסופר יהודי בכל רמ"ח. כשרון ההומור המבריק השנון והשופע שניחן בו ייחדו כתלמיד וותיק לשלום עליכם, בקי היה במקורותינו העתיקים ומעורה בספרות העברית החדשה ואין צריך לאמר שבקי היה בכל חדרי חדריה של הספרות האידישאית.

אוהב היה את ארץ ישראל מאד וביקר בה בעיצומם של ימי המאורעות בשנת 1936. ליד הכותל המערבי עד היה למאורע מוזר שהיה לגורלי בחייו. נביא כאן את הרשימה המתורגמת בידי אביגדור המאירי כפי שנתפרסמה ב„די צייט" בלונדון, אוגוסט 1938, שבה מסתיים הספר של עובד „חזיונות ואבני חן" ובה מסתיימת גם סקירתנו הקצרה על חייו ואישיותו של נכד השמש הרציונז'אי עושה השופרות:

זה היה בתשעה באב לפני שנתיים. מאז חדשים משתולל הטרור בארץ ישראל ומרכזו בירושלים עיר־הקודש. ערימות הבתים והביתנים המיסתוריים המגובבים זה על גב זה והמדרגות המוליכות־מדיחות אל חשכת אפלה, עד שאין לדעת לא מבוא ולא מוצא, כל אלה הם כמציאת שלל רב בשביל מלחמת הגרילה, וכאילו לא באו לכתחילה אלא בשביל אורבי נפשות.

והרוצחים הערביים מנצלים כל זאת, וכמעט שאין יום בלי קרבנות, וביניהם גם שוטרים יהודים, ערבים ואנגלים כאחד, הממלאים את חובתם המוטלת עליהם. תשעה באב הוא יום של עליה מכל הארץ אל הכותל המערבי מדור־דור. עשרות

אלפים יהודים, וביחוד בני הנוער, היו צועדים בליל ירח, ובמיוחד בימי המאורעות אל כותל הדמעות ומפגינים בפניו, שימי החורבן עברו, שעם ישראל חי ושקם דור חדש היוצר ובונה, חורש וזורע חיים חדשים בארץ אבותיו.

הטרור השפיע על הוועד הלאומי לפנות אל הקהל בכרוז, שימנעו הפעם את רגליהם מלבקר אצל הכותל המערבי ולא ישימו נפשם בכפם, וגם הרבנות הראשית הוציאה איסור על אמירת קינות על ידי הכותל המערבי כמנהג הקדמונים. הציבור נשמע לאזהרות — והכותל עמד שומם באותו יום תשעה באב. איש לא בא לקונן ואיש לא הלך לנחם ולהפגין את הגאולה בשמחת הבנין.

והנה באותו יום לעת ערב יצאה אשה אחת מירושלים החדשה, ודרך שער יפו נכנסה לירושלים העתיקה וירדה יחידה בין הסימטאות עד שהגיעה אל הכותל המערבי, שם פתחה את סידור התפלה (ירושת בעלה מאת אמו, המלב״ה) והתחילה להתפלל בלחש. מיד הקיפוה ילדים ערביים מכל צד וכעבור רגע זרקו בה זבל ואבנים, לבסוף גם נגשו אליה ובעטו בה ברגליהם. למזלה הופיע שוטר ערבי וגרש את הנערים וגער באשה שסיכנה את חייה, והוציא אותה מן העיר העתיקה אל אורה של ירושלים. כששאלו אותה במשטרה, למה עשתה זאת, ענתה:

„אני הנני נוצריה מאנגליה, אך למדתי עברית עד כדי להתפלל בשפה זו. אינני עוסקת בענייני פוליטיקה, אך יודעת אני, שאנגליה נטלה על עצמה לבנות את הבית הלאומי ליהודים בארץ ישראל, הדגל האנגלי, דגלי שלי, מתנוסס כאן בארץ, ולדאבוני הרב אני רואה שדווקא בצל דגל זה אסור ליהודים לבקר אצל הכותל המערבי מה שהיה מותר להם בחסות ממשלתם של בארבארים־למחצה. לפיכך החלטתי, שחובתי היא להיות יום אחד שליחם ולשפוך את לבי במקומם לפני שריד מקדשם, ולהבטיח להם, שיום זה לא עבר בלי תפילה לגאולה. והוסיפה:

רק בהגיעי אל הכותל נתברר לי, שאינני יודעת, איזוהי תפילה, שמתפללים ביום זה. שכחתי לשאול. פתחתי את הסידור ומצאתי את התפילה: „אבינו מלכנו, הפר את עצת אויבינו! אבינו מלכנו, עשה למען תינוקות של בית רבן! אבינו מלכנו, עשה למען הרוגים על קידוש שמך!" אינני יודעת, אם היהודים מתפללים את התפילה הזאת בתשעה באב, אך מצאתיה מתאימה מאד ליום זה.

ליידי זו חיה כעת בלונדון (הכוונה לשנות הארבעים). לצערי, אינני יכול לגלות את שמה, כי למורת רוחה הדבר. אני מאחל לה בשמי ובשם כל קוראי שורות הללו, שתזכה לראות בנחמת ציון וירושלים. אני יודע שזוהי משאלת לבה ונפשה.

זו היתה רעייתו א ה ב י א ל, תלמידת „בצלאל" שנתגיירה, שנפצעה קלות מידי זאטוטי הערבים על ידי שריד מקדשנו ייבנה וייכונן.

הסופר משה עובד (גוד) נפטר בלונדון לפני שנים מעטות. זכרו לברכה ותהי נשמתו הזכה צרורה בצרור אנשי המעלה של בני רציונו׳.

מכתבו האחרון של משה עובד ל„בצלאל", לחוקר מ. נרקיס ז"ל.

Cromwell House, Trumpington
9th August, 1953

My Dear Narkis,

I am greatly obliged for your letter of 31st July.

You have heard from Rikuda of what I am doing, and I have not much to add except that I hope to be in Palestine later in the year, and I shall be able to tell you much more. I hope to come with Sah and my daughter, and naturally I am getting excited about the whole journey. I would like to have talked with you over the things I am sending to the Museum, but that is not possible. When I am in Jerusalem, however, we can discuss the whole thing. I am in touch with the Israeli Consul in London who will advise me as regards the best way of despatching the pieces, customs, etc.

I am getting a little better, but not yet as strong as I would like to be. I feel I still have great work to do. I cannot imagine that our God, who is so merciful, will let me down at such a critical time.

I hope you and your family and Rikuda are all well.

I am sending with this letter a copy of Sah's book which I think you will enjoy.

M. OVED

משה עובד ז"ל בא ללונדון בשנת 1903. הוא נפטר בלונדון בשנת 1959.
המכתב הנ"ל שנשלח למ' נרקיס ז"ל נמסר לנו ממוזיאון „בצלאל". תודתנו מובעת בזה להנהלה.

אימי השואה

אברהם ישעיהו אלטוס

פלישת הנאצים לרציונז׳ ועינויי היהודים

באחד בספטמבר 1939 הושלכו פצצות מאוירונים גרמניים על התיפלה (הכנסיה) שפגעו בה, ועל הרכבת — שלא פגעו. בעיירה כמעט ולא ידעו שפרצה מלחמה. הגויים הנבערים טענו שאלו הפצצות באות מחיילים פולנים העורכים תמרונים ובטעות נפלו ע״י העיר ולא הזיקו.

ביום ששי בבקר עמדנו בתפילה בבית המדרש הגדול החדש. שוב הושלכו פצצות על הרכבת. ובידוע שיום זה היה יום השוק ברציונז׳, קמה מהומה גדולה. הגויים מן העיר ומן הסביבה הפקירו סחורותיהם וברחו על נפשם. באותו יום נפוצה השמועה שהרופא טודרונג, דובר גרמנית, חשוד בריגול לטובת גרמניה. הפולנים אסרו אותו ובשבת שלחוהו לוורשה.

הורגש שהחזית מופנית כלפי וארשה, ושכל הפצצות נופלות מחוץ לעירנו. ביום ששי בבוקר נודע שמלאווה הסמוכה לגבול, כבר נשרפה ויהודיה ברחו לסטרש־גובה. ומשהופצצה גם סטרשגובה החלו בורחים לרציונז׳. בדרך נהרגו מן ההפצצות. בו ביום פקד ראש עירנו טושינסקי לעזוב את העיר ולברוח לאזור שמעבר לוויסלה. אבל לא היו כלי רכב, כי כל כלי הרכב הוחרמו על ידי הצבא הפולני.

הרופאים של רציונז׳ ד״ר בלומן וד״ר ז׳לינסקי ברחו מיד. בית הספר הפולני שבשוק הפך מיד לבית חולים. ביום ב׳ יצאה החברה קדישא לדרכים, אספה גוויות יהודים וקברה אותם בבית הקברות.

כל אנשי רציונז׳ ישבו סגורים ומסוגרים בבתיהם. באותו יום סיפר אחד מן החברה קדישא שחיילים גרמניים מתקרבים לעיר. ואכן רק ביום רביעי נכנס הצבא הגרמני הנאצי לעירנו. בשוק פגשו בחיה פריידה, כלתו של וייס; ישראל טיטלבוים ז״ל, וחתנו של יעקב מאיר ליפינסקי — הם ירו בהם ופצעו אותם. הראשון שנפגע היה אברהם רוזנברג שהיה ראש הקהילה.

בו ביום יצאו שקצים מעולם התחתון והלשינו לפני הפולשים על חנויות יהודיות. מיד פרצו את החנות של הרשל ליפינסקי וחנויות אחרות ואת הסחורות השליכו לחוליגנים לרחוב.

ביום ב׳ עברו גייסות גרמנים בדרכם לוארשה, דרך רחוב וארשה. כך נמשכה הפלישה עד ערב ראש השנה. בראש השנה עוד היה סיפק בידינו להתפלל בבית הכנסת תפילה מסודרת. בעיר לא היה שום שלטון, לא פולני ולא גרמני. בינתיים שלחו הגרמנים אנשי והרמכט, אנשים מצ׳כיה — שקטים, כמשטרה זמנית בעיר. אז נפתחו החנויות והמסחר התחדש בעיר.

בערב יום הכפור בבוקר, באו אנשי ס. ס. והביאו לרב העיר ר׳ דב בריש נויפלד ז״ל ולמזכיר הקהילה — בנימין ינקלוביץ ז״ל (בנו של שבתיל) פקודה, שכל היהודים יגזזו עוד היום את זקניהם. ולא — ייענשו בכל חומר הדין ואף יירו למוות. מראה שחיתות הדמויות וצלם האלקים של יהודי רציונז׳ היה מזעזע. ומזעזע היה מראהו של ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל. אלא שהוא עודד את הרוחות בבואו לפנינו גזוז זקנו הנאה וחבוש כובע עבודה פולני, ובצחוק מעודד פנה אלינו ואמר: אל נפול ברוחנו ואל יישבר לבבנו. הזקנים יצמחו בחזרה אם ירצה השם. אל נתיאש חלילה! וגרש עצבות בעם.

ביום כפורים בבוקר נתקבלה פקודה מס. ס. שכל הגברים היהודים יימצאו בדיוק בשמונה בבוקר על יד בית שלמה כהן. מי שיישאר בבית — יירה. בינתיים נתמנה טודרונג הרופא, שונא ישראל מובהק, לראש העיר מטעם הנאצים — ושם קבעו את העיריה.

בשמונה בבוקר נתכנסו כל היהודים לשוק. אנשי ס. ס. צוו עלינו שנסתדר בשורות ברביעיות לפי סדר א״ב. יצאתי אני ראשון ואבי וסנדר אהרונוביץ׳. כך הסתדרנו בשורות שורות. באותו מעמד יצא מן השורה המורה קרנישין — חתנו של זומר, ולימד זכות על אביו שחלה ואינו יכול לבוא לשוק. כרגע התנפלו עליו הנאצים והכוהו מכות רצח.

הנשים, שחרדו לשלום בעליהן בחשבן שהנה מוליכים את כולם לגרדום, עמדו בפתחי הבתים כשילדיהן בזרועותיהן וילל מרה. מיד ניתנה להם פקודה להכנס ולהסתגר בפנים בתיהן.

כל היהודים שעמדו בשורות הובלו לרחוב מלווה. ההרגשה היתה מדכדכת ומיאשת ביותר. חשבנו שהנה מוליכים אותנו לבית הקברות ושם יירו בנו.

משם הפנו אותנו לחצר בית־הספר הפולני, וסגרו אחרינו את השער. כאן ערכו רישום כל התושבים היהודים. פעולה זו נמשכה עד שעה שתים־עשרה. בה בשעה ניתנה פקודה: להביא את כל המשקאות החריפים לחצר בית הספר ולחזור הביתה ולשוב כעבור שעתיים — איש איש עם מטאטא בידו. (כאלף גברים יהו־דיים היינו).

כשחזרנו אחר הצהרים בעיצומו של היום הקדוש ומטאטאים בידינו, והלב שותת קלון ודם, הועמדנו לפני עגלות־אשפה גדולות ורתמו בהן ביחוד את היהודים הזקנים והתשושים, שימשכו עגלות האשפה ממקום למקום והשאר טאטו והעמיסו עליהן האשפה. ומכיון שהנאצים שכורים היו מן המשקאות החריפים, הלקו באכ־זריות את הזקנים ומהם עמדו וצילמו כדי להנציח את מחזות הזוועה והתופת. בין פרשיות הלקאה וצילום הרקידו והקפיצו אותנו והלקו באלות והתעללו בנו ועינו אותנו עד מאד, לעיני החוליגנים האנטישמים של רציונז׳ שהתענגו על אידנו.

כך נמשכה פרשת ההשפלה עד שש בערב, עד שעת „נעילה" וכשחזרנו לבתינו דוויים ומדוכדכים היינו עד היסוד, בוהים ושוממים ורצוצים, לא היינו מסוגלים עוד לעמוד בתפילת נעילה. נעולה היתה נפשנו ונעולות היו עינינו מדמוע. כך שכבנו על הרצפה בבית. ומשגנחנו קמעה ושבה אלינו רוחנו, רק אז געינו בבכיה. כילדים עזובים בכינו בלי הפוגה.

בראשית ספטמבר הוזמנו שוב רב העיר ומזכיר הקהילה לס.ס. ונמסרה להם פקודה שכל יהודי העיר יצאו לשוק. לוי יצחק השמש הלך והזעיק ודפק בפטיש־העץ שלו בכל דלת, בכל חנות: יהודים, לרחוב! פקודת ס.ס.! כל שלא יצא — יומת ביריה!

בשעה עשר בבוקר כבר היתה כל האוכלוסיה היהודית בשוק. כל מי שאחר הועמד בצד. אחרו אחי יוסף לייב קושצ׳בה ז"ל ורוטמן — חתנו של קנסטר. אלה הוכו על שאיחרו. מיד התחילה פרשת ההתעללות והעינויים. תירגלו עמנו

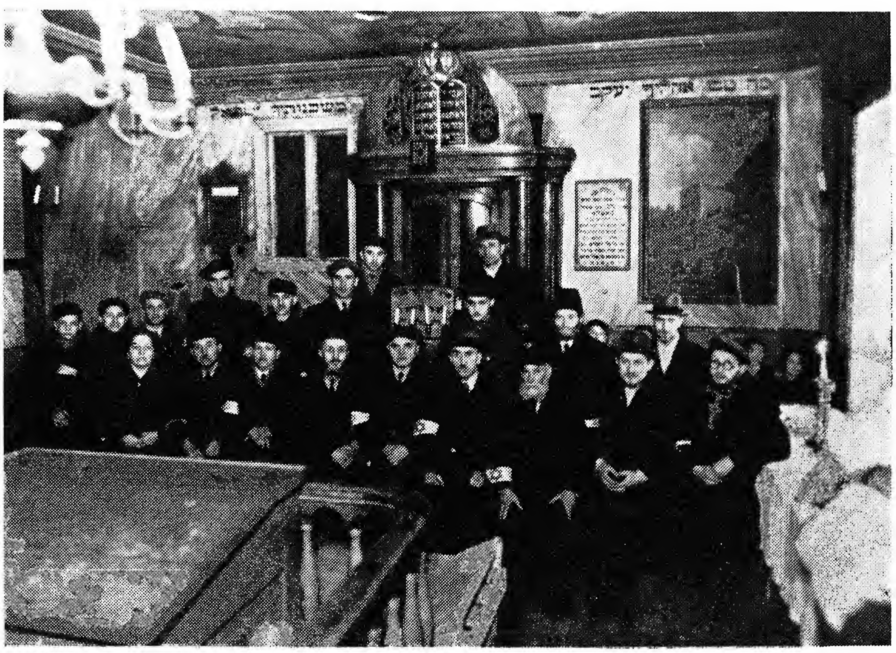
רב העיר רציונז׳, ר׳ יוסף באֶריש נייפלד ואשתו ז"ל בין פליטי העיר בגיטו ורשה („יד ושם")
דער ראציאנזשער רב, ר׳ יוסף בעריש נייפעלד און פרוי ז"ל, צווישן פליטים פון שטאָט
אין ווארשעווער געטא
Rabbi of Racionz, Reb Joseph Berish Newfeld and wife, among refugees of their home-town in the Ghetto of Warsaw

תרגילי התעמלות של עלבון והשפלה וצוו עלינו לשכב על הארץ והם במגפי־רשע דרכו עלינו ורמסו אותנו. כן פקדו על זקני היהודים שירוצו לאורך כל השוק והכו אותם בקתות הרובים. כך נמשכו הזוועות והעינויים עד הצהריים, ונצטווינו כאלף יהודים לחזור לשוק גם אחר הצהריים. באותו יום קרה מקרה שראינו בו אצבע אלוהים:

הקצין של ס. ס. צווה ליהודים לחזור דרך הצד שכנגד שהם עומדים שם. ואפילו אותם היהודים שמתגוררים בצד שלהם, חייבים להקיף את ככר־השוק ולחזור בצד שכנגד. קמה מהומה בקהל, שלף הקצין ס. ס. את אקדחו ואמר לירות בקהל המהומם, אלא שקרה נס והכדור פגע בידו שלו.

כשחזרנו אחר הצהרים שוב לטאטא את השוק ולשתות שוב מכוס הפורענות, כילו בנו אנשי ס.ס. את זעמם. הזוועה הגיעה לשיאה, וכשאני נזכר בה חונקות אותי הדמעות: אנשי ס. ס. הוציאו מן השורות את חתנו של מנדל פלינסקר, את איטשה

נציגי העיירות שסבלו מהגירוש, רציונז' וסביבותיה, בכנס להתייעצות בבית־כנסת בגיטו ורשה; מר יצחק זמלמן ז"ל (חבוש כובע פרוה) מייצג את העירייה רציונז' ("יד ושם")
פארשטייער פון שטעטלעך, ווי ראציאנזש און אומגעגנט, וואָס האבן געליטן פון גירוש, פארזאמלט אין שול אין ווארשעווער געטא; יצחק זעמעלמאן ז"ל — פאָרשטייער פון ראציאנזש.
Representatives of towns, as Racionz and environs, that endured banishment, assembled in Synagogue in The Warsaw Ghetto; Itzchak Zemelman (wearing fur-cap) representing the town Racionz

רחנטל החיט, את אברהם בן הרב, קשרו ידיהם בחבלים וקראו לרב שייפרד מבנו, כדי להוליכם לפלונסק. אחד מהם הוכה במהלומה חובלנית ואכזרית כזו בפניו, עד שסילון של דם פרץ ממנו. נזדעזענו ועינינו חשכו מעלבון ומרחמים.

בא׳ דסוכות בשנת תרצ״ט שוב הוזמן הרב ומזכיר הקהילה על ידי אנשי ס.ס. ולראש העיר האנטישמי, והודיעו שעל כל היהודים לעזוב את רציונז׳ תוך ארבעה ימים, היינו עד ג׳ דחול־המועד, 25 באוקטובר. אז גם הרשו לקחת עמנו רכוש. קמו מהומה ומבוכה באוכלוסיה היהודית, שכן כלי רכב לא היו וכאן המון זקנים וישישים וילדים וחולים. נצטווינו ללכת בכיוון לפולטוסק, הסמוכה לגבול הרוסי. בו במקום נוצר ועד יהודי רציונז׳, אלה הכריזו: שאיש לא יעזוב לבדו את העיר, אלא שהכל יסעו יחד כמו יוצאי מצרים, וכל כלי התחבורה יעמדו לרשות הנצרכים לכך ביותר. כן נערכה מגבית גדולה ובכספים רכשו עגלות וסוסים, כדי להושיב בהם נשים, זקנים וילדים. הגברים ילכו ברגל. וכך נרכשו עגלות וסוסים. ועשירי רציונז׳ קנו כלי רכב לעצמם. אך לעזוב את העיר לבדם — איש לא העז. כן הכריז הועד היהודי, שלפני העזיבה תהיינה החנויות פתוחות לכל נצרך ולכל דכפין והסחורות הפקר ויטול כל יהודי כאוות נפשו. וכן יצטיידו במזונות ככל שיוכלו. הכסף בכלל שפע מכל צד בלי הגבלה.

תוך שלושת ימי חול המועד אלה נסעה משלחת נשים לשרפץ ובה טשרנה זמלמן, ציפה פשדצקי וכלתו של וויזר ועוד לסטרוסטה הגרמני לשרפץ והציעו עשרים וחמשה אלף זהובים כדמי כופר נפש, שיבטל את גזרת הגירוש. הן אספו את כל הסכום, נסעו וביטלו הגזירה.

כעבור חודש ימים הוזמנה משלחת הנשים הנ״ל שנית לשרפץ, ודרשו ממנה שוב עשרים וחמשה אלף זהובים כופר נפש. אלא שכל השוחד והכספים שמצצו הנאצים לא היו אלא דחיה והשהיה בלבד, לקראת ביצוע מזימתם האכזרית, הסו־פית. (המסקנה שלי בשולי פרשה זו, הוסיף מר אלטוס, אילו סרבו יהודי רציונז׳ לתת פעמיים כופר נפש לנאצים סך חמישים אלף זהובים וכבר עם גזרת הגירוש הראשונה היו כולם הולכים לפולטוסק, לגבול הרוסי, ועוברים את הגבול ומתקדמים לתוך רוסיה, היה אחוז גדול מיהודי רציונז׳ נשאר בחיים, כשם שנשארו רבים מהם שהתגוררו בבריסק־ליטובסק ובסלונים).

בתשיעי בנובמבר 1939 כינסו את כל הגברים לבית המדרש והנשים לבית הכנסת ופקדו עליהם להביא את כל התכשיטים שלהם וכל כספם לס.ס. אשה אחת הפשיטו ערומה ואילצו אותה לרקוד לפני אנשי הס.ס. כן התעללו בספרי התורה. וכך החזיקו אותן עד לפנות בוקר. אז הודיעו לנו שעד הבוקר על כל משפחה להכין חבילה אחת בלבד ולעזוב את העיר לאשר ישאו אותנו רגלינו.

באותו יום התאבד הירש וולף נרזמסקי מחמת ייאוש, ואשתו נדרסה למוות בדוחק הנשים ובמהומה בצאתן מבית הכנסת. ועוד בחורה אחת התאבדה אז מחמת מצוקה ויאוש.

בבוקר הוליכו את כולנו בלווי תזמורת צבאית לרכבת, העלו אותנו בצפיפות איומה וכך הוליכו אותנו לווארשה. כשהגענו לפוניחובק, שליד נשלסק, נאלצנו לרדת מן הרכבת, שכן הוברר שהגשר הופצץ, והלכנו ברגל מפוניחובק עד נובודבור. שם לנו, ומשם נתפזרנו למחרת לכל רוח. הרוב פנה לווארשה.

משפחת פסח וגולדה מושקוביץ הגיעו לפני הגירוש לנובודבור ומשסיפרו לתושבים היהודים שיהודי רציונז' גורשו והם בדרך לנובודבור, גייסו היהודים את כל כלי הרכב, עגלות וסוסים ושלחו לאסוף את יהודי רציונז' המגורשים והרצוצים. ובמשך הלילה סודרו בבתי יהודים, והיתר הוכנסו לבית קולנוע מקומי ללינה, ולמחרת, מהם נסעו לווארשה ומהם — נתפזרו למקומות שונים.

משפחת מלניק וקרוביהם, במעמד מתוח, ב„נקודה" בגיטו ורשה („יד ושם")
די פאַמיליע מעלניק און קרובים, אין אַ געשפּאַנטער פּאָזע, אין דעם „פונקט"
אין ווארשעווער געטא
The family Melnik and relatives, in a strained pose, in the Warsaw Ghetto

חיים פוגל

חיי רציונז׳ שנדמו

בשבתי לכתוב פרקים אלה עוברות לנגדי שוב שנות המלחמה והשואה המחרידות, שנחרתו בזכרוני לעד. חיים ניצבים הם לנגד עיני כל בני משפחתי וקרובי היקרים וכל יהודי רציונז׳ שיחד חיינו, קוינו, שאפנו ופעלנו. לבסוף הושמדו בדרך אכזרית ביותר.

העיר עומדת על פרשת־דרכים שבין פלונסק, שרפץ ומלאוה, המובילה לפרוסיה המזרחית. כאן חונכתי, כאן עברו עלי מיטב שנותי. קיבלתי את חינוכי ב„חדר" ובביה"ס. משנהייתי בר־מצוה למדתי מלאכה.

לעולם לא אשכח את דברי תורתם של קרובי ומורי: „זכור את אשר עשה לך עמלק", אל תשכח את העמלקי מתקופתנו — הנאצים, ימח שמם. עוד לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, התחילו יהודי רציונז׳ להרגיש ברוח הנאצית שנשבה מגרמניה ההיטלריסטית. הפולנים הושפעו הרבה מתורתו של היטלר, והתכוננו לקראת הבאות. זמן רב לפני המלחמה כבר לטשו עיניהם על הרכוש והנפש של יהודי רציונז׳.

הרעה באה מבמת הסיים הפולני. שר־הפנים, סקלדקובסקי, הכריז על חרם כלכלי מצד הפולנים על חנויות יהודיות ועל בעלי־מקצוע יהודיים שלא תנתן להם כל עבודה. משלחות O.Z.N. מעיירות הסמוכות העמידו „פיקטים" על־יד כל חנות של יהודי עם כל מיני כרוזים והשמצות כגון: „חזיר — זה שקונה אצל יהודי", פירסמו כל מיני תמונות, כיצד יהודי יושב בנחת ואוכל דגים ובשר ושותה דם של פולני עני. המשטרה לא התערבה בכל המעשים הפרובוקטיביים האלה. זכורני ביום שוק שהתקיים תמיד בימי שלישי־שישי. כשקמתי בבוקר, אמרו לי שהחוליגנים והאספסוף עומדים על־יד כל חנות ולא נותנים לפולנים להכנס. אז נודע לנו שכל אחד מהם מקבל זהובים בשכר עמידה כזאת.

תגובת אחינו בני ישראל היתה מידית. הם אירגנו את הסבלים, נתנו להם לשתות לשכרה וסכום של 10 זהובים. קמה מהומה ביניהם ופתחו במהלומות הדדיות. המרכז היה הכומר הצעיר, זלינסקי, ואחרים.

הדבר הזה לא נמשך זמן רב מחוסר ברירה, כי החנויות הפולניות שנפתחו היו מועטות, ולמרות זאת היו מוכרחים לקנות אצל הסיטונאי פנחס גרינשפן ז"ל. בלילה היו מתגנבים לחנותו של גרינשפן וקונים אצלו הכל ולמחרת היום היו מצהירים שאין זו סחורה יהודית. החרם על בעלי מקצוע לא היה כלל אפשרי לבצוע,

כי לא היה קיים תחליף. אעפ״י שניסו להכריח כמה חייטים, תופרי נעלים וכובענים ללמד איזה בחור פולני, אך ללא הצלחה. הגרוע ביותר היה בבית־הספר. זכורני שלמדתי בבי״ס ערב פולני מקצועי. נטפלו אל חברי מנדיל רוזנברג ז״ל, שהיה ידוע כאדוק, ומרחו את שפתיו בשמן חזיר. מיד קמנו מספסלנו והכינו מכות רצח לשקץ הנ״ל. גם ההליכה הביתה לא היתה נעימה ביותר. השקצים התנפלו עלינו בצעקות גנאי: „יהודי לפלשתינה! עוד מעט יבוא היטלר ויהרוג אתכם״. אז נשלחה משלחת מטעם פרנסי הקהילה למנהל בית־הספר באזהרה, ומנהל בית־הספר הושפע מדברי המשלחת והרדיפות נפסקו.

ביום שישי, 1.9.39, פרצה המלחמה בין פולין וגרמניה. אוירונים כבדים טסים ומרעישים בשמים. חיילים מתגייסים להגן על המולדת הפולנית. יהודים מתווכחים בידיעות הפוליטיות „הגבוהות״: „מה טיבה של פולין? מי פוחד מהצבא הגרמני? הרי הם רקובים. המרשל הפולני שמיגלי והשר שלו בק ראו זאת בעצמם בביקורם בגרמניה. אף כפתור לא ניתן להם!״ עניני בטחון לא הדאיגו את צירי הסיים. התחילו נוהרים לבירה פליטים יהודיים. בית־הכנסת ובית־המדרש נעשו מקלט ליהודי מלאוה הסמוכה. דירות נתמלאו פליטים יהודיים מהסביבה. הבהלה נעשתה יותר ויותר גדולה. מספר פצצות נפלו ברחוב פלוצק ועל גשר הברזל. אף הכנסיה פוצצה, כל עגלת פליטים הוסיפה לבהלה הכללית.

אנשים החלו מתקינים לעצמם מסכות גז שהורכבו מצמר גפן ופחם. הודבקו פסי נייר על חלונות הבתים, נחפרו שוחות כמקלטים. עם כל זאת לא שכחו יהודי רציונז׳ חלילה וחס את השבת. ריח הדגים החריף נישא מכל בית. במהרה התארגן ועד עזרה לפליטים היהודיים. האמהות הכינו חמין לפליטים, תנורי האפיה של חנה למפקוביץ ז״ל, אפרים גולדברג ז״ל, לוי ורשבסקי ז״ל, זלדה צודק ז״ל ועוד, אינם נותנים ליהודים לרעוב בשבת. ר׳ לוי יצחק, שמש הקהילה, יהודי צנום וחלוש, עובר במהירות ומכה בפטיש העץ על כל דלת יהודית וקורא: „צייט ליכט בענטשן!״ (זמן הדלקת נרות). אמי יענטע, ע״ה, וסבתי שרה יטה פרוסט ז״ל חבשו מטפחות ראש של שבת וברכו על הנרות וביקשו מבורא העולם רחמים עליהם ועל כל ישראל. שבת הקודש עברה בהתרגשות ובהלה, כי התחבאנו מפני הפצצות במחלבתו של סטרגובסקי ז״ל. כשאוירונים עברו מעל ראשינו נשמעו קריאות: „שמע ישראל!״ יום ראשון, שני ושלישי — ימי מתח, מצב בלתי ידוע. מדברים על דא והא, הולכים להאזין לרדיו אצל דוד ליפא מרגוליס ז״ל, כדי לשמוע מה נכבש כבר ע״י הגרמנים. פתאום מופיע קצין פולני והודיע שעל הנוער לעזוב את רציונז׳ לעבר הויסלה. אבי החורג, פנחס פרוסט ז״ל, התיצב לעתודה הצבאית של חיל הרפואה, אך לא הגיע אליה, כי נפצע בדרך והובא לבית־חולים שדה. דובר על התייצבות של צרפת ואנגליה למלחמה נגד גרמניה. המצב־רוח נעשה אופטימי:

יענטה פראָסט ז״ל, נורתה במחנה השמדה פוניכובעק בשנת 1941, תשעה באב.
אמו של חיים פוגל

יענטע פראָסט ז״ל, דערשאסן אין אויסראָטונג־לאגער פאָניכאוועק, אין יאר 1941,
תשעה באב. חיים פאָגעל׳ס מוטער

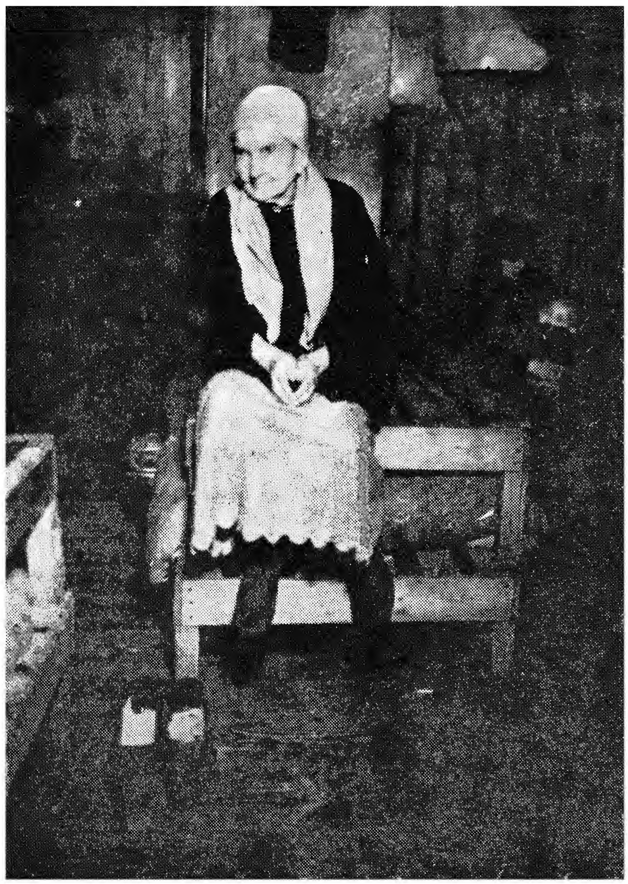
Yente Frost, shot in the extermination camp Ponichovek, in 1941,
in the day of "Tisha-Beav". Mother of Chaim Fogel

המלחמה לא תימשך זמן רב והאויב ינוצח. מגייסים מספר עגלות וסוסים לאיסוף ההרוגים מזמן ההפצצות ולבריחה. נודע לנו שמשפחה יהודית נהרגה. משנתברר כי זו משפחת ברמן ממלאווה, אחיו של יחיאל מאיר ברמן ז״ל מרציונז׳, יצאו בעגלה רב משה קוסוביצקי ז״ל ומר מוטל יוליאַרד ז״ל, שניהם מחברא קדישא, ומצאו את הגופות שנהרגו ביריות מרצחים או בהפצצות המטוסים. הבאנו אותם העירה וקימנו הגופות שנהרגו ביריות מרצחים או בהפצצות המטוסים. הבאנו אותם לקבר ישראל. בשעות בין הערבים הופיעו ארבעה חיילים גרמניים, מקלעים בידיהם, ונתנו מספר יריות לסמן כיבוש העיר. אחד החיילים הללו דיבר פולנית והודיע שעל כל החנויות ללא יוצא מן הכלל להיות פתוחות עד שעה 5 אחה״צ ועל עוצר ואיסור התקהלות. מובן מאליו שהכל קויים לפי פקודתו. מצב הרוח היה מדוכא עד מאוד. החיים הקהילתיים נאסרו. הספריה וסניפי מפלגות נסגרו. (דרך אגב, ברציונז׳ קיימות היו מפלגות ציוניות רבות, כגון: פועלי ציון, ציונים כלליים, השומר הצעיר, השומר הלאומי (אחרי התפלגות), עת לבנות, על המשמר, רביזיוניסטים, בית״ר, מזרחי, השומר הדתי, אגודת ישראל, בית־יעקב. כמו־כן היו קיימים מועדון ספורט הפועל, בית תרבות, שאחד ממוריו היה המורה לתנ״ך ר׳ ישעיהו קמנין ז״ל, ושתי תזמורות, בקיצור — יהודי רציונז׳ היו פעילים).

חיל הכיבוש סגר ונעל הכל. התקהלו יהודים בסתר לעבודת בורא עולם. קוימו מנינים — כל אחד בסביבתו. פליטי מלאוה חזרו לבתיהם שנשדדו ע״י בריונים פולניים או ע״י הצבא הגרמני. הצבא הגרמני צעד לקראת כיבוש וורשה. יריות והתפוצצויות נשמעו ועירערו את השקט וכל אחד הכין מזון לפי יכולתו לקראת הימים הנוראים. למרות האיסור החמור התקהלנו לתפילה בדירות פרטיות. „שמע קולנו" לא נשמע בצעקה. עליות לתורה לא נמכרו עוד ובעל המוסף ר׳ יוסף ליב נז׳מסקי ז״ל, בעל הזקן המוכסף, לבוש הקיטל לא הנעים הפעם קולו בלוית בנו אברהם ז״ל. משהגיע ל„נרגש ונפחד" רעדו באמת אברי המתפללים מפחד. ב„באתי להתחנן לפניך על עמך ישראל" הורגש שמתקרב חורבן כלל ישראל. בדממה נשמעו ה„תקיעות". כל אחד קרא בלבו „עזרי מעם אדוני עשה שמים וארץ", ורבי יוסף לייב ז״ל סיים ב„עושה שלום במרומיו הוא יעשה שלום עלינו ועל כל ישראל ואמרו אמן".

עשרת ימי תשובה

בעשרת ימי תשובה גברו הפחדים מפני המצב. לאלה שתמול־שלשום היה בעל־הבית הגוי שכן, חבר, נעשה היום לאויב בנפש. הגויים זממו כיצד לשדוד חנויות יהודיות וחלמו לקבל את בעלותן. הוצאה דיבה על ר׳ מוטל יוליאַרד ז״ל, שהאזין לרדיו והפיץ שמועה שסוף־סוף על הגרמנים לבוא. מפחד גזר ר׳ מוטל את זקנו, כדי שלא יכירוהו. הגרמנים־הפולנים החלו לרדוף אחריו ולאתרו. בביתו ובעירנו נעשה יום־כפור בלא עתו.

שרה יטה פרוסט ז"ל, סבתו של חיים פוגל („יד ושם")
שרה יעטא פראָסט ז"ל, באָבע פון חיים פאגעל
Sarah Yetta Frost, Grand-ma of Haim Fogel

יהודי רציונז׳ מתכוננים כיצד לסדר מנינים ובאלה מקומות להתפלל „כל נדרי״. אבל הרוצח הגרמני זמם דבר אחר. לפתע עברו מספר מכוניות עם ה„גסטפו״. נשמעה יריה וכבר שמענו על שני פצועים, — חנה פריידה וויס ז״ל ור׳ ישראל טיטלבאום ז״ל. מפתחות בית־הכנסת ובית־המדרש נלקחו והשמש ר׳ לוי יצחק ז״ל מבשר שוב בפטישו שעל כל יהודי מגיל 14 ומעלה חייב להתיצב, מגולח זקן, ולהופיע מחר, ביום־כפור, בשעה 8 בבוקר. ניתנה הוראה למזכיר הקהילה, לבנימין ינקלביץ ז״ל, להכין רשימה של כל היהודים ושבעה אנשי ערובה. אם מישהו לא יופיע — ייתלה.

נבחרו: הרב יוסף־בריש נייפלד ז״ל, ר׳ יששכר פודלביץ ז״ל, הדיין ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל, מר נפתלי וינשטוק ז״ל, מר יצחק דומב ז״ל, ר׳ אברהם רוזנברג ז״ל, המזכיר בנימין ינקלביץ ז״ל.

רובם גילחו זקנם ומראיתם הבהילה. היו גם כאלו שהאמינו ביושרו של הגרמני ועטפו את פניהם בממחטות. דממה ופחד שלטו בעיר. ל„כל־נדרי״ כבר לא הלכנו. הילדים הקטנים אינם מבינים משמעות הדבר. מה קרה? ביום־כפור לא להתפלל „כל־נדרי״? ליל „כל־נדרי״ תרצ״ט היה ארוך ועצוב ביותר. מה זומם הקלגס לעשות אתנו ביום הכיפורים? בפחד ורעדה נאספנו בשעה 8 בבוקר בשוק העירוני ונאלצנו להסתדר בחמישיות־חמישיות. הגיעו כמה מכוניות „גסטפו״ ובי־דיהם נשק חם, והחלו מכים מכות רצח. נבדקנו, אם כולנו מסופרים ומגולחים, ואוי לזה שלא התגלח. והגרמנים החלו בעבודתם — גזזו ושרפו. בעמידה מיגעת של שעות במכות רצח, מלוות קריאות גנאי, כגון: „יהודי חזיר! רודפי מלחמה!״ הגיעה השעה 2 אחרי הצהרים. ההויפטמן הגרמני פקד לעזוב את השוק, ועל הצעירים פקד לחזור בשעה 4 אחה״צ, כל אחד עם מטאטא בידו. הוא ירה להמוננו, אלא שהכדור פגע בידו. ראינו נס בדבר. לאחר מכן התיצבנו בשוק עם מטאטאים. נחלקנו לקבוצות. קבוצה הלכה לנקות את סביבת הכנסיה מלכלוך. ואחרי העבודה המשפילה הזאת ביום־הכיפורים, בין הערבים, נתאספנו שוב בחצר בית־הספר הפולני למפקד. חולקנו לשתי קבוצות גדולות. כל שנקרא בשמו היה עובר בין שני טורים גרמנים שהמטירו עליו מטר של מכות רצח. אחרי זה ניתנה פקודה ללכת הביתה ולהביא את כל היינות או טבק הנמצאים בבתים. ואם לא, יערכו בדיקה, ובמקום שיימצא יין, — בעל־הבית ייהרג. הובאו יינות וכל מיני משקאות. החזן גרנט ז״ל „כובד״ לשתות, ובמנה גדושה של מכות הוכרח לשיר. המפקד הגרמני הקריא לנו את הגזירות הבאות, בנות 6 הסעיפים:

מהיום והלאה אסור ליהודים ללכת על המדרכות, כי אם באמצע הרחוב; יהודי הרואה גרמני חייב להסיר את כובעו; כל יהודי מצווה לתפור בד בגודל 5 ס״מ

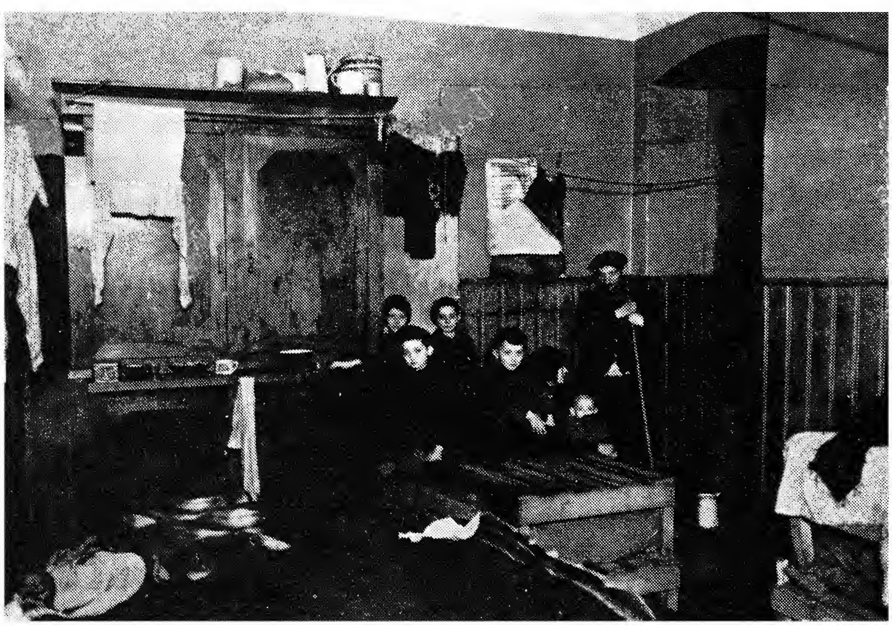
בארכו ו־3 ס"מ ברחבו מצבע צהוב ולחברו לצד ימין של בגדו ולכתוב עליו המלה Jude; על כל יהודי למסור דו"ח מפורט ומדוייק על רכושו, הן בכספו, הן בתכשיטיו; אסור ליהודים להשתמש בחשמל; על היהודים להתיצב בכל יום בשעה 7 בבוקר לעבודות שונות.

אם עבר גרמני ויהודי לא הרגיש בו ולא הסיר את כובעו, ספג היהודי מכות: ואם הסיר הכובע לפניו, גם כן הכהו בטענו: „כלום חבר אני לך?" הבד חולק לנו במחיר של 10 גרשים החתיכה. היתה ביקורת מצד ה„פולקסדויטשים", אם כל אחד מגיל 14 שנה היה עונד הסימן הנ"ל. היהודים עבדו במלוא המרץ והשתדלו למסור דו"ח מפורט ומדויק מכל ענפי מסחרם: בחנויות המנופקטורה מדדו מדידה מדוייקת מכל חתיכות הבד; במכולת שקלו היטב כל גרעין של מזון: בגלנטריה ספרו ספירה נאמנה של כל כפתור וכפתור — מהפחד שמא יבוא מבקר גרמני וימצא דו"ח לא נכון. בסופו של דבר שדדו הכל בלי ביקורת. החושך חדר בכל בית

יעקב נובובייסקי וילדיו, וכן אחיו הקטנים של חיים פוגל, מרדכי ויצחק פרוסט, ב„נקודה", רח' מורנובסקי 17, בגיטו ורשה („יד ושם").

יעקב נאוואוויעסקי און קינדער, אויך די קליינע ברידערלעך פון חיים פאגעל, מרדכי און יצחק פראָסט, אין דעם „פונקט", מורנאווסקער גאס, נומ. 17, אין ווארשעווער געטאָ

Jacob Novovieski and children, together with the little brothers of Haim Fogel, Mordecai and Itzchak Frost, in the Ghetto of Warsaw

יהודי, כי לא היה באפשרותו של איש להשיג נפט או נר. ועם שנקבע מספר עובדים קצוב שחייבים להתייצב בכל יום (לפי הסכמת הגסטפו, 80 עובדים), בכל זאת הוציאו הגרמנים אנשים לעבודה — לתלוש הסלק בכפרים הסמוכים, לחטוב עצים לתנורים, לנקות חדרים ובתי־שמוש, להביא מים וכיו״ב. העיקר, שלא לתת לנו מנוחה. יום יום עברו הפולקדויטשים מהסביבה בבתים יהודיים והוציאו בעצמם חפצים, רהיטים וכל מיני דברי ערך. חנות הברזל הראשונה נלקחה ממשפחת וינשטוק ע״י גרמני מהסביבה שחייב היה לבעליה סכום גדול של כסף, והמטיר לנפתלי וינשטוק סטירות לחי. מספר חנויות נוספות הוחרמו וסחורותיהן נשדדו ע״י הגרמנים והפולנים, תושבי עירנו. היינו בעיניהם כחיות הפקר שאפשר לעשות בהם כאוות נפשם. לא רק שלא היה צפוי שום עונש בשל מעשה מגונה או אכזרי שעשו ליהודים. להפך, מי שיכול היה להוכיח שעשה משהו רע ליהודים, קיבל פרס מידם. עינויי הגוף והנפש של יהודי רציונז׳ אין לתאר. פחד היה לעבור את הרחוב לקנות לחם או מצרכים אחרים. מי שעבר את הרחוב בבגד או במגפיים טובים, הורדו ממנו במכות. צרות אלו עברו על יהודי רציונז׳ עד חול המועד סוכות.

אז נתקבלה גזירה חדשה, שעלינו לעזוב את העיר במשך 4 ימים לכוון פולטוסק ולעבור לשטח הכיבוש הרוסי. ההתרוצצות התחילה אחרי קנית סוסים ועגלות. מוכנים גם לקחת את אלה שלא היה באפשרותם של אנשים לקנות עגלה וסוס. בינתיים התבשרנו מעירת המחוז שרפץ שיש תקוה לסידור „כופר נפש״. נבחרה משלחת שהיתה מורכבת מציפה פשעדצקי ז״ל וגוסטא ויור ז״ל, שהיתה פליטה מגרמניה כבר בשנת 1933. הושכרה עגלה ונסעו לשרפץ והביאו בשורה להשאר בבתינו. השמועות שהגיעו לאזנינו והתנאים בעיר שנעשו מיום ליום יותר גרועים החישו את הרצון לברוח, לחפש מקום מקלט, אבל לאן? הנוער התחיל להתארגן בקבוצות קטנות ולכוון עיניו למלקין ולביאליסטוק, לשטח הכיבוש הרוסי „הגואל״. אבל זה לא היה כל כך קל, כי צריכים היינו להגיע לגבול ולחצותו. דבר זה היה יכול לעלות בחייו של אדם. אמנם שמענו על גירוש, אבל לא תיארנו לעצמנו דבר כזה. איש לא האמין באפשרות כזו, וכי איך אפשר לגרש בחורף מבתיהם אנשים, ילדים ותינוקות, זקנים, נשים וחולים? מה יגידו אומות העולם? האם כל העולם ישתוק? במחשבות אלו התהלכו יהודי רציונז׳ ושכבו לישון בכל לילה בתקוה שהמחר יהיה טוב יותר. ביום 8.11.39 קיבלנו שוב הודעה שעלינו לשלם כופר נפש נוסף בסך של 15,000 מרק, ואם לא — נגורש. נעשה נסיון לאסוף את הכסף הדרוש, אבל הכופר לא עזר. הפקודה ניתנה מלמעלה — גירוש!

וביום 9.11.39, בשעה 1 אחה״צ, הודיע ר׳ לוי יצחק השמש ז״ל בפטישו ובקול מחריד את ההודעה האחרונה, שעל כולנו ללא יוצא מהכלל, חוץ מילדים, להתאסף

בחצר בית־הכנסת. התאספנו — נשים לבית־הכנסת וגברים לבית־המדרש. הוצבו לפנינו סלים גדולים וכל אחד חייב היה למסור כל כסף ותכשיט שהיו ברשותו. ערכו חיפוש קפדני מלווה מכות. תוך כדי הסרת טבעות חופה וקידושין. אחרי החיפוש נצטווינו להסתדר בשורות בחצר בית הכנסת ובית־המדרש ולשיר שירים. החזן של בית־המדרש ליפה ז״ל, השוחט, גיסו של יששכר פודלביץ ז״ל ניצח על המקהלה. נסתבר לנו שהמצב אצל הנשים היה טרגי יותר. מספר נשים שאחרו לבוא הופשטו ערומות כביום הוולדן לנגד עיני הגרמנים השפלים ועיני הנשים הנדהמות שטרם הבינו את המתרחש סביבן. ובכן נצטוו לשיר. נשמע קול מוכר לנו היטב במלים „אלי, אלי, למה עזבתנו?״ אחרי השירה וההתעללות הנבזית ערכו חיפוש קפדני וציוו לעזוב במהירות את בית־הכנסת ולחזור לבתים. באותה שעה נפל הקרבן הראשון — טובה רצמסקי ז״ל. היו גם מקרי אונס והתאבדות. הגברים נתאספו שוב לתוך בית־המדרש והתיישבו בוכים ואבלים.

הוכרחנו לשיר שירים. ותוך חיפוש בכלי הקודש מצא גרמני מספר זוגות תפילין וטליתות. ספרי־תורה הוצאו מארון הקודש ונפרשו על רצפת בית־המדרש. ברצועות התפילין נקשרו רגלי כמה יהודים והם נצטוו לרקוד על גווילי ספרי־התורה. ספרי התורה חוללו ונקרעו. ירו בתוך ארון הקודש ושאלו, היכן אלוהי היהודים ולמה אינו בא לעזרתנו. לילה זה היה האחרון וסוף קיומה של קהילת היהודים ברציונז׳.

הגירוש

אור ליום ו׳, 10.11.39, בשעה 6 בבוקר, קיבלנו פקודה לעזוב את בית־המדרש. בדרך הביתה שמענו צריחות הגרמנים והפולקסדויטשים, שהעירו את הנשים והטף בצעקות איומות, בקריאה: „על כל היהודים לצאת מיד לשוק ולהתרכז שם״. כולם בלי יוצא מן הכלל, מלובשים או לא מלובשים. כששאלנו, לאן יוליכו אותנו ?, ענו: „לארץ האהובה עליכם — לארץ־ישראל אתם נוסעים. הרכבת מחכה לכם. הזדרזו פן תאחרו את ההזדמנות״.

עד היום מחלחלות בקרבי הבכיות והיללות של התינוקות והילדים שההורים העירו אותם בכח להשתתף במצעד הזה. עוד מרעישות אזני אנחות החולים והזקנים. בכל הרחובות היו זורמים יהודים לכיוון השוק. רבים בכותנות הלילה, כי לא הספיקו להתלבש. קרועים ובלויים יצאנו מבתינו למקום השוק. הסתדרנו לפי משפחות ופנינו לכיוון הרכבת. בראש הטור עמדו אנשי התזמורת של מכבי־אש הפולניים, שהיו כבר מוכנים עם כלי הנגינה בידיהם. לצלילי התזמורת התחיל המצעד בדרך

לתחנת הרכבת. נשים, זקנים, נערים וטף, בעירום ובחוסר כל, מדוכאים, שבורים, קרועים ובלויים, בלי פרוטה בכיס ובעיניים מושפלות לפני הגויים שכנינו, שליוו אותנו כל הדרך וצחוק בפיהם על שהפקרנו את בתינו וכל רכושנו. רבים הפקידו בידי הגויים את רכושם, עד יעבור זעם. ובשעה זו של יציאתנו מרציונז׳ היתה השמחה בין הגויים כפולה: ראשית — מגרשים את היהודים מבתיהם; שנית — על הפקדונות של היהודים שהופקדו בידם ושבודאי לא יוחזרו לעולם. התקרבנו לתחנת הרכבת. התזמורת נעצרה על־יד הכניסה לאולם ההמתנה, ולא הפסיקה לנגן עד שאחרון היהודים נכנס לקרון. היו אלה קרונות משא. הדלתות נסגרו והרכבת זזה. בקרונות היתה צפיפות איומה. אנשים וילדים נאלצו לעשות את צרכיהם בקרון.

אינני מסוגל לתאר את הכל אשר סבלנו. בתוך הגיהנום הזה עברנו את העיר פלונסק והגענו עד פוניחובק, 7 ק״מ לפני נווידבור. השעה היתה כבר 3 אחה״צ. עייפים ויגעים יצאנו מתוך הקרונות. שוב סידרו אותנו בחמישיות והלכנו ברגל. בדרך נפגשנו עם אחים לצרה, יהודים משרפץ, ז׳ורומין וביעז׳ון. תחת מטר של מכות צעדנו, ומי שלא היה מסוגל ללכת, נורה למות. עברנו גשר ארעי דרך נהר הנאַרב. עברנו את הגשר והגענו לנווידבור בזמן הדלקת הנרות. המשמר הגרמני עזב אותנו לחסדי הלילה. התפזרנו ברחבי העיר לחפש בתי יהודים, כי כולם היו עוד בבתיהם. היהודים קבלו אותנו כאחים לצרה ועשו למַענֵנו למעלה מיכולתם. מסרו את מיטותיהם ומצעיהם לילדינו, שפתו מים לתה במשך הלילה וחילקו בינינו מזון. אך רבים נותרו ללא קורת גג, איש לא עצם עין בלילה זה. וכי מה לעשות בלי קורת גג, ללאֹ לבוש וללא פרוטה בכיס? תינוקות חולים וזקנים — מה יהיה בסופם? הגרמנים אמרו בפירוש בזמן הגירוש בתחנת הרכבת ברציונז׳, כי מי שיחזור, ייהרג. בשעה 8 בבוקר, 12.11.39, נתקבלה פקודה שכל היהודים שבאו אתמול צריכים להתיצב בתחנת הרכבת, ומי שיימצא בעיר, ייהרג. גם אדם שבביתו יימצא איש מן הבאים, ייהרג. התאספנו שוב בתחנת הרכבת, העמיסו אותנו בקרונות משא שהובילו אותנו לכיוון וורשה. אחרי ליל יגע ויום נדודים, שבורים ומיואשים, הגענו בשעות הצהרים לוורשה. שוב נתקבלה הפקודה שאנו חפשים ללכת להיכן שאנו רוצים. הגיעו שמועות שברחוב רינקאווה, מספר 3, בבית־הכנסת, פועל הג׳וינט לעזרת הפליטים. הגענו לשם וכבר פגשנו רבים מיוצאי עירנו. כל אחד מאתנו קיבל פת לחם וכוס קפה. היו מספר משפחות שעזבו את המקום, מי למקום פרטי, מי למשפחתו המתגוררת בוורשה. היתר אושפזו בבתי־מדרש, בתי־כנסת ושטיבלעך, שנקראו אחר כך „פונקטן״ (נקודות). הגיע אלי שמועה שברח׳ מורנובסקא 17, נמצא שטיבל של 3 חדרים. מיד הלכתי עם הירשל קלופמן לשם ומצאנו את המקום נעול. פרצנו וכבשנו את המקום שאושפזו בו כשלושים איש ואישה. היו בו משפחתי, פנחס פרוסט ז״ל, אמי וחמשת ילדיהם; משפחת

בועז קלופמן, אשתו שיינה שרה עם ששת ילדיהם; משפחת שעיר, אברהם, אשתו חוה עם שני ילדיהם; משפחת נובוביעסקי, יעקב אשתו וילדיו; משפחות גרזבינרז מביעז׳ון. כל המשפחות הנ״ל אושפזו בשני החדרים הקדמיים, כי בחדר השלישי נמנענו להתאכסן מפני כבודם של ספרי־התורה. פרקנו את הספסלים ואת השולחנות ועשינו מהם מיטות. החיים התחילו לזרום ואיש איש התחיל לדאוג לפרנסה. היו כאלה שחזרו תיכף לפלונסק, או לעיירות אחרות. הוקם ועד יוצאי רציונז׳ של חמישה חברים: הרשל ליפינסקי, אריה טומאן, לייזר ברקוביץ, משה ריביער, מוטל יוליארד. תפקידם היה לעשות רשימה של יוצאי רציונז׳ ולהגישה לג׳וינט על מנת לקבל הקצבה של חצי לחם ומנה סוכר, ריבה, או בגדים, ותלושים למרק חם. כל „נקודה״ של מגורים התחלקה למחוז שבו הוקמו מטבחים ציבוריים ומשם קיבלנו את המרק. ומי לא היה אז זקוק לכל הדברים הנ״ל? כל אנשי רציונז׳ היו באותו מעמד עגום ונואש. הרעב והמצב הסניטארי הגרוע הלך וגדל בין בני עירנו, כי לא הספיק המזון. החילונו לחפש מכירים ולבקש עזרה, נדבות והלוואות, בתנאים שתמורת כל זלוטי יחזירו אחרי המלחמה דולר. אי־אפשר היה להכיר אנשים רבים שצורתם השתנתה באופן איום. מי אינו זוכר את מנדל ווייס ז״ל, יהודי שתמיד תרם ביד רחבה וסבר פנים יפות לכל מי שהושיט יד לעזרה ולכל מיני מוסדות וקרנות ציוניות. היה קרבן ראשון בבית הכנסת של רינקאווה 3. סבתי שרה יטה פרוסט ז״ל, אשה צנועה, נדבנית, חלתה מצרות ונפטרה ב„פונקט״ מרנובסקא 17. יש לציין מקרה יוצא מן הכלל, שבאותו יום קיבלה מילדיה בארצות־הברית סך של 20 דולאר ואפשר היה לנו לקבל מקום קבורה בבית קברות ברחוב גנשה. ביקרתי תמיד את דודי בריש מאיר רוזנשטיין ז״ל, שהספיק עוד לנהל בית־מלאכה לתפרות לפרנס ולעזור למשפחתו. הוא נפל קרבן ראשון במשפחתו ואחריו בנו חיים וואלף ז״ל, בועז קלופמן ז״ל נחנק למות עם פת לחם יבש שנתקע בגרונו. נובוביעסקי יעקב ז״ל נפל קרבן ראשון בזמן הכנסת לחם לילדיו המרובים מחוץ לגיטו: נורה בראשו ע״י גרמני ברח׳ פשעביעג על־יד הגדר. מיום ליום התמעטו הרציונז׳אים וגוועו, מי ברעב ומי במגיפת הטיפוס שהתפשטה ברובע היהודי ובכלל בנקודות המגורים והפילה חללים רבים, שנקברו בקברים של מאה גויות, בקבר עמוק אחד. מיום ליום שמענו על קרבן חדש. צעירים וזקנים, גיבורים וחלשים — הכל שווים. קשה היה להכיר את האנשים, כי נפוחי־רעב היו. הבגדים קרועים, הטובים נמכרו כדי לקנות מזון, שעדיין אפשר היה להשיגו ברחוב. בין האומללים האלה נמצא רב העיר, ר׳ יוסף בריש נויפלד ז״ל, שביקרתיו פעם בשליחות להביא לו מזון מטעם ועד יוצאי רציונז׳ (הרב הזה היה למדן בתלמוד ובמפרשיו. היה ראשון מחשובי חסידי גור. יהודי שקט, צנוע, מלובש יפה וזקנו למופת. היה מקובל על היהודים וגם על הפולנים). מצאתי את הרב כשפניו עטופות בממחטה להסתיר

את זקנו, יושב על כסא נמוך ישיבת אבל על זקנו שנחתך על־ידי פושעים גרמנים, למרות שהרב קיבל רשות מהגסטפו לשאתו. הרב הודה על המזון לוועד שלנו ומסר את ברכתו לכל יוצאי עירנו.

הצעירים פחדו להסתובב ברחוב מפחד תפיסתם לעבודות משפילות. על עבודות אלו נמנה נקוי בתי־שמוש מלוכלכים להחריד. למרות הלכלוך והזוהמה, קיבלנו באומץ לב את הגורל המר ובתקוה ליום מחר טוב יותר. בחזרנו מן העבודה היה באפשרותנו להשיג מזון מוזל יותר מן המזון שהושג בשכונות היהודיות. זמן זה נמשך עד ההכרזה על הקמת גיטו וורשה ביום הכיפורים שנת 1940 (הת״ש).

בגיטו וורשה

ביום כיפור שנת הת״ש (1940), לאחר תפילת נעילה נשמע קול הכרזה על־ידי רמקולים ומודעות שזעזעו אותנו, על דבר הקמת גיטו יהודי תוך שבעה ימים: על כל יהודי הנמצא מחוץ לשמונים הרחובות הנקובים במודעה לעזוב את ביתו ולעבור לגיטו. יהודים עם עגלות נושאות מטלטלין, שנארזו בחיפזון, נראו ברחובות העיר. נתקלו בגרמנים ובפולנים שערכו חיפוש, ותוך כדי כך נגזל רכוש יהודי שכלל כלי מיטה, בגדים ודברי ערך אחרים. הצפיפות בגיטו הלכה וגדלה עד כדי מספר משפחות בדירה. הרעב והמצב הסניטרי נעשו ללא נשוא. מחלת הטיפוס השתוללה וכל בית, שנמצא בו איש נגוע, נסגר, ונתלה שלט על־ידי הגרמנים „סכנה — טיפוס״. וכל דיירי בית הנ״ל היו צריכים לקבל פעילת טיהור, כגון: גזיזת שערות, שריפת מטלטלין, וכמובן, שדרך אגב נשדדו מאד. אנשים נפלו כמו זבובים ברחובות העיר. גויות היו מוטלות על המדרכות מכוסות גליונות ניר, כי עגלות המתים לא הספיקו לאספן. היו אנשים מיוחדים שתפקידם היה לכסות ולשמור על הגויות מפני כלבים. עדיין אפשר היה להשיג מזון ביוקר רב. מזון זה הובא לגיטו בדרכים שונות. היהודים שיצאו לעבודה מחוץ לגיטו בשמירה — יצאו עם חפצים שונים למכירה, סחר־החלופים נערך עם הפולנים שהביאו אתם מזון תמורת חפצים ודברי ערך. הובא גם מזון על ידי הברחה שבוצעה על־ידי יהודים תוך שיחוד השוטרים הפולנים שעמדו בשער. המצרכים נקנו ונארזו בשקים ובחבילות והעלו על החשמ־לית, ובעברה בגיטו נזרקו באמצע הנסיעה, כי אסור היה לנוסעים לרדת בגיטו. השוטר שעמד ליד דלת החשמלית הסב את ראשו לצד אחר, כי היה משוחד. גם הנהג האיט את הנסיעה ברגע שהיהודים עם החבילות היו צריכים לרדת. לא ייפלא, כי מצרכים אלו עלו ביוקר רב, כיון שאנשים רבים התפרנסו ממזון שבא מחוץ לגיטו. היתה קיימת גם דרך נוספת להברחת מזון — הגגות שגבלו עם בתי הפולנים. אמנם היה מזון בגיטו, אך ליהודי רציונז׳ לא הי׳ה כסף להשיגו.

הגרמנים לא מנעו מיהודי הגיטו להאזין לחדשות העולם, כי תלו על עמודי החשמל רמקולים וכמה פעמים ביום השמיעו חדשות בגרמנית על נצחונותיהם וגזירות חדשות וחוקים חדשים. הכל בגיטו נעשה בידי שוטרים יהודים לפי פקודת הגרמנים. האינסטנציה השניה היתה המשטרה הפולנית. ליד כל שער עמדו שלושה שוטרים — יהודי, פולני וגרמני. במקומות רבים נמצאו רק יהודי ופולני. גובה הגדר, בנויה אבנים, הגיע לשלושה מטרים. במקומות שהחשמלית היתה צריכה לעבור היה שער. אך היו מקומות שלכל רחוב היתה גדר ומעליה שברי בקבוקים וכל מיני מכשולים, כדי שלא יוכלו לעברה. מעבר החומה הסתובבו פולנים שפרנסתם היתה לתפוס יהודים בזמן יציאתם. הם תפסו את היהודים ואמרו: או שאתם נותנים כופר־נפש, או שנביא אתכם למשטרה.

ו. — בית־מלאכה לחייטות בגיטו ורשה, ב„נקודה" (פונקט) רינקאווה, מספר 3, של אפרים ויהודה קמפנר ז"ל

אַ שניידער־ווארשטאַט אין דער ווארשעווער געטאָ, אין פונקט רינקאווע, נומ. 3, פון אפרים און יהודה ז"ל

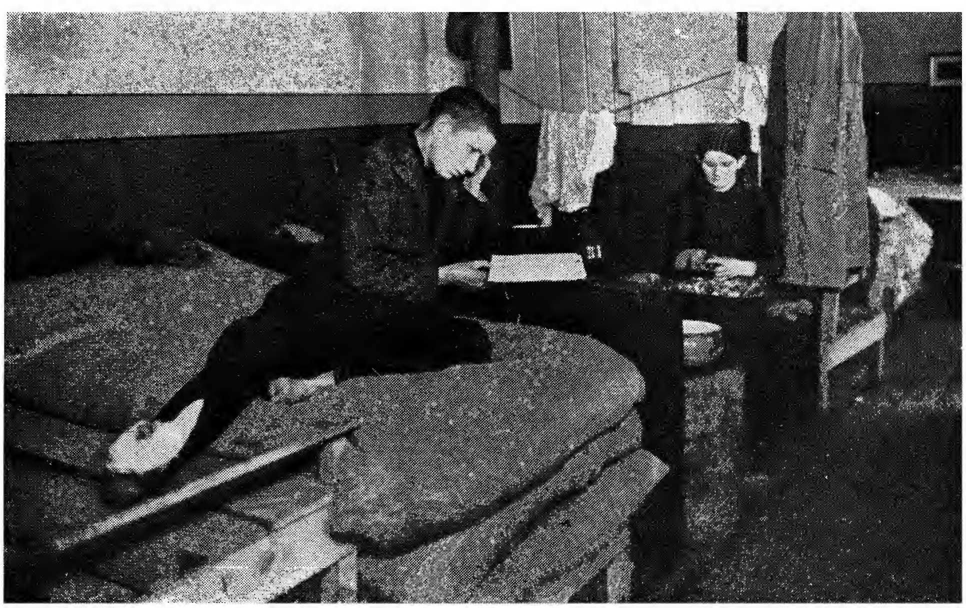
A tailor's shop in the Ghetto of Warsaw, Point Rinkove, no. 3, Ephraim and Yehudah Kempner, prop.

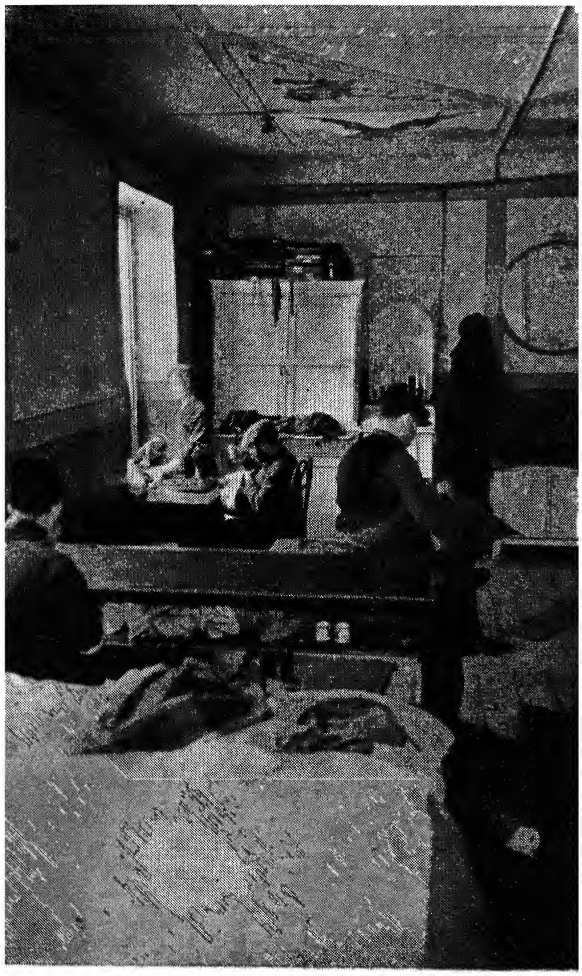

הפולנים אשמים לא במעט באבדנם של שלושה מיליון יהודי פולין. על אדמתם נבנו כבשוני־הקרימטריון. שום עם לא הרשה לגרמנים להקים על אדמתם קרימטריונות. אך הפולנים הסכימו ועזרו לכך. הפולנים, מקטון ועד גדול, מן האינטליגנט ועד לאכר הפשוט מימין ועד שמאל — הביאו חורבן על היהודים. הפולנים הכירו יותר טוב מהגרמנים, מי הוא יהודי והכריזו: „הנה יהודי!" יהודים שברחו מהגיטו וחיפשו מקום מקלט הוסגרו על ידי הפולנים. יהודים רבים שרצו לברוח מן הגיטו, כדי להציל את חייהם, נמנעו לעשות זאת בגלל פחדם מהפולנים שיסגירום לגסטאפו ונשארו בגיטו.

המצב בגיטו וורשה החמיר מיום ליום: ככר לחם שחור שמשקלו ק"ג אחד עלה עד 80—70 זלוטות. המחיר הרגיל היה 20 גרוש. תפוחי־אדמה היו בגדר מותרות ולא היה להשיג כלל. כל יתר מצרכי המזון עלו פי מאה והיהודים לא יכלו לעמוד במחירים, כי לא היתה כל אפשרות למקור פרנסה. לכן החלטנו אני ובני משפחתי ועוד, לעזוב את הגיטו ולעבור לפלונסק. אספנו את פרוטותינו האחרונות

II. — בית־מלאכה לחייטות בגיטו ורשה.

.III — בית־מלאכה לחייטות בגיטו ורשה.

וקנינו נרות וסבון בגלל שמועות שמצרכים אלה הם ביוקר בפלונסק. פנינו ליהודי שרפצאי. הוא היה מעביר יהודים מגיטו וורשה לעיירות קטנות, כגון: פלונסק, נובידבור, ומלאווה, פעמיים בשבוע וקבענו עמו שעה ליציאה.

בינתיים פניתי להיפרד ממכרים, בין אלה היה רבי יהושע הירש אובלזוינר ז״ל, שישב מ־11.11.39 בבית כנסת רינקובה מס׳ 3 עם אשתו אסתר יוכבד ז״ל. רבי יהושע הירש, ראש וראשון למשכילים, למדן גדול בתלמוד ובמפרשיו, היה סומא.

הרבי שהגה יומם ולילה בתורה ידע בחושו להכיר כל תלמיד. לא הכירני ושאל אותי לשמי. כשאמרתי לו מי אני ומה בפי: „רבי, הנני בא להיפרד, שהנני עוזב

אברהם רוזנברג ובנו, יחזקאל גולדברג ובתו טובה, אחרי הגירוש מרציונז׳, בבית־כנסת בגיטו ורשה, שקודים על לימודם (״יד ושם״)

אברהם ראזנבערג און זון, יחזקאל גאָלדבערג און טאכטער טויבע, נאכן גירוש פון ראציאָנזש, אין שול אין ווארשעווער געטאָ, פארטיפט אין לערנען

Abraham Rosenberg and son, Ezechiel Goldberg and daughter Toybeh, after the expulsion from Racionz, in a synagogue in the Ghetto of Warsaw, engrossed in learning

את וורשה", ביקשני למסור לכל הרציונז'אים דרישת שלום בשמו ולאמור, כי יתחזקו באמונה והקדוש ברוך הוא יעזור לעם ישראל, כי זמן המשיח קרוב והוסיף פסוק מן התורה בדבר הגאולה, האומר ששנת תש"ב היא שנת שבת ובשבת יבוא הגואל. ואותי ברך בהצלחה בכל דרכי. זכרו ברוך.

ביום 9.1.41, נפגשנו עם המדריך. הוא הוביל אותנו לשער הגיטו ברחוב פשביעג. השוטר היה משוחד — ועברנו בשלום, אמי, אבי החורג, ארבעת אחי, אני ועוד מספר אנשים, לתחנת הרכבת. הפחד מחוץ לגיטו היה נורא מפני הפולנים שלא יכירונו וימסרו לגרמנים שהיהודים בורחים מהגיטו או שישדדו את רכושנו הדל. איך שהוא הצלחנו לעבור ולהגיע לתחנת הרכבת. הרכבת נעצרה ועלינו עליה, כי למדריך כבר היו כרטיסים והמשכנו כברת דרך עד הגבול של הרייך השלישי. ניתן לנו סימן לרדת ולהסתדר בקבוצות קטנות ולהמשיך ללכת בעקבותיו בדרכים צדדיות. החושך והכפור היו חזקים מאוד. עברנו את נהר הנאַרב כשעל גבי נישא

משפחת רייזנשטט בגיטו ורשה („יד ושם")
די פאמיליע רייזנשטאט אין דער וואַרשעווער געטא
The family Reisenstat in the Warsaw Ghetto

אחי הקטן בן השמונה. הגענו לתחנת הרכבת בפוניכובק בשעה 4 לפנות בוקר. כבר היו סביבנו פולנים בהמוניהם. עלינו שוב לרכבת והגענו בשלום לפלונסק.

החיים בפלונסק

החיים בבפלונסק היו כמעט תקינים. היהודים טרם נכלאו בגיטו ומצבם היה טוב יותר. נפגשנו עם מספר משפחות יוצאי רציונז׳. וואלף קלופמן עם משפחתו, משה כהן עם משפחתו, יעקב ליסמן עם משפחתו, משה יעקובוביץ עם משפחתו, צפורה פשעדעצקי עם משפחתה, נתן נוימן עם משפחתו, רצ׳ונשקי לייב ומשפחתו, קארעווא שואל ומשפחתו, מרגולית שמואל אליהו ומשפחתו, מרגלית אברהם יצחק ומשפחתו, גרשקוביץ שמעון ומשפחתו ועוד. תנאי המגורים של יוצאי רציונז׳ לא היו בכי טוב אבל אוכל לא היה חסר. משפחתי התחלקה לקרובים ומכרים. יושב ראש היודנראט היה יהודי בשם ראמק. הוא אשר ידע יפה לשחד את הגרמנים ואת כל המוסדות הגרמניים שבעיירה. היהודים ענדו טלאי צהוב עם מגן דוד על הגב והחזה ועבדו בעבודות שונות כגון: נקיון העיר. עיקר התעסוקה היתה בחפירת כבול. גם אני עבדתי בחפירת כבול. העבודה היתה קשה אבל התרגלנו אליה, כי זה היה מקור הפרנסה היחיד לפליטים שהגיעו מהעיירות הסמוכות. החיים הדתיים נמשכו. היו כאלה שדאגו לכשרות ולסדורי נשואין וכו׳. במשך תקופה קצרה להיותי בפלונסק סידרו הגרמנים גיטאות בכמה עיירות בסביבה, בשרפץ, במלאווה, סטרשג׳בה, ציכאנוב, נובידבור, נוישסאט וכמובן בפלונסק. הגיטו בפלונסק היה מגודר בגדר תיל. אסור היה לצאת את הגיטו ללא אישור. אבל בכל זאת יצאו ונכנסו יהודים וכל אחד ואחד התפרנס פחות או יותר. בגיטו היה השלטון יהודי כגון: משטרה, בית משפט, בית סוהר ובית חולים. בבית החולים היה רופא יהודי בשם ד״ר בר, החי היום בישראל, ד״ר בר פעל רבות ובמסירות למען חולי הטיפוס שאושפזו באולם בר׳ח׳ קוזיא. אתו עמד גם דוד גלברט ז״ל. גלברט, שהיה ידוע כפלדשר (אח ראשי בבית־חולים). הוא לא עזב לרגע את כתלי בית־החולים. תמיד היה אח נאמן לחוליו עד רגעיו האחרונים. הוא ניספה באושוויץ.

לראמק היו קוראים דער יודען־קניג. כל העירות הסמוכות כגון נושטאט, סוכנציץ, היו שייכות לפלונסק. לראמק היה סרט על השרוול הימני וכתוב היה „יודען־עלטסטער״. אחוז גדול מהפליטים שבאו לפלונסק היו בלתי לגאלים, בלי תעודות זהוי, כי אנחנו היינו כבר שייכים לוורשה. לכל אזרחי העיירות הנ״ל היו תעודות גרמניות עם טביעת אצבעות ואנחנו הרציונז׳אים היינו כמו אורחים בלתי קרואים. הגרמנים ידעו שמסתובבים בלתי לגאליים אבל חיכו בסבלנות והתכוננו לפעולה. ובחודש מאי 1941 בשעה 4 בבוקר הוציאו את כל היהודים מבתיהם ואלה שלא היו להם תעודות זהוי העבירו לצד אחד ואלה עם תעודות זהוי

לצד השני. מכות רצח הומטרו מכל הצדדים. כמעט איש לא חמק מידי הגרמנים מקבלת מכות. מחוץ לעיר היו מגוייסות עגלות וסוסים להובלת היהודים הבלתי לגאלים למגרש מגודר בגדר תיל. בין אלה היו רבים מהרציונז׳אים. אמי יענטה פרוסט ז״ל, אחי דוד פרוסט ז״ל, אריה טומאן ז״ל, מרים קולנירש ז״ל, פראדעל זילברג ז״ל, עטקה יולירט ז״ל, טובה יוליארד ז״ל, ליסמן אברהם יצחק ושמואל. החיים היום בארצות הברית, ואחרים. בכניסה למגרש היה שער ובשני צדדיו עמדו אנשי הגסטפו עם מקלות עבים וכל מי שנכנס קיבל מכה חזקה על הראש. שם חיו האסירים תחת כיפת השמים, בלי אוכל ומים ושטופים בדם, ללא כל עזרה ראשונה. ביום השלישי הוציאו את כולם למבצר צבאי פולני בפוניכובעק ושם עשו בהם כאוות נפשם. אנשי המשמר היו „פולקסדוטשים". במשך היום עברו בחדרים ובחרו להם בחורות ופקדו עליהן לשכב בצד מסויים של החדר כדי שידעו להוציאן בלילה מבלי לחפש אותן. בחצות נכנסו „הפולקסדוטשים", הוציאו אותן אל הגבעה ואנסון ולאחר מכן ירו בהן. וכך היה לילה־לילה. התירוץ היה שהבחורות רצו לברוח מהמחנה. כך חיו שם העצירים כמה ימים בלי אוכל ושתיה והחום היה גדול. בלילה שכבו על הרצפה בצפיפות זה ליד זה מלוכלכים, כי לא היו כלל מים. פרצו מחלות ואנשים התהלכו בחום גבוה כי אסור היה לשכב ביום. כעבור כמה ימים נודע לנו שהמגו־רשים נמצאים במבצרי פוניכובעק, ומצבם מחריד. פנינו ליודען־עלטסטער ראמק בבקשה שיטפל בדבר יקירינו. ראמק קיבל רשות לבקר את המחנה. הוא שכר עגלה וסוסים, לקח איתו עוד שניים עם עגלה מלאה לחם. שמעתי מפי אחד שהיה עם ראמק כי בזמן שהגיעו לשער לא נתנו להם להכנס פנימה למחנה ואנשים פרצו בצעקות ובילל‏ות לא אנושיות: „לחם", „מים", „אנו גוועים ברעב ובצמא". שלושתם עמדו כמסומרים ללא דעת מה לעשות וכשניגשו לשער לחלק את הלחם זה היה דבר בלתי אפשרי כי אחד דחף את השני ומערבולת אנשים רעבים מתנפלים אחד על השני וצובטים מהלחם חתיכה, והשומרים עם רוביהם מכים על ראשיהם ודם גוזל מכל אחד.

הם התחרטו על המצב שגרמו, אבל הגרמנים שאהבו לראות בהלה וריב בין העצורים לקחו מהם את ככרות הלחם והמשיכו לזרוק את הלחם לתוך הקהל. כך נגמרה החלוקה. אחרי זה ציוו עליהם להסתלק. לאחר ידיעות אלה קראו לישיבת חרום של כמה מבני העיר והחליטו להביא לחם למחנה בסדור של חבילות עם שמות. למחרת הוחלט לצאת בעגלה עם מאות ככרות לחם ארוזים בניר ושם על כל חבילה והם יקראו שמות אל השער. וכל אחד יגש ויקבל חבילה ואם הלחם יהיה בפנים המחנה כבר יתחלקו ביניהם. כך עשו והצליחו במבצע הכנסת מאות ככרות לחם. אחרי המבצע בשלו מספר משפחות תפוחי־אדמה שנאספו לתוך חביות וכן בשלו מרק ותה לשתיה. כך פעלו מספר ימים עד שהאנשים חלו ומתו או שהוצאו

להורג. במחנה זה נורתה אמי יענטה פרוסט ז״ל בתשעה באב, מרים קולנירש פוניכובעק. יהיה זכרם קדוש לנצח.

במחנה זה נמצא יהודי נבזה אחד בשם מלך מהעיר נובידבור. היה מלשין על היהודים. היודענקניג ראמק הצליח לסלקו מהמחנה ולהביאו לפלונסק ולכלאו בבית הסוהר. סופו היה מר. כל יהודי שנכנס לבית הסוהר המטיר עליו מכות עד שהתחנן, כי יהרגו אותו. כשבא הגסטאפו לבקרו אמר מלך לאיש הגסטאפו שאם יוציאהו מידי היהודים יספר להם דברים סודיים עליהם. אבל לא רצו לשמעו, כי הגרמנים שוחדו. לבסוף הוצא להורג ונקבר בבור בעמידה עם הרגלים למעלה. כעבור כמה שבועות נשלחו אלה שנשארו בחיים אל הגיטו בוורשה. היו גם כאלה שחזרו לפלונסק, כי שם היו להם משפחות או מכירים. אנשים רעבים אינם חושבים על תוצאות. הרעב מתגבר על הפחד ואפילו המות אינו מרתיע. הגרמנים כבר לא ערכו כל חיפוש בפלונסק, כי תכנית ההשמדה ההמונית כבר מוכנה היתה במשרדיהם.

מכתב גרמני־יהודי מגיטו וורשה

המכתב הבא כתוב בידי מרת דרעיזל זלוטניק, היא אמו של אפרים צורף, ביום 7 במאי 1940 מגיטו וורשה. זוהי תעודה היסטורית הזורעת אור על מצבם של כלל הרציונז׳אים שגורשו לגיטו וורשה. מכאן אנו למדים שכולם היו שרויים בעוני ובחוסר כל וכטובעים בים שלחו שוועתם לעזרה, שוועת ס.או.ס. במכתבים ששלחו דרך הצלב האדום ודרך מכירים נוצרים שבצד הארי מחוץ לגיטו לוועד הרציונז׳אים בשיקאגו (הזלוטניקים גרו אז בוורשה ברחוב בוניפרטרסקה 10 אצל וולף זלוטניק־קרובם). מרת זלוטניק מודה לוועד בשיקאגו בשם ועד הרציונז׳אים בוורשה, על התמיכה שקיבלו מן הוועד בשיקאגו. ממכתב זה שנכתב בהכרח באותיות לטיניות ובשפה דומה לגרמנית־יהודית ובזהירות גדולה מאימת הצנזורה, יוצא שבוועד הרציונז׳אי בשיקאגו היו אז: מאיר בירנבוים, גרסמן ודרקסלר. המכתב חתום בידי דרעיזל זלוטניק ובידי בעלה ר׳ יצחק מרדכי זלוטניק ז״ל גם כן באותיות לטיניות.

The letter, written by Mrs. Miriam Dreisel Zlotnik

Warszau d. 7 May 1940 ro

Cu die Geerte Komitet in Cykago!
Ajren Werten Briff cuzamen mit
Ajre sztice haben wir rychtig erhalten
für welchen mir driken aus unzer tifsten
Dank. ject majne Geerte Bruder! kare
mir Ajch mit tajlen das mir befinden
zych Gottsajdank Gezund. Nur lader
mir zenen geworen arm darum wenden
mir zich cu Ajch Bruder theyre! das ihr
zolt uns thuen das Gefelighajt und sticen
und Srenken die Meglichajt majn Zohn
in Erez Israel Efraim Coref Zlotnik das er
zol uns kanen offodern cu zich.
mir bitten ajch das zelbe cu sztajben cu r
Zohn noch Erc. das wir zenen Arm und er zoll.
zich bemiken ofcufodern uns cu zich
wir Slisen unzer Srajben mur Griffen Zehr
Heiflich die Geerte Komitet bezonder
Griffe für die Herrn Birnbaum Grosman
und Drekslers

Mir zenden auch ejn Herclichen
Griff für die Geerte Frau Mietel
Ajre ibergebene Freund und mitglider

Drejzel Zlotnik
Icek Mortka Zlotnik

Das ist unzer adres
Warszau Bonifraterska No 10. miesz 18
Wolf Zlotnik.

עם פלישת הנאצים לרציונז׳

סמוך לפלישת הנאצים לרציונז׳ נפסק הדואר לחלוטין. הנאצים מנעו כל קשר בין היהודים לעולם החיצוני. ויש לציין עובדה זו: ארבעה ימים לפני גירוש קהילת רציונז׳ עברו דרך העיירה שיירות יהודי שרפץ, ביעז׳ון, וז׳ורומין, בעיבורה של העיר ואיש ממנו לא ידע על כך ולא שיער את גודל האסון.

הטלאי הצהוב

בדרך כלל גזרו הנאצים גזרות והטילו השפלות בחגי ישראל, כדי להגביר את העלבון והכאב. בהושענא רבה, בשעה חמש לפנות ערב, אספו את כל היהודים, אנשים, נשים וטף לככר השוק של העיר, ואנשי ס״ס ניגשו לכל אחד מאתנו והדביקו בסיכה טלאי צהוב על גבי דש בגדו. גודל הטלאי היה — 5 על 4 ס״מ. באמצעיתו של הטלאי היה רקום באותיות יהודיות שחורות השם: „יודע״. תוך כדי הדבקת הטלאי איימו הנאצים: „כל שיסיר טלאי זה — בצאתו לרחוב — ירה יירה!״ כן אסרו על היהודים לילך על גבי המדרכות. כל שעבר על כך — נענש במכות אכזריות. בן אחי, ילד בן עשר, מספרת גולדה, לא ידע מן הגזרה המחפירה הזאת, והלך על גבי המדרכה ולא בככר השוק. היה זה למחרת הגזרה של הטלאי הצהוב. עבר על פניו איש מן הס״ס וראה שהילד עובר על החוק, עצר את האופנוע, קפץ כחיה רעה על הילד וסטר לו שתי סטירות על פניו.

נוסף על העינויים שגרמו אנשי הס״ס, שכבר סיפר מר אלטוס לעיל, עלינו להוסיף: שבמשך עשרת השבועות שיהודי רציונז׳ היו תחת מגף הכיבוש של הנאצים, נאלצים היינו כל יום להתיצב לפני ס״ס במטאטאים בידינו ולטאטא את הרחובות. כן גוייסנו לעבודות חקלאיות באחוזות הנוצריות שבסביבה הואיל וה־נאצים החרימו שם את היבול. עבודת היהודים התנהלה בהשגחת הנאצים ונקל לתאר את סבלות העובדים היהודים באותה שעה. גם כשהחרימו את המחלבה על כל תוצרתה של סטארוגובסקי — הסתייעו ביהודים. בשעת העבודה הכריחו את העובדים לפתוח בכל בוקר בשיר המשפיל והמדכא: „איך בין אַ יודע שוויין!״ (אני יהודי חזיר!).

האוכלוסיה הפולנית ברציונז׳ התיחסה לסבל היהודים באדישות גמורה. פרט ליחידים שגילו אהדה כלשהי ליהודים מבחינה פטריוטית או הומנית. היו גם מקרים בודדים של הזדהות ממשית. שעות ספורות לפני הגירוש הביאו גויים רציונז׳אים

ליהודים צידה לדרך. כן אירע שיהודים אחדים שהגו אימון בפולנים, הפקידו חלק מרכושם בידיהם. בתום המלחמה באו אליהם והם החזירו את הפקדונות לבעליהם.

ביום כיפור חתכו הרשעים הנאצים את זקנו של הרב דמתא, ר׳ דוב בעריש נויפלד ז״ל, והכריחו אותו לשתות יין נסך. נוסף לעינויים ולתעלולי ההתעללות שסיפר עליהם אלטוס לעיל, יש לציין גם נוהג סדיסטי זה: הבן של אלחנן קולנירש ז״ל שמנמן היה וגוץ וגם חתנו של קנסטר שמן היה וכבד, היו הרשעים מרכיבים את שניהם זה על גב זה ומכריחים אותם לזחול על ארבע ולהקיף את כל ככר השוק לצחוקם השטני.

מפעולות היהודים בימי הפלישה

בשעת הכיבוש הנאצי נתארגן ועד ברציונז׳, שמתפקידו היה ליצור עזרה הדדית לנצרכים ולנפגעים מבחינה כלכלית, ולארגן צעירים (כשמונים איש) שיהיו מוכנים לצאת לעבודה ולמלא את מקומם של חולים וזקנים.

חברי הועד היו: מרדכי גולדברג ז״ל, פסח מושקוביץ, יבל״א, חיים לייזר ברקוביץ ז״ל, יואיל ליפא פרידמן ז״ל, אלה גם תיכננו מרד בכוח ובנשק כדי להתקומם על הנאצים, אבל עד שהספיקו לגשת לפעולה של ממש — גורשנו מן העיירה.

במחנה פוניחובק

דפים על פלונסק מארכיון רינגלבלום

הקטע הבא נתקבל מן המכון ההיסטורי היהודי בוורשה. אלה הם דפים בלים, שנרשמו בלשון יידיש בידי אלמוני, אשר כפי הנראה הגיע לגיטו ורשה מפלונסק. הדפים נגנזו בארכיון רינגלבלום והוסתרו יחד עם כל חומר הארכיון עד שנתגלה לאחר המלחמה. למרבה הצער ניזוקו רבים מן הדפים וחלק ניכר, אם לא רובם, אבדו כליל. כאן בא תרגומם של אחד־עשר דפים, קצתם לא־שלמים, (משום שבעת הוצאתם מן המחבוא נמצאו פגומים), שעיקר חשיבותם היא באוטנטיותם. המקומות החסרים או הפגומים סומנו בקווים או הושלמו בסוגריים.

דף 1. 13 ביולי. בשעה שתיים בלילה נערך מצוד בפלונסק וכל האנשים הובאו לכיכר, שבה הקיפונו כארבע מאות אנשי־גסטאפו שבידיהם אלות. אצל כל אחד (מן היהודים) נערך חיפוש ונבדק אם יש לו תעודה. אלה שלא היתה תעודה בידיהם נצטוו לעמוד מצד אחד ואנשי הגסטאפו נעמדו בשדרה וכל אחד אנוס היה לעבור בין השדרה הזאת ובשעת־מעשה קיבל מכות־רצח באלות, העמידו לו רגל שיפול ואלה מאתנו — — —

דף 2. הובילו אותנו במכוניות־משא לפוניכובק. בהגיענו לפוניכובק הכניסונו כל 165 איש לתוך אולם אחד. המחנק והצפיפות היו נוראים וגם אוכל לא קיבלנו במשך שלושה ימים. אנשים נפלו וגוועו ברעב. ביום הרביעי הביאו חבית מים, וכל אחד רץ לקבל קצת מים, אז נורו כמה אנשים, אחר־כך הובאה משטרה — — —

דף 3. עינו עינויים נוראים, שאין יכולת לתארם.

מן העינויים וחוסר המזון חלו הרבה אנשים במחלת־השלשול ו מ ל ך מסר את כל החולים לידי הגסטאפו והוא דרש כסף, מי שלא היה לו כסף, נורה, כך נורתה האשה ינטה פרוסט, דבורה באלאבאן, מרים פאנט, רחל הלר ונער בן שבע־עשרה ציטרינובסקי. כל אלה היו מראצ׳יונז׳ (במקור כתוב במשובש: — ראטנוועגז. — הע׳) אחר כך — — על הר — — עם — — חולים ומי ש — —

דף 4. הם מסרו כל מה שהיה להם, והניחו להם ללכת. אצל חאקעלעליט (כנראה שיבוש — הע׳) נלקחו שני ילדים, הוא נתן 10 מארקים ואת כל החפצים שהיו לו, והניחו להם ללכת.

הצעירה אטקה יוליארט נמסרה על־ידי מפקד האולם ה־9 בשם טאמא, יהודי, לידי הגסטאפו, משום שהיה לה חום. אבל כיוון שהתגוננה היטב, אמרה שאינה חולה, ורק רעבה, שיתנו לה לאכול — — אמרה להם וניתן לה — —.

דף 5. אנסו את הנערות ואחר כך היכו אותן באכזריות רצחנית.

מדי יום ביומו היה איש־הגסטאפו שולץ מוציא את הגברים לחצר ועושה אתם כל מיני תרגילים. פעם אחת ציווה להביא לו חמישה־עשר אנשים לשם חפירת בור. מייד ניתנו לו חמישה־עשר איש, הוא ציווה עליהם לחפור בור אשר יוכלו להיכנס בו 50 איש. הבור נחפר ובעוון עבירה קלה ביותר היו יורים באדם ומטילים אותו לתוך הבור אשר לא נתנו לכסותו עד שיהיו בו 50 איש. בין אלה שנורו היו — — איצ׳קה דאנציקר — — — — שטאט מדרובנין, — — — הנה ורובל, בורנשטיין, — — — נטע מנובידבור. וכך — — מדי יום ביומו, והגרוע ביותר היה.

דף 6. עם רדת הלילה. אז הם נכנסו כשאלות בידיהם והיכו על ימין ועל שמאל ואחר־כך היו יורים מבעד לחלונות.

פעם, בלילה, היתה אשה אחת צריכה ללכת לעשות את צרכיה ויצאה החוצה. איש־גסטאפו עצר אותה ושאל להיכן היא הולכת בלילה. משהשיבה לו שהיא הולכת לצרכיה, השיב לה: טוב אלך להראות לך והביא אותה לתוך חדר אפל ובבוקר ציווה על שני בחורים לחפור בור. — — הבחורים היו — — מראצ׳יונז׳. כאשר הם — — וציווה על האשה, — — — האשה מיררה בבכי וביקשה: תנו לי לחיות, הרי יש לי ילדים, מדוע זה מגיע לי? אבל שום דבר לא הועיל. שני הבחורים אנוסים היו למלא את הפקודה. היתה זו האשה קאראש מנובידבור.

דף 7. כל יום בעת שהאנשים היו עושים את צרכיהם היו מתרחשים מחזות שונים. נחפר בור שאורכו עשרה מטרים והיו יושבים גברים ונשים ביחד עירומים והיו אנוסים לשיר ואחר־כך לרקוד ויידו בהם אבנים, וכך היה נמשך הדבר כמה שעות בכל יום.

איש הגסטאפו כינס — — — ושאל מה — — — בלילה כשהם עומדים על המשמר — — — גדולים לירות — — — אינם הולכים — — — די אנשים.

דף 8. על מצפונו ופתאום הוא מפחד מפני כלבים ולכן הוא יורה.

פעם אחת הביאו שתי עגלות עם חבילות־מזון מפלונסק, ולשם חלוקת החבילות בא שלמה פוקס. מפקד המשטרה מלך נטל לעצמו כמה וכמה חבילות. פוקס לא הירשה לו ומלך נתן לו סטירת־לחי, אז ציווה פוקס להחזיר את העגלות ולא לחלק את חבילות המזון. בשובו לפלונסק קמה צעקה: מדוע לא חילק את החבילות. פוקס סיפר הכול על המתרחש במחנה. — — — הגסטאפו מפלונסק — — — ראט לפי השם — — — מפוניכובק והביאו — — — אל פלונסק, שם

דף 9. היכוהו מכות נאמנות, והוא מסר את שמותיהם של כל אלה שנורו ושל אלה שעוד עמדו לירות בהם.

בעוון זה תלוהו ומאז נעשה המצב קצת יותר קל, ביום השלישי באה ועדה של גרמנים וחקרו את כולם. אנו ניגשנו ו — — — או לשחרר, האוכל היה מורכב ממאה גרם לחם ליום וקצת מים ואחר־כך עוד הוקטנו המנות לחמישים גראם. הוועדה ענתה ש — — — לזלזל יש לכם די, היהודים שולחים — — — לשחרר אתכם עוד מעט — — — עוד שבועיים. — — — הודיעו לנו,

דף 10. שנקה את הרצפות ואת החצר, משום שהיום ישחררו אותנו. בשעה 6 בערב באו כשלוש מאות עגלות, כולנו נצטווינו לצאת לחצר וכל אחד אנוס היה לעבור דרך פשפש צר ואז היכו אותנו מכות אכזריות. כך נמשך הדבר עד 11 בלילה, אחר־כך הם חיפשו את כל האנשים הקשישים והאכילו אותם נקניק־חזיר ושאלום, אם יש להם איזה טענות נגד הגרמנים. העגלות נצטוו אז לזוז ממקומן. כך נסענו תחת משמר כבד עד שבעה קילומטרים מלגיונובו, שם — — — ונתגלה לפנינו — — — זוועה — — — כבר צעקו — — — עגלות הראשונות, הלילות

דף 11. גברו. חשבנו שישרפו את כולנו. כשהגענו קרוב יותר ציוו עלינו לרדת מן העגלות ואת כל מה שהיה בעגלות שרפו ואותנו היכו וציוו עלינו לרוץ מהר לווארשה ומי שלא ידע לרוץ מהר נורה ונשרף. האשה מארקביץ׳ מווארשה נשרפה, משה שאול קשינסקי ומנדל שוויגר מנובידבור נורו. לאחר שרצנו כך בלי — — — דרך השדות הגענו אחר — — — תיכף נתנו — — — עם אדות, אשר — — — אחר־כך מלגיונובו — — — הביאו לווארשה. ו — — — המשטרה אשר — — — (כאן נפסקים הדפים — המע׳).

הערת־שוליים:

קצת פרטים על מחנה־המוות בפוניכובק נמסרו גם על־ידי עדים אחרים ואף שמו של ראש המשטרה היהודי באותו מחנה, מלך, נזכר במקומות אחרים. גם העובדה שאותו בוגד הובא לפלונסק ושם חוסל בידי היהודים עצמם, מתאשר בעדותם של אחרים. למרבה הצער, לא ידוע מה עלה בגורלו של בעל הדפים הללו, אך יש להניח שהוא הגיע לווארשה ושם מסר את דפיו למישמר בארכיון רינגלבלום. לפי כל הסימנים היה זה אדם פשוט, אשר כתב את דבריו באופן בלתי־אמצעי וללא יומרה ספרותית. אפשר להסיק מסקנה זו גם מן העובדה שסימני־הפיסוק הם מעטים מאוד ובשעת התרגום צריך היה לחלק את המשפטים לפי סדרם ההגיוני. (המע׳).

ה י י ם פ ו ג ל

על סף הכליון

הגרמנים לא הושפעו מהתאבדותו של יושב ראש יהודי וארשה, מר צ׳רניקוב ז״ל, ופקדו על המשטרה היהודית בגיטו לספק יהודים למקומות שהיו מיועדים לטרנספורטים (משלוחים). מבוקר השכם זרמו אנשים ל״אומשלאגפלאץ״ בלי שיכריחו אותם. כי הרמקולים שברחובות העיר הודיעו על מתנת מנות לחם, ריבה וסוכר שיתנו לבאים. הרעבים רצו בחיפזון להגיע ראשונים למלא את קיבתם. כך הגיעו מדי יום ביומו לתחנות עשרות אלפים איש נפוחי רעב, שבתוכם היו יהודים מרציונז. הטרנספורטים נעו לכל הכיוונים, לטרבלינקה, למיידנק, לאושוויץ ועוד. כך נסתיימה פרשת יהודי רציונז׳ בגיטו ורשה, שהתרוקן. בינתיים הוצרכו הנאצים להערים על היהודים שבגיטאות האחרים. מיד התחילו הגירושים מכל הגיטאות. מספר משפחות שנשארו ברשיון ברציונז׳ גורשו לסטרז׳גובה. מדרובין גורשו היהודים לנוי־שטאט. גם מצ׳אָכאנוב גורשו כמה מאות משפחות לשם. לאחר מכן הובאו כולם לפלונסק, ומשם — לדרכם האחרונה.

באחד מלילות אוקטובר 1942 הקיף הגסטפו במשמר כבד של ״פולקסדויצ׳ים״ וכלבים את הגיטו פלונסק ופקד לא להתקרב לגדרות. מי שיתקרב, יירה. לא נותר לנו מה לעשות אלא להתפלל לאלוהים. היהודים התכוננו לדרך. אסור היה לקחת יותר מעשרה ק״ג (לא נשכח, שהיהודים טמנו בכליהם גם כסף וזהב). המאפיות אפו יומם ולילה, כי קמח לא היה בקיצוב. כן אפשר היה לקנות לחם ללא הגבלה, וכן סוכר, וכן ריבה. אנשים קנו הכל שיכלו. אמרו: לכשנחיה נשתכר ונרויח כסף. ליל ה־18 בנובמבר היה בכל הגיטו ליל שמורים. מספר משפחות התאספו בדירה אחת, כי החלטנו להיות יחד. בשעת הגירוש הייתי יחד עם משפחת וולף קלופסק ואשתו פייגה ז״ל. אינני יכול לשכוח את דמותה לעולם: היתה זו אשה שידעה לעמוד בזמנים קשים ביותר בתוקף שיש לזכות בחיים ולהקריב למען הזולת. היו גם באותו בית משפחות יעקב ליפמן, משה יעקובוביץ, ויטקובסקי ז״ל. בשעה ארבע לפנות בוקר בא ראש־העיר של פלונסק עם כמה אנשי גסטפו וז׳נדרמריה ופקדו לצאת את הבתים (היתה רשימה של אנשים בידי המשטרה היהודית) בלי רעש, ואם תהיינה צעקות או בכיות, הם יירו לתוך הקהל. יצאנו בשקט וחבילה עלובה בידינו.

בדרך עינו והיכו אותנו חיות הפרא הנאציות בלי הרף. בתוך קרונות־משא ישבנו וחכינו עד שנאספו כ־3,000 נפש, 150 איש בקרון אחד. המשלוח נמסר לידי אנשי

הגסטפו המיוחדים למקומות השמדה, כי לא לכל הגרמנים ניתנה רשות גישה למקומות אלה. כך נשלחו טרנספורטים יום יום מכל העיירות, כגון פלונסק, מלאווה, צ׳יאכאנוב ונובודבור. הנסיעה נמשכה כנצח עד שהגענו למקום. כבר בצפיפות ובתנאי המחנק שבקרונות איבדו בני־אדם את צלם האלוהים ואת כוח הרצון לחיים.

נתמזל המזל לרציונז׳איים, שבשנת 1942 טרם נבנו המשרפות ה„מודרניות״, שכן באושוויץ היו חדרי הגאזים והמשרפות פרימיטיביים ביותר.

הפגישה הראשונה באושוויץ

לפי שנודע לאחר מכן, בהיותי במחנה, שבדרך כלל הגיעו רכבות המשלוחים בשעות בין השמשות או עם עלות השחר, כדי שהקרבנות לא יראו להיכן הובאו. הרכבות נעצרות סמוך לבניני המשרפות. לפקודה: „אויססטייגן!״ — יצאנו, כש־חבילתו של כל אדם בידו וחרד לא להיות מופרד מבני משפחתו. כאן ניתנה פקודה: „נשים לחוד וגברים לחוד!״ זעקות יאוש עלו מכל עבר. איום היה המחזה לראות כיצד נפרדים מאבא ואמא ומהמשפחה. אך אנשי ס. ס. התכוננו לכך והחלו להנחית במקלות מכות רצח על נשים וילדים. הבכיות והצעקות בקעו שמים. משנלקחו שתי הקבוצות, הגיע רופא צבאי, ימח שמו, ופסק, מי לגיהנום, למחנה העבודה; ומי לתאי הגאזים. הרוצח מנגלה ניגש לקבוצת הנשים. כל אשה עברה לפניו והוא שאל לגיל ולמקצוע. בעדינות ובאדיבות רבה... כן נהג בגברים. הקבוצות חולקו. צעירים לחוד, הילדים והמבוגרים לחוד. צעיר או צעירה שהחזיקו בילד הועברו למבוגרים והזקנים. לידי הרוצח ד״ר מנגלה עמדו כמה אנשי הס. ס., כדי להפריד את האנשים זה מזה, לפי פקודת הרופא, לשמאל, לימין. רבים לא רצו להפרד. הרופא לא הפריע בעדם, כשראה זאת, והודיעו, כי מספר 250 גברים הושלם: על היתר לעלות על מכוניות משא (מהטרנספורט שלנו לא נלקחה אף אשה למחנה עבודה). והכריזו: „אתם נוסעים למחנה עבודה, שם נוח יותר. תוכלו להחליף מכתבים עם קרוביכם, תקבלו דיאֶטה — ויהיה לכם טוב״. לבסוף נודע לנו שהקבו־צות המובלות במכוניות מושלכים לתאי הגאזים ולמשרפות הסמוכות. היתה זו שעה 2 אחרי הצהריים. הגענו בריצה מבירקנאו לאושוויץ, מלווים רוצחים צעירים ועמהם כלבים. על שער המחנה התנוסס שלט גדול במלים: „ארבייט מאַכט פריי״ („עבודה משחררת״). מרחוק ראינו להבות וענני עשן. כששאלנו את האסירים הוותי־קים: מה פירוש העשן והלהבות? — תשובתם היתה:

— שם נשרפים הוריכם, ילדיכם, נשותיכם ויקיריכם.

קשה היה להאמין בדבר, אבל לא היה לנו זמן רב לחשוב. הבעלי־בתים החדשים התלבשו עלינו. ראש הבלוק ציווה להוציא את כל דברי הערך, אם עוד נותר משהו.

הצביעו בידיהם לכיוון המשרפות, כדי שנראה את העשן והלהבות. נוכחנו לדעת שכל שסיפרו לא היה חלום זוועות, אלא אמת מחרידה. לאחר שציוו לנו להתפשט ולהשאיר את הבגדים במקום מרוכז, לקחו אותנו למספרה לגלח כל שער שבגוף ולמקלחת חמה וקרה. אחר כך קיבלנו בגדי אסירים. הופיעו מספר אסירים, אנשי קומנדו מיוחדים לרישום הטרנספורטים החדשים. והכינו כרטסת. ביניהם היו כמה יהודים. שניים מהם הטביעו כתובת קעקע על יד שמאל של כל האסיר שנקלט במחנה אושוויץ. קיבלתי את מספר 79720. הטביעה הכאיבה מאד, אך לא שמנו לב מרוב דאגה ויאוש... „החיים" החדשים התחילו במחנה. עבדנו בכל מיני עבודות פרך, וידענו שקצנו מתקרב. עוד יום־יומיים — ואנחנו בתור. אבל כוח החיים החזיק בנו בעוז, כוח המסייע להתגבר על עינויים גופניים ורוחניים, כוח ה„אולי" וה„בכל־זאת". הדבר הגרוע ביותר בחיינו היו הסלקציות: כל האסירים יצאו לעבודה ובמחנה נשתיירו רק היהודים. רופא המחנה בא ובדק את כולנו כשאנו עירומים, וליד הרופא — פקיד המחנה. אם הרופא אמר: „מספר" — פירושו שעל הפקיד לרשום את מספר האסיר. היה זה סימן לא טוב. סימן — שנדון לכבשן הגאז. אם היה עוד מעט בשר על הגוף, היה טוב. אם לא, היה אומר: „זה ,מוזלמן'" (כינוי לאיש חלש). בדיקת אלפים נמשכה רגעים ספורים. האסירים שנרשמו מספריהם בסלקציה נתאספו בבלוק מספר 1, שבו היתה גם המקלחת. כשהובאו לשם, סירבו להתפשט, והס. ס. היו צריכים להתאמץ רבות, כדי להכניסם לשם. הכול צעקו: „אני בריא, חזק, מסוגל לעבודה. למה מכניסים אותי למשרפה?". ידענו שגורלנו נחרץ ושמשם לא נצא לעולם. בשנת 1943 יצא טרנספורט מאושוויץ למחנה עבודה אחר, ומזכיר הבלוק רצה לנקום בי ולשלוח אותי לשם. זה היה „לבביץ", מחנה עבודה מאד קשה, אנשים לא החזיקו שם מעמד זמן רב. ובמקרה נדחפתי לטרנספורט אחר שיצא ל„בודי". זה היה קומנדו של חקלאות לא הרחק מאושוויץ. עבדתי שם בעבודות יער, כגון כריתת עצים. ושם נתקלתי ב„קרמטוריון". וזה תיאור הבנין: בנין של שתי קומות. ארכו כ־30 מטר, ליד הכניסה מספר מדרגות. בקומה השנייה כמה חלונות קטנים, מעל הגג בלטו ארובות. בתוך הקיר שבקומה התחתונה היו חלונות קטנים, שפנו אל אולם המוות שבלט מחוץ לבנין. מסביב — חצר גדולה מגודרת עמודים של בטון, מחושמלת במתח גבוה: בשער הכניסה שלט גדול, כתוב גרמנית: „חדר מקלחות", וסביב הגדר מגדלי שמירה ובהם אנשי ס. ס. התיאור הפנימי קיבלתי ע"י אנשי „זונדרקומנדו" (מחלקה מיוחדת). היו אלה יהודים שנפל אליהם הגורל להוציא לפועל עבודה טראגית זו. היו גם בני־רציונז' ביניהם: דן לדרמן ז"ל, יואל ליפא שפירא ז"ל וזלמן מאיר גולומב. יואל ליפא שפירא אף סיפר, שהיו אומרים „קדיש" אחרי כל משלוח.

באולם המוות, במרתף הכניסה, היתה דלת ברזל שנסגרה הרמטית. ובאמצע האולם ארבעה עמודים מרובעים 50 על 50, מהתקרה בלטו מספר ברזי מקלחת להכנסת הגאז. בקומה א׳ מספר חדרים ובתוכם שולחנות שיש ארוכים לנסיונות מדעיים על יהודים חיים. חדר באנק הדם ששימש להוציא את דמם של יהודים למשלוח לבאנק הדם הגרמני.

חדר ניתוחים: נחתכו שם, ללא הרדמה, אברים חיים ושלחו אותם לבתי־חולים לגרמניה לחקר מדעי. בקרבת החדרים הנ״ל היה אולם גדול ובו תנורים לכל אורך. ליד כל תנור ירידה של כמה מדרגות. שם ישב המסיק השומר על האש של הכבשן. ההסקה נעשתה בפחם. הצד השני של התנור היה בקומה של הרצפה, הפתח שבו הוכנסו הגויות. בפנים התנור היתה רשת ברזל שעליה הושמו ארבע גויות בבת־אחת. שריפת הגויות נמשכה כ־20 דקות. הגרמנים הורו לאנשי „זונדר״ להכניס גבר ואשה ביחד, מפני שהנשים בשרן שמן יותר, לכן נמסות הגויות מהר יותר. כל זה היה בקרמטוריון מס׳ 1 ומס׳ 2. היתר היו קטנים ופרימיטיביים ושימשו רק למשלוחים קטנים של כמה מאות איש. מבעד ארובות גדולות וקטנות נפלטו לשונות האש יומם ולילה. עלו הנשמות הטהרות של המעונים והקדושים שנחנקו בתאי הגאזים. סיפי העולם לא נרעדו ולא חשך היום מפני האש והעשן האיום, ששליש מבני עמנו וגם הורינו ואחיותינו מקהילת רציונז׳ מצאו במקום זה את מותם הטראגי.

ארורים יהיו הגרמנים אשר גידלו בנים לביצוע פשע שטני תפתי מחריד כזה, וארור יהיה גם העם שנתן עזרה לביצוע פשעים מחרידים אלה — לעולם!

לאחר הגירוש

לאחר הגירוש מרציונז׳ מצאה משפחתנו את עצמה בורשה. הסתדרנו בדירה עזובה ברחוב בוניפרטרסקה. אך המצב היה קשה מנשוא. מזון לא היה. פחדנו לצאת לחפש עבודה, כי הגיעו שמועות על רדיפות אחרי יהודים ללא כל סיבה. אמנם לא היה ברור מה כוונתם של הגרמנים, אבל הרגשנו שאי־אפשר כאן להשאר עוד.

המשפחה התחילה להתפורר. הורי ז״ל החליטו לנסוע לדרובין לאחות אמי. אחותנו איטה ז״ל נסעה לזגירז׳ להצטרף לקרובים. אחינו שלום ז״ל שהיה ארוס לכלתו גיטשה מאי החליט להשאר. הוא חשב את עצמו גיבור, יצא לעבודה שכורה (יהודים אמידים שפחדו לצאת לעבודה, שכרו להם פועלים שיצאו במקומם). נשארתי עם אחינו יצחק ז״ל ללא כל סידור.

צבי לא היה במקום. הוא יצא עם קבוצת בנים: וולף קולנירז׳, ליבל גרינשפן, גבריאל לוינוביץ, אברהמל צינמון ועוד. כדי לעבור את הגבול לרוסיה. כאשר שמע צבי על הגירוש חזר איכשהו לורשה לקחת אותי. ביקשתי שיצחק יצטרף אלינו. לאחר הפצרות הסכים.

הדרך עד הגבול היתה דרך יסורים ממש. נסענו תחילה ברכבת. הגרמנים ערכו מדי פעם „חיפושים״ והיכו יהודים ללא רחם. המשכנו דרכנו ברגל. כשהגענו סוף סוף לשטח ההפקר תשושים ועייפים קדמה את פנינו אכזבה איומה. הגבול, עליו הכריזו הגרמנים שהוא פתוח לכל יהודי הרוצה לעבור, היה סגור ומוקף תיל. אלפי אנשים צעירים, זקנים, נשים ותינוקות התישבו תחת כיפת השמים בצפיה לרגע שהגבול ייפתח. וכאן שתינו כוס התרעלה עד תומה. היה זה בהתחלת החורף, בסוף דצמבר. בלילה היה קר מאד. מזון כמובן לא היה. האכרים שגרו בכפרים הסמוכים ידעו לנצל את המצב וביקשו מחירים מוגזמים. גם למי שהיה כסף היה קשה להגיע אליו.

נשים, כשבזרועותיהן תינוקות מזי רעב, עמדו מתחננות ליד שומרי הגבול. השומרים לפעמים הביאו מים ולחם לתינוקות אבל הנשים סירבו לקבל. הכל ביקשו לעבור את הגבול. הקור והרעב החלו לתת את אותותיהם והיו בנו אנשים שהתיאשו וביקשו לחזור לצד הגרמני, אבל הגרמנים לא רצו לקבל אותם בחזרה, וכך נשארנו תקועים ללא מוצא.

לאחר השתדלויות מצד החיילים הרוסיים הסכימו הגרמנים להחזירנו. אך הזהי־רונו מראש, שהגרמנים אינם אוהבים את היהודים ולא כדאי להסתכן. אבל רבים שהיו חסרי סבלנות עברו בחזרה לצד הגרמנים. מיד עלו קולות צעקה ממכות ויללות מפי המסכנים חסרי הסבלנות.

נשארנו עם מאות משפחות במקום, תוך החלטה נחושה לעבור את הגבול. ערכנו הפגנות, שרנו האינטרנציונל. נשים עם תינוקות עמדו בעקשנות על יד הגבול בלי לזוז. ביקשנו: שילחו אותנו לעבודת פרך לכל מקום אבל לא בחזרה לגרמנים.

כעבור כמה ימים ולילות, להפתעתנו באמצע הלילה, אנו רואים פתאום ששומרי הגבול הסתלקו, כלומר, הגבול נפתח.

אין לתאר את גודל השמחה. צעדנו בעוז. כל הדרך הלכנו דרך יער. התחיל גשם יורד או שלג. בוססנו בבוץ. לא שמנו לב לכל אלה. לא הסתכלנו אחורה, אלא ממשיכים היינו דרך היער שלא היה לו סוף. היינו כבדים מאד. הלבוש הכבד וצרור חפצים על הגב. עייפים ורעבים המשכנו עד לעיירה צ׳יזב׳ שהיתה כולה הרוסה. בקצה העיירה עמדו כמה בתים על תלם. שם קיבלו את פנינו יהודים טובים בכוס תה חם והציעו לנו מקום לינה.

מאחר וחולה הייתי מאפיסת כוחות נשארתי כמה ימים במטה.

נסענו לביאליסטוק. שם היה איום ונורא. כל בתי הכנסת היו מלאים פליטים ולא היה מקום אפילו לשבת. והכסף הולך ואוזל, וכל סיכוי לעבודה — איין.

לאחר השתדלויות ופניות למוסדות היפנו אותנו לאורלי, עיירה קטנה שכמה עשרות משפחות יהודים היו בה, כולם מבוססים.

קיבלנו חדר אצל משפחת קלמנטנובסקי, אנשים אדוקים וטובים מאד, מוכנים לעזור ככל האפשר. יצחק ביקר בבית הכנסת והתחבב אצל היהודים. הרב בכבודו ובעצמו דאג שלא יחסר לנו שום דבר. אנו לא היינו זקוקים לשום עזרה חוץ מקצת עידוד וחום משפחתי. כאן התחלנו לעבוד בכל מה שבא ליד. העיקר להתקיים בכבוד.

משם שלחנו מכתב ע״י שליח לוורשה שיבוא מישהו ממשפחה אלינו. אבל הם ענו בשלילה. כולם היו בדעה, שהמלחמה לא תמשך הרבה זמן ולחזור אח״כ מרוסיה יקשה ביותר.

בינתיים קיבלנו גלויה משלום אחי. הוא מבקש למסור לאחים מלניק הנמצאים בביאליסטוק שהוריהם נרצחו ברחובות ורשה. מכתב דומה קיבלתי מאחותם בלומה.

החורף היה קשה מאד. רוב הפליטים שהיו בלי מקצוע עבדו בחטיבת עצים וכדומה.

אמנם הגיעו אלינו שמועות זוועה על מה שמתרחש בורשה, בכל זאת היו כאלה שיצאו לדרך חזרה לאיזור הכיבוש הגרמני.

אחרי פסח קיבל יצחק עבודה על־יד הגבול בצירמכה שעל הבוג. בינתיים עשו מפקד בינינו אם רוצים לקבל אזרחות רוסית או לחזור הביתה. כמובן, שהיה זה קשה להחליט. איש מאתנו לא רצה לחזור אבל גם לא לקבל אזרחות רוסית. בכל זאת היו שקיבלו אזרחות ונסעו לעבודה לרוסיה. כעבור זמן קצר חזרו מלאי יאוש וגמרו, שיהי מה — והם חוזרים לפולניה.

דחינו את החלטתנו. אחינו יצחק היה בא פעם בשבועיים אלינו וטוען כך: אם אני מחלל את השבת אצל הגרמנים זאת גזרת המלכות, אין ברירה — מלחמה. אבל כאן בחרתי לי הדרך בעצמי ואין לי שום יכולת לשמור על מצות הדת ואני אפילו מחלל שבת. הדבר הכאיבו ביותר והוא הלא היה בזוזר „ישיבה" ואדוק ביותר.

ובכן החלטנו יחד לא לקבל את האזרחות הרוסית והוא החליט לחזור לורשה בהזדמנות הראשונה.

בחג שבועות 1940 בא יצחק ליום חופש לשבת, הכנתי סעודת שבת כדת וכדין, דאגתי לחלות ולטשולנט. הוא כרגיל הלך בבוקר לבית הכנסת להתפלל.

פתאום בא שוטר ושאל:

— כאן גר יצחק קלופמן?

היכן הוא? כיון שלא פחדנו מפניהם עניתי בפשטות שהוא בבית הכנסת. השוטר דרש לשלוח אותו מיד לבית המועצה המקומית. יש לברר משהו. שאלתי אם הוא עבר איזה עבירה בעבודה אך הוא הרגיע אותי בכך, שיצחק לא מלא פרט אחד בשאלון והוא צריך בהזדמנות שהוא בבית לעשות זאת. לא הססתי הרבה ושלחתיו לבית הכנסת כדי להפנותו למועצה.

כשעברה שעה ארוכה והוא לא חוזר, התחלנו לחשוש לגורלו. הלכנו לחפשו. בדרך פגשנו מכרים, היו אלה בעלי בתים שפליטים שלהם גם כן הלכו לשם ולא שבו עוד. כאן נתברר שגייסו את כל הרווקות והרווקים, ואיש אינו יודע לאן נשלחו.

הבנתי שהמצב חמור. רצתי למקום הריכוז והתחלתי לדפוק בדלת. לא נתנו להכנס, צעקתי, בכיתי, ביקשתי שיסבירו את פשר הדבר. כששוטר ניסה להשתיקני התפרצתי: אתם גרועים מהיטלרים, הם גירשו משפחות שלמות ואתם לקחתם מאתנו את האח היחיד שהצלחתי להציל מידיהם. קללתי בכל הלשונות וביקשתי אחת: תקחו גם אותנו, ז"א אותי ובעלי יחד עם אחי תשלחו. יצא שוטר ואומר:

— אזרחית, אַת מזיקה לעצמך. מוטב שתהי שקטה. אבל החלטתי בכל מחיר, אני מוכרחה להכנס פנימה, הלב ניבא לי רעות, כלומר: הזדמנות אחרונה לראותו. עלה במוחי רעיון: טענתי, שמכיון שאני תמכתי בו כל הזמן, משכורתו צריכה להגיע אלי ועתה אני רוצה לקבל יפוי כוח על מנת לקבל את הכסף. לאחר טענות ושכנועים נכנסתי פנימה יחד עם שוטר. הוא ישב בין יתר „החטופים" חוור מאד, מתוך התרגשות לא יכולנו לדבר.

השוטר יעץ לי להביא מזון ובגדים, כי עוד מעט באים לקחתם. ואף הם השוטרים אינם יודעים לאן.

כשחזרנו עם החבילות כבר לא היו. שלחום לבילסק, פודליסק. המשכנו בעגלה לבילסק אבל לא מצאנוהו. חפשנו בכל בתי הכלא שבמקום. שם נפגשתי עם קורן החיט מרציונז׳ שהיה גר אצל שלמה כהן. הוא נמצא עם משפחתו בבילסק והיה מחפש את אחיו שחטפו אותו באותה צורה.

שבוע שלם חפשנו שנינו. כל יום ניגשנו לבית כלא אחר, שלחנו מזון וכסף. האוכל כנראה חולק בין האסירים. אבל הכסף הוחזר לי. וכך הבנתי שאחי לא נמצא שם.

בסוף השבוע, ביום ששי לא החזירו לי את הכסף ובמקום קיבלתי אישור בכתב ידו וכמה מלים. הוא מבקש שאביא לו בגדים ואוכל, כי למחרת שולחים אותם משם. זהיתי כתב ידו. ובכן שוב מצאתיו. כל עוד רוח בי רצתי הביתה. לאור נר הכנתי חבילות והזעקתי את כל המכרים שנלך בלילה לבילסק לחכות ליד הרכבת.

היה זה ליל שבת בחצות. דפיקות בדלת. חשבנו שהמכרים כבר באו לקרוא אותנו.

פתחתי את הדלת. להפתעתי באו נ.ק.ו.ד. צוו עלינו להתלבש מהר כי בחוץ מחכה לנו אוטו־משא. לא הספקנו להתאושש ולהבין מה קרה בדיוק. אנו אסורים. תוך זמן קצר אנו נמצאים באוטו יחד עם כל הפליטים מאורלו. כל הדרך קוינו שלפחות מסיעים אותנו יחד עם האחים (כלומר לאותו מקום). אמרו לנו ששולחים אותנו הביתה כמו שבקשנו.

אך בסופו של דבר הגענו ליערות ארכנגלסק.

קשה לתאר במלים את סבלנו שם. חשבנו שיותר רע ומר לא יכול להיות בחיים. אך כאשר קיבלתי את הכתובת שיצחק בקומיס.ס.ר. כתבתי לו, בדיוק איך המצב אצלנו, הוא השיב שאצלם גרוע שבעתיים וביקש שנשתדל למענו להעביר אותו אלינו.

עם כל הפניות וההשתדלויות לא הצלחנו להעבירו אלינו. אפילו אחרי השחרור. כשאנו עברנו לקזכסטן (סיביר) הצפוני.

והוא כמו רבים אחרים לא החזיק מעמד ונפח נפשו.

יהי זכרו ברוך.

ביערות ארבנגלסק

היה זה באמצע הלילה כאשר אסרו אותנו באורלו והעמיסונו על קרונות של רכבת משא, בתנאים בלתי אנושיים. נסענו ימים ולילות כשאיננו יודעים לאן. לבסוף הגענו למקום שהיה פלא בעינינו. היה זה בחודש מאי. אנו נוסעים ונוסעים כאילו הזמן לא זז. כל הזמן יום ארוך נצחי. ובכן אנו נוסעים לגן עדן עלי אדמות. כך התקרבנו ליערות ארכנגלסק שבטיגות. במשך כל הדרך לא שקעה השמש. הגענו לקרחת יער, שם עמדו מספר צריפים עלובים שפונו באותו יום מן התושבים הקודמים. נודע לנו שהמקום מיועד לעבריינים שנדונו למאסר עולם. היו אלה עבריינים פליליים ביותר. כמה מהם נשארו כדי לשמור עלינו. כמובן שאותנו חשבו כפושעים הנדונים לעבודת פרך. שום כוח לא יכול לשכנע אותם שאנחנו אזרחים פולניים ישרים ושבויי מלחמה. התיחסו אלינו בחשדנות ובאכזריות.

הסתדרנו בצריפים ואספונו לאספה כללית והקומנדנט הודיע לנו: אתם נשלח־תם כאן לעבוד. מי שיעבוד ז״א ירצה לעבוד יהיה לו טוב: יקבל אוכל, לבוש חם בחורף, אבל אוי לאלה שלא רוצים כאן לעבוד אין להם זכות קיום! בשבילנו היתה זאת עבודה קשה מאד. ביער עמדו עצים עבותים, שני אנשים לא יכלו להקיף עץ אחר בידיהם. למעשה כל עבודה שלנו ביער היתה להכין מהעצים חומר לכל מיני תעשיה ברוסיה ובחוץ־לארץ.

לבר מזל, למי שהיה פתק מרופא מחמת חליו או לנשים בהריון, נתנו עבודה „קלה״. רק נשים אחרי לידה עבדו, קרוב לביתם בשרותים. כמובן אף אחד מאתנו לא היה רגיל לעבודה גופנית כה קשה.

בינתיים חלף הקיץ והתחיל החורף וירד עלינו החושך שנראה לנו כנצח. מספר שבועות לילה, השמש אינה יוצאת. וכפור עז שרר שאנחנו יוצאי פולין לא היינו רגילים אליו כלל. הטמפרטורה ירדה ל־45° מתחת לאפס. אלה שלא עשו את הנורמות של העבודה לא קיבלו בגדי חורף.

לא ידענו, שלפי החוק למי שאין לו לבוש חורפי אינו מחויב לצאת ליער לעבוד כשהטמפרטורה היא למעלה מ־42° מתחת לאפס. והם הסדיסטים שלחו אותנו בכפור ובחושך. כדי לגרש את החיות הטורפות בדרך הדלקנו לפידים וכך

יצאנו בשורה מלווה שמירה. שם הבערנו מדורה, אבל אי־אפשר היה להתחמם, רק בשעת מנוחה.

כתום יום עבודה בערב או בלילה, הגיעו קרונות לקחת עצים. אז היו דופקים אצלנו ומעירים לצאת לעבודה נוספת. לא עזרו תחנונים שהבגדים עוד רטובים וקפואים. פחדנים לבשו סמרטוטים כבדים מכפור ושלג ויצאו בבכי לעבודת לילה. אבל היו עקשנים או סתם לא איכפתניקים מיואשים, שיעשו בהם מה שרוצים, כי גרוע מזאת לא יכול להיות עוד. איימו עליהם בכל מיני איומים, אבל בסופו של דבר לא עשו להם כלום. זה היה לא חוקי והממונים עלינו עשו זאת על דעת עצמם. מזון קנינו בכספנו אלא שרוב העובדים לא הרויחו אפילו לארוחה חמה אחת ביום.

פעם בשבוע היינו מתאספים לאספה כללית והיינו שומעים אותן הטענות, שאנו לא רוצים לעבוד ושכדאי לנו לעשות „נורמות". והיו אומרים: לא תראו עוד את וורשה, כדאי לכם לחשוב על עתידכם. מכאן איש לא יימלט.

בקיץ 1941 הגיעו אורחים: היו אלה הבורגנים בעלי אחוזה שהשלטונות לקחו מהם רכושם ושלחו אותם לעבודת פרך. רובם היו נוצרים. הם התחילו להלשין עלינו, לגלות שאנו יהודים ויהודים בפולניה לא רצו לעבוד. כולם עסקו במסחר ז"א רימו את הגויים. כמעט לכל משפחה היתה עוזרת בית נוצריה, בשבילם היה זה מושג זר לשם מה צריך עוזרת בית בכלל ומה עושות הנשים היהודיות? אין להן ידיים? לא חסר להם חומר הסתה. מאז, הורע מצבנו. הרי הספקנו כבר להתידד במקצת עם התושבים, ואלה התחילו לבטוח בנו, אבל מאז התחילו לשנוא אותנו ולרדוף אחרי אלה, שלפי דעתם, ניסו „להשתמט" מעבודה.

מעשה במשפחה אחת: הבעל היה סטודנט לרפואה בפולניה, היא אשה עדינה דקת גו, היתה להם ילדה קטנה. הם לא יכלו להתרגל בשום אופן לעבודה הקשה. פעם תפסו את הבעל כשהוא עוזר לאשתו לטלטל בולי עץ. אחרי משפט קצר שלחו אותו למקום אחר לחצי שנה. האשה עם הילדה לא יכלה להסתדר. פעם היא התעלפה בעבודה ושני חברים מעבודה הביאו אותה למרפאה. היא התאוששה, בדרך הוטב לה, „הרופא" אחד מהם לא הבין רפואה והיה חסר לב. כיון שלא היה לה חום גבוה מצא אותה כשרה לעבודה, העמידו אותה לדין על שבימה התעלפות ובגללה שני עובדים הפסיקו באמצע עבודה. זמן קצר אחרי השיחרור מתו בני הזוג, הילדה אומצה ע"י משפחה חשוכת ילדים.

מצבנו היה בכי רע, המחסור במזון החל לתת אותותיו. יום יום נפלו אנשים למשכב „והרופא" היה מוכרח להכנע ולשחררם מעבודה לימים מספר. היתה זו מין חולשה כללית, כגון נשירת שינים, פצעים בלשון, וגידולים בחלקי הגוף השונים. רובנו שכבנו במטה. וגם אלה שיצאו לעבודה לא היו מסוגלים לבצעה.

היה זה בקיץ השני לשהותנו במקום. היאוש החל מכרסם בנו יותר ויותר. כוח סבלנו הלך ואפס, לא היה לנו שום קשר עם העולם. לבנו ניבא לנו שהחלה המלחמה בין רוסיה וגרמניה. לא קיבלנו כמובן עתונים, וגם צלילי רדיו לא הגיעו לאזנינו. כך מנותקים היינו וחולים ומפרפרים בין חיים ומות. לא פעם, לא יכולנו לצאת לקחת את הלחם. כמובן איש לא הביא אותו. כך התהלכו אנשים כצללים, גם הבריאים שבינינו קומתם נשתוחחה מעייפות ורעב תמידיים. היה וביצעו איזה עבודה ממש בזחילות על הארץ כתולעים. הרגשנו שהנה עוד מעט יאבד לנו צלם אלוהים, שנשכח לעמוד זקופים ורבים ביקשו נפשם למות.

יום אחד הופיע רופא צעיר נחמד ממוסקבה. כמלאך הגואל היה לנו. דיבר אלינו ברכות ובלבביות. בדק אחד אחד וקבע שלחלק גדול מאתנו יש „צינגה", מחלה הנובעת מאפיסת כוחות ומתת־תזונה, בעיקר מחוסר ויטמין C.

שוחררנו מהעבודה לשבועות מספר. פתאום הופיעו בצרכניה בשפע כל מיני ירקות כבושים. (שם לא גדלו שום פירות וירקות) לכל דורש מכרו כדורי ויטמינים. נאלצו גם למכור אוכל בלי עבודה. שכחנו את הסיסמה „מי שאינו עובד — אינו אוכל".

רצון החיים שב לפעום בנו. התקוה נעורה מחדש.

מדי פעם ראינו אנשים זרים מסתובבים בשטח, הרגשנו שמשהו צריך להתרחש לטובתנו, כי היחס אלינו נשתנה לגמרי.

יום אחד אספו אותנו באולם האספות, כדי להודיע משהו חשוב. האנשים אפופים היו אוירת חג, אחוזי התרגשות באנו לאספה ואמנם בא הדבר: „יום חג לכם, היום הזה, אתם חפשים". כך פתח הקומנדנט את האסיפה.

אין לתאר את השמחה שתקפתנו. בבת אחת הזדקפו הקומות. הצעירים התגברו על אותות של התרגשות. אבל הזקנות פרצו ממש בבכי היסטרי. כמובן שאנו לא יכולים לחזור הביתה, כי המלחמה שם עוד לא נגמרה אבל אנו חפשים לנסוע ברוסיה לאן שאנו רוצים, כמובן הרחק מהגבול.

הקומנדנט הציע לנו להשאר במקום לעבוד עד סוף המלחמה כשכירים בעלי זכויות מלאות. אבל איש מאתנו לא רצה בכך, ובהזדמנות ראשונה ארזנו את החפצים ופנינו לסיביר, לקזכסטן הצפוני.

צבי קנסטר

בביתנו המשומם והמיותם

עם סיום מלחמת העולם השניה, לפני שחרורי מהצבא הפולני, היתה דרכי הראשונה לרציונז׳. נסעתי עם חברי מהצבא, כי לא מצאתי בי די כוח לנסוע לבדי. כשנכנסתי לדירת הורי שברחוב פלוצק, נתפעם בי לבי: הכל היה במקומו; כל הרהיטים והכלים חוץ מהאנשים היקרים שאותם חיפשתי. את מקומם תפשו השכנים הפולנים גרבובסקי. הבת השתרעה על ספת הקטיפה שלנו להנאתה. כשראו אותי הכירוני מיד, הרגשתי במבטיהם כי הם תמהים לבואי הבלתי צפוי. הם שאלוני: „הרשיל, האומנם חי אתה, האומנם נשארו הרבה יהודים עוד בחיים?״. שאלות אלה זעזעוני, לא מצאתי מלים לענות. לבסוף שאלתים על גורל בני משפחתי. הם לא ידעו, או שלא רצו לשוחח על הנושא הזה. הם רק אמרו: „קח לך את רהיטי הוריך״. הייתי קרוב להתפרצות בבכי, ועניתי קצרות: „לא לשם זה באתי, אלא לחפש נפשות יקרות״.

מלא כאב עזבתי את הדירה והמשכתי לרחוב קיניקי. הדירה שלי בבית שלמה כהן היתה הרוסה. בדירה של הורי אשתי, משפחת קלופמן, מצאתי אותו מצב, השתכנו בדירתם השכנים הפולנים. גם כאן נשאלו אותן השאלות. הם סיפרו לי שקבלו מכתב מאשתי בריינה, בו היא מבקשת פרטים, מה ידוע להם על גורל הקרובים. כמובן שלא ענו, כי לא יודעים כלום. עזבתי את המקום בלב שבור.

הרכבת יוצאת מרציונז׳ רק פעם ביום והיא כבר יצאה, לצערי, ונאלצתי להשאר ללון בעיר, אותה עיר, אליה התגעגעתי משך שנים, אך עכשיו הייתי מעדיף שלא לשהות בה אפילו שעה נוספת אחת...

לא היתה לי ברירה, והלכתי לחפש מקום לינה. עברתי דרך ככר־השוק. קשה היה להכיר את המקום; כל הבתים היהודים נהרסו, המדרכות רוצפו במצבות שנעקרו מבית הקברות היהודי. בדרך פגשתי שכנים לשעבר. הם הזהירוני לבל אסתובב ברחובות, ובהזדמנות הראשונה לעזוב את העיר. הם סיפרו לי שלפני כמה ימים באו בנות רציונז׳ שניצלו מהגיטו, ונרצחו כאן (אינני זוכר בדיוק את השמות, עיין בפרק של רציונז׳סקה).

בינתיים פשטה השמועה מפה לאוזן שחיילים הגיעו (הכוונה לי ולחברי) שלבושים היינו במדים. מיד באו אלינו שני שוטרים. אחד מהם הכרתי שהיה גר בביתו של קוסובוצקי, קומוניסט שעלה, כנראה, לגדולה. השוטר הכירני גם כן, והציע לנו ללכת ללון במשטרה, שם נהיה יותר בטוחים. וכך עשינו.

למחרת נסעתי מרציונז׳ בהחלטה לא לשוב אליה לעולם.

כשהשתחררתי מן הצבא הפולני, נסעתי ל„יידישער קאמיטעט" בערים הגדולות לחפש, אולי בכל זאת אמצא מישהו מקרובי. הגעתי ללודז׳, שם היה חלק גדול מהניצולים. פעם לאחר אסיפה של „ליגה למען א"י עובדת" בה השתתפתי, פנה אלי שלום גראיק (סטפן): „מאין יהודי ?". כשעניתי מרציונז׳, קפץ עלי כמו על מציאה. טפח על גבי ואמר:

„שמע, חבר, אם אתה מרציונז׳, יש לנו עבודה בשבילך. הרבה התחילו בדבר ולא הצליחו, אבל אני מאמין שרציונז׳אי יצליח. הנה, יש עיר גדולה, קטוביץ שבשלזיה העליונה, בה יושבים הרבה יהודים, ועורקי תחבורה נוחים למפעלינו. זהו חובת השעה לארגן קיבוץ. לאסוף יהודים כמוך, שימצאו בינתים סידור עד לעליה; תעסוקה, עבודה תרבותית, חברתית וכדומה. עליך להשתדל להשיג דירה גדולה ולהרשם אצל הממשל. אחרי כן לארגן „עליה", ז"א, „בריחה". הקושי העיקרי

שארית־הפליטה הרציונז׳אית ביום אזכרה בפירגן (גרמניה)
ראציאנזשער שארית־הפליטה אין אַ טאָג פון אזכרה נאך די קדושים אין פירגען (דייטשלאַנד)
Racionz survivors of the Holocaust in a remembrance day
in Firgen (Germany)

הוא השגת הדירה, כי כל הדירות הן בידי הממשל, ולאנשי חוץ מסרבים להשכיר. העיר קטוביץ לא נפגעה במלחמה, והאנשים יושבים במקומם. לעומת זאת יש הרבה ערים בשלזיה התחתית שצורפו אחרי המלחמה לפולין, לכן הופנו הפליטים הניצולים לערי החסות". קיבלתי כסף להוצאות וכתובת ל„יידישער קאמיטעט" בעיר הסמוכה ביטום. שמעתי שצביה לובטקין (צוקרמן) התערבה שאני לא אצליח במשימה שהוטלה עלי. היו באותו מקום בעלי יכולת יותר גדולים וכנראה, שעשיתי רושם כביישן ושקט. אך סטפן גראיק עמד על דעתו, וכך אמר: אם אני מרציונז' — ברור שאצליח, ובהזדמנות זו סיפר לצביה על רציונז' שאמנם היתה עיר קטנטונת אך לעומת זאת אנשיה פעלו גדולות.

כאשר באתי לביטום וסיפרתי לחברי מהצבא על תכניותי, צחקו ולעגו לי. הם עצמם שישבו כבר הרבה זמן במקום, השתדלו וחיפשו אפשרויות שונות, אך לא עלתה בידם. אולם החלטתי שאני מוכרח להצליח, רציתי לעשות זאת למען שמה הטוב של עירי רציונז'.

ובאמת, עשיתי מאמצים גדולים יוצאים מן הכלל, עד שקבלתי רשיון לשכור 4 דירות בקטוביץ. כל דירה היתה בת שלושה חדרים. בדירה אחת נקבעו חדרים למלאכה, כגון: מתפרה, נגריה, סנדלריה, חשמל, שרברבות, ובדירה שניה שוכנו האנשים שהצטרפו לקיבוץ. במשך הזמן שכרנו עוד שתי דירות, ואנשים רבים שחזרו מרוסיה מצאו כאן תנאים לקיום. זאת היתה כתובת ידועה בכל העיר. כמו שציינתי, היו כאן מאורגנים סוגי עבודה שונים. וגם גויים היו פונים אלינו למפעלי המלאכה שהקמנו. היינו כמאתים וחמשים חבר, ומדי פעם שלחנו קבוצת חלוצים מחוץ לגבולות פולין בדרך לארץ ישראל. במקומם הצטרפו אלינו אנשים חדשים. אנשים התחלפו לעתים קרובות במפעלי המלאכה, אבל השתדלנו שהגויים שאתם היינו נפגשים, לא ירגישו בדבר. אסור היה לנו להכשל בכך, כי פעולתנו לשלוח אנשים מחוץ לגבולות היתה פעולת־מחתרת וסכנה היתה בדבר: אם נתפש, היה צפוי לנו עונש חמור. אנו מצדנו לא חסכנו כל מאמץ וסיכון להצלחת המפעל. פעולתי היתה — לשלוח את האנשים עד לצ'כיה ומשם היו כבר ארגונים יהודים פעילי ההברחה שדאגו לשלחם לגרמניה, צרפת ומשם לישראל. אני הייתי ראש הקבוץ בקטוביץ, ועבודה רבה היתה מוטלת עלי. עד כמה הייתי עסוק תשמש עובדה זו: קיבלתי, במקרה, ידיעה שאשתי וילדתי שלא ראיתי אותן כשלוש שנים, הגיעו מרוסיה והן נמצאות באחד המשלוחים הפונים לשלזיה. אשתי לא ידעה את כתובתי, וידעתי שחובה עלי לצאת ולהביאן, כדי לשים קץ לסבלן. אך באותו יום, בדיוק, הצטרכתי להיות על יד הגבול הצ'כי. לא היתה לי ברירה, אלא לשלוח חבר הקיבוץ לחפשן ולהביאן, והדבר נמשך ימים, כי איש לא הכיר את חברו.

לאחר שנתים וחצי של פעולתי כראש הקבוץ, התחלנו להרגיש שהקרקע בוערת תחת רגלינו. היו מלשינים עלינו. בין כה וכה התחלנו לחסל את הקיבוץ, רוב האנשים שהגיעו לכאן מרוסיה כבר שולחו מעבר לגבול לכוון הארץ, ואז עליתי גם אני ומשפחתי ארצה בינואר 1948.

היו בפולין דאז חמש ערים: וארשה, לודז', קטוביץ, דנציג וקראקוב, שאסור היה להכניס תושבים נוספים על אלה שכבר התגוררו שם אחרי המלחמה, בעוד שמצב הבטחון איפשר לנו, היהודים ביחוד, להתישב בכרכים הגדולים. לכן נתקלנו בקשיים בקטוביץ ביחס לפעולות חלוציות והשגת דירות בשביל יהודים שחזרו מגרמניה ומרוסיה. ומשום שאני הייתי חייל פולני בעל אותות הצטיינות, לכן ראה בי המנהיג של הוועד היהודי דאז גראוק, שאני הנני האיש בעל הזכויות הראויי למשימה זו שעל נקלה נסתדר בקטוביץ ביחס לדירות בשביל חלוצים.

שארית־הפליטה במפגש בגרמניה (1945)

שארית־הפליטה אין א צונויפקום אין דייטשלאנד (1945)

Survivors of the Holocaust in a come-together in Germany (1945)

הפולקלור ברציונז׳

זקני ר׳ יוסף הירש ז״ל

זקני רבי יוסף הירש חבר היה בחברה קדישה. כנהוג היו עורכים „קידוש" בשמחת תורה ובז׳ אדר. פעם אחת, היה זה בז׳ אדר, הקדים ר׳ אברהם פומפר לבוא לביתה של הסבתא ואמר לה:

— את יודעת, שיינע, יוסף הירש שלך שכור כלוט ואינו יכול לבוא ל„קידוש". נעלבה מאד סבתתי ובידעה שסבא צריך לשוב עוד מעט, נעלה את דלת הבית בפניו. ברור, שכל הענין הזה לא היה אלא בדותה, שבדה לו ר׳ אברהם פומפר לשם שחוק ובדיחות הדעת. כששב זקני מבית המדרש עמד לפני דלת נעולה. כששאל את סבתא לפשר הדבר, אמרה לו:

— לשכורים אין מקום בביתי.

— מי סיפר לך על כך?

— אברהם פומפר — השיבה בצער רב.

הלך לו סבא לבית אחת מבנותיו ושתק. בשמחת תורה של אותה שנה נזכר סבא במעשה הקונדס של אברהם פומפר איך שהוא „סידר" אותו, החליט לשלם לו כגמולו. פנה לאשתו וסיפר לה שבעלה שכור כלוט. ובאמת כשהלה חזר לביתו זכה ל„מי שברך" ממנה כדבעי...

מעשה באסופית

זקני ר׳ יוסף הירש מצא פעם בבית המדרש יתומה, ילדת אביונים מוכת שחין ועזובה לנפשה. מה עשה? אספה והביאה לביתו. סבתה נדהמה והתרעמה מאד. אך סבא נטל שק ומילאו בקש רענן ששימש לה מזרן ואסף בגדים בשבילה, גילח בעצמו את שער ראשה של אותה עלובה, וצוה לרחוץ אותה, למשוח את שערה ולהלבישה כראוי. גם אמי הביעה את השתוממותה על מעשה סבא זה. אבל סבי ענה לה: — את שתקי, לך יש ברוך השם ילדים בריאים, תודי לה׳ ועשי חסד עם יתומה זו. לבסוף הוליך אותה סבא לבית היתומים. היתומה הזאת פקחית ביותר היתה. שמה פרדל. אחי זכריה, שנער היה אז, שאל אותה פעם:

— פראדל, מה היית עושה אלמלא היה אוסף אותך סבי לביתנו, הרי היית קופאת מקור בחורף?

— אין דבר, ענתה הנערה, הייתי מפשירה שוב באביב...

החזן הליטאי

השנה שנת 1904—1905, החזן הליטאי נרדף על־ידי הרב יהודה לייב נויפלד, מי שישב לאחר מכן על כס הרבנות בנובודבור. בשעת המחלוקת שפרצה בין הרב ובין החזן הזה, גמר החזן בלבו לנקום ברב בצורה מקורית:

בהגיעו בשעת „הלל" ל„מן המיצר" (תהלים קי"ח), התחיל לסלסל בקולו כל תיבה ותיבה וביחוד האריך בסלסולים בפסוק: „ה' לי לא אירא, מה יעשה לי אדם?" ובאותו רגע כיוון באצבע בוטה ומחווה כלפי הרב, כמה וכמה פעמים, אגב זמרה והגבהת קול: „ה' לי בעזרי — הוי מה יעשה לי אדם...".

א ל ח נ ן ר ח ו ם

אברהם יוסף קליינר

המחלוקת הגדולה

היה זה בימי המהפכה בשנת 1905, פרצה מחלוקת בגלל מינוי רב. הרב ראובן יהודה נויפלד ז"ל, שנתמנה לכס הרבנות בנובודבור, השתוקק מאד שימנו את אחיו הרב יוסף דוב בעריש לרב ברציונז'. אז נתפלגה הקהילה לשניים. חלק גדול מיהודי העיירה התנגדו למינויו של אחי הרב שקדם לו. אלא שעל ידי תחבולות שונות נבחר לבסוף לרב ברציונז' ר' יוסף דוב בעריש. באותה שעה נתארגנו אנשים בחבורה שביקשו להתנקם במתנגדיו של הרב והעניין הגיע לתיגרה גדולה. אז הגיע לרציונז' בית דין סוציאליסטי מורכב ממארגני הפרולטריון מפלונסק. ומשום שנפערה תהום ונצטברה מרירות בין הפועלים ברציונז' ובין האמידים והבעלי בתים, מצאו הפועלים כאן שעת כושר לנקום את נקמת הפועלים השובתים כנגד מפירי השביתה והמעבידים.

והיו מקרים של רגימת אבנים מצד הפועלים על בעלי הבתים — הרכושנים. אחד הבולטים ביותר בהם היה רבי יחיאל בירנבום בעל האחוזה ובעל בית הבורסי בעיירה. בכל מקום לו ולבניו היו אורבים כדי לעשות בהם שפטים. הם הוציאו פסקי דין על דוד מאיר קליינר (אבי ז"ל) להיות עצור חודש ימים בביתו ואחר חייבוהו בדין שעליו לשלם מאה וחמשים רובל לזכותו של ועד הפועלים. גם ארבו לאבי בדרכים. וכשיצא את העיר ונסע לביילסק כדי להגיע לפלוצק לשם עסקים, רדפו אחריו, ולא יכלו להשיגו. הוא נדד כמה ימים מעיירה לעיירה עד שהצליח לחזור הביתה כשהוא מוסתר בתוך ארגז.

בליל שבת אחד נכנסו לבית יחיאל בירנבום וירו עליו. למזלו לא פגעו בו. רק בנו ישעיה נפצע. נכדו נוסקה ווינשטוק שהתחבא מתחת לשולחן, ניצל מכדור בנס.

בשבת שלאחר מכן פרצו המתמרדים כנגד הרב לבית־הכנסת של רציונז' והתחילו להתפלל חצי שעה לפני המועד, עד שבא ראש הקהל שעמד לצד הרב הנבחר, ר' שאול יונה ליפינסקי ז"ל עם שוטר גוי, רשם פרטיכול ותבע למשפט אותם היהודים שהתפרצו והפריעו את הסדר במקום קדוש. כשהובא העניין לפני הרב הנבחר, פסק, שהמעשה שעשו אינו נוגד מנהגי ישראל, אלא נוגד את ההלכה ועל דוד מאיר קליינר יצא פסק דין לשבת בבית המעצר שבוע ימים (היה זה חדר מעצר ללא תנאים קשים של בית סוהר). ביום ישב בבית המעצר ובלילה — שב הביתה לישון.

באותו פרק זמן כתבו המתמרדים ללא הסכמת הרב ספר תורה בשביל השטיבל שלהם, בכוונת מכוון לא לשתף, כנהוג, את הרב החדש שהתנגדו לו. לשם זהירות הביאו את האדמו"ר מבריסק לרציונז' כדי שבטוחים יהיו שלא יתנפלו עליהם מצדדי הרב. לשם כך גם הביאו מעיר המחוז שרפץ שלושים חיילים שישמרו על החוגגים מכל רע.

(השלמה לסיפור הנ״ל)

באותו זמן ארע שעגל נפל מן העגלה כשהיה קשור. ולפי הדין צריך לבדוק אותו, מחשש שמא אבריו מרוסקים הם. עגל זה לא נבדק ונשחט בכבליו. הלכו אצל הרב לשאול:

— העגל כשר או לא?

— טריף! — פסק הרב. הלכו אל רבי שמואל בינגפלד ז״ל, המורה הוראה והוא פסק: — כשר! באותו הזמן היתה חתונה ברציונז׳ והביאו את הבדחן מפלוצק, פיניה בדחן והוא חיבר „משנה״ עם פרוש רש״י ו„גמרא״ עם „תוספות״...

משנה: עגל שנפל מן העגלה ושחטו אותו מבלי לבדוק אבריו — אסור!

גמרא: איתמר: עגל שנפל מן העגלה ונשחט בלי בדיקה — רב אוסר ושמואל מתיר. פלוגתא דרב ושמואל!... (הכוונה לשמואל בינגפלד).

כדי לפשר בין הרב ובין מורה ההוראה הביאו את הרב מפולטוסק וכשהוא עבר בככר של רציונז׳ עמדה אשתו של רבי לייב טאוב המסגר, מרת קיילה ז״ל (סבתו של אפרים צורף) הגבאית הנודעת — שלא היו לה בנים אלא בת יחידה (היא אמו של צורף) ואמרה למראה הרב מפולטוסק:

— יהי רצון ויהיו לי בנים כמוהו!

כשעבר הבדחן בשוקה של רציונז׳ שילב בחרוזיו הבדחניים תואר זה בארמית: „שוקא דנהרדעא״ ויש אומרים בשוקא דגילדאי (הואיל והסנדלרים התגוררו שם).

השטיבל של המתמרדים היה נקרא „ביקובר שטיבל״ על שם העגל, ביק (באידיש) והמתבדלים פירשו שם זה לפי ראשי תיבות: בי״ק — בני ישראל קדושים.

הערות לפרשת המחלוקת

חסידים אמידים התפללו בשטיבל ה„ביקובי״. ביניהם ר׳ יחיאל בירנבוים, ר׳ צבי צמח, איטשע הלברשטאט, ר׳ דוד מאיר קליינר ושרייער החובש. בשעת המחלוקת בענין בחירת הרב, סירבו לתת „לפועלי ציון״ כספים וגם לא קיבלו שום כספים מידי התומכים בבחירת הרב דוב בריש נויפלד ז״ל.

אברהם הירש (דודו של יעקב שרנסקי), שחזר אז מארצות הברית, כיהן כיושב ראש של פועלי־ציון ברציונז׳. הוא התנגד ביותר לחסידי השטיבל ה„ביקובי״. יום אחד שפכו חמתם על אברהם הירש והכוהו ביותר עד שנפל אין אונים ארצה. למחרת התארגנו פועלי ציון והשליכו אבנים על כל מי שהלך לשטיבל ה„ביקובי״.

הדברים הגיעו לידי כך, שבליל שבת אחד באו שני צעירים מפועלי ציון שבמחוז וירו לתוך ביתו של יחיאל בירנבוים ואחד מבניו נפצע.

כעבור מספר שבועות אחרי המקרה הזה, נשלחו לרציונז' שני שליחים מטעם הועד המרכזי של „פועלי ציון" מוורשה. הם הופיעו בכרכרה קטנה בעלת דו־אופנים. אחד מהם היה הבחור דוד גרין (בן־גוריון) בן השבע עשרה. הם נכנסו לביתו של בירנבום לשם חקירת הפרשה (הכוונה כנראה לרדיפת פועלי ציון על ידי האמידים וסירובם לתמוך בהם מטעם המתפללים בשטיבל ה„ביקובי") בעוד שנשתהו הבחורים בבית בירנבוים, הלך אחד מבניו וקרא לשוטרים שיאסרו את הנציגים מוורשה, הואיל והם ממרכז האירגון המחתרתי, מעוררי שביתות וטרור בפולין, הלוחמים בשלטון הצאריסטי. אלא שהמשטרה התבוששה לבוא (השוטרים הרציונז'אים פחדו מפניהם). משסיימו הבחורים את החקירה, חזרו לוורשה. (ויש סבורים שהחקירה הזאת נערכה משום שהבונד התריע כנגד „פועלי ציון" שהם גורמים לטירור ברחוב היהודי). בין כה וכה נתגלה הדבר למרכז המשטרה הרוסית ואימת המאסר נפלה על מארגני המחתרת שאנוסים היו לברוח לארץ ישראל.

אברהם יוסף קליינר

ממימרותיו של ר׳ מנדיל גרנט ז״ל

שמעתי מפי ר׳ מנדיל גרנט בשמו של נח בדחן שכעס פעם אחת על הרב ברציונז׳.

הלכתי לחתונה. פגשתי בתרנגול הודו. שאלתי אותו:

— לאן אתה הולך?

— אני הולך לחתונה, — ענה. אמרתי לו:

— טוב, נלך שנינו. הלכנו אני ותרנגול ההודו יחד.

בדרך פגשנו את הרב. שאלתיו:

— לאן אתה הולך? לחתונה — השיב.

— יפה — אמרתי — נלך שלשתנו יחד. הלכנו אני, תרנגול ההודו והרב.

בדרך פגשנו שד. לאן אתה הולך? — שאלתיו.

— לחתונה — השיב. בוא אתנו — אמרתי. הלכנו יחד; אני, תרנגול ההודו, הרב והשד. כך הגענו לשפת נהר.

אני יודע לשחות, גם השד יודע לשחות, התרנגול ההודי אינו יודע לשחות, וגם הרב אינו יודע לשחות. לקחתי אני את תרנגול ההודו, ועברנו את הנהר וחכיתי שהשד יקח את הרב (דער שד זאל נעמען דעם רב...).

עוד מפיו של ר׳ מנדל: בתהלים קי״ח כתוב:

„אבן מאסו הבונים היתה לראש פנה״.

מאת ה׳ היתה זאת, היא נפלאת בעינינו. מה כאן השאלה ומה כאן התשובה? אלא לפי חז״ל, ארבע נשים יפות היו בעולם: שרה, רחב, אביגיל ואסתר! (מגילה ט״ו). ולמה לא הזכירו את חוה? הרי חוה היתה אם כל חי, היפה בנשים, הרי הקדוש ברוך הוא בעצמו קישטה ככלה והביאה לפני אדם?

אלא כך יש לבאר את השאלה והתשובה שבתהלים:

אבן — כלומר חוה, מאסו הבונים — החכמים, ולא הזכירוה? הלא היתה לראש פינה — לנוי האשה בעולם. וזה התירוץ: מאת ה׳ היתה זאת, הרי חוה היתה בריאתו של ה׳, אם כן היא נפלאת בעינינו? — כלום יפיה צריך להפליא אותנו? על כן הזכירו חז״ל את שרה, רחב, אביגיל ואסתר ולא את חוה.

בטרם שהיה מלון בן־יהודה או מלון (גרוזובסקי) גור, ומבלי שהיתה בידו הקונקורדנציה של מנדלקרן, חיבר ר׳ מנדל גרנט מלון עברי־אידיש. כיצד? בשעת השיעור של תנ״ך או של גמרא, אם נתקל במלה חדשה, תירגמה מיד ורשם אותה בפינקס המלון שלו על פי סדר א״ב. פעם הראה לנו התלמידים כיצד הוא בונה

את המלון ערכים־ערכים, למשל הראה לנו הערך **אח** על ריבוי משמעויותיו וכן הוכיח לנו שהמילה **החרסה** — מופיעה בכל המקרא פעם אחת. (שופטים יד, יח).

★

נוח בדחן הכריז בחתונה אחת: מי שיבוא ויודיע את שמו — אחרוז מניה וביה חרוז לשמו. בא אחד ואמר ששמו גבריאל והוא גלוח ומקלי־עולם. אמר נוח בדחן באידיש: בשמך ראשי תיבות ג׳ = גיי, ב׳ = ברעך, א׳ = אין, ל׳ = לייב (כלומר: לך ושבור מפרקתך!) אמר לו אותו גבריאל: „הלא בשמי יש גם יו״ד?״

ענה לו נח: אַ יוד אינני רואה לפני כלל!...

★

לחתונה אחת הוזמנו רבנים וראשי קהל והיה שם חייט אחד שהעמיד פנים כשל תלמיד חכם והתיישב בראש השולחן. חרה אפו של המחותן; מה פירוש, הוא הריקן מתורה, עם־הארץ שכזה, יישב בראש והרבנים באמצע?

גילה המחותן את הדבר לנוח בדחן ושאלו: מה לעשות? שאל הבדחן לשמו של אותו חייט.

מאיר — ענה לו!

עמד נח הבדחן והכריז שהוא עומד לדרוש. נשתתק הקהל. ונוח פתח ודרש בניגון הגמרא: „שנו חכמים בלשון המשנה: ור׳ מאיר יורד״. שתק כל הקהל. ומאיר החייט קם ופנה לבדחן: „הלא אתה טועה, כך צריך לקרוא: שנו חכמים בלשון המשנה; פה תפסיק. ור׳ מאיר יורד שייך להלן״.

אם כן — השיב לו נוח הבדחן, אם ר׳ מאיר יורד (ער גייט אראפ) — למה ישב כאן בראש?

דברים מתמיהים ומבדחים

פטר נטו

בטרם נכרו המשאבות בשוק, היינו שואבים מים להרתחת תה מבארו של גוי גרמני, פטר נטו שמו. בעל לב זהב ונדיב רוח היה, הרשה לכל יהודי העיר לשאוב מים טובים מבארו — אף הוא ייזכר כאן לטוב.

איש המשקל והמדינה

חסיד רציונז׳אי מחסידי גור סוחר עצים, היה כה שקוע בעניני משא ומתן ומקח וממכר שאפילו בשעת עלייתו לתורה בין ברכה לברכה היה מודד בזרת שלו את ארכו ורחבו של ספר התורה — והיה לשחוק וללעג בעיר.

הסנדלר הצהוב

היה מופיע בפורים בבתי האמידים ויקירי רציונז׳ בתחפושת בלווית בניו והיו מציגים את „מכירת יוסף" וכדומה. כתום ההצגה היו מקבלים נדבות גדולות משקבלו סתם עניים. ומכיון שדחוקים היו, איש לא בדק אחריהם לשם מי אוספים הנדבות. היה זה מעין דמי „כרטיס" להצגת להקה תיאטרונית נודדת...

ר׳ יהודה נוסקס

חנווני היה, בעל חנות לבדים והיה נוסע מפעם לפעם ליריד בלייפציג וקנה משם סחורה. פעם אחת, לפני נסיעתו באה אליו אשה עניה וביקשה ממנו שיקנה בשבילה ביריד צעיף־נשים. אמר לה ר׳ יהודה:

— כספי מצומצם לקניית סחורה בשביל חנותי. אם תתני לי כסף לאלתר, אקנה לך צעיף.

אמרה האשה:

— כרגע אין לי כסף, אלא כשתשוב משם, אשלם לך.

הסכים ר׳ יהודה והבטיח לה לקנות צעיף בלייפציג.

כשיצאה אותה אשה, התרעמה עליו אשתו ואמרה:

— היתכן, הרי המזומנים שבידך מצומצמים ביותר לקניות בדים העוברים לסוחר בלבד, כיצד תבזבז מן הממון הזה בשביל צעיף?

ענה ר׳ יהודה נוסקס ואמר:

הגמרא אומרת: „המלווה לעני בשעת דחקו, מעלה עליו הכתוב", בטרם יקראו ואני אענה" (ישעיה ס״ה, 24). נשאלת השאלה: ואימתי שעתו של העני אינה דחוקה? אלא כך יש לפרש את דברי חז״ל: לא שהעני הוא בדחקו אלא שהמלווה

הוא בדחקו ואף על פי שקשה לו, הוא עושה חסד עם העני. עליו הכתוב אומר: „בטרם יקראו ואני אענה".

★

בשנת 1907 עדיין לא היה בנק ברציונז׳. אם מישהו היה חייב לפרוע שטר, לא היה יכול לעשות זאת בדואר־הסוסים דאז. מה גם שהיה משלם שטר רק יום לפני יום הפרעון. היה בעירנו גוי מהימן ששימש שליח להוליך את הסכום הנדרש לפרעון השטר לבנק בפלונסק. היה קושר את הכסף על לבו, נוטל מקל עבה בידו והולך ברגל עד פלונסק ומביא למחרת את השטר הנפרע לבעליו.

דוד מאיר — אבי ז״ל

אבא ז״ל מחמת נסיעותיו בדרכים חלה מאד מהצטננות. כתוצאה מכך צמחה מורסה גדולה באזנו. מצבו היה מסוכן. הרופא הרציונז׳אי יעץ לנסוע מיד לוורשה לשם ניתוח. רכבת לא היתה עדיין בעיר, והיה הכרח לשכור כיכרה מיוחדת לכך. ועד שהשיגו כלי רכב כזה נתאספו בביתנו ידידים וקרובים כדי להפרד מאבי ז״ל. בין המבקרים שבאו היה גם אברהם קשצ׳נובסקי (אביו של ר׳ יצחק קשצ׳נובסקי ז״ל) היה זה יהודי לץ גדול והיה מרבה לספר בדיחות כמו אבי ז״ל. שניהם היו ידידים טובים וחברים בחברה קדישא. ר׳ אברהם זה גמר בלבו לבדח את דעתו של החולה ולהקל עליו ייסוריו. מה עשה? אמר לו בבדיחות ובצחוק:

— דוד מאיר, אני ר׳אה שאתה נוטה למות. אתן לך כתובות מדוייקות למכירי בעולם האמת כדי שתמסור דרישת שלום לכל אחד ואחד מהם ממני ומכל איש מרציונז׳. והתחיל מונה בבדיחות הדעת שמות של נפטרים על כינוייהם ויחוסיהם ומצביהם שהיו מגוחכים למדי, עד שאבי לא יכול להתאפק עוד ופרץ בצחוק רם. בתוך כך פקעה המורסה והסכנה עברה, ולא היה עוד כל צורך לנסוע לוורשה. לאט לאט נתרפא אבי והכל ראו נס ורפואה שבאו בהלצה שהשמיע ר׳ אברהם קשצ׳נובסקי. כך הבריא אבא ז״ל לגמרי.

★

בבית אבא היה תמיד אורח לשבת. ובסעודה השלישית היה מנהג אצלנו הרציונז׳אים לאכול חלה מרוחה בחמאה וגבינה ולשתות קום (זויערמילך). פעם אחת בשעת הסעודה השלישית מרח אורח את פרוסת החלה הגדולה שלו בחמאה משני צדדיה של החלה. שאל אותו אבא: „ר׳ יהודי, מריחה בצד אחד אינה מספקת?"

— לא, השיב האורח, כלום השנים התחתיות שלי בנות חורגות הן בפי?...

ברציונז׳ חלתה פעם אשה אחת. הרופאים אמרו נואש לחייה. קמו הנשים הצדקניות הגבאיות בשבת וחללוה על ידי שאספו כסף לצרכי צדקה, הואיל וצדקה תציל ממות דוחה שבת. לסוף יצאה האשה מכלל סכנה והבריאה. נער הייתי אז. שאלתי לפי תומי: איך זה מחללים שבת בשביל לאסוף כסף אפילו לצרכי צדקה, ומדוע דוקא צדקה תציל ממות, ומדוע לא גמילות חסדים. הרי צדקה ניתנת רק לעניים, ואילו גמילות חסדים גם לעניים וגם לעשירים?

ענו לי: בשעה שאדם נותן סכום ממון מסויים מכיסו לעני לצמיתות, הוא חושב לו כך: הלא הנצרך העני לא טרח ולא עמל על כספי כלל, והוא נהנה מממוני, אני, שאני כל כך עמל ויגע כדי להשתכר ממון, על אחת כמה וכמה שעלי ליהנות ולראות בתועלת מכספי. מכאן שהנותן צדקה — נותן גם לעצמו. הכרה זו מרחיבה את דעתו של אדם ורואה רווחה ואושר בחייו — נמצא שמתן צדקה מציל ממוות.

ר׳ אריה לייב המלמד

למדנו אצלו „קצות החושן". בכל יום חמישי היה צריך כל תלמיד לסכם את שלמד בכל השבוע. פעם אחת חזרתי ביום חמישי וסיכמתי כל שלמדתי ב„קצות החושן" מכל השבוע. לפי דעתי היה הכל בסדר וידעתי את הענין כראוי. אולם ר׳ אריה לייב אמר לי שלא ירדתי לסוף דעת ה„קצות". שאלתי:

„רבי, הרי חזרתי על כל מה שהיה כתוב שם?"

— אם לא קפצת עד התקרה מתוך חריפות ושנינות שבענין — משמע שרק רפרפת על פני הענין, השיב ר׳ אריה לייב, ואילו לעומקה של ההלכה ולפילפולה לא הגעת!

ואומר אני: גם כיום כשבא תייר ומסייר את הארץ ורואה מה שרואה ואינו רוקד מרוב התפעלות למראה מה שנוצר ונתחדש במדינת ישראל, אות הוא שלא הבין את כל ההישגים הנפלאים והמרובים שנוצרו בשנים מעטות במדינה.

ר׳ יואל לייב המלמד

רבי יואל לייב, חסיד קוצקאי, גר בחצרם של הורי אפרים צורף. הוא אהב את הטיפה המרה. אצלו למדו בני השתים-עשרה בעיקר גמרא. אלא שחולה עצבים היה ותמיד חש בראשו. דרש מתלמידיו שיעמדו על ידו וישפשפו את רקותיו בשעת הלימוד. והיו עושים זאת שעה אחת או יותר — איש לפי תורו. כשנודע להורים על כך, התאוננו לפניו שמעשה זה אינו היגייני ולא נאה כלל.

מה עשה? קנה מברשת קטנה וכיבד אותנו, התלמידים, בגירוד ובשפשוף רקותיו בשעת לימוד הגמרא, כבתחילה.

נס ליל „סליחות"

בלילי „סליחות" חלה תקופת העברת הסלקים של סוכר לבתי חרושו. שהובילו אותם בשיירות של עגלות. בליל „סליחות" אחד כשהלכנו מביתנו לבית הכנסת בחושך, ירדו העגלונים הגויים מעל העגלות והתנפלו עלינו בשוטים והתחילו להמטיר עלינו מהלומות. אבא ז"ל לא איבד את עשתונותיו, התחיל קורא בקולי קולות, אני יורה עליכם! אף על פי ששום נשק לא היה בידו. נפלה אימה על הגויים החוליגנים וברחו.

תקרית ביריד

ביריד עמדו בשוק דוכנים של יהודים טעונים סחורות שונות. אחד החייטים הסטנדרטיים היה אהרון כנה. פעם אחת קיבל שטר כסף בן חמשה רובלים מקונה כפרי. האיכר טען שנתן לו שטר בן עשרה רובלים. קמה מהומה. וכמעט שהגיעו לערוך פוגרום על הדוכנים של היהודים. ראה אבא ז"ל שהמהומה תיגמר בכי רע, נטל מוט של ברזל ויצא כנגד הפורעים ואיים עליהם שיהלום בהם. מיד נכנעו החוליגנים ומן הגויים מכיריו של אבא נגשו לאבי בבקשת סליחה ובהוכחה שהם אינם אשמים במהומה. והם בעצמם השתדלו להשקיט הרוחות ולהחזיר הסדר על כנו.

וולף השוטה

וולף, המכונה מאינקה, נולד ברציונז' אצל משפחה עניה מאד. כבר בשחר ילדותו נתיתם מאביו ואמו. מופקר לרחוב גדל הילד ללא השגחת מחנכים וכשניסו ללמדו תפילה ותורה בתלמוד תורה, ראו שכאן „מוח סתום" לפניהם, הוציאוהו לרחוב. כך גדל לשוטה של העיר.

בכל תמימותו וסכלותו האמין כאילו יעודו משמים לשמש כל אדם בעיירה. היה שואב מים מן המשאבה שבשוק ומביאם לכל בית. פרוטה אחת, פרוסת לחם, ארוחת בוקר או צהריים — היה שכרו. וישן היה על גבי ספסל בבית המדרש.

מלבד מלאכת השאיבה של מים לשתיה, היה גם שואב את המים המלוכלכים מתוך המקוה, חוצה, וכן היה משרת כל אדם, שנצרך לטלטל חבילה או מזוודה ממקום למקום, וכל שרות שעשה, עשה באהבה רבה ובדבר הלצה ושחוק ותמימות של ילד נוגעת עד הלב. נער וזקן חיבבוהו. פעם אחת כעס משום מה והלך לבית הכנסת, בשעת התפילה דפק בשולחן והכריז:

די, רבותי! אני מתפטר, אני עוזב את עירכם, אתם נשארים בלעדי, בלי „שטאטס נאַר"... (בלי השוטה של העיר), חפשו לכם אחר במקומי!

כך עברו עליו כל שנותיו, עד שיום אחד הקיץ עליו הקץ: פרצה דליקה גדולה בבית המדרש, נשרפו כל ספרי התורה יחד עמו. כל העיירה בכתה על השריפה. וכשם שהספידו את ספרי התורה, כך ספדו גם לוולף. כאילו נעקר פתאום איזה אילן־בר מצל שהתרגלו אליו. הרבנים בהספדיהם אמרו עליו שהוא היה אחד מל"ו הנסתרים, הרי מעולם לא ביקש לעצמו מאומה, אלא הכל — למען הזולת, למען הכלל.

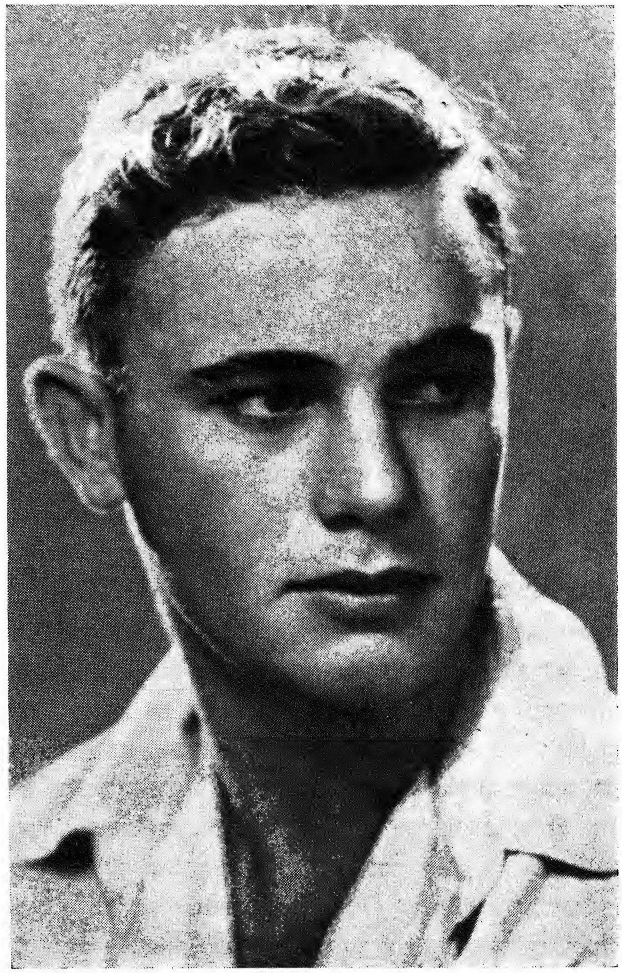
מקדשי השם והמכורה

מיכאל אבוקאי

אמנון בני ז״ל

כעץ שתול על פלגי מיים כך גדל והתפתח והיה לעלם נחמד ויפה תואר, אשר כל רואיו התברכו בו. ילדותו עברה עליו בשמחה ובעליצות. משחר נעוריו להוט היה אחר המשחק והספורט ובעיקר אהב את השוטטות ואכן עם כניסתו לתנועת הנוער של השומר הצעיר בגיל 9 בא על ספוקו המלא. בהתלהבות כמעט חסידית התמסר לתנועה. לא החסיר אף פעולה ואף טיול, את הארץ עבר לאורכה ולרוחבה, הכיר בה כל דרך ושביל וכבר אז התכונן להיות הסייר בעתיד. בעיקר התפעל מן הנוף הפראי של הנגב והמדבר. משהו מיוחד משכהו למדבר. לא ידע הנער שגם את קיצו הטרגי ימצא במדבר, מדבר פארן, אשר בציוריות כה רבה תיארו כל פעם בחוזרו מטיוליו המרובים. חיבת הארץ היתה כה מושרשת בו, עד שלא פעם בקשני: „אבא, תשתחרר פעם מדאגותיך היום יומיות והבה נסייר קצת את הארץ. מה הספקת לראות במשך כל ימי שבתך בארץ הזאת? תכיר את הארץ וחמודותיה ואז תבין על שום מה אנחנו נלחמים ונהרגים״. תחביב נוסף היה לו לאמנון: בליעת ספרים. עד שעות הלילה המאוחרות היה יושב וקורא. לא פעם העמידהו הספרן החביב והקפדן במבחן. פשוט לא האמין שהבחור הזה המחליף ספר מדי יום ביומו, יודע גם את תוכנו של הספר. אבל לתמהונו ולשמחתו הרבה הפליאו אמנון ועמד במבחן. (כך מסר לי מר א. כשבקרני ביום השבעה). אמנון היה תמים וישר. מעולם לא שיקר, שנא את ההתפארות וההתרברבות. האמת היתה נר לרגליו ובוויכוחים, אם כי היה מתלהט, לא העליב איש. תמיד היה משתדל לשכנע בהגיונו הבריא, ובקסמו האישי. התנועה היתה מטרת כל חייו. בגמר השביעית בא פתאום והודיענו שהחליט לנטוש את הלימודים ולהכנס לקיבוץ, שכן צריך להתחיל בהגשמה. וכשאנו ההורים התנגדנו לכך והוכחנוהו על פניו: „הלשם כך עשינו מאמץ עליון, קרבן כספי לא מבוטל בכדי לספק את צו התנועה?״ אמר: „הורי היקרים אין זו צו התנועה, אלא י ע ו ד י, כרגע לא נזקקים לי בספסל הלימודים כי אם במקום אחר, אשאר בקיבוץ עד להתגייסותי ואחר־כך נחיה ונראה״. בכל זאת עלה בידינו לשכנעו להמשיך בלימודיו ולקבל תעודת בגרות.

ופתאום, כרעם ביום בהיר, בשלהי קיץ שנת 1954 בא אמנון והודיענו שהחליט לעזוב את התנועה. היה זה בתקופת הפולמוס הגדול במפלגה בפרשת אורן. הקוו שנקטה המפלגה נראה בעיניו מוטעה ביסודו. לא יכול היה להשלים ועזב. שבועות וחדשים לא מצא מרגוע לנפשו הסוערת, ניסה להתקרב לפלג של „אחדות העבודה״ אבל לידי החלטה לא הגיע, וכמוצא מתוך הסבך הנפשי, החליט להתגייס לצה״ל

אמנון אבוקאי ז״ל
Amnon Avukay

נולד ל׳ חשון תרצ״ו, 25 בנובמבר 1936

נפל י״ב חשון תשט״ו, 28 לאוקטובר 1955

בטרם זמנו. אנו, ההורים, נאלצים היינו לחתום שאין אנו מתנגדים לגיוסו המוקדם. והתמורה הזאת שחלה בו — כך בכל אופן אני מאמין כיום — קבעה את גורלו הטראגי. כי במקום הנח״ל בחר לו, מתוך התנדבות, בחטיבה קרבית מובהקת — חטיבת הצנחנים.

הבחירה הזאת עשתה עלינו רושם מדכא. כי מקובל היה בציבור יחס שלילי לחטיבה זו. רובם חשבו שסביב החטיבה הזו התלקטו בני נוער הרפתקנים (דוגמת „לגיון הזרים״ הצרפתי או „הכלניות״ הבריטיות). כשהערנו לו על כך אמר: „אתם טועים בהחלט. חטיבתנו מורכבת מטובי הנוער הישראלי, רובם ככולם בוגרי בתי־ספר תיכוניים, חניכי תנועות נוער, ילדי קבוצים ומושבים שחונכו על טהרת אהבת המולדת והקרבה עצמית״. ובאמת תוך זמן שרותו של אמנון בחטיבה הצלחנו להכיר חלק מהם, וראינו שאמנון לא הגזים. לכן הרגיש עצמו בתוכם כדג במים. ובכל להט נעוריו התמסר לאימונים הקשים, מתחילה כטירון ואחר־כך בקורס מכי״ם. לא היתה משימה קשה בשבילו, וכך לא נרתע מכל סכנה, כי כזה היה משחר נעוריו: אמיץ, מסור וענוו. ועם כל זה לא היה רודף אחרי מעשה גבורה, אלא כבודו העצמי לא התיר לו להתחמק או לברוח מפניו. כל פעולותיו לא היו אלא מסקנה של שיפוט מוסרי שנעשו בהתאם לצו מצפונו. רחוק היה מן הפניה הסוביקטיבית, האנוכית להיראות או לשחק תפקיד של גיבור. כך מת אמנון מות גבורים.

לא ראיתי את אמנון אחרי מותו; שליח קצין העיר לא עמד בדיבורו להביאני למחרת הבשורה הנוראה לבית החולים, לראותו. אולי הניעוהו מכך בני משפחתי. ומשום כך אני חי עד היום באשליה שלא יתכן ואמנון אינו עוד בחיים. בשבילי אמנון חי וקיים והוא רק נעדר מהבית, כפי שהייתי רגיל לכך אם מסיבת הלימודים או עיסוקו בתנועה שגזלה ממנו מרבית זמנו הפנוי.

מי אמר: „נשכח כמת מלב״? אין מימרה זו חלה על הורים. „מי יתן מותי תחתיך״. אותו יום מר ונמהר, י״ב מרחשון תשט״ז, שבו גם חל יום הולדתי: י״ב חשון נעשה לי לגורלי לכל חיי.

א ב א

שרה פסיה ושמעון אייבשיץ ניספו בגטו ורשה.
סבא וסבתא של אמנון אבוקאי ז"ל מצד האם
אמנונ'ס זיידע און באבע פון דעם מוטערס זייט
Maternal Grand-father and Grand-mother of Amnon Avukay

עדנה סולל (אבוקאי)

אחי

גדול הכאב ומר הזעם, שעמידתנו חסרת־אונים היא מול הכוח המכריח אותנו להקריב קרבנות כה יקרים. חשבנו שאנו מחוסנים בפני הטרגדיה של נפילת חברים, ידידים, אהובים. אך לא כך הדבר.

חיינו נתונים במתח, לפי שידענו שאמנון שלנו שרוי בסכנה. העמדנו פנים עליזות מדי פעם שאמנון בא לחופשה. אלא שניקרה בקרבנו המחשבה: שמא זוהי חופשתו האחרונה?

אכן, את אשר יגורנו בא עלינו, לא כרעם ולא במפתיע. הרי ידענו שהשתתף בפשיטה על כונתילה, ומששמענו על פצועים והרוגים, נדדה שנתנו בלילות וחלומות סיוטים ביעתונו.

והנה הלמה אותנו הידיעה המרה וענן של יתמות ירד עלינו ואפף אותנו. היתכן? הרי עוד תמול־שלשום התהלך בתוכנו הבחור התוסס, עז־הנפש, הנמרץ, המחייך, המלטף במבטיו, ולבסוף — איזו ריקנות, איזו בדידות ויתום מעיקים בלב.

חשנו בדכדוך נפש כזה, ביאוש מר כזה, שלא נוכל לעמוד בהם. מי אמר שכאב־לב אינו פיסי? הו, כמה כאב ודאב והפצע טרם הגליד!

מסכת חייו של אחי אמנון מרחפת לעיני. ילדותו מאושרת היתה, זרועה אור וחדוות־חיים. עד יום מותו לא ידע עצבות מהי. כל־כולו מפועם הומור היה ואהבה לכל יפה: לאמנות, למוסיקה, לספרים. זכור לי אמנון כנער תמיר וחמוד ביותר, בעל תלתלי־זהב, והנה גדל לעלם זקוף־קומה, יפה־תואר, מוכשר וישר בכל דרכיו.

אמנון היה מתרחק כל ימיו מדבר־שקר, פשוט, לא היה מסוגל לשקר. כל ימיו מלה טובה מאירה על שפתיו.

הכול אהבוהו לפי שלכל אדם היה שמור עמו חיוך חם ומלבב.

ספר חדש, הצגה טובה, סרט משובח — באלו מצא עניין לענות בו, לשוחח עליהם ולהתווכח.

שכלו הער קלט כל פרט והיה זה ממש תענוג להקשיב לחוות דעתו בתחומים שונים.

מעולם לא היה מחווה דעה בבעייה כלשהי, כשלא היה בקי בה כל צרכו. כחניך „השומר הצעיר" היה הוא תמיד השואל, הפותח ומעורר ויכוח.

לא היה זה כל פלא, אם כן, שעם משפטי פראג נשבר בו משהו. כמה וכמה הגיגים והשקפות וציורים מציורי עולמו — נתמוטטו. באותו פרק־זמן עזב אמנון את „השומר הצעיר". כסהרורי התהלך בבית וכירסם את צפרניו. לא ידענו כיצד

לדבר אליו וכיצד לנחמו. לבדו, יחידי עם נפשו נלחם ונתלבט בליבוטיו. עם מותו לקח עמו את סודו ולא ידענו, אם במלחמתו הפנימית היתה ידו על העליונה.

הוא שאף לתת את כל־כולו, גופו ונפשו לעמו ולמולדתו. לכן התגיס ליחידת הצנחנים. כאן שיקע את כל רוחו ומרצו.

באוביקטיביות היה משקיף על האויב ולא בשנאה עוורת. פעם אחת סח לי:

„אַת יודעת, אינני שונא את הערבים. הם נראים לי כל כך עלובים...״

אמנון, אחי, יקירי, אנו גאים עליך, חלקת כבוד לעמך, לארצך ולמשפחתך. קרבנך נרצה ויהי מופת לדור.

דמותך הרעננה חיה ותחיה תמיד בקרבנו. עדינותך ותום לבך, חנך ועוזך ילוונו לעולם.

ח. למדן

שירת חייו באמצע נפסקה

הוצאתי מן הגניזה את „פנקס המורה״ שלי מן השנים הקודמות והריהו מונח לפני.

לכאורה כולל הוא אותיות מתות בלבד, הערות שהזמן גרמן, שורות ציונים, תאריכי מבחנים. מאות תלמידים שלמדו בכתותי, רבים מהם נעלמו מן העין ונשכחו מן הזכרון, אך מדי דפדפי בפנקס והנה הם עולים מעולם הנשיה ונצבים חיים לפני כהיותם על כל תפארתם ומשובותיהם. הערות יבשות בפנקס קורמות עור וגידים ובשר ומקבלות צורת מאורעות שקרו, שיחות וויכוחים, תקריות.

דף רודף דף... שנת תשי״ד... כתה יב׳ ריאלית. השם הראשון בעמוד אבוקאי אמנון. שורה של הערות, מהן — עלי להודות ולגלות סודות מן החדר — שליליות: „לא הכין את השעור״, „לא כתב״, „לא מוכן״, אך ראה זה פלא בכל מבחן הצליח. „כמעט טוב״ היה הציון הנמוך ביותר במבחניו במקצועי בשנה זו, שנה רביעית ואחרונה בגימנסיה „שלוה״, ואין זה מפליא. אמנון הכיר בערך הלימודים והיה בעל כושר תפיסה והבנה ואמנם הצליח יפה אותה שנה בבחינות הבגרות, אך לעתים היה מזניח הכנת שעור מיום ליום. כל כך למה? אמנון העמיס על עצמו עבודות ציבוריות חנוכיות רבות לאין שעור.

הוא היה נתון ראשו ורובו בעבודת התנועה. יותר מזה: הוא נתן את עצמו כל כולו לעבודה. מידת הקמצנות לא שלטה בו. עשיר היה בכוחות נפש וגוף וכוחות אלה פיזר ללא שיור.

בחוגי הנוער שמתמעטים והולכים בו העוסקים בצרכי ציבור, התבלט במסירותו שלא ידעה גבול. אזכור את ההפסקות שבהן היה משמש אמנון מרכז לחברי תנועתו מן הכתות הנמוכות. בעיני אהבה והערצה היו מסתכלים אליו כשהוא מתווכח, מעיר, מוסר פקודות ומארגן את הפעולות הבאות.

לא אחת דברתי על לבו שישתחרר בשנה אחרונה זו ללמודיו בביה"ס התיכון מעבודתו בתנועה או לפחות יטיל חלק מעבודתו על שכמי אחרים עד שנוכחתי לדעת שאין תועלת בדבר. אמנון לא היה מסוגל לפרוק עול מעשים. הוא היה מסוגל רק להטיל על עצמו עוד ועוד. כך היה בשנות למודיו וכך היה אף בצבא. רוח ההתנדבות שלטה בו. הפעולה בכונתילה שבה מצא את מותו, שאליה התנדב, קדמה לה התנדבות לפעולות צבאיות אחרות. תכונה היא באיש.

איש אמת היה. מעולם לא השתמש במאה ואחת הצדקות שוא שתלמידים רגילים להשתמש בהן. הוא לא חפש אמתלאות. האמת לא היתה שאיפה אצל אמנון אלא טבע.

פשטות ניכרת בכל הליכותיו כשהוא נעול סנדליו ולבוש חולצתו ומכנסיו הכהים ומשרבב רגליו בצעדים מסורבלים ובלתי מהוקצעים. תכונת האמת, פשטותו, מסירותו לעבודה ורוח התנדבותו — כל אלה הבליטו את דמותו, חיבבו אותו על כל יודעיו ועשוהו לראש בחברה.

אמנון כשמו כן היה, אבוקאי היה, נושא אבוקתו ומאיר את הדרך לאחרים. לולא חושש הייתי מפני מטבע שחוקה, שריח „ציונות" נודף הימנה וחדלה להיות עוברת לסוחר, הייתי אומר: ח ל ו ץ היה אמנון. חבל על האי שופרא!

בן־ארצי

טוהר ושלמות

בוודאי זוכר כל אחד מאתנו את היום, בו הופיעה בעתונות הידיעה על פשיטת צה"ל לכונתילה. היה זה בעוצמה של תקופת כוננות מתמדת ויחסים מתוחים בגבולות. לב כולנו גאה לנוכח מעשה גבורה ישראלי נוסף זה. בצדה של אותה ידיעה הופיעו שמות שני חללי הפעולה, האחד מהם היה אמנון אבוקאי הי"ד. למקרא השם, פסק לבי כאילו מפעום. האומנם? היתכן? האם זה אותו אמנון יקר ואהוד הזכור לי מימי הגמנסיה?! האם זה אותו אמנון, שרק לפני שנה ישב עמנו יחד על ספסל הלמודים והתכונן יחד עמנו לבחינות־הבגרות? המציאות הצליפה על פני בשוט והחדירה עובדה מרה זו לראשי, אולם בלב פנימה, נשארה עדיין דמותו אותה הדמות והיא לא נשתנתה; אמנון נשאר בעיני ובעיני יתר ידידיו ומוקיריו, אותו אמנון יקר ואהוד. עובדת אי מציאותו בינינו לא חדרה אל נבכי תת־ההכרה.

הכרתיו על ספסל הלמודים. וכידוע אין אתה יכול להכיר את אישיותו של האדם מתוך שיחות על עניני למודים ולמוד משותף, אולם במקרה דנן היה זה אחרת. מיד בימים הראשונים של שנת הלמודים, משך אמנון את תשומת לבי במיוחד. במבט עין ראשון, היתה זו צורתו החיצונית שהיה בה משום אצילות ובטחון מלא. במשך הזמן הצלחתי להתקרב אליו ולהכירו יותר מקרוב. בהזדמנויות

שונות כגון: בהפסקות הלמודים, בהליכה משותפת הביתה ופגישות מקריות, נהלתי עמו שיחות וויכוחים על נושאים שונים. אז הצלחתי גם להכיר את חלקו השני של אמנון, החלק הרוחני. חייב אני לאמור, ללא כל שמץ של הסתיגויות וגינונים, היה בו באמנון משהו מן השלימות, הגורם להתעלותו של האדם מעל היומיומיות הסובבת אותו. נוכחתי לדעת שאדם זה העומד לפני, יודע את אשר הוא רוצה, את העומד לפניו והמוטל עליו. ללא כל רתיעה היה אמנון מוכן לבצע את הבלתי אפשרי. כאשר היה מוצא לנכון שזו חובה מוסרית המוטלת עליו ולו גם ע״י הכרתו שלו בלבד. כי כזה היה אמנון. היה לו אותו יתרון חשוב: — הוא היה שלם עם עצמו.

במשך הזמן השכלתי גם להעריצו. גם בלמודים ציינה את אמנון אותה התכונה. בבחינות, כאשר מרבית התלמידים היו ששים אלי הזדמנות של העתקה, היה אמנון כותב את בחינתו לבד ללא כל נסיון להעתיק. לפעמים שאלתיו: „אמור לי, מדוע אינך נוהג ככולם ומעתיק כשיש לך הזדמנות, הרי זה עלול לעזור לך בהשגת ציונים גבוהים יותר?״ היה אמנון משיב: „אין זה לפי כבודי לרמות, לא אחרים ולא את עצמי. אם יודע אני את החומר — מה טוב, ואם לא, הרי הציונים שאשיג ויהיו גבוהים כאשר יהיו, אינם שוי־ערך בעיני להשפלה בעיני עצמי בשעת ההעתקה״. גם בשיחות עם חבריו, נהג אמנון להיות שלם עם עצמו. מעולם לא שמעתיו אומר מאחורי גבו של מישהו, דבר מה אשר לא היה אומר לו גם בפניו. על זאת ידענו כולנו לכבדו ולהעריכו. כדאי לציין גם את הצטיינותו בספורט בגמנסיה. בהתעמלות נהג להיות תמיד ראשון, ותמיד נפל בחלקו התפקיד להיות „ראש הקבוצה״ במשחקים. האמרה: „נפש בריאה בגוף בריא״ נתקיימה בו, באמנון, במלואה ובכל מובנה.

לפני סיום שנת הלמודים, כשהתקרב מועד בחינות הבגרות, פניתי אליו עם עוד כמה חברים: „מדוע אינך נרשם לעתודה האקדמאית, אמנון? אתה מוכשר ותוכל להביא תועלת למדינה בלמודיך, כשם שתוכל להביא לה תועלת בשרותך בצה״ל״. ללא פקפוק ענה אמנון: „כבר חשבתי על כך הרבה. מנקודות ראות שונות הגעתי למסקנה, שמצבה הבטחוני של המדינה כיום דורש ממני ומיתר בניה, את המכסימום על שדה הקרב ולא על ספסל הלמודים. ללמוד אצליח גם אחר שרותי בצה״ל״. וכך התגייס ליחידה קרבית. את החלק הראשון של דבריו קיים במילואם, אך את החלק השני לא השלים.

אמנון היקר! גאים אנו עליך. יודעים אנו שהלכת בדרך שבחרת לך מתוך ידיעה ברורה והחלטה נחושה. ידעת את הסכנה העומדת בדרכך, אולם מתוך דעה צלולה צעדת אלי קרב והצטינת בו. היתה זו פעם נוספת ואחרונה שהוכחת שוב לכולנו ובעיקר לעצמך, כי אכן ידעת את אשר הטיל עליך מצפונך הטהור.

בינינו אתה לעד...

אפרים אבי עמוס

עמוס צורף ז״ל

בוקר חייו

ספור חייו פשוט כירדן. הוא ניגר ממוצאיו הזכים, הצלולים, עובר את מימי־הכנרת המתוקים, הרוגעים, מתפתל באפיקו הלאה, חותר בכל כחו ומרצו להמלט מיד גורלו, מקצו המר. אך אין לו מנוס מן הצפוי, מן הנגזר בנצח — סופו לנפול לים המות... אך בנפלו לתוכו יביא עמו גם יסודות של חיים, לחיים אחרים בעתיד.

עמוס נולד במגדיאל ביום י״ג סיון, תרפ״ז (20 ביוני, 1927). מגדיאל היתה אז בראשית בנינה, כולה חולות, ללא חתימת דשא ושיח. צריפים ובתים בלתי מטויחים שיוו למושבה צורה עלובה. אולם באותה שעה עמדה במזל של נטיעת פרדסים. תוך כדי השתילה נשתלה האמונה, כי ברבות הימים תשגשג מגדיאל ותהי למושבה פורחת על בוסתניה וגגותיה.

בסמוך לדרך, שבין מגדיאל לכפר סבא, עמדה חורשת איקליפטים. מפה לאוזן היו מספרים שבחורי ה„הגנה״ מתאמנים שם בנשק.

זיו־אב מספר על הימים ההם, בהם קבלו צעירים הכשרה, בחשאי חשאין, להגנה:

„...בחשכת הליל, לאורו של נר, השביע מפקד ההגנה לאמונת־עד. אותה שעה רעדנו מעוצם ההתרגשות. לאחר מכן נפגשנו במעבה החורש של האיקליפטים. שם שמעתי שיחת סתרים, פרק בתורת הזהירות. והנה הובא אקדח, בחסות הליל, לתוך באר אשר בפרדס מרוחק. פירקנו אותו והרכבנוהו שוב. רכשנו בקיאות במעשה מרכבה ופירוק. בימים ההם משמשים היינו בהגנה תוך הלך רוח של מסתורין, של רומנטיקה.

בתרפ״ט, משפרצו מהומות דמים ע״י הערבים, ישבו אנשי השורה בעמדות קדמיות במגדיאל בגבול הערבים, ונשקם היה רובה אחד לעמדה. לא היה עוד. ובמרכז הכפר חולקו למגינים מוטות עץ שבראשם חודי ברזל...

עמוס, שנאסף אל גבורי עמו, בהרי הגליל — תינוק היה בימים ההם.

ודאי לא ימצא כיום איש בישוב, אשר חזה לו אז גורל וקץ של לוחם בהרים. איש לא העלה על דעתו בימי תרפ״ט כי הנה גדל והולך דור, שהמדינה העברית לֹא תהיה עוד בשבילו בגדר ווכוח בקונגרס, אלא תפול לעומס חיים ומות על כתפיהם של בני השבע־עשרה־עשרים...

חיים רבים אפשר היה להציל על אדמתנו, אילו העם כולו היה מבין כבר בימי ינקותו של עמוס, כי הוא דור הגאולה. **אילו היינו אנחנו האבות חיים בהכרה הזאת, כבר לפני עשרים שנה.**

עמוס צורף ז״ל, בנו של מר אפרים צורף, עורך „גלעד״
עמוס צורף ז״ל, זון פון ה׳ אפרים צורף, רעדאקטאר פון „גלעד״
Amos Tzoref, son of Mr. Efraim Tzoref, Editor of "Gal-ed"

עמוס אמר לביתו: „לא אשוב הביתה עד אשר תקום המדינה".

זו האמונה המדליקה את הלבבות במשגב עם ובלהבות הבשן; בנגב שזכינו בו וכפר־עציון שנקרע מעלינו...

...המיה וגאון מעורר בנו ילד העוזב את ספסל בית־הספר, הולך להרים ונפרד מאמו במלים פשוטות:

„אמא, אתם תזכו לראות את המדינה, אך אנחנו — לא".

...בנינו יודעים על מה הם נלחמים. הם יודעים שאין מלחמתם מתוך הכרה שבהגיון בלבד. היא עמוקה יותר מכל מה שאפשר להשיג בכח ההגיון: הכרתו של אדם על חרות אדמתו, עו"ש ילדותו.

ילדינו נולדים מפועמי ההכרה הזאת, וכשהם מסתלקים ממנה — הם מסתלקים גם מן החיים.

בזו ההכרה, אשר ממעל להגיון, הכרת המגן על ערש ילדותו, חי עמוס ואימן חברים רבים ונלחם מלחמת גבורים.

עמוס נפל בגבורים בהגינו על מכונית קצינים שהותקפו ע"י צלפים ערבים במבואה של עין־זיתים ביום י"ז בטבת תש"ח. הי"ד.

דיוקנו

דיוקנו של עמוס מתגלה, לא לאור להב־גבורת חייו ומותו בלבד, אלא גם לאור אגרותיו, אגרות ערגה ואהבה.

אין תחומים בין בריתו עם אם־מולדת ובין בריתו עם בתה — נערת לבבו. שתיהן מיוחלות, נכספות; לשתיהן יערוג „כאייל על אפיקי מים" — הניב שהיה שגור בפיו.

עטו, שניתח את רגשות עצמו עד דק — בא לאלף נוער, מה טוהר וזוך מזגו בנינו הגבורים לגביעי האהבה, גביעי האלגביש. יש בו מכשרון הסתכלות של בחור משקיף בפכחון על הנערץ והיקר, הנמשך אליו, בעד עדשת־צבעונין של שירה.

בן ח"י שנים — וכבר הוא רואה בכל עליה למרחק ולמרוחק, רזי־הסולם, סולמו של העולם וחידותיו. אלה קסמו לו, אם כי ידע שיש בהם משום סיכון רב. שאיפה זו נעשתה לגורל חייו ומותו: לטפס במעלות המולדת, להגנתה ולגאולתה ולאחוז גם בסנסיני־האהבה. בשניהם ראה סולם ששלביו מרוחקים זה מזה המחייבים זהירות יתרה. וכה המשיל לחברתו:

„...בראשית היתה דרך האהבה שלי אליך קלה ומהירה. עליתי משלב

לשלב. אולם עתה קשתה עלי העליה ביותר. משל למטפס על סולם ששלביו התחתונים צפופים והעליונים — מרוחקים זה מזה. בשלביו התחתונים הוא מטפס ועולה בזריזות יתרה. אולם בהגיעו לעליונים, נדרשים ממנו מאמצים גדולים וזהירות יתרה".

עמוס ידע את הערגה במלוא צלילותה העמוקה, המדאיבה. ערגה זו כתסס־התירוש הילכה עליו שכרון, סהרוריות, בוהו של מבוכה, אך גם רגעי זוהר:

„...רגשות אפשר לכוון לאפיק, ואם הם זורמים בשצף קצף או בנחת, אט אט הם רוגעים וסוחפים עמהם לב דוי או עולץ. אולם קשה לעצור רגשות ולרסנם במתג האהבה, ברגעים שצפים ועולים בזכרון תת־היש, ברגעים נשכחים אי־שם בצד הלב... רגעי זהר מלאי תקוות, רגשות דקים, מגעים קלילים בנימי לב, בטוהר ועליצות — לא ימחקו".

עמוס היה רואה באדם אבר חי מגוף הנוף של אדמתנו; בתופעות טבע היה רואה גילויים נפשיים ומצבי רוח של בני־אדם. וכן בהיפוך. לכן יש, ובציירו נוף יטושטשו התחומים, ואי אתה יודע אם מצייר הוא את הכנרת ויובליה, בסערה וברגעה, או אדם והלכי נפשו; הפרסוניפיקציה של הגלים, שאלותיו לסערה; המגע המיסתורי של הרוח הקלילה עם פני הים, סכנת המערבולת בסופה — בכל אלה יראה את חיי נפשו ונפשות בני אדם אחרים. משפט אחד, כביכול, לנוף הדומם ולנוף האדם החי. הר ואגם ונהר קורמים עור וגידים, דם חי מוזרם ברהטיהם והם קמים לתחיה, וחיים חיי בני אדם על אדמות:

יש ומסתכל מן הצד באותו פלג המים, מביט לחלל האויר, תוהה ובוהה, עלים יבשים והמים מוסיפים לזרום לאטם, בהתגברם פה ושם על מכשולים: אבנים, אשדות, ובקול רעש נופלים מטה.

יש ומסתכל מן הצד באותו פלג המים, מביט לחלל האויר, תוהה ובוהה, שואל את נפשו: האם בכל הטפות, בכל האשדות, בכל המערבולות והמעצורים אינה טמונה סערה עצומה, סערת חיים?

אלה הם חיי עולם. ואנוש משול לעולם; מלא סערות, תאוות, יצרים ופה מעצור ושם מכשול, וכאן הוא מתגבר ונוצר אשד המתפרץ במצב רוח — — —".

אהבה עזה אהב במיוחד את הכנרת. ומשקמו בו געגועים, הרנין את תלתלי־ראי־האגם המוכסף בליל־נגוהות, במיתר לירי. נעימה ענוגה עולה אז באגרותיו, נעימה נוגנת בשפעת צלילים. האביב הכנרתי המבושם ריחות פרחים, רוחות קלילות מנשבות בו — נעימה של „שיר השירים":

„...כשמביט אני בעד החלון מתנדנדת לה קלות בת־רוח זעירה, רכובה על גבי ענף של קאוזרינה, מתנדנדת ומשום מה נדה לי... והנה נדמה כי

שומע אני צליל ועוד צליל, שפעת צלילים פיכו סביב כהמיית דבורים. והנה קולך נשמע מבינותם, מתוך, מחייך, מעודד — — —".

מכתביו האחרונים משקפים את הלך נפשו בימים סמוך להאספו לגבורי עמו בעין זיתים. שוב מופיעים ציורים עזי ביטוי פיוטיים, נוגים. הגיגים על הרי הגליל, על גבורה וגבורים קדומים מתעמקים, נעשים ענוגים.

חוט של נעימת תוגה וכוסף סתום וטמיר משוך עליהם. נשמתו כאילו נצררת, בעודה בחיים, בנשמות גבורי קדם.

בסולם של זוהר

בסולם של זוהר רומם בני —
תמול עוד שעלו הלם בגני,
תלתל־רעמה עוד נפנף בתפארת
ושחק הרנין בשירו לכנרת —
ונדם מזמורו, שקוי־כסף־ערבים,
טבול־ים ורקיע צופה גבעתים.

כאיל ערג עלי־אפיקים
שוקק מרוה שדות מוריקים,
מעל פסגת כנען וארבל,
מגדות הירדן, הד צעדו התגלגל —
הנגין המקלע, עשאו כנור
ובאש הרמון הדליק מאור — — —

ויום לפני יומו דברו נשא:
„חבר, אם מותי בקרב אמצא —
לביתי לך וספר בגאון:
הוא נלחם עד כדור אחרון,
בעזות, באש־אור־חפוי גונן —
ורומם בסולם של זוהר רונן".

אכן דלג בקשתו חיש קל כאיל
ובחיוך, בבוקר דשוא, בטל — נפל.
וירא חד־חניך: אבוי, מפקדו נפטר —
מרר בנהי ויליל בהר:

„איך נפל איל ולבו לב־ארי,
אשר מעודו לא ידע מורך ורהי,
שאחור לא נסוג ולא החטיא הירי?!
הן דברו מלאני בהיותי רעב —
איך נופץ סלע ששכן בו לב?"

צביי ישראל, שורו, עופר איל,
על הררי גבורים נפל חלל!
חץ מות פלחו מחגו סלע
ונדם לבבו, קרנו נגדעה סלה.
כמו הילל בן שחר נדו הוגה,
שבעמם ההיל ולמחר נגה...

עין־זיתים, אל תבך מר אל בני,
בדמו חכלילי הלבישך שני,
בתלתל־רעמה לו על ראשך שם עדי.
בנקיקך בו כרע — תרד עינך פלגי מים
וטל עולם יְרַוֶּךָ מאפסי אפסיים.
הוא צוה ענפך, פריו תת,
כחרות על פני מצבתו, גל־עד.

יד־לו מגן קדמון סותת,
זכר לשמו וציון לעד:
בחרב, שבולת וענף של זית,
בם תכון לעד, לא תדע מיט!

א"צ

מפקד-מחנך

מפקד היה בפלמ״ח. מעולם לא גילה צל של זחיחות הדעת. אולם ידע כיצד לתת משקל לפקודה שתהא מקובלת ומכובדת.

שונא היה „רכיבה" והורה כיצד להתנער ממנה בזיקוף קומה. אהבנוהו.

כחדשיים לפני פרוץ מלחמת החרות, ליל שבת קר, עשר שעות בלילה. הרוח יללה על הר־עין־זיתים. ולנו — חם על משכבנו. פתאום — פקודה:

„אנו יוצאים במלוא התחמושת למארבים בהרים לכל הלילה; להתלבש בבגדים כפולים. נתקבלה ידיעה שכנופיה משוטטת בסביבה". כבשנו רחשושי תלונה בלב; תמהנו: מדוע לא דובר על כך מבעוד יום? אך פקודה — היא פקודה. קמנו, התלבשנו וחגרנו את הנשק.

אך יצאנו לחצר ומיד נשמעה פקודה שנית, מפתיעה: „חזור, להתפשט ולשכב לישון!" קולות תרועה הדהדו במחנה ונישאו למרחוק. לאות פיוס הציג לפנינו עמוס קטעים ממחזה וסיפר בדיחות.

בוויכוח נבצר ממנו להכותו בדברים, כי עלה עלינו בחריפות ובהבאת ראיות מתופעות בחיים ומפרשיות חיים שקרא עליהן בספרים, שעה שהגן על דעתו.

תמהנו על אוצר הסיפורים שהיו על לשונו. דימויים ומשלים היה ממציא ממנו ובו תוך כדי שיחה. נשמה פיוטית קיננה בתוכו. בסתר כתב יומן ושירים.

התואר מפקד היה הולמו. אולם ראוי היה לשם חבר במלוא המשמעות אף בהטיפו דברי מוסר — באהבה היה מטיף. לא חסך הומור גם בדברים עוקצים, שהדאיבו וליטפו כאחת.

כמו במתכת גלמית היה מקיש עלינו ומרדד אותנו ל... א נ ש י ם.

פעם אחת שאלתי לעצתו על אודות רגש הנחיתות שסבלתי ממנו. הוא עודדני. יעצני לעשות הכל במרץ מוגבר. „אף מקצת חוצפה לא תזיק!" — הוסיף.

לא יצאו ימים מעטים והוא מינה אותי לסמל (סמך פתוחה).

הדרגה שעליתי בה חיזקה את רוחי. שוב דמיתי בכל כבוד מן החברייא. ראיתי את עצמי צועד במעלה המשעול לדרגת מ״ם כ״ף (מפקד כתה).

...היו ימים שהמזון במחנה ההכשרה לא היה משופר כל צרכו. ערב אחד לא ניתנה לנו כל תוספת. התחילה פרשת „ויתלוננו..." נכנס הוא. דומם עמד על עמדו, זקוף ותמיר, סוקר את החברייא ועושה אזנו כאפרכסת. פתאום רעם קולו. מעולם לא ראינוהו בקפידה תקיפה כזאת:

„מה קול הריטון שאני שומע? ובשל מה? בשל התוספת הניקלה הזאת? כלום לתפנוקים באתם לפלמ״ח, „בתותחי" שוקולאד ותופינים אומרים אתם להלחם

באוייב ?" וכן הלאה. שבט המוסר הצליף בעוז ובחריפות, עד שכבשנו פנינו בקרקע. לבסוף פקד:

"סיפורים לפי התור! כל המשתמט — יעוף מן החדר!"

ראשון התחיל הוא לספר פרשיות דראמטיות מתוך ספרים, קטעים ממחזות והצגות וכיו"ב. והדברים זורמים וקולחים מאליהם. והלשון פיוטית, רוננת. אותה שעה הסחנו דעתנו מכל מזון, מכל גשמיות. בושנו בעיני עצמנו: "איך קטונו ככה?! להתלונן בשל דבר של מה בכך, בשל פרפראות?!"

משיצא עמוס את החדר אמרנו זה לזה:

"ראו, סלע שדופק בו לבו!"

יחזקאל כספי
חניכו של עמוס בפלמ"ח

אפרים צורף

שבח לצער

הצער — תולדת המכאוב. המכאוב — תולדת הענות, פרי חלי גוף ונפש — תולדת האבלות. הצער והיסורים, העוני והאבל, משורש אחד נובעים ולמעיין אחד נמשכים — לענות האהבה. יגון ואנחה, דכדוך נפש ותוגה — אחים הם לצער. אלא שהתוגה היא אחד הגילויים העליונים של הצער הבא בדמעות.

שעה שעולה הצער לתוגה, יאמרו הנענים המתנים: „דלפה נפשי מתוגה"; הנפש נעשית כוס של דמעות והעין־אשנבה — דולפת לאלוה. וראויית העין לדמעה הזכה, באשר היא האבר הפלאי באברים, האספקלריה של הנשמה, שעולמו של הקדוש־ברוך־הוא משתקף בה, על ששונו ויגונו, על אורות וצללים, על גוני־גונים.

עם שאתה מזדהה עם נושא הצער, אתה מגיע למקומו, אתה אוהבו.

המנחמים ומצטערים שניהם מתעלים. מקומם מתקדש. חשים הם קרבת־יתר לשמים. השמים משתפלים ויורדים אליהם.

הגילוי והמבע של היגון בצורתם העליונה, באים בדומית־האלם: „וישבו אתו לארץ שבעַת ימים ושבעת לילות ואין דובר אליו דבר, כי ראו כי גדול הכאב מאד".

שונים השלבים בסולם התוגה, כאשר שונים הם בסולם המכאוב. לפיכך רבים דרכי הגילוי והמבע של היגון; רעי איוב מתלבטים שבעה ימים ושבעה לילות בבקשם ניב. איוב זועם אף על הנעלה והיפה בדיבור: „הקץ לדברי רוח! — אם אדברה לא יחשך כאבי".

המקונן מענתות מתחנן, שלא עיניו בלבד, אלא כל ראשו יימלא מים, כדי לבכות חללי עמו.

קוי זהות מקבילים בגילויי הצער: העצבות — תחומם; הקדרות — לבושם; טבעם — האין סוף.

יפה כח הצער מכח השמחה. הצער מביא לכלל ענווה. הצער משחרר את האדם מיצריו; מקנאה, משנאה, מאהבת כבוד — מכל הדברים המוציאים את האדם מן העולם. „טוב ללכת לבית אבל, מלכת לבית משתה, באשר הוא סוף כל האדם, והחי יתן אל לבו" — שגם עליו יתאבלו, בבוא יומו... אם כן במה נחשב ההוא בבשרו ודמו? לפיכך יכנע ויתבטל בפני הנצחי, האין סוף. כאן ישמע רק שבחי־המת ויימצא למד, כי „טוב שם משמן טוב; לב חכם בבית אבל" — בבית העצבות לבו שרוי תמיד; מחמת המייה לפרט ולכלל. הוא מיצר בצערו של עולם.

הצער מפועם סלחנות, לכן יפיג מרירות. כל מקום ששרוי היגון — שרוייה האחוה. מאליה קמה ההתעוררות לחיזוק מטי־יד, לעידוד קשי־יום.

היגון הוא סולם המוליך לטוב, להגשמת המוסר; כל המיצר, אינו צר־עין. יפה־עין הוא. נפשו הנכאה נפתחת כפתחו של אולם, לפתחו של עולם, לקלוט ולהשפיע.

שכולים אבלים אשר יגונם העמוק ביגונות, מבוע אהבתם מפכה. ככל שקינתם ואבלותם מרובים, כן עמוקה האהבה לאבדה. אותה שעה מתעצמת אהבתם לכל קרוב ולכל ברייה שנבראה בצלם. אהבה זו מניעה לגמולים וחסדים של אמת. קשרי נפש לנפש היקרה שהלכה לעד, מעוררים לבקש בערפלי העבר, כל ניצוץ של אורה, שהבהב בה, וכל רצון טוב וחפץ מוסרי שפיעמוה, ביום מן הימים. קרוביה משתוקקים לממש את השאיפות והרצונות שאזלו ערטילאין, להלבישם חיים ומעשה.

יפה כח הצער המייצב את הטוב משכבר: תכונה טובה הטבועה באדם, שנתרופפה משום־מה, מתחזקת בכוח האהבה שבצער.

המיצר בשכולו, וחש שלבו נמוג ביסורים, יתאושש באמונתו, המאמין לא ישתוחח כלל תחת נטל יגונו. לא יישבר. אף המתייסר ביסורי־שמשון המעוור, בלפתו את עמודי השייש של האמונה, יחזק: צידוק הדין, הברכה על הטוב והרע, על הנתינה והלקיחה — יאוששוהו. אף בהתפלשו באפר, אפוף צללי־צלמות, ימצא את המחסה בצל עליון.

בהתעטף נפשו בדמע, יתלונן ביד ימינו האוחזת בו — י ש ל ה.

דרך שערי הצער באים להיכל האלוהות, לכיסופים, להסתכלויות; נכנסים לשערי הבריאה, רזיה ואיתניה.

צלול ועמוק ניבו של המשורר:

מי אשר לא אכל את לחמו בדמעות,
מי אשר לא ישב בלילות נזעמים
בבכי על מטתו שעות על שעות —
זה אתכם לא ידע, איתני עולמים!

ההרגשה הענוגה הדקה ביותר, שנתברך בה האדם, הוא הצער. משול הוא לעלי־זהב דקיקים הרוטטים במשב ערב סתיו; משול הוא לבכי של ילד, שאמו מניקתו מתה לפניו; משול הוא למשב כנף הכרוב. משול — ללחש החולה בדמדומיו האחרונים.

שבח לצער! עם שהוא גלוי וידוע — תורה שלמה גנוזה בחובו. התורה אינה נקנית אלא על־ידי צער. וכן ערש התורה — ארץ־ישראל. כל קנין גדול בר־קיימא,

ליחיד או לאומה, אינו נרכש אלא ביסורים. מכל שכן חירות, עם, מולדת. לפי הצער — גודל הקנין וערכו. התורה היא מעגן וחוף מיבטח לנושא הצער, השחוח תחתיו: „לולא תורתך שעשועי, אז אבדתי בעניי". והמיצר ביסורי־גאולה יוסיף ויאמר: „לולא נחלתך שעשועי, אז אבדתי בעניי".

כוחו של הצער ככוחה של האמת — באמנות; האמת באמנות היא האחדות של דבר כלשהו עם עצמותו, באופן שהחיצון שלו נעשה ביטויו של הפנים; הנשמה — לבשר, הגוף כולו מתמלא רוח. כן היא אמיתות הצער לנושאו.

בתוך תוכו של הצער מקופל כוח בונה, כוח מוליד ומיילד. האדם יוצא לאויר העולם בצער של מכאוב. העולם נבנה בצער. שניהם אבות ליופי. הצער והנוי לשליחות אחת נוצרו: ל א ה ב ה. ממנה באו ואליה הם שבים. שניהם מרוממים את הנשמה היפה. תולדות הנשמה היפה וצערה — ה י א ה א מ נ ו ת ו ה י א ת ו ר ת ־ ח י י ם.

הצער לוחש בנו: „דע את עצמך, העמק לשורש נשמתך". בכוח היגון אתה צולל למעמקי הדממה הדקה שבקרקעית הנשמה, ואתה מאזין לקול הדממה הדקה העולה מלבו של היקום.

כל שבידו להסתכל ביפיו של עולם, להזדהות עם צערו ולקלוט חלק מן השגב המצוי בשניהם — זוכה לבוא בסוד אלוה.

אמר מיכאל אנג׳לו באיגרותיו:

„...אני שרוי בדכדוך נפש גמור — — — ככל אשר ירבו להציק לי, כן ייטב בעיני — — — שמחתי היא המלנכוליה — — — מת אני מצער — — — א ל ף ש מ ח ו ת ל א ת ש ו ו י נ ה ע י נ ו י א ח ד — — —"

אנג׳לו ידע את הסבל הגדול בסבלות האדם ואת הצער הגדול בצערים, עם שהיה גאון בגאונים, הנעלה באמנות הפלסטית של הרנסאנס — ה י ה ל א נ ג ׳ ל ו ה א ג ד י !

שבח לצער. הוא מחשל את היחיד. הוא מחשל את העם — את עולם ומלואו. הוא מזריח עליו זיו והדר. הוא נוגה על החיים והמוות. הוא ה כ ו ח. הוא טעם החיים. ה ו א ה ח י י ם.

לב חכמים בבית הענות, למען יקנו דעת בפלאי אלוהות ובריאה: „טוב לי, כי עוניתי, למען אלמד חוקיך" — שר המשורר ביסוריו. הצער הביאו לאור.

יפה הצער מן השחוק. מתחת למסוה השחוק יש ויסתתר מזג זעום של רוע

לב, של אכזריות; אולם מתחת לצער גנוז תמיד המכאוב, ומתחת למכאוב — נשמה במלוא טהרה.

הצער מעדן את הלב, מזין את הנשמה, מזככה. הצער — מלטש את הנשמה, מחליקה, מן המחוספס ומשווה לה ברק של זוהר. ואילו השמחה, שאינה של מצווה ושל יצירה, יש והיא מגיסה את הלב, מאבנת אותו ומדלדלת את הנשמה וקורמת עליה קליפה.

הצער הוא אבי כל אמנות בסיגנונה העליון. הוא מחוללו של הנוי האמתי. אין לך רגש שיהא נובע ממעמקי חביון הנפש כמו רגש הצער. על כן יניע ויחולל יצירה, ויוצרה ימצא בה פורקן.

גַל־עֵד

יזכּור־בוך צו דער קהילה ראַציאָנזש

געקליבענע קאפּיטלען

פאַרוואָרט

דערלעבט מיט מזל צו פייערן דעם סיום פון „גלעד״, מוזן מיר זאָגן, אַז דער ספר איז געקומען צום לעבן טאַקע נאָר על־פּי נס. דאָס קאָנצענטרירן דעם מאַטעריאַל, דאָס באַוועגן מענטשן צו טרעפן זיך מיט אונדז, זיי לאָזן ריידן וועגן זייערע איבערלעבענישן, דאָס אַריבערפירן זייערע רייד אין אַ ליטעראַרישער פאָרם אויפן פּאַפּיר, דאָס איבערגעבן דעם מאַטעריאַל צום דרוק, דאָס לייענען די קאָרעקטור, די ענדגילטיקע סטיליסטישע אויסבעסערונגען; ווייטער די לאַנגע אָוונט־זיצונגען, דאָס באַזייטיקן די שטרויכלונגען, וואָס זענען אונדז געלייגט געוואָרן אין וועג מצד מענטשן מיט אַ באַשרענקטער אויפפאַסונג פון דעם פּראָיעקט, — און דאָס איז אַלץ דערגרייכט געוואָרן דורך דער אָנשפּאַנונג פון אַלע אונדזערע כוחות, דורך אומדערמידלעכער אַרבעט און דעם טיפן גלויבן, אַז דער הייליקער ציל, וואָס מיר האָבן זיך געשטעלט, מוז אומבאַדינגט רעאַליזירט ווערן.

קנאַפּ איז געווען די צאָל באַטייליקטע אין דעם ספר, וואָס האָבן געבראַכט זייער מאַטעריאַל, ווען אפילו אין אַ גאָר רויער פאָרם, אין רעדאַקציע אַריין. די מערסטע פון זיי האָט מען געמוזט באַוועגן צו ריידן. עס זענען, אמת, געווען אָזעלכע, וואָס האָבן געפּענט פאַר אונדז זייער איבערגעפילט האַרץ און זייער מויל האָט אַרויסגעקוואָלן פון זיך אַ שפע זכרונות, איבערלעבענישן, לעבעדיקע, שפּרודלדיקע פאַקטן; עס זענען אָבער אויך געווען אַזעלכע, וואָס זענען געווען פאַרשלאָסן אין זיך, וואָס איטלעך וואָרט איז זיי אָנגעקומען מיט גרויס שוועריקייט, און מיר האָבן געמוזט זיך אָנטאָן פיל כוח — ביז צו פאַרצווייפלונג — צו קאָנען דערגיין, וואָס זיי האָבן געהאַט בדעה צו זאָגן, און אַרויסצובריינגען זייערע געפילן פון האַרץ צום מויל — און פון מויל אויפן פּאַפּיר, און פון דעם ערשטן אָנוואורף — צו דער ערשטער רעדאַקציע; און פון דאַנען — צום איבערשרייבן אויף דער שרייב־מאַשין, דערנאָך צו לייענען און פאַרריכטן דאָס איבערגעשריבענע, דערנאָך צו דער צווייטער און דריטער רעדאַקציע, ביז וואַנען דער מאַנוסקריפּט האָט זיך געלאָזט לייענען און מען האָט אים געקאָנט איבערגעבן צום דרוק. דאָ האַלט דער רעדאַקטאָר פאַר זיין חוב צו דערקלערן, אַז דער איינשטעל פון די קאַפּיטלען אין ספר און דאָס באַשטימען דעם געהעריקן פּלאַץ פאַר פאָטאָגראַפישע בילדער איז געטאָן געוואָרן דורך דער באַראַטונג און מיט דער גוטהייסונג פון דעם קאָמיטעט פאַר

אַרויסגעבן דעם ספר. און די אחריות פאַר דעם ליגט אויף אונדז אַלעמען. דער רעדאַקטאָר האָט אויף די זיצונגען פון קאָמיטעט ניט איין מאָל אַרגומענטירט פאַר דעם סדר אין דעם איינשטעל פון דעם מאַטעריאַל:

א. דער כראָנאָלאָגישער סדר, די געזעלשאַפטלעכע וויכטיקייט און אַלגעמיינער אינטערעס פון דעם מאַטעריאַל באַשטימען זיין פּלאַץ אין בוך. זכרונות וועגן פּאַרציייטיקע היסטאָרישע געשעענישן פון שטעטל, אירע אינסטיטוציעס און פּערזענלעכקייטן, קומען לאָגישערוייז צוערשט, בעת זכרונות וועגן אָרגאַניזאַציעס, געשעענישן און דאַסגלייכן, וואָס זענען געגרינדעט געוואָרן און אויפגעקומען שפּעטער — קומען, פאַרשטייט זיך, אויך שפּעטער.

ב. די מעשים פון דעם גירוש און דער מאַרטיראָלאָגיע פון די יידן פון ראַציאָנזש דאַרפן פאַרנעמען זייער פּלאַץ אין בוך צום סוף; נאָך דעם — באַזוכן אין שטאָט נאָכן חורבן.

ג. מאַטעריאַל איבער פאָלקלאָר, אויסטערלישע געשטאַלטן און דאָסגלייכן — אַריינצופּאַסן אין דעם סוף פון ספר.

אויפן אייגענעם אופן האָבן מיר איינגעשטעלט די בילדער. מערסטנס האָבן מיר געזען, אַז דאָס בילד זאָל גיין אין מיטן טעקסט, כדי צו מאַכן דעם מאַטעריאַל לעבעדיקער. בילדער פון מצבת־זכרון, דענקמאָלן, וואָס זענען איבערגעגעבן געוואָרן שפּעטער, איז זייער פּלאַץ אויך באַשטימט געוואָרן צום סוף פון ספר.

בכלל גערעדט, איז אונדזער ציל דערגרייכט געוואָרן, לויט אונדזער וואונטש און אונדזער האָפענונג. אין דעם אויפרוף, וואָס איז אַרויסגעשיקט געוואָרן מיט אַ האַלב יאָר צוריק, אין העברייאיש און אין ענגליש, צו אַלע ראַציאָנזשער לאַנדסלייט, ווערט געזאָגט:

„מיר, די לאַנדסלייט פון ראַציאָנזש, האָבן ניט פאַרפעלט אויפצושטעלן א מצבת־זכרון פאַר אונדזערע אייגענע, די קדושים פון דער קהילה ראַציאָנזש, וואָס די נאַצישע אַשמדאַי־האָרדעס האָבן דאָרט חרוב געמאַכט איטלעך יידיש הויז, אָפּגעווישט איטלעכן יידישן איבערבלייב, אויסגעראָטן איטלעך יידיש פאַרמעגן; פאַרטריבן אויף א ברוטאַל־אַכזרותדיקן אופן יונג און אַלט אין איין טאָג, לאָזנדיק זיי הויל און נאַקעט, אויסגעליידיקט פון אַלץ, געיאָגט ווי א סטאַדע בהמות קיין וואַרשע — און דאָרט באַצוואונגען צו לעבן א לעבן פון דחקות און אונטערגאַנג אין געטאָ, ביז וואַנען זיי זענען לסוף אַרויסגעפירט געוואָרן צו שטאַרבן אין די גאַז־אויוונס פון טרעבלינקא און אוישוויץ".

מיט דעם ספר „גלעד" האָבן מיר זיי געשטעלט א מצבה, ווי עס פּאַסט פאַר זייער כבוד, זייער ווערדע, זייערע מידות־טובות, זייערע אינסטיטוציעס; מיר האָבן אויפגעשטעלט א דענקמאָל זייער יושרדיקן און תמימותדיקן יידישן לעבן, וואָס האָט געשפּרודלט אין אָט דעם שטעטל פון אונדזער געבוירן, אין דעם שטעטל, וואָס האָט אונדז געדינט ווי דאָס וויגעלע, אזוי צו זאָגן, פאַר דעם אָנהייב פון אונדזער דערציאונג און גייסטיקער אנטוויקלונג, און וואָס פון דאָרט זענען מיר ארויס אין דער ברייטער וועלט — פאַר תורה און עבודה, פאַר ציוניזם — קיין ארץ־ישראל אָדער אין ווייטע לענדער מעבר לים.

דער דאָזיקער באשיידענער דענקמאָל, דער „גלעד" פאַר דער קהילה פון ראציאנזש, שליסט איין אין זיך א בילד, א געטריי עדות־זאָגן אויף דעם לעבן פון אונדזערע טייערע קדושים; דער ספר דערהייבט און פאַרהערלעכט איטלעכן גוטן אויפטו, איטלעכן גמילות חסד, איטלעכע גוזעלשאפטלעכע, רעליגיעזע, דערציע־רישע, קולטורעלע, ציוניסטישע, אָרגאַניזאַציאָנעלע אקציע; איטלעכע יידישע דערשיינונג, וואָס עס איז פאַראַן אין איר אן עלעמענט פון דער פאָלקסטימלעכקייט און פון דער אויסנעמלעכקייט פון א קליינער קהילה אויף פרעמדער ערד, פון יידישער זעלבסטווערדע און שטאָלץ, פון א מינדערהייט אין דעם סאמע תוך פון א שטעטל אין גלות, אנקעגנגעשטעלט א כוליגאניש־אנטיסעמיטישער, פחד־אָנוואַרפנ־דיקער מערהייט.

צום סוף האַלט דער רעדאַקטאָר פאַר זיין אָנגענעמען חוב צו דאנקען אלע מיטגלידער פון בוך־קאָלעגיום פאַר זייער מיטהילף אין אויפזאמלען דעם מאַ־טעריאַל און ברענגען אים צום דרוק.

דער רעדאַקטאָר האָט געפונען גייסטיקע באפרידיקונג און חוב־דערפילונג אין דער הייליקער ארבעט. צייטנווייז האָט עס אים אַליין אויסגעזען ווי א גרויס וואונדער וואָס ניישט געקוקט אויף זיין מידקייט און ניט איבעריק גרויסע כוחות, איז דאָך די אונטערנעמונג רעאַליזירט געוואָרן, באקומענדיק פאָרם און אינהאַלט. ער האָט געוואָלט זען אין דעם סייעתא־דשמיא (גאָטס הילף). ער האָט געהאט דאָס געפיל, אז ער איז מקיים א הייליקן געבאָט לגבי דער קהילה־קדושה, וואָס אין איר האָט ער דערזען דאָס ליכט פון טאָג, אין איר זענען פאַרביי זיינע קינדער־יאָרן, זיין פריע יוגנט, אין איר האָבן געלעבט זיינע קרובים און די קרובים פון זיינע קרובים, אלע זיינע באקאנטע און אלע זיינע יוגנט־פריינט. דאָס אויפשטעלן דעם דענקמאָל, ווי די קהילה־קדושה איז דאָס ווערט, איז געווען פאַר אים א גרויסע זכיה און אומגעהייערע איבערלעבונג; עס איז געווען עפּעס אזוינס, וואָס האָט ארויסגעקוואָלן

פון דער טיפעניש פון דער נשמה און אים אזוי אויפגערירט, אז די טרערן זענען געפאלן אויף די אויפגעשריבענע שורות. דאָס הארץ האָט געפלאַטערט בעתן שרייבן — און ער האָט געפילט, אז זיין הויז איז באהויכט מיטן הויך פון די הייליקע נשמות.

זאָל דער ספר „גלעד" זיין א מצבת־זכרון פאר אלע קדושים פון ראציאנזש. יתגדל ויתקדש, זאָל געגרייסט און געהייליקט ווערן זייער אָנדענק און זאָלן זייערע נשמות באהאָפטן און געאייניקט ווערן מיט די נשמות פון אלע הרוגי־מלכות אין דער געשיכטע פון דעם פאָלק ישראל, מיט די, וואָס זענען אומגעקומען על קידוש־השם, אויסהויכנדיק זייערע נשמות מיט דעם „אחד" אויף זייערע ליפן אין די פלאמען פון די שייטערהויפנס, און זאָלן זייערע נשמות זיין אויך באהאָפטן אויף אלע אייבי־קייטן מיט די נשמות פון די לעבעדיקע, פרייע, פול און גאנץ אין זייער קיום, ישראלער אין מדינת ישראל.

ר ע ד א ק ט א ר : א " צ

גבעתיים, אייר תשכ"ב (מאי 1963)

יעקב גרינשפאַן (קאַליפאָרניע)

די יאָרן ערב אוישוויץ

1

פרייטיק, סעפטעמבער 1, 1934, דער גורלדיקער טאָג אין פוילן: די מלחמה צווישן פוילן און דייטשלאַנד איז דערקלערט. איך פאָר קיין גלינאָוועצק, 13 קילאָמעטער פון מיין שטעטעלע ראַטשאַנז. נאָך צוקער האָט מיך מיין פאָטער געשיקט. אַרום 12 אַזייגער הער איך אַ שטאַרק געקלאַפּעריי. וואָס איז דאָס? — טראַכט איך. מענטשן לויפן שוין אַרויס אין די גאַסן, און איך הער ווייטער, אַז עס איז מלחמה און די דייטשע פליער האָבן שוין באָמבאַרדירט אונדזער שטעטעלע ראַטשאַנז. איך שטיי מיטן וואָגן צוקער. איך ווייס ניט וואָס צו טון. אין דעם מאָמענט קומט אָן אויפן וועלאָסיפּעד מיין ברודער לייבל און פרעגט מיך, צי כ'האָב שוין באַצאָלט פאַרן צוקער, און אויב נישט, זאָל איך זיך אומקערן צוריק מיטן געלט, ווייל ס'איז מלחמה. מיין ברודער קלערט ניט לאַנג, נעמט מיך אַרויף אויפן וועלאָסיפּעד, און דער פורמאַן פאָרט מיטן צוקער אין שטעטל אַריין.

איך קום אַהיים, הער איך דערציילן, אַז דער וואָקזאַל איז באָמבאַרדירט געוואָרן און עס איז געשען אַ נס גדול און 2.000 מענטשן זענען ניצול געוואָרן, ווייל די באָמבע האָט נישט געטראָפן אין וואָקזאַל. דער פראָנט איז ביי מלאַווע, 40 קילאָמעטער פון אונדז. מענטשן פון מלאַווע, מענער, ווייבער און קליינע קינדער, קומען צו אונדז אין שטעטל אַריין זיך ראַטעווען, ווייל גאַנץ מלאַווע שטייט אין פייער פון דער שיסעריי אויפן פראָנט און פון די באָמבעס. מען זעט פירן אויף וועגעלעך פיל טויטע, פאַרוואונדעטע.

די סומאַטאָכע איז זייער גרויס. די פּאָליציי און די רעגירונג פון שטעטל אַנטלויפן אין אויטאָס. עס שאַפט זיך אַ ציווילע מאַכט מיט ווייסע בענדער און אַ רויטער קרייץ צו העלפן די פאַרוואונדעטע. עס פליען עראָפּלאַנען, דער הימל איז שוואַרץ מיט זיי. מיר באַהאַלטן זיך אין די שטובן, פאַרהענגען די פענצטער, מאַכן צו די לאָדן, און מיר זיצן מיט די גאַז־מאַסקן אויפן פנים. עס ווערט דושנע, שטיקעדיק אין שטוב. איינער שרייט אויס, אַז עס פילט זיך גאַז. די אַלטע לייט הייבן אָן שרייען „שמע ישראל!". אָבער אין אַ פּאָר מינוט אַרום גייען מיר אַרויס, און עס ווייזט זיך אַרויס, אַז עס איז נישט אמת מיטן גאַז, ווייל גאַז ווערט גענוצט נאָר אין אַן עקסטרעמען פאַל, בלית־ברירה.

דער פראָנט אין מלאַווע איז דורכגעריסן, און מען שמועסט, אַז אין צוויי־דריי טעג אַרום קומען די דייטשן אַריין. מיר נעמען די אַלע בעסערע סחורות, ווי טיי

טאבאק, זייף, קאָנסערוון, שאָקאָלד און פיל אויסלענדישע אַרטיקלען, פאקן עס אויף אַ וואָגן און פירן עס אוועק צו באהאלטן ביים זיידן אין קעלער.

שבת, זונטיק. מען זעט שוין דאָס פוילישע מיליטער ווי עס ציט זיך צוריק. די פנימער ביי די סאָלדאטן אויסגעמאָרעט, חושכדיק. זיי האָבן אויפגעבראָכן אונדזער געשעפט און ארויסגענומען פון דאָרט קאָנסערוון, שאָקאָלאד, און נאָך פארשיידענע מינים עסנווארג, וואָס זיי האָבן נאָר געפונען. זיי זענען שוין געווען אָן שפּייז גאנצע צוויי טעג, און זיי האָבן אונדז געזאָגט, אז די דייטשן וועלן מאָרגן־איבערמאָרגן אריין און עס וועט נאָך ערגער זיין. מיינע צוויי ברידער, לייבל און סרוליק, איינער 20 יאָר אלט, דער צווייטער — 21, האָבן געכאפּט א וואָגן און זענען גלייך מיטן מיליטער אוועק קיין ווארשע: מען האָט מורא געהאט פאר די דייטשן פון דער געגנט, וועלכע האָבן גוט געקענט אונדזער פאמיליע, די פאמיליע גרינשפּאַן, און זיי וואָלטן געקאָנט אזעלכע צוויי יונגען אוועקנעמען.

יעקב גרינשפן במחנה ריכוז נאצי
יעקב גרינשפּאַן אין אַ נאַצישן קאָנצענטראַציע־לאַגער
Jacob Greenspan, in a Nazi concentration camp.

אין שטעטל פעלט שוין אויס ברויט. די אָרעמע, פון דער פרעמד צוגעקומענע, האָבן שוין גישט וואָס צו עסן. זיי ליגן אין דער שול און שרייען: „מאַמע, גיב צו עסן". כ'דריי מיך אזוי ארום זיי. כ'נעם ארויס פון די קעשענעס צוקערלעך, קיכעלעך. כ'טייל זיי אויס די קליינע קינדערלעך. איך לויף שנעל צום טאטן און

דערציייל אים, אז קליינע קינדערלעך הונגערן. אויך די טאטעס זייערע און די מאמעס.
מיין פֿאָטער, אלע יאָרן א כלל־טוער און א ווייכהארציקער מענטש, רופֿט שנעל
צוזאמען א פּאָר פרויען פון שטעטל, גיט זיי א זאק רייז, א צוואנציק פעקלעך פוטער
און אלע אנדערע נויטיקע זאכן, לויפט דערנאָך צו אַ קצב, שאַפט פלייש. די פרויען
האָבן געקאָכט, און די מענטשן האָבן זיך מחייה געווען יענעם טאָג.

דינסטיק פארנאכט קומט צוריק משה דער קברן פון גוטן אָרט און דערציילט,
אז ער האָט שוין געזען א דייטשן פאטרול אויפן וועג. מיטוואָך קומען די ערשטע
דייטשע פאטרולן צו אונדז אין שטעטל אריין. זיי פֿאָרן אין קליינע אויטאָס מיט די
רעוואָלווערן אין די הענט. די פנימער רוצחישע. איין אויטאָ פֿאָרט צו צו אונדזער
געוועלב. עס שטייגן אויס צוויי מיליטער־לייט, אין פיין געפאסטע אוניפֿאָרמען, מיט
געלע אָרעם־בענדער, „דויטשעס רייך". זיי שיסן גלייך אריין אין דער טיר און רייסן
זי אויף. מיין פֿאָטער גייט אריין דורך דער הינטערשטער טיר, איך לויף אריין דורך

משפחת פנחס גרינשפן ז"ל
די פאמיליע פנחס גרינשפאן ז"ל
Pinchas Greenspan and family

דער פאָדערשטער. און ווען איינער שטעלט דעם רעוואָלווער אָן אויף מיר, לויפט מיין פאָטער צו און זאָגט, אז איך בין זיין זון. זיי שטעלן די רעוואָלווערן אָן אויף מיין פאָטערס קאָפּ און זאָגן, אז מיין פאָטער זאָל זיי תיכף־ומיד ארויסגעבן דעם טאבאק, די סיגארעטן און דעם שנאפּס, וואָס ער האָט אין געוועלב, אנישט ווערט ער דערשאָסן. מיר האָבן פון די זאכן ניט געהאט. האָט מיין פאָטער געזאָגט: „ביטע נאָכזען. ווען זי פינדן, קענען זיי מיך דערשיסן“. זיי זענען ארונטער אין קעלער מיט ליכט, האָבן דאָרט אלץ אדורכגעניששטערט, נישט אויפצוהערן די גאנצע צייט צו שרייען, און זיינען אוועק מיט גאָרנישט.

שפּעטער קומען־אָן נאָך אויטאָס מיט מיליטער־לייט, וואָס ווייטער אלץ מער און מער. די פּאָליאקן גייען־מיט, ווייזן זיי, וואו עס געפינען זיך די יידישע געוועלבער, און צוערשט טאקע אויף אונדזער געוועלב. די סאָלדאטן קומען אריין, נעמען גאנצע פּושקעס צוקערלעך, צעשיטן זיי אין גאַס, און דער צעווילדעטער המון כאפּט. אנדערע קומען אריין אינעווייניק אין געוועלב און הייבן־אָן ראבירן, איינער זייף, אן אנדערער קאווע און וואָס נאָר עס קומט אונטער דער האנט.

פארנאכט הייסן זיי אלע יידן ארויס אין מארק אריין. עס קומען־אָן א פּאָר אויטאָס. עס באווייזן זיך פיגורן אין שווארצע מונדירן מיט דער אויפשריפט: „געסטאפּאָ“. זיי הייסן די יידן זיך אויסשטעלן אין רייען, צו 10 אין יעדער ריי. דערנאָך קומט דער באפעל צו שרייען אלע צוזאמען: „יידן האָבן דעם קריג געוואָלט!“ — און נאָך אנדערע אויסרופן פון דעם סאָרט. צום סוף הייבט זיך אָן די אמתע גימנאסטיק. מען נעמט אוועק אָן א זייט דעם ראבינער מיט נאָך יידן מיט בערד און מען איזדיעקעוועט זיך איבער זיי. דערנאָך קלייבן זיי אָפּ א צאָל פון די דיקלעכע, די באלייבטע, הייסן זיי זיך לייגן אויפן רוקן און נעמען טרעטן זיי אויף די בייכער. צום סוף רופן זיי ארויס 5 יידן, בינדן זיי די הענט מיט די פיס, און איינער פון די פייניקער האלט אַ רעדע און וואָרנט: אויב עס וועט נישט זיין רואיק אין שטעטל, וועלן די 5 יידן, וואָס וועלן געהאלטן ווערן ווי זאקלאדניקעס, לעבעדיקע משכנות, דערשאָסן ווערן. זיי זעצן די 5 יידן אריין אין אן אויטאָ און פירן זיי אַוועק. איינער כאפּט באלד דעם רעוואָלווער און הייבט־אָן שיסן, איין מאָל, צוויי מאָל, נאָך א מאָל, און וואָרנט: אין צוויי מינוט ארום זאָל דער מארק־פּלאַץ זיין ליידיק. אלע נעמען לויפן מיט גרויס אימפּעט, און די געסטאפּאָוצעס שיסן נאָך. עס זענען געפאלן א פּאָר קרבנות. דער מארק פּלאַץ איז ריין. דער עולם בלייבט זיצן אין די שטובן, קוקן מיט פחד, מיט טויט־שרעק ארויס דורך די פענצטער.

צומאָרגנס באווייזן זיך די דייטשן פון די דערפער, קומען אין יידישע שטובן און נעמען־צו וואָס נאָר עס געפעלט זיי, דאָס שיינע מעבל, סחורות אלערליי, וואָס נאָר זייער הארץ גלוסט.

2

אין א פאָר טעג ארום דערקלערן ענגלאנד און פראנקרייך קריג דייטשלאנד. אין אונדזערע הערצער וואכט־אויף א נייע האָפענונג. מען זאָגט זיך, דער קריג וועט לאנג ניט געדויערן, אזעלכע צוויי מעכטיקע מלוכות וועלן דעם דייטש איינס־צוויי מנצח זיין. דערווייל גייט־אדורך א טאָג, נאָך א טאָג. שוין באלד דריי וואָכן מלחמה, און דער דייטש זיגט אומעטום. ער שטייט שוין ביי ווארשע. מיר זעען עראָפּלאנען פליען איבער אונדזער שטעטל אין די טויזנטער. אלץ אויף ווארשע. און מען הערט, אז גאנץ ווארשע איז חרוב, אין רואינען.

מיין פאָטער און מוטער, אזוי אויך איך, קאָנען גאָרנישט עסן אין פארצווייפלונג. מיינע צוויי ברידער, ווער ווייס, צי זיי לעבן. מיר קאָנען ביינאכט נישט שלאָפן פון קלערן. נאָך פיר וואָכן קריג איז ווארשע געפאלן. דער דייטש פארנעמט האלב פוילן. פון דער אנדערער זייט קומט אריין רוסלאנד און פארנעמט די צווייטע זייט פוילן. די מענטשן, וואָס זענען פריער אנטלאָפן קיין ווארשע, הייבן־אָן זיך צוריקציען אין די שטעטלעך. עס קומען די ערשטע צוריק און דערציילן פון שוידערלעכע זאכן, פון דעם חורבן, און די קרבנות, און דעם גרויסן הונגער אין ווארשע. שוין א פאָר טעג, אז מענטשן קומען, און אונדזערע צוויי ברידער פון ווארשע זענען נאָך נישטאָ. די פארצווייפלונג אין שטוב איז זייער גרויס. מיר פרעגן זיך נאָך אויף זיי, און קיינער ווייס גאָרנישט אונדז צו זאָגן. אויפן דריטן טאָג גיי איך אזוי ארויס אויפן שאָסיי און קוק זיך איין אין די מענטשן, וואָס קומען צוריק. און אָט דערזע איך פון דער וויטנס צוויי בחורים אָנקומען. עס דאכט זיך מיר, אז לייבל מיט סרוליקל גייען. איך לויף אָן אן אָטעם. מיט אלע מיינע כוחות זיי אנקעגן. איך פאל זיי אויפן האלדז, צעקוש זיך מיט זיי און הייב־אָן פון גרויס פרייד וויינען און יאָמערן. סוף־כל־סוף זע איך מיינע ברידער קומען לעבעדיקע צוריק. ס׳איז גאָרנישט צו באשרייבן די פרייד פון די עלטערן אין שטוב. איך לויף און ברענג א פרישן ברויט אויפן טיש. די ברידער קוקן אזוי אויפן ברויט מיט גרויסע אויגן, ווי אין וואונדער. און סרוליק זאָגט: „מאמע, ברענג נאָך א פאָר ברויט, ווייל עס קאָן נאָך אויספעלן״. אָבער די מאמע האָט אים בארואיקט, אז עס וועט קיין ברויט דערווייל נישט אויספעלן ביי אונדז. זיי נעמען זיך גלייך צום ברויט, עסן זיך אָן, נישט צוווארטן ביז מען וועט זיי דערלאנגען עפּעס אנדערש צום טיש. אָפּגעגעסן און געגאנגען גלייך שלאָפן, ווייל זיי זענען זייער מיד געוועזן פון וועג.

3

אין א פאָר טעג ארום גייען די דייטשן ארום, פארחתמען אלע יידישע געשעפטן. און צומאָרגנס באווייזן זיך אין גאס מודעות, אז אלע יידן פון ראטשאנז מוזן אין

משך פון דריי טעג פארלאָזן די שטאָט און פאָרן אין די געגענטן פון רוזשאַן אין מאקאווע און אין פולטוסק, און מען קאָן מיטנעמען ניט מער ווי וועש און אָנטועכץ און נאָר א טייל בעטגעוואנט. די בהלה אין שטעטל איז אין־לשער. יידן קויפן פערד און וואָגן פארן וועג. מיר קויפן אויך א פערד און וואָגן, מיטן זיידן בשותפות· אָבער יידן נעמען באלד צונויף געלט, ארום 30,000 מארק, א פּאָר יידן פאָרן קיין שערפּץ מיטן געלט, און זיי האָבן דערווייל מבטל געמאכט די גזירה. מיר בלייבן דערווייל זיצן אין אונדזערע היימען. יונגע מענטשן הייבן־אָן אוועקפאָרן אין די געגנטן, וואָס דער רוס האָט פארנומען, ווייל זיי האָבן פארשטאנען, אז דאָרט וועלן זיי האָבן די פרייהייט און נישט גערודפט און געפייניקט ווערן ווי יידן. מיין עלצטער ברודער לייבל נעמט זיך אויך גרייטן אין וועג אריין. די מאמע וויינט, דער טאטע בעט זיך ביי אים, ער זאָל נישט אוועק אליין אין דער וועלט, נאָר בלייבן, מיר זאָלן זיין אלע צוזאמען. „ניין", זאָגט ער, „איך קאָן שוין נישט מער פארטראָגן דעם טעראָר, די רציחות, דעם סאדיזם פון די היטלעריסטן. דאָ ברענט מיר די ערד אונטער די פיס. איך מוז זוכן פרייהייט!" ער נעמט מיט זיך 4 באנקנאָטן צו 500 זלאָטעס, געזעגנט זיך מיט אונדז, און מיט נאָך א פּאָר חברים זיינע, פאָרט ער קיין אָסטראָלענקאָ אדורכצושמוגלען פון דאָרט די גרעניץ קיין רוסלאנד. אין צוויי טעג ארום האָבן מיר באקומען פון דעם פורמאן, וואָס האָט זיי געפירט, די ידיעה, אז זיי זענען אדורך די גרעניץ בשלום, און לייבל האָט אוועקגעגעבן דער וואַך דאָס זייגערל זיינס. דאָס הארץ צאפּלט אין מיר. איך וואָלט גערן געטאָן דאָס אייגענע, וואָס מיין ברודער האָט געטאָן. איך האלט אן עצה מיט מיין גענטסטן חבר מאָטל, וואָס איך זאָל טאָן. ער האלט אויך, אז מיר באדארפן לויפן פון יעטוועדער אָרט וואו נאָר עס האָט זיך אוועקגעשטעלט א דייטשער פוס, ווייל דער באָדן ברענט דאָרט פאר אונז יידן. אין צוויי טעג ארום, פארנאכט־צו, רופט מען אלע מענער און פרויען צו פארזאמלען זיך אין שול אריין, נאָר די קינדער מעגן בלייבן אין שטוב. טייל באהאלטן זיך, אָבער די דייטשן טרייבן אלע צוזאמען אריין אין שול אריין. אין שול גייט א געסטאַפּאָוועץ צו צום ארון־קודש, פארשארט דעם פרוכת, פראלט־אויף די טירלעך, נעמט ארויס די ספר־תורהס און לייג זיי אויס אין א ריי אויפן דיל. אלע מוזן דורכמארשירן פארביי די ספר־תורהס. נאָך דעם דורכ־מארש רופט ער ארויס א יידן מיט א באָרד און הייסט אים פארטייטשן די עשרת־הדברות, געצייכנטע אויפן ארון־קודש. דערנאָך טוט ער א כאפּ א ספר־תורה פון דעם דיל, א זעץ מיט איר איבער די לוחות — און עס ווערט אלץ צעשמעטערט אויף שטיקער. „וואו איז אייער גאָט?" — שרייט ער אויס — „אָט צעברעך איך אייערע הייליקייטן, און ער שוויגט". און נאָך אזעלכע לעסטערייען און געשפּעט, אז עס איז געווען נאָר פון דער הויט ארויסצושפּרינגען. פארטיק מיט דעם, גייט

ער ארויף אויפן באלעמער, שטעלט ארויף א גרויסן קויש און מעלדעט, אז ווער עס האָט געלט, גאָלדענע זייגערלעך, אלע אנדערע ווערט־זאכן, זאָל עס ארייננוואַרפן אין קויש פרייוויליק. שפּעטער וועט מען איטלעכן באזוכן, און ביי וועמען מען וועט עפּעס געפינען, וועט ער דערשאָסן ווערן אויפן אָרט. דער עולם הייבט־אָן ארויסגעבן די זאכן. דער קויש איז שוין האלב פול. א סך יידן צערייסן דאָס געלט אויף פּיצלעך און צעוואַרפן עס אויף דער ערד — נישט מיר און נישט דיר. די גזלנים באזוכן, באטאפּן אלעמען אין די קעשענעס. דערזען דאָס צעפליקטע געלט אויף דער ערד, גייט א געסטאַפּאָוועץ ארויף אויפן באלעמער און שרייט־אויס: „ווי א שטראָף פאר דעם צעריסענעם געלט, פארבלייבט איר דאָ אלע א גאנצע נאכט ביז איין שעה צייט פאר אייער פארלאָזן די שטאָט!".

ביי די פרויען אין עזרת־נשים האָבן זיך אָפּגעשפּילט די אייגענע סצענעס, נאָר נאָך סאדיסטישער. מען הייסט אלע פרויען זיך אויסטאָן מוטער־נאקט צו מאכן זיכער, אז זיי האָבן גאָרנישט אויסבאהאלטן אין די קליידער. ווייטער קלייבן די געסטאַפּאָווצעס אָפּ צען פון די שענסטע פרויען פון שטעטל און צווינגען זיי צו טאנצן נאקעטערהייט. זיי הייסן איינע פון די מיידלעך זינגען א ליד. דאָס מיידל הייבט־אָן די „התקוה". לויפט א געסטאַפּאָוועץ צו צו איר מיט א נאהייקע און נעמט זי פאסעווען איבערן הוילן לייב. און אזוי מאטערן זיי אָפּ די פרויען אַ פּאָר שעה צייט. זייליידיקן זיי אויס פון דעם געלט, וואָס זיי האָבן געהאט מיט זיך, פון יעדער שטיקל צירונג. מען זאָגט זיי, אז זיי קאָנען שוין גיין אהיים און זיך גרייטן צום פארלאָזן אין דער פרי דאָס שטעטל. די פרויען טוען זיך אָן. מיטאמאָל נעמט דער געסטאַפּאָוועץ דעם רעוואָלווער און שיסט אויס אין דער לופט. די פרויען, אין גרויסער פאניקע, נעמען לויפן, זיך שפּאַרן צו דער טיר. אין ענגשאפט פאלן זיי, פאלן איינע אויף דער אנדערער. דער סך־הכול פון דער פאניקע: פיל פארחלשטע פרויען, מיט צען דערשטיקטע אויף טויט.

4

די מאמע קומט אהיים. זי דערציילט, אז מאָרגן טרייבט מען אונדז ארויס פון שטעטל. די גאנצע נאכט שלאָף איך שוין נישט. די מאמע גרייט־צו פאר אונדז אין וועג האנט־פּעקלעך. פארטאָג קומט דער טאטע, א האלב־טויטער, צוריק פון שול. ער נעמט 8.000 זלאָטעס און פארמויערט עס אין א קאכלע פון דער קיך. דאָס רעשט געלט באהאלט ער אין אַ גלעזערנעס סלאָי מיט רייז.

עס קומט אריין פון גאס א פּאָליאק א באקאנטער, שעניצקי, מיטן ווייב, כלומרשט אונדזערע גוטע פריינט. ער זאָגט, אז ער וועט אונדז העלפן באהאלטן

ביי זיך זאכן, און ווען מיר וועלן אמאָל צוריקקומען, וועט ער אונדז אלצדינג אומקערן גאנץ. און ער נעמט און צלמט זיך איבער. מיר האָבן קיין ברירה נישט, מוזן סיי־ווי־סיי אלץ איבערלאָזן, נעמט די מאמע א הויפן מיט צירונג און דערלאנגט עס דעם גוי אין האנט אריין. ער געזעגנט זיך מיט אונדז, לאָזט אפילו ארויס א טרער...

עס קומען צו אונדז אין שטוב אנדערע פּאָליאקן, אונדזערע אמאָליקע שכנים. זיי ראבירן שוין אָפן, פאר אונדזערע אויגן, אונדזער האָב און גוטס, קליידער, בעטגעוואנט, וועש, מעבל. באלד לויפט אריין אַ דייטש און טרייבט אונדז ארויס אין מארק אריין. דער מארק איז שווארץ פון יידן. עס קומט מיר פאָר ווי א בילד פון יציאת־מצרים. יידן מיט פעק אויף די פּלייצעס, מאמעס טראָגן די קינדערלעך, איינגעוויקלט אין ליילעכער, פעסט צוגעבונדן צו די אקסלען, עס זאָל די יונגע שוואלכן חלילה גאָרנישט שאטן און עס זאָל זיין בעסער צו טראָגן. און אָט קומט די זשאַנדארמעריע מיט שטעקנס אין די הענט און דער אָרקעסטער. דער אָרקעסטער הייבט־אָן שפּילן און פארהילכט אונדזער ביטער געוויין, די יללות איבער אונדזער בראָך... מען טרייבט אונדז אין דער ריכטונג פון וואָקזאל, איין קילאָמעטער פון שטאָט. די פּאָליאקן קוקן ארויס דורך די פענצטער. טייל זענען צופרידן, וואָס מען טרייבט אונדז, יידן, ארויס פון שטעטל, און טייל וויינען־מיט מיט אונדז און זאָגן איינער דעם אנדערן: „היינט טרייבט מען די יידן ארויס, און מאָרגן קאָן דאָס אייגענע געשען מיט אונדז". אין שטעטל זענען געבליבן ניט מער ווי פינף יידישע פאמיליעס.

מיר קומען אָן צום וואָקזאל. עס שטייען שוין דאָרט גרייט וואָסערע פּופציק פערד־וואגאָנען. מען יאָגט אונדז אלע אריין אינעווייניק אין די וואגאָנען און מען פארהאקט די טירן נאָך אונדז. מיר זיצן אין די וואגאָנען. מיר שמועסן צווישן זיך. זאָגט איינער: „מיר פאָרן צו דער רוסישער גרעניץ, און דאָרט וועט אונדז דער דייטש אויסבייטן אויף זיינע דייטשן, וואָס זענען געפאנגענע אין רוסלאנד". אָבער דאָס זענען אלץ פּוסטע רייד: עס ווילט זיך דעם מענטשן אזוי צו חלומען. מיר פאָרן אזוי זעקס שעה. דער צוג שטעלט זיך אָפּ. ביי די וואגאָנעס שטייען די זשאנ־דארן מיט די טאָפּלטע דאשעקעס, מיט שטעקנס אין די הענט. זיי שרייען: „ארונטער, ארונטער!" מיר שטייגן אויס אויף דער סטאנציע פּאניעכאוועק ביי מארלין. מיר הייבן־אָן גיין מיט די פעקלעך, און די רוצחים מיט די שטעקנס נעמען אונדז יאָגן. מיר זענען באלד געצווונגען ארונטערצווואַרפן די פעקלעך פון די אקסלען, ווייל ווי שנעל מיר זאָלן נישט גיין, לאָזן זיי אונדז נישט אָפּ און האלטן אין איין יאָגן און שטורכען מיט די שטעקנס. יעדער איינער איז ווארעם אָנגעטאָן, גיסט זיך פון אונדז דער שווייס און דער גאנג איז אזוי שווער... מיין

פאָטער האָט זיך ארויפגעכאפּט אויף א דראָזשקע מיט א פּאָר פּעקלעך און איז אזוי אָפּגעפאָרן א פּאָר קילאָמעטער. די רוצחים אליין נעמען איבער אלע פּאָר קילאָמעטערס די אויטאָס פון זייערע חברים, אָבער אונדז גיבן זיי נישט קיין רו, נאָר יאָגן און יאָגן... מענטשן שוואכע בלייבן ליגן אויפן וועג. עס זענען פאראן מוטערס, וואָס טראָגן קינדער אויף די אקסלען, פארלירן זיי זיי אויפן וועג און שטעלן זיך נישט אָפּ, ווייל די רוצחים הערן נישט אויף אונטערצוטרייבן, שטורכען מיט די שטעקנס און שרייען: „לויף! לויף!" נאָך אכט קילאָמעטער מארשירן קומען מיר אָן אין נאָווידוואָר. עס איז פרייטיק פארנאכט. די יידן פון שטעטל נעמען אונדז אויף ווארעמהארציק. איטלעכער נעמט־מיט א פאמיליע צו זיך אין שטוב אריין. מענטשן זענען אויסגעמישט. א טאטע זוכט א זון, א שוועסטער זוכט א ברודער. איך בין ארומגעלאָפן צוויי שעה ביז כ׳האָב צוזאמענגעברענגט דעם טאטען, די מאמע און מיין ברודער. מיר האָבן געהאט דאָס מזל צו זיין די אורחים אויף שבת ביי זייער בכבודע גוטע מענטשן. מיר האָבן עפּעס געגעסן און גלייך אוועקגעפאלן שלאָפן אויף דער פּאָדלאָגע. עס איז געווען ביי דער משפּחה פון אן ארבעטער א היטלמאכער.

5

זונטיק אין דער פרי פאָרט מיין פאָטער מיט דער באן קיין ווארשע צו זען דינגען פאר אונדז א שטוב, אז מיר זאָלן קאָנען זיך באזעצן ווידער אויף אן אָרט. דער פאָטער קומט פארנאכט צוריק און זאָגט אונדז, אז ער האָט געפונען א דירה ביי די מענטשן, וואָס ער פלעגט פאר דער מלחמה נעכטיקן ביי זיי, ווען עס האָט זיך אים געמאכט צו קומען קיין ווארשע, — ביי די אשינסקיס. מיר פאָרן צומאָרגנס אריין קיין ווארשע. קיין גרויסע פּעק האָבן מיר נישט, ווייל אויפן וועג האָבן מיר געמוזט כמעט אלץ אוועקווארפן. מיר האָבן זיך אנגעדונגען ביי די מענטשן מיט עסן און שלאָפן. מיר זענען אָן בעטגעוואנט, אָן וועש, און געלט האָבן מיר אויך נישט זייער פיל. מיין פאָטער שלאָגט־פאָר, אז די מאמע זאָל מיט נאָך א פרוי פאָרן צוריק אין שטעטל אריין אין געהיים צו די פויערים, וואָס מיר האָבן זיי אזוי פיל אוועקגעגעבן, און פארלאנגען, אז זיי זאָלן אונדז כאָטש א קליינעם טייל צוריקגעבן.

מיין מאמע מיט נאָך א פרוי פאָרן אין שטעטל אריין. אין דריי טעג ארום קומען זיי צוריק. די מאמע דערציילט, אז זי האָט אָנגעטראָפן הינטער דער שטאָט א באקאנטן פויער, האָט ער זיי געבראכט אין שטעטל אריין. אין איין אָרט האָט זי נאָך געקראָגן א פּאָר הונדערט זלאָטעס, אָבער אויף א צווייטן אָרט האָט מען זי נאָר אויסגעזידלט און פארטריבן מיט גאָרנישט. די מוטער מיט דער אנדערער פרוי האָבן אין אנגסטן פארלאָזט דאָס שטעטל, געקומען צוריק קיין ווארשע. קיין

וועש האָט זי נישט געבראַכט, קיין בעטגעוואַנט. מיר קאָנען זיך נישט מוחל זיין: אַזוי פיל איבערגעלאָזט, און דאָ האָט מען נישט מיט וואָס זיך צוצודעקן, קיין בעטגעוואַנט און קיין וועש. נו, זאָג איך דעם פאָטער: „טאַטעשי, איך וועל פאָרן, און איך מוז ברענגען, וואָס מיר באַדאַרפן". דער טאַטעשי קלערט נאָך. ער האָט מורא, עס זאָל מיר חלילה אויפן וועג קיין אומגליק געשען. עס איז אָבער נישטאָ קיין אַנדער ברירה, מיר מוזן דאָך עפּעס וועש און בעטגעוואַנט האָבן. און איך פאָר צומאָרגנס. איך פאָר קיין פּלאָנסק. עס שטייען אויפן וועג פאַרשיידענע וואַכן, אָבער אַ ייד גיט זיך אַן עצה. איך פאָר מיט אַ יידן און אַ פרוי אין שטעטל. מיר געכטיקן אין אַ דאָרף, אַ 6 קילאָמעטער פון שטעטל. צומאָרגנס פרי פאָרן מיר אין שטעטל. דער וואָגן בלייבט שטיין הינטערן שטעטל. איך גיי אין שטעטל אַזוי ווי אַ קליין יינגל. איך וואַרף מיט די אויגן אויף רעכטס, אויף לינקס, פון פאָרנט, פון הינטן, — צי גייט מיר ניט ווער נאָך. אָבער איך קום־אָן בשלום צו דעם פויער אין שטוב אַריין. איך קום אַריין, געפין איך די פויערטע מיט צוויי קליינע קינדער. איך דערציי̆ל נאָך וואָס איך בין געקומען. כ׳הייב־אָן וויינען, דער טאַטע, זאָג איך, איז קראַנק, האָט נישט אויף וואָס צו שלאָפן, ליגט אויף דער ערד. דערציילט זי מיר, אַז מען האָט געמאַכט ביי איר אַ רעוויזיע און מען האָט ביי איר צוגענומען אַלע אונדזערע זאַכן. קוים מיט צרות, ווען דער מאַן איז אַריינגעקומען, האָבן זיי אָנגעפילט אַ זאַק מיט אַ ביסל וועש און אַ שטיקל בעטגעוואַנט און עס מיר געגעבן. איך פרעג זיך נאָך אויף דעם צירונג, דערציילט מיר דער פויער אַ מעשה, אַז ער איז געגאַנגען אין וועג, האָט אים אַ זשאַנדאַר נאָכגעיאָגט, און ער האָט באַהאַלטן דאָס צירונג אונטער דער בריק. און ווען ער איז צוריקגעגאַנגען, איז עס שוין דאָרט ניט געווען. הכלל, איך זע אַז איך וועל סיי־ווי־סיי שוין מער פון אים קיין זאַך נישט קריגן. פאַרבייס איך די ליפּן, נעם דעם זאַק און לאָז זיך גיין צום שאָסיי. דער וואָגן שטייט שוין דאָרט, גרייט צוריקצופאָרן. מיר פאָרן און איך קוק זיך איין אויף צוריק אויף מיין שטעטעלע, וואָס דערווייטערט זיך אַלץ מער און מער פון מיר. און ווי דאָס שטעטל זעט איצט אויס פאַריתומט אָן די יידן. מיר שטעלן זיך אָפּ אין אַ דאָרף. ביי דער געלעגנהייט קויף איך אַ פּאָר אינדיקעס, אַ ביסל פּוטער, ווייל דאָ איז אַ סך ביליקער ווי אין וואַרשע. מיר קומען אָן קיין פּלאָנסק. עס זענען נאָך פאַראַן אין שטעטל יידן. זיי לעבן אין גרויס שרעק, ווייל מען שמועסט, אַז אָט טרייבט מען זיי אַרויס, אפשר מאָרגן, אפשר די אַנדערע וואָך, און די פאָלקס־מענטשן וועט מען טרייבן אויף אַרבעט אָן שום באַצאָלט. מיר פאָרן ווייטער, און אויף צומאָרגנס זענען מיר צוריק אין וואַרשע. די עלטערן האָבן זיך זייער געפרייט, וואָס איך האָב מיטגעברענגט אַ ביסל וועש און בעטגעוואַנט און די פּאָר אינדיקעס.

6

און אזוי לויפט אַ טאָג נאָך אַ טאָג. און מען עסט פון גרייטן, און מען פארדינט גאָרנישט. מיר ציען זיך אַריבער אין אן אַנדער דירה. דער פאָטער הייבט־אָן אַביסל האנדלען און פארדינט צוביסלעך. איך און מיין ברודער סרוליק גייען צו אַ באקאנטן סוחר שלאָפן. מיר העלפן אים אין געשעפט, און מיר באקומען אויך צו עסן. אַזוי אַז עס איז אונדז איצט אביסל גרינגער. דער פאָטער פרוואווט אויף אַלע אופנים עפעס צו פארדינען, און עס גייט אים ניט גוט. מיר באקענען זיך מיט אַ סוחר, און ער גיט אונדז איבער זיין טאָכטערס צימערן צו וואוינען פאר אַ נידעריקן פרייז. מען נעמט זיך צו האנדלען מיט זייף, און מען פארדינט צוביסלעך. אָבער אַלץ, וואָס מען פארדינט, קלעקט נישט אפילו נאָר אויף די הוצאות פון עסן אַליין, ווייל דער יקרות איז זייער גרויס. אַ ברויט פון איין קילאָגראַם קאָסט שוין 10 זלאָטעס. דערצו ווערט וואָס אַמאָל ענגער פאר די יידן. עס קומט אַרויס אַ מעלדונג פון יודנראַט, אז אלע מענער פון 20 ביז 50 יאָר דארפן זיך רעגיסטרירן פאר ארבעט. אין אַ וואָך ארום קומט אַ פאראָרדענונג פון דער גמינע פאר מיין ברודער סרוליק, ער זאָל זיך צושטעלן. און אויב ער פארפעלט זיך צוצושטעלן, פאלט די שטראָף אויפן פאָטער. בלית־ברירה, שטעלט ער זיך צו. צומאָרגנס שיקט מען אים אַוועק אין יידן־לאגער קיין ביאלא־פאדול. מיר באקומען דעם ערשטן בריוו פון אים, זייער אַ שלעכטן בריוו. מען האָט אים אַריינגעוואָרפן אין אַ גיהנום. זיי שלאָפן אויף דער פּאָדלאָגע, אויף שטרוי. די לייז און די וואַנצן לאָזן זיי נישט קיין מינוט מנוחה. דאָס עסן איז שלעכט און קאַרג, און ביי דער אַרבעט שטייען זיי אויס שלעק פון די אוקראַינער וואַכלייט. די רייכע קויפן זיך אויס פאר פיל געלט. אָבער מיר האָבן נישט קיין צופיל געלט. מיר שיקן אים געלט. און אַזוי לעבט ער אַדורך פינף חדשים. ער קומט צוריק אָפּגעריסן, פאַרלייזט, אויסגעמאָגערט, קראנק. ער ליגט אַ פּאָר וואַכן אין בעט. עס קומען אַרויס געשווירן אויפן גאנצן לייב, ווייל דאָס בלוט איז קאליע אין אים. עס קאָסט אָפּ פיל געלט דאָס היילן, און צום סוף קריגט ער פלעקן־טיפוס. עס קומט אן אמבולאנץ פון רויטן קרייץ און נעמט אים אין שפּיטאָל אַריין. און מיך מיט די עלטערן נעמט מען גלייך אַריין אין קאראנטין אויף צוויי וואָכן. די שטוב ווערט דעזינפיצירט, פארחתמעט. נאָך 14 טעג קומען מיר צוריק אין שטוב. די לופט אין שטוב איז שווער פון דעם ריח פון גאז. אין נאָך צוויי וואָכן אַרום קומט דער ברודער אַהיים, אן אויסגעהיילטער.

מיר באַקומען בריוו פון מיין ברודער לייבל אין רוסלאנד. ער שרייבט, אַז דער ברודער סרוליק זאָל אויך זען אריבערצוקומען. ער איז פול מיט התפעלות פון דעם נייעם לעבן אין רוסלאנד, פון דער נייער פרייהייט, וואָס הערשט דאָרט איצט. ער שיקט אונדז איטלעכן חודש פּעקלעך עסנוואַרג, גערויכערטע פליישן און

אַנדערע גוטע זאכן, ביז 10 קילאָגראם אַ פעקל. דאָס האָט אונדז אַ סך געהאָלפן, ממש דערהאַלטן ביים לעבן.

עס ווערט וואָס אַמאָל ערגער אין ווארשע, מ'הייבט אָן שטארק פילן די היטלערישע שטיוול. זיי קומען איטלעכן טאָג, די זשאנדארן, אין די יידישע גאסן, שלאָגן און כאַפּן אויף אַרבעט. און ביי דער אַרבעט שלאָגן זיי אויך און פּלאָגן די יידן. איינמאָל כאַפּן זיי פינף יידישע מיידלעך אריין אין אַ טאקסי און פירן זיי אַוועק צו דער זשאנדאמעריע־קאָמאנדאטור. אַהיימגעקומען אין אַ פּאָר שעה אַרום, האָבן די מיידלעך דערציילט ווי די דייטשע סאָלדאטן האָבן זיי געצוווּנגען אין דעם קאלטן ווינטער־טאָג אויסצוטון די מייטקעס און מיט דעם צו וואשן די פּאָדלאָגעס. און ווען זיי זענען פארטיק געוואָרן מיט די פּאָדלאָגעס, האָבן זיי געמוזט צוריק אָנטון די קאלטע, נאסע שמוציקע מייטקעס. די מיידלעך זענען היסטעריש געוואָרן, האָבן זיך געבעטן רחמים, מ'זאָל זיי נישט צווינגען... עס האָט גאָרנישט געהאָלפן. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָבן צוויי פון די מיידלעך געקראָגן לונגען־אָנצינדונג מיט הויכן פיבער און זענען געשטאָרבן. אַזעלכע טראגעדיעס קומען־פאָר הונדערטער אַ טאָג, אז עס נעמט דיך אַדורך א שוידער צו דערציילן וועגן דעם.

7

איך האָב באשלאָסן צו אנטלויפן פון דער ווארשעווער געטאָ. איך האָב זיך אַרויסגעגנבעט דורך טורינשטאָג און מיט נאָך עטלעכע יידן גענומען וואנדערן בייטאָג און ביינאכט ביז וואנען מיר האָבן זיך דערשלעפּט קיין פּלאָנסק דורך דעם טייך נאַראָוו, וואו די דייטשע פּאטרולן האָבן געשאָסן איבער אונדזערע קעפּ. מיט נסים בין איך אָנגעקומען קיין פּלאָנסק, וואו ס'איז אויך געווען אַ געטאָ. אין אַ פּאָר טעג אַרום האָב איך באשלאָסן זיך אויסצובאהאלטן אין אַ דאָרף הינטער פּלאָנסק, אין באבאשעווע, וואו איך האָב זיך איינגעבעטן ביי אַ גוי, ער זאָל מיך צונעמען צו פּאשען די בהמות. ער האָט מיר געמאכט אַ הענג־בעט אין דער סטאָדעלע, וואו עד האָט געהאלטן די פערד, די חזירים, די עופות, אַזוי אַז ביז כ'האָב געקאָנט איינשלאָפן, האָב איך געהאט אַ מוזיק־קאָנצערט: אַ הירזשען פון די פערד, אַ מוען פון די קי, אַ כריוקען פון די חזירים, אַ האָלדערן און קוואקן פון די אינדיקעס און די הינער. אָבער דער מענטש קאָן זיך צופּאסן צו אַלץ און אַלעמען. נו, האָב איך, אין עלטער פון 16 יאָר, צוויי חדשים לאנג געפּאשעט די קי און געטון אַלערליי ערד־ארבעט. איך האָב גערעכנט, אז עס וועט זיך מיר איינגעבן אויסצובאַהאַלטן זיך אין דעם דאָרף דורך דער צייט פון דער מלחמה. אָבער אין אַ שיינער נאַכט זענען אַריינגעקומען צוויי ס.ס.־לייט אין דער סטאַדאלע. זיי האָבן מיך אויפגעריסן פון שלאָף, און האַלטנדיק אַ באגנעט האַרט ביי מיין האַלדז, האָבן זיי מיך

געפרעגט: „ביסטו אַ יודע?" דאָס האָב איך נישט געקאָנט לייקענען. האָבן זיי מיך געשמידט אין קייטן און ארויפגעזעצט אויפן וואָגן, וואו עס האָבן זיך געפונען נאָך אַ פּאָר יונגע יידישע בחורים, וואָס די ס.ס. האָבן געכאפּט דיזעלבע נאכט אין אַרומיקע דערפער. זיי האָבן אונדז געברענגט צוריק אין דער פּלאָנסקער געטאָ, וואו עס זענען דעם פרימאָרגן געווען פארזאמלט אין אָפענעם פעלד אַלע פּלאָנסקער יידן און אויך יידן, וואָס האָבן נישט געהאט קיין דאָקומענטן און זענען אנטלאָפן אַהער פון ווארשע. יעדער איינער איז געצוואונגען געווען אַדורכצוגיין, ווי דורך אַ טויער, דורך צוויי שורות פון אַ צוואנציק ס.ס., און ווי מיר זענען אַזוי אַדורכ־געלאָפן, האָבן זיי אונדז געקלאפּט מיט די שטעקנס איבער די קעפּ. בלוט איז גערונען ווי וואַסער. איך געדענק, אז שמואל לעסמאַן, אונדזער אַ בן־עיר, מרדכי הארניק׳ס אַ זון, האָט דעמאָלט געקראָגן אַ צעשפּאָלטענעם קאָפּ פון די קלעפּ. ער איז דאָך דורך אַ נס געבליבן לעבן. ער געפינט זיך איצט אין ניו־יורק. איך בין אָפּגעקומען מיט אַ פּאָר לייכטע קלעפּ. מען האָט אונדז געהאלטן אַ גאנצע נאַכט אויפן פרייען פעלד, און די, וואָס האָבן נישט געהאט קיין דאָקומענטן, האָט מען אַוועקגעפירט אין דער מאבלינער געגנט, אין אונטערערדישע היילן, וואו עס זענען געווען פוילישע פעסטונגען. מען האָט אונדז אַריינגעפאַקט, צו 150 מענטשן, אין איין קליינעם שטח, וואו עס האָט געקאָנט זיין פּלאַץ נישט מער ווי פאר 50. די פּאָדלאָגע איז געווען פון אספאלט. מיר האָבן נישט געהאט קיין שום זאך אויף צוצודעקן זיך, און איינער האָט געטראָטן אויפן אַנדערן. און אַזוי האָט מען אונדז דאָרט געהאלטן, אָן עסן און אָן טרינקען, עטלעכע טעג. אין משך פון אַ זעקס וואָכן זענען דאָרט אומגעקומען 2.000 יידן. מיך האָט מען צוריקגעשיקט אין דער ווארשעווער געטאָ. ווען איך האָב אָנגעקלאפּט אין דער טיר פון דער דירה, וואו מיינע עלטערן האָבן זיך געפונען, האבן זיי מיך נישט דערקענט: איך האָב אויסגעזען ווי אַ סקעלעט, דאָס גאנצע לייב פול מיט מכות, מיט יאטערדיקע ווונדן. ביז אויף היינטיקן טאָג גליובט זיך מיר נישט ווי אזוי א מענטש קאָן אויסהאלטן אַזעלכע, דאכט זיך, איבער־מענטשלעכע יסורים און בלייבן לעבן. דער ענטפער איז, אַז פיזיש האָבן זיי מיך צעבראָכן, אָבער דער גייסט, באוואָפנט מיט דער יידישער עקשנות צו לעבן, האָט זיך געשטארקט און בייגעקומען.

איך וויל דאָ דערמאָנען אַ פּאַר ראציאנזשער, וואָס זענען געווען מיט מיר צוזאַמען: זעלדע די בעקערקע מיט אירע צוויי טעכטער, טאַמאַראַ סענדערס מיט איר מאַמען, אברהם־יצחק לעסמאַן און נאָך עטלעכע, וואָס איך געדענק מער נישט זייערע נעמען. די לאגע אין ווארשע איז געווען א פארצווייפלטע. מ׳האלט זיין איין אריינברענגען מער און מער יידן פון אלע קליינע שטעטלעך און מ׳פּאקט אריין צו 10 מענטשן אין איין חדר. דער הונגער איז גרויס. מענטשן גיבן אוועק

דימענטן, טייערע פוטערס, די טייערסטע זאכן פאר איין ברויט. און איך זע, אז איך מוז ווידער אנטלויפן. וווהין, ווייס איך נישט. ווען איך קוק זיך צו צו דער גאס, ווו אין איטלעכן הויף ליגן צענדליקער טויטע פון הונגער, און אַלץ זעט־אויס אזוי וויסט און פינצטער, אָן אַ פונק האָפענונג — די גאנצע וועלט האָט פארגעסן אָן אונדז. מיין פאָטער איז אויך געשטאָרבן פון הונגער. מיין מאמע זאָגט מיר, איך זאָל זען ווידער צו אנטלויפן פון דער געטאָ, זי אליין קאָן שוין נישט, ווייל די פיס זענען ביי איר געשוואָלן. און אזוי האָב איך זיך ווידער ארויסגעגנבעט און ווידער אוועקגעוואנדערט צענדליקער קילאָמעטער פון דער געטאָ, און זיך אזוי דערשלעפּט ביז צו סטשעגאָווע. איך האָב ווידער געוואָלט אָנקוקן אונדזער שטעטל ראציאָנזש. עס זענען שוין געווען פארביי צוויי יאָר זינט מען האָט אונדז פון דאָרט ארויסגעטריבן. דעמאָלט האָבן זיך נאָך געפונען אין ראציאָנזש דריי יידישע פאמיליעס: דן לעדערמאַן, יצחק פעלדמאַן און איינער א שניידער, וואָס איך געדענק נישט מער זיין נאָמען. ווען איך בין אריינגעקומען צו זיי, האָבן זיי זיך זייער דערשראָקן, מורא געהאט, טאָמער האָט מיך אימיצער באמערקט, ווייל זיי אליין האָבן אויך געלעבט אין גרויס פּחד, כאָטש די דייטשן האָבן זיי געלאָזט פארבלייבן אין ראציאָנזש, ווייל זיי האָבן זיי באדארפט האָבן... איך האָב זיך איינגעבעטן ביי אַ גאָספּאָדאַרזש, קאַטערמאַנסקי, ער זאָל מיך לאָזן זיין מיט די פערד און די חזירים אין שטאל און איך וועל טאָן די ארבעט פון א שטאַל־יונג. איך האָב באדארפט לאנג, לאנג בעטן, און ער האָט מיך געהאלטן ארום פיר וואָכן צייט. עס ווייזט אויס, אז ער האָט זיך דערשראָקן, ווען מ׳האָט די דריי יידישע פאמיליעס ארויסגעשיקט פון ראציאָנזש אין סטשעגאָווער געטאָ.

8

אין סטשעגאָווער געטאָ איז אויך די לאגע געווען שרעקלעך. מ׳האָט אהין צוזאמענגעבררענגט יידן פון ארומיקע שטעט, און איך האָב נישט געקאָנט געפינען פאר זיך קיין פלאץ צו שלאָפן. ווו איך בין נישט אָנגעקומען, איז געווען איבערפול מיט מענטשן. צום סוף בין איך אריינגעגאנגען אין אַ בעקעריי, ווו מ׳האָט געבאקן ברויט. עס איז געווען ביי לייבקע דעם בעקער, און מ׳האָט מיך געלאָזט אוועקלייגן דיביינער אויפן פּיעקעלעק אין דער היץ. און דאָרט בין איך געשלאָפן, מיט אַ פּאָר העלצער צוקאָפּנס פאַר אַ קישן. דאָס איז געווען מיין „קוואַרטיר״ פאר עטלעכע וואָכן צייט.

איין פרימאָרגן האָבן די דייטשן אויפגעשטעלט 40 תליות אין מיטן דער סטשעגאָווער געטאָ. מען האָט אָפּגעקליבן 40 פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים — און זיי אויפגעהאָנגען. אזוי איז די דייטשן איינגעפאלן. יצחק פעלדמאַן איז

געוואָרן פּאָליציי־קאָמענדאַנט און ער האָט אויסגעפירט די באַפעלן פון די דייטשן צו שיקן מענטשן אויף צוואַנגס־אַרבעט און מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן אין פאַרשיידענע אַנדערע שליחותן, וואָס זיי האָבן געלייגט אויף אים. אין א פּאָר וואָכן אַרום האָט מען אונדז, אַלע יידן פון סטשעגאָווע, געבראַנגט קיין מלאַווע, ווו מען האָט אונדז צוזאַמענגעפּאַקט מיט נאָך מער יידן פון אַרום און אַזוי נאָך ענגער און שטייפער אונדז פאַרצויגן די שטריק אויפן האַלדז.

אין סטשעגאָווע האָט מען יצחק פעלדמאַן, דעם פּאָליציי־קאָמענדאַנט, מיט זיין פרוי געצוווּנגען אויסצוגראָבן א גרוב, און אין די אויגן פון זייערע קינדער זיי דערשאָסן און באַגראָבן אין יענער גרוב. דער חטא זייערער איז געווען, וואָס זיי האָבן געהאַט באַהאַלטן גאָלד־זאַכן אינעווייניק אין א ברויט, און די דייטשן האָבן דאָס אויפגעדעקט.

איין פרימאָרגן האָט מען ווידער אַלע יידן פון מלאַווע צוזאַמענגעטריבן, מענער, פרויען און קינדער, און זיי אַוועקגעשיקט אין פערד־וואַגאָנען נעענטער צו דער שחיטה, צו דעם פאַרניכטונגס־לאַגער אוישוויץ, און איך בין געווען איינער פון זיי. דריי טעג און נעכט האָט מען אונדז, אָן עסן און אָן וואַסער, געפירט אַהין. הונדערטער יידן זענען אומגעקומען אויפן וועג. און דאָ הייבט זיך אָן דאָס סאַמע גרויליקע קאַפּיטל, דאָס אוישוויץ־קאַפּיטל, וואָס איך נאָך נישט באַוויזן צו שרייבן.

נאָוועמבער, 1942

נוער רציונז׳אי בונה איש שלג
ראציאָנזשער יוגנטלעכע מאכן אַ מענטש פון שניי
Youngsters of Racionz erect a snow-man

אין דער שטאָט פון מיין געבוירן

מיט בענקעניש דערמאָן איך זיך פון צייט צו צייט אָן א שטאָט מיט יידן יראי־שמים, למדנים און סתם יידן, יידן פשוטע, וואָס זאָגן תהלים און לערנען „עין יעקב״, סוחרים, קרעמער און בעל־מלאכה׳ס — ראַציאָנזש, ווי זי איז געווען, מיט אירע אַנשטאַלטן, אירע טוער און דערציער, מיטן מאַרק־פּלאַץ, וואָס פון אים צווייגן זיך אָפּ און גייען ארויס אירע גאסן, געסלעך און דורכגענג.

א לעבעדיקע שטייט זי פאר מיינע אויגן, ווען אפילו עס זענען פארביי ארום דריי צענדליק יאָר, זינט איך האָב זיך אָפּגעזעגנט פון איר און אירע תושבים. די וואַרשעווער גאַס, ווו דאָס הויז פון מיינע עלטערן איז געשטאַנען, איז געווען א גאַס, וואָס האָט געשפּרודלט מיט יידיש לעבן. דאָ האָבן זיך געפונען דאָס גערער שטיבל, דאָס אָטוואָצקער שטיבל, דער קלוב פון די פועלי־ציון (רעכטע), „השומר הצעיר״, „השומר הלאומי״, די „תרבות״־שול. אונדזערע שכנים זענען געווען: מאָטל ליפּינסקי, ישעיה קאַמין, שמואל דאָבראָשקלאַנקא.

שמואל דאָבראָשקלאַנקאַ׳ס הויף האָט געהאַט ביימער, פלעגן מיר, קינדער, אריבערקלעטערן דעם פּלויט און זיך פארווײלן דאָרט אין שפּילערייען. דאָס הויז פון מיינע עלטערן איז געשטאַנען אויף דעם שטח צווישן די יידישע הייזער, וואָס ציען זיך און גייען ארויף צום צענטער שטאָט, צום מאַרק, און די גוישע הייזער, וואָס נידערן ארונטער און ציען זיך צו דער רחבות פון די פעלדער, וואָס גרעדייען אין א שפע פון ווייץ, קאָרן, פעטן שפּעלט (טונקל־ווייץ), לאָנקעס מיט זאַפטיקע פּאַשע־גרעזער. די סביבה האָט זיך אויך אויסגעצייכנט מיט פרוכט־סעדער, סעדער מיט עפּל, באַרן און די באַרימטע ווענגערקעס. פיל שטאָטישע יידן האָבן געצויגן זייער חיונה פון דאָרט. מען האָט גענומען אין אַרענדע אַ סאָד בעת די ביימער זענען געשטאַנען אין זייער פולער בליאונג, ווען מען האָט שוין געקאָנט אָפּשאַצן אויפן אויג די גרייס פון דעם גערעטעניש, וואָס עס שטייט־פאָר דאָס יאָר. דעם גאַנצן זומער לאַנג זיצן זיי אָפּ אין די סעדער, זיי און די גאַנצע משפּחה, האַלטן וואַך, עסקן זיך ארום די ביימער, אזוי ביז עס קומט די צייט פון אראָפּנעמען די פרוכט פון די ביימער. די פריצייטיקע פרוכט גייען גלייך אין מאַרק אריין, די שפּעטע לייגט מען אָפּ אין א קעלער אָדער אויף א בוידעם און אין דער געהעריקער צייט ברענגט מען זיי אויך אין מאַרק ארויס.

אונדזער הויז איז געווען א הילצערן, מיטן פּאַסאַד צו דער גאַס צו און מיט א גרויסן הויף אַהינטער. מיינע עלטערן האָבן דאָרט געזייט אייבסן, בלומען, אויך

פאַרפלאַנצט ביימער. ניט ווייט פון הויף האָט זיך געפונען א גרויסע הילצערנע דריי־גאָרנדיקע מיל — די צווייטע לויט איר גרייס אין שטאָט. די ערשטע איז געווען די מיל, וואָס האָט געהערט צו קנאַסטערן — א גרויסע מיל, געבויט מיט רויטע ציגל און ארומגעצאַמט מיט אַ וואַנט ווי א פעסטונג. די מיל אויף אונדזער גאס האָט די קהילה יעדער יאָר אָפּגעדונגען אויף צו מאָלן מעל פאר מצות. פאר יום־טוב האָט די מיל דורכגעמאכט א גרינטלעכן תיקון און רייניקונג, טאַקע „מן המסד עד המטפחות" (פון דעם גרונטפעסט ביזן געזימס). איך געדענק ווי מיין פאָטער ז"ל, וואָס איז געווען דער ממונה פון דער קהילה, האָט מקבל־פּנים געווען דעם רב פון ראַציאָנזש און פון מלאַווע, איז דורכגעגאנגען מיט אים די גאנצע מיל און פארזיכערט, אז אלץ איז ריין, כשר לפּסח, אָן אַ חשש אויף חמץ, חלילה. און דעמאָלט איז דער רב גרייט געווען צו געבן דעם הכשר אויף צו מאָלן מעל פאר מצות. די מיל האָט אָפּגעברענט אין ווינטער, 1929. א שווערער ווינטער געווען, א ווינטער פון גר מיקע פרעסט און הויך אָנגעשאָטענעם שניי. די שריפה האָט אויסגעבראָכן מיט גרויס האַסט אין מיטן דער נאַכט. די גאַנצע שטאָט איז געווען באלויכטן פון די פלאמען פייער און די פונקען האָבן זיך געטראָגן ווייט איבער די הייזער. נאָר דער שווערער שניי, וואָס האָט צוגעדעקט די דעכער און איבערגעפילט די גאסן, האָט אָפּגעראטעוועט די שטאָט פון חורבן.

מיר זענען געווען א גרויסע משפחה. מיינע עלטערן, מיינע שוועסטער חיה, שרה, אסתר, רחל; מיינע ברידער אבא־יהודה, טעוויע, בונים און איך. בונים, דער יינגסטער ברודער, און איך האָבן געצויגן אונדזער חיונה פון מאָלן גריץ. די מיל פאר דעם א ז באשטאנען פון א פּאָר מילשטיינער, וואָס זענען באוועגט געוואָרן מיטן כוח פון א געדונגענעם מענטשן. פון צייט צו צייט האָבן אונדז די שוועסטער ארויסגעהאָלפן אין דער ארבעט, כדי צו פארדינען קעשענע־געלט.

מיין פאָטער ז"ל, פישל שלמה מאָרדקאָוויטש, איז געווען א פריינטלעכער, צוגעלאָזענער מענטש. די גויישע שכנים האָבן געהאלטן פון אים און אים רעס־פּעקטירט. איך געדענק די צייט פון נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה. איך בין דעמאָלט אלט געווען ארום זעקס־זיבן יאָר. באַנדעס אין אוניפאָרמען האָבן צייטנ־ווייז זיך ארייַנגעריסן מיט שטורעם אין שטאָט, האָבן געצונדן שריפות, געזייט צעשטערונג און פארוויסטונג. מיין פאָטער און איך זענען ארייַנגעגאנגען אין דער מיל עפּעס דאָרט צו פאַרריכטן. איינער פון דער באַנדע, וואָס האָט געפּאַדיעט אין א נאָענטן דאָרף, האָט אונדז דערזען. ער האָט זיך אָנגעזעצט אויף מיין פאָטער, געטענהט, אז ער האָט אים נאָכגעשפּירט א לאנגע צייט און אים געסטראַשעט מיט טויט. מיין פאָטערס היסטעריש יאָמערן און אָפּבעטן זיך ביי אים האָבן גאָרנישט אויסגעפירט. ער האָט ארויסגעכאַפּט די שווערד פון שייד און זיך א לאָז געטאָן

מיט רציחה צו זיין אויף־טויט־איבערגעשראָקענעם קרבן. און דאָ האָט געטראָפן אַ נס: א שכנה אונדזערע, א גויע, האָט געהערט פון איר שטוב די געוואַלטן, איז זי אריינגעלאָפן אין מיל. דערזען דעם סאָלדאַט מיט דער בלויזער שווערד, איז זי אים צוגעפאַלן צו די פיס מיט געבעט און געוויין. און עס האָט זיך איר איינגעגעבן אים איינצושטילן — און מיר זענען לסוף פטור געוואָרן פון אים. (יענע רשעים זענען נאָך געווען ווי מלאכים אַנטקעגן די נאַציס).

א שטילער, א באַשיידענער מענטש איז געווען מיין פאָטער ז״ל, א תלמיד־חכם און א ירא־שמים, אַן אָפּגעהיטער אין די תרי״ג מצוות. איטלעכע פרייע שעה, וואָס ער האָט נאָר געהאַט, האָט ער אוועקגעגעבן אויף תורה־לערנען. אין זיין גייסט און אין זיין געפיל איז ער געווען א ציוניסט. איך געדענק ווי ער האָט מיך איין מאָל מיטגענומען צו אַן אסיפה, וואָס איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן אין דעם הויז פון איינעם פון די בעלי־בתים פון שטאָט (ווער עס האָט צוזאמענגערופן די אסיפה, געדענק איך ניט). עס איז דאָרט באַהאַנדלט געוואָרן די פראַגע פון קאָלאָניעס, פון איינקויפן לאַנד, פון טשאַרטערס. די אַטמאָספערע איז געווען אַן ענטוזיאַסטישע. עס האָט מיר אויסגעזען, גלייך אַלע אויף דער אסיפה זענען גרייט צו פאַרקויפן אַלץ אין זייער באַזיץ און גלייך עולה־זיין קיין ארץ־ישראל. מעגלעך, אַז טאַקע צוליב דעם איז מיין פאָטער נישט געווען צו־שטרענג מיט אונדז. די אַטמאָספערע אין אונדזער הויז איז געווען א גאַנץ ליבעראַלע. מיינע דערוואַקסענע שוועסטער זענען געווען אַקטיוו אין דער פועלי־ציון באַוועגונג. חברים און חברטעס זענען זיך צונויפגעקומען ביי אונדז אין הויז. מען האָט דעבאַטירט און פּאָלעמיזירט איבער כלערליי פראַגעס און פּראָבלעמען, וואָס האָבן אינטערעסירט די יידישע ציוניסטישע יוגנט. די נעמען יהואש, לייוויק, פּרץ, באָראָכאָוו האָבן זיך געהערט אָפט ביי אונדז אין הויז. די עלטערן האָבן נישט געשטערט און זיך נישט אריינגעמישט. דער עיקר זאָרג זייערע איז געווען איבער די זין. דאָ איז נישט שייך געווען קיין פּשרות און קיין נאָכגעבונג. דאָ האָבן מיר געמוזט גיין אין דעם דרך פון ישראל סבא און אָפּהיטן די ברענענדיקע קויל, אַז זי זאָל, חלילה, נישט פאַרלאָשן ווערן. שבת האָבן מיר געדאַוונט אין דעם אָטוואָצקער שטיבל. מיין פאָטער ז״ל איז געווען אַ חסיד פון דעם רבין פון אַלעקסאַנדער, אָבער ווייניק פון אָט די חסידים זענען געווען אין ראַציאָנזש, און די ווייניקע, וואָס זענען געווען, האָבן אַלע זיך מצרף געווען צום אָטוואָצקער שטיבל. צווישן אנדערע האָבן דאָרט געדאַוונט דער אַלטער סטאַראָנאָווסקי, זעמלמאַן, שמואל דאָבראָשקלאַנקאָ, אברהם זעמלמאַן, פּסח מאָשקאָוויטש, משה גאָלדשטיין און אנדערע. משה גאָלדשטיין איז א צייט געווען דער בעל־קורא אין אָטוואָצקער שטיבל. ער האָט פאַרמאָגט א פיין קול פאַר דעם. א נחת געווען צו הערן אים לייענען שבת, מיט מתיקות און מיטן ריכטיקן טראָפּ, אין דער תורה.

פון די מלמדים, די דערציער פון דעמאָלטדיקן דור, וואָס סרוב קינדער פון שטאָט האָבן געלערנט ביי זיי, געדענק איך: דאניע דעם דרדקי־מלמד, וואָס מיר האָבן געלערנט ביי אים אלף־בית און לייענען פון סידור. א פשוטער ייד געווען, קליין־געוואַקסן, אָבער פול און רונדיק, א גוטהארציקער, מילדער ייד. אזוי ווי מען האָט אים אָנגעקוקט, האָט ער, דאכט זיך, נישט געקאָנט קיין פליג אָוועק־יאָגן פון דער וואַנט, אָבער ווי גרויס איז עס געווען זיין כוח, ווען ער האָט זיך געפרייט און משמח געווען אנדערע שמחת־תורה אָדער ביי א סעודת־מצווה. דעמאָלט איז אים נישט געווען צו דערקענען, גאָר אַן אַנדער מענטש געוואָרן. איך דערמאָן זיך: איין מאָל, ביי א סעודת־מצווה, האָבן מיר געהאט אַן אורח, איינעם א ייד א חסיד פון ווארשע, וואָס האָט געווײלט א צייט ביי אונדז אין שטאָט. דער ייד האָט געקענט אויסשפילן אויפן פידל שיינע חסידישע ניגונים. ער האָט געגומען שפּילן און דאניע, די פּאָלעס פון דער קאַפּאָטע פארשטעקט אין גארטל, האָט זיך אוועקגעלאָזט אין א ריקודל. באלד איז ער אריין אין התפע־לות, פארשנעלערט וואָס ווייטער דעם גאנג, זיך פארגעסן אין התלהבות און דבקות, ביז ער איז מיט יינגלשער געשווינדיקייט ארויפגעשפרונגען אויף א טיש און געטאנצט ווייטער. און דער גאנצער עולם האָט זיך צעטאנצט און צעזונגען נאָך אים.

אליהו גרשון דער בדחן איז געווען א מלמד פון חומש און תנ״ך. א שטרענ־גער ייד געווען, א כעסן, געצערנט תמיד אויף זיינע תלמידים. שוין דאָס דערמאָנען זיין נאָמען האָט אָנגעוואָרפן א פחד אויף די חדר־יינגלעך. און מיט דעם האָט ער דאָך געוווסט ווי צו לערנען. די יינגלעך ביי אים אין חדר האָבן געקאָנט לערנען.

לייב דער איינבינדער איז געווען א גמרא־מלמד. געווען א ייד א גוטער, א צוגעלאָזענער, און ער איז אונדז געווען צום הארצן. ער האָט געעפנט פאר אונדז דעם היכל־התלמוד. גמרא מיט א ביסל תוספות. ביי אים האָבן מיר גע־ווּוסט ווי צו פארווײלן די צייט אין לעבעדיקע שפּילערייען נאָכן לערנען. דער פּלאַץ פון שפּיל איז געווען די עזרת־נשים, די ווייבערשע שול. מיר האָבן דאָרט געשפּילט אין באהעלטערלעך, זיך איינגעשטעלט אין כנופיות און געהאלטן מלחמה איינע מיט די אנדערע. מיר זענען געווען א לוסטיקע כאַליאַסטרע יינגלעך. אונ־דזער וועלט איז נאָך געווען א העלע, ניט־באטריבט, אונדזער אמונה גאַנץ, און די תורה איז געווען פאר אונדז די בעסטע סחורה.

דער מלמד פון א העכערער מדרגה, איידער מיר זענען אריבער אין בית־המדרש צו לערנען מיט די אייגענע כוחות, איז געווען אליה־הירש. אַ למדן מופלג געווען, געקענט ש״ס אויף אויסנווייניק. איך געדענק אים ווי ער פלעגט אָפּזיצן

טעג אין בית־המדרש, מיט דעם איינעם שוואַך־זעענדיקן אויג אַריינגעטאָן אין דער גמרא, געשאָקלט זיך און געלערנט שטיל, ניט אויפן קול. מיט אונדז האָט ער געלערנט ש״ס און פוסקים. זיין שעור האָט ער געזאָגט בעל־פה. ער האָט געעפנט פאַר אונדז דעם טויער פון „זוהר״. אין די פרייע שעהן, ווען ער האָט געהאַט דעם ווילן דערצו, האָט ער געלייענט פאַר אונדז און מסביר געווען קאַפּיטלעך „זוהר״. ווען אַ יינגל האָט געפּעלט אין לערנען, האָט ער אים אָנגע־דרייט די אויערן ביז וויטיק. ניט איינער פון אונדז איז אַרומגעגאַנגען מיט פלאַמענדיקע אויערן. ווען ער איז אַריין אין כעס, האָבן מיר געוווּסט פון אים, זיך אויסצוהיטן ניט צו שטיין אין זיינע ד׳ אמות.

דער אַלטער בית־המדרש

די מזרח־וואַנט און דער ארון־קודש, מיטן בעלעמער אין דער מיט, וואָס פון אים האָט מען געלייענט אין דער תורה, וואָס די פּרנסים פון שטאָט זענען אַרויף אויף אים צו לאָזן הערן זייערע מודעות און הכרזות; דער מגיד, וואָס איז געקומען אַ ן שטאָט צו אונדז, האָט דאָרט געהאַלטן זיין דרשה, געמוסרט דעם עולם און אים גערופן צו טאָן תשובה און אויסקלייבן פאַר זיך דעם דרך־הישר פון צדקה און תפילה. איבן איז געווען די עזרת־נשים און נאָך העכער, אונטערן דאַך, דאָס שטיבל פאַר שמות און פּסול־געוואָרענע תשמישי־קדושה, געהאַלטן דאָרט פאַר אַ צייט ביז מען האָט זיי געבראַכט צו קבורה אויפן בית־עלמין, דאָס רוב ל״ג בעומר.

אין דעם בית־המדרש און אַרום אים האָט זיך קאָנצענטרירט דאָס גאַנצע לעבן פון שטאָט און צווישן זיינע ווענט האָט דער ייד פאַרגעסן אין דאגות־פּרנסה און אין זיינע אַנדערע טעגלעכע זאָרג. האָט אויסגעגאָסן דאָס האַרץ פאַרן בורא און פאַר זיינעם אַ ידיד, האָט גערעדט איבער הויכע ענינים, איבער געלט־זאַכן, איבער ענינים פון דער קהילה, איבער נייעס פון דער גרויסער וועלט און וועלט־פּאָליטיק. דער בית־המדרש איז קיינמאָל ניט פאַרבליבן ליידיק פון מענטשן און קיינמאָל האָט ניט אויפגעהערט צו הערן זיך דאָרט דער אומעטיקער גמרא־ניגון. טאָג ווי נאַכט זענען מיר, די בחורים, דאָרט געזעסן און געלערנט מיט התמדה און התלהבות.

שוין גלייך אין פרימאָרגן פילט זיך דער בית־המדרש אָן מיט יידן, וואָס קומען דאַוונען שחרית, זאָגן תהלים, אָדער אַריינקוקן אין „עין־יעקב״. ביי דער וואַנט, נאָך דער שאַפע, וועלכע איז געווען איבערפול מיט גמרות פון פאַר־שיידענעם דרוק, מיט מדרשים, פוסקים און אַנדערע ספרים פון תורה־לערנען, פלעגן זיצן אַרום די טישן די למדנים צווישן די בעלי־בתים פון שטאָט, ווי דער

מורה־הוראה, הרב יצחק־מרדכי ז״ל, ר׳ ישעיה קאַמין ז״ל, איטשע־מאיר לעלענ־טער, מיין פאָטער ז״ל און אַנדערע; און מיר — די בחורים פון בית־המדרש, איטלעכער מיט דער גמרא, וואָס איז געלעגן אָפן פאַר אים. דער אָנגענעמער אומעטיקער גמרא־ניגון טראָגט זיך אין דער לופט. איינער לערנט שטיל, אַן אַנדערער — הויך אויפן קול. פון צייט צו צייט האָט איינער פון די למדנים פון שטאָט געגעבן אַ שעור אין אַ שווערער סוגיה. נאָכן שעור איז דער למדן געבליבן זיצןביים טיש. ער האָט צוגעזען און געהערט ווי די בחורים האָבן נאָך זיין שעור תופס געווען די סוגיה. און דער וויכוח, די שקלא־וטריא איז געוויינטלעך געווען א היציקע, א שאַרף־פּלפּולדיקע, מיט קשיות און אבעיות, וואָס האָבן געיאָגט איינע די אנדערע, מיט די לומדישע קולות געווירבלט אין חלל אין איין קנויל, און די שווערע סוגיה אין דער גמרא האָט, אַ בייגעקומענע, לסוף שוין ניט אויסגעזען אַזוי שווער. מיר האָבן ליב געהאַט שעורים פון הרב יצחק־מרדכי זלאָטניק ז״ל (פאָטער פון אפרים צורף). ער האָט געזאָגט זיין שעור גראָד, פשוט, אָן פּלפּול און אָן גריבלעניש. ער האָט מסביר געווען די סוגיה קלאָר און אויסשעפּנדיק ביזן גרונד. ער איז געווען מורה־הוראה אין שטאָט אָן געצאָלט. ער איז געווען א בעל־פּרנסה, א ייד א נימוסדיקער, באַליבט און אָנגענומען אין שטאָט. איך געדענק אים און טראַכט פון אים מיט געפיל, מיט פיל וואַרעמקייט. צו מיר איז ער געווען באַזונדער צוגעלאָזן. ער האָט נאָר געוואָלט מיך ברענגען צו דער מדרגה פון רבנות. מיר האָבן אָנגעהויבן מיט דער מסכתא „חולין״, „יורה דעה״, „חושן ומשפט״. ווען ער האָט זיך געפילט אמאָל נישט מיט אַלעמען, בין איך געגאַנגען צו אים אהיים לערנען, כדי נישט אויסצופעלן, חלילה־וחס, א שעור. ער איז געווען א ייד א צדיק. יהי זכרו ברוך!

צווישן די יונגע האָט זיך אַרויסגעהויבן זעליג, זון פון נחום־ישראל, אַ טוער אין „אגודת ישראל״, — א בחור א לעבעדיקער, א ספּריטנער, מיט א שאַרפן מוח. איז געווען פון די הייסע גערער חסידים. אונטער זיין פּראָטעקציע בין איך מיט א גאַנצער גרופּע חסידים געפאָרן צום גערער רבין. דאָרט, אין גער, האָב איך געקראָגן די ידיעה, אַז דער בית־המדרש האָט אָפּגעברענט. איך געדענק ווי עס איז אָנגעקומען א טעלעגראַמע אויפן נאָמען פון יעקב־מאיר ליפּינסקי, וואָס האָט זיך געלייענט: „דער בית־המדרש און זיבן ספר־תורהס זענען פאַר־ברענט געוואָרן. אויך וואָלף דער נאַר איז פאַרברענט געוואָרן״.

די מקווה

א וויכטיקן אָרט אין אונדזער שטעטלשן לעבן האָט פאַרנומען די מקווה אונדזערע, וואָס יידן, פון גרויס ביז קליין, זענען געקומען אהין זיך טובלען און

זיך מטהר זיין לכבוד שבת און יום־טוב. די מקווה איז געשטאנען איבער א קוואל לעבעדיק וואסער. איין מאָל א וואָך איז זי אָנגעפילט געוואָרן מיט וואסער. דאָס שעפּן וואסער פון ברונעם פאר דער מקווה איז געווען איינע פון וואָלף דעם שטאָט־נאַרס מלאכהס. די מקווה האָט מען געוואַרעמט מיט פּאַרע, וואָס מען האָט ארייַנגעשטראָמט דורך א רער פון אויוון, וואָס איז געשטאַנען אין קאָרידאָר. „פּים־פּאַם, פּים־פּאַם" — מיט פיל רעש און געברום האָט די פּאַרע זיך אַרייַנגעשפּאַרט אין וואַסער אריין. אמאָל האָט געטראָפן, אז דאָס וואסער איז פאר סתם יידן פון א גאנץ יאָר געווען צופיל אָנגעהייצט, האָט מען זיי געלאָזט שטיין אויף די טרעפּ און ווארטן ביז עס וועלן זיך באווייזן די שיינע בעלי־בתים, ווי ר׳ זרח, נחום־ישראל, ישעיה מלאך. פאר אָט די ווארעמע, התלהבותדיקע יידן האָט מען געזען, אז די מקווה זאָל זיין אָנגעהייצט ווי עס קער צו זיין. ביסלעכווייז לאָזן זיך די שיינע בעלי־בתים ארונטער, צעפּירן די הענט, צעמישן און צעבויטן דאָס וואסער, זענען זיך טובל עטלעכע מאָל, און ווען זיי קומען ארויס, אויסגעפּארעטע, רויט ווי אַ צוויק, איז שוין די מקווה כשר און אָפן פאר אלעמען.

משה דער מקווהניק, וואָס איז געווען פון די בעלי־דעה אין דער חברה־קדישא, האָט געהאַט א זון, ראובן, וואָס האָט געלערנט מיט אונדז אין בית־המדרש. ווען ראובן האָט מיט מזל חתונה געהאט, האָט דער פאָטער פאר דעם געלט פון נדן, וואָס דער זון האָט באקומען, איינגעקויפט עטלעכע הונדערט הינדלעך. דער חשבון איז געווען א פשוטער: די הינדלעך וועלן אין זייער צייט לייגן אייער, וועט ראובן האָבן פרנסה בכבוד, און א גרינגע פרנסה דערצו. אָבער אין א שיינעם טאָג האָבן מיר געהערט: אלע הינדלעך זענען, ניט פאר אונדז געדאכט, אוועקגעפאלן טויט. א מגיפה האָט זיך פארשפרייט צווישן זיי. קיין איין הינדל נישט געבליבן אויף א רפואה. און אזוי האָט זיך אויסגעלאָזט אין אונדזער שטאָט דער ערשטער פּרווו פון עופות־צוכט אויף א ברייטן קאָמערציעלן מאַסשטאַב...

יחזקאל דאָבראשקלאַנקא

מיין חבר און גוטער פריינט איז געווען יחזקאל דאָבראָשקלאַנקאָ. מיר זענען געבוירן און אויפגעצויגן געוואָרן אין דערזעלבער גאַס. די הייזער פון אונדזערע עלטערן זענען געשטאנען א הויז לעבן א הויז. נאָענטע שכנים געווען. צוזאמען געוויילט אין קינדער־שפּילן, צוזאמען געלערנט אין חדר, אין בית־המדרש. צוזאמען אויך טועם געווען דעם טעם פון דער השכלה, פון די ערשטע ביכער, וואָס מיר האָבן געלייענט — פייערבערג, פרישמאַן, ביאַליק, די זאַמלביכער „התקופה" און „העתיד". די רשימה פון די ספרים איז נאָך ביז צום היינטיקן טאָג איינגעקריצט ביי אונדז אין הארצן. יחזקאל, אונדזער חבר פסח מאָשקאָוויטש און איך

האָבן זיך ארויפגעוואָרפן אויפן בוך ווי א וואנדערער אין מדבר אויף אַן אַאַזיס פון קוועלעדיק וואסער. מיר האָבן געלייענט צוזאַמען, געלערנט, דעבאַטירט, זיך געביטן מיט אידייען און מיינונגען. מיר זענען פאַרכאַפּט געוואָרן פון נייע גלוי־בענישן, מיר האָבן געשטרעבט צו געפינען אונדזער דרך און אונדזער אָרט אין לעבן און אין דער וועלט. דאָס זענען געווען אומרואיקע יאָרן, יאָרן פון שטורעמדיקע איבערלעבענישן. ניט גרינג איז אונדז אָנגעקומען אָט דער איבערברוך. אונדזערע עלטערן און די יידן פון שטאָט האָבן געהיט אונדזערע טריט מיט זיבן אויגן.

יחזקאל דאָבראשקלאַנקאָ איז געווען א ניט־געווינלעכער בחור. פעיק, געבילדעט, אַ ידען אין דער וועלט־ליטעראַטור און ספּעציעל אין דער נייער העברעישער ליטעראַטור. ער איז אויך געווען אַקטיוו אין דעם קולטורעלן און געזעלשאַפטלעכן לעבן פון שטאָט. באַשאָנקען מיט הויכע מעלות און פעיקייטן פון א דערציער, האָט ער לייכט געפונען דעם וועג צום הארץ פון דער יוגנט.

ער איז געווען איבערגעגעבן דעם ציוניסטישן אידעאַל בלב־ונפש. ער איז עס געווען דער גרינדער און אָרגאַניזירער פון דעם „שומר הלאומי" אין אונדזער שטאָט. ער האָט דערצויגן א דור יוגנטלעכע פאר דער עלייה קיין ארץ־ישראל. פיל האָבן עולה־געווען דורך זיין השפעה. איך בין אויך געווען אַקטיוו אין דער באוועגונג, און נאָך א באשטימטער צייט פון הכשרה, האָב איך עולה־געווען קיין ישראל.

יחזקאל איז געווען דער איינציקער, וואָס האָט מיך באגלייט צום וואָקזאַל. כ׳בין אָפּגעפאָרן שטילערהייט, אויסהיטנדיק זיך פון דער פּאָליציי־מאַכט, ווייל איך האָב באדארפט זיך שטעלן צום פריזיוו. די באוועגונג האָט געפאָדערט פון די חברים, עולים קיין ישראל, זיי זאָלן אָנקומען אין איינעם פון די קיבוצים, וואָס זענען דעמאָלט געווען בנמצא אין מגדיאל, אין כפר־סבא, און צו העלפן גרינדן נייע קיבוצים. דער דערציערישער פרינציפּ פון דער באַוועגונג איז געווען דאָס אַנטוויקלען דעם קיבוצישן שטייגער לעבן אין ישראל. יחזקאל האָט מחמת דעם זיך אָפּגעהאלטן פון עולה זיין קיין ישראל. ער האָט זיך געשראָקן, טאָמער וועט ער ניט זיין מסוגל זיך ארייַנצופּאסן אין דעם קיבוצישן שטייגער לעבן. אַן אינדיווידואַליסט געווען, לויט זיין נאַטור און זיין וועלט־באַנעם. ערלעך און אויפריכטיק אין געפיל, האָט ער ניט געוואָלט צוזאָגן, וואָס ער האָט ניט געקאָנט רעאַליזירן. יהי זכרו ברוך!

רחל קופּולים (זעממאַן)

אין דעם הויז פון מיינע עלטערן

פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין ראַציאָנזש געגרינדעט געוואָרן אַ גמילות־חסדים־קאַסע. מיין פאָטער, עליו השלום, איז דאָרט געווען דער קאַ־סירער. און שפּעטער, ווען פון דער קאַסע איז געוואָרן א באַנק פאַר סוחרים, האָט מיין פאָטער אויך דאָ געהאַלטן — אַן געצאָלט — די שטעל פון קאַסירער.

ארום יענער צייט איז ער דערוויילט געוואָרן פאַר דעם ראש־הקהל און פּרנס פון שטאָט.

מיין פאָטער איז געווען א גערער חסיד און איז פון צייט צו צייט געפאָרן צום רבין.

דרייצן קינדער זענען מיר געווען אין דער משפחה. דריי זענען אונדז אָפּ־געשטאָרבן, זענען מיר געבליבן פינף זין און פינף טעכטער.

אונדזער הויז איז געווען אַן אָפן הויז פאַר אורחים און נויטבאַדערפטיקע. איך געדענק, ווי אין די יאָרן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה פלעגן ביי אונדז איינשטיין ווי אַנגעלייגטע אורחים יידישע סאָלדאַטן. איין מאָל האָט געטראָפן, אַז א סאָלדאַט מיט א פרומער באָרד איז געקומען צו אונדז, ווען אין שטוב איז גראָד נישט געווען קיין זאַך פאַרטיק צום עסן. מיין פאָטער, עליו השלום, איז אריין אין קיך. דערזען דאָרט ליגן א געשאָכטענע, אָפּגעפּליקטע גאַנדז, פאַרגרייט לכבוד שבת, האָט ער געהייסן ארויסנעמען דעם לעבער פון דער גאַנדז און אים אָפּבראָטן, אַז דער סאָלדאַט דער אורח זאָל נהנה זיין פון אַן איידעלן ביסן.

אין יענער צייט, פסח, האָבן מיר געהאַט פאַר אַן אורח צום סדר א יידישן סאָלדאַט פון דייטשלאַנד, דעם זון פון א ריכטער אין בערלין. ער האָט געלייענט פון איין הגדה מיט מיין ברודער משה, עליו השלום. צומאָרגנס האָט ער אַביסל פאַרשפּעטיקט צו קומען. מיר האָבן שוין געהאַלטן אין מיטן עסן, ווען ער איז אָנגעקומען. מיין פאָטער ע״ה האָט אים באַלד געזאָגט: „גייט וואַשט זיך!״ גע־מיינט, פאַרשטייט זיך, ער זאָל וואַשן די הענט און זיך זעצן צום טיש. אָבער דער סאָלדאַט, דער „יעקע״, וואָס ער איז געווען, האָט נישט פאַרשטאַנען און גענומען זיך אויסטאָן ווי צום באָדן זיך, און מען האָט אים געמוזט אויפקלערן, אַז ער באַדאַרף נישט מער ווי נאָר וואַשן די הענט צום עסן.

ווען מיין מאַמע איז געלעגן געוואָרן מיט מיין יינגסטן ברודערל משה־אהרון, האָט מיין פאָטער געפּראַוועט א סעודת־מצווה פאַר די אָרעמעלייט פון ראַציאָנזש

און דער אומגעגנגט. ער איז געזעסן מיט זיי ביים טיש, האָט געגעסן מיט זיי און נאָך דער סעודה אויסגעטיילט איטלעכן פון די אָרעמע אורחים א שיינע נדבה.

מיין פאָטער האָט זיך נוהג געווען צו געבן פון וואָך צו וואָך הלוואות פאַר נויטבאַדערפטיקע, וואָס האָבן דאָס פאַרלאַנגט. און ווען מיין פאָטער האָט געהאַלטן ביים פאָרן קיין וואַרשע און האָט באדארפט נעמען מיט זיך א גרעסערע סומע געלט, פלעגט ער שיקן אונדז, קינדער, איינציקוויז, לויט דער ריי נאָך, צו געבן די בעלי־חוב אָנצוהערן, אז זיי זאָלן זיך מטריח זיין און באצאָלן די חובות: „דער טאטע פאָרט קיין ווארשע". בלויז אָנצוהערן, כדי נישט עובר צו זיין אויפן לאוו פון דער תורה: „לא תהייה לו כנושה" (זאָלסט נישט זיין צו אים ווי אַ בעל־חוב). די אלע, וואָס זענען שולדיק געווען מיין פאָטער געלט, האָבן געכאפּט דעם ווונק און האָבן אלע, אלע אָן אויסנאַם, נישט פארפעלט צו קומען און סילוקן מיט דאנק זייערע חובות.

ועד קופת גמילות־חסדים ברציונז׳

עומדים (מימין לשמאל): לוי־יצחק ושמואל חיים קלופמן, אברהם רוזנברג, מוטל יוליארד, אברהם לדרמן.

יושבים (מימין לשמאל): יצחק זמלמן, גרוסמן משיקגו, ר׳ יצחק־מרדכי זלוטניק, חיים רדזנובסקי. זכרונם לברכה

קאמיטעט פון „גמילות־חסדים" אין ראציאַנזש

Executive committee of the Gemilut-Hassadim (Free Loan Society) in Racionz

שטענדיק האָבן מיר געהאט ביי אונדזער טיש א בכבודן אורח אויף שבת, אַ „יורד", אַן אָפּגעקומענעם גביר פון א שטעטל ארום ראַציאָנזש, אַחוץ דעם אורח, וואָס פלעגט קומען צו אונדז מיט אַ קוויטל פון ר׳ יוסף לייב פּאָכאָדני, פאַטער פון מיכאל אבוקאי, דעם ממונה פון „הכנסת אורחים" אין ראַציאָנזש.

ווען עס האָט אמאָל אויסגעבראָכן א קריגעריי צווישן שכנים, האָט מיין פאָטער זיך ארייגעלייגט אין שלום און זיי איבערגעבעטן. אין פאָל פון אַ סכסוך אין געלט־עסקים, האָבן ביידע צדדים מסכים געווען איינצולייגן דאָס געלט ביי מיין פאָטער ביז דער סכסוך וועט אויסגעגליכן ווערן. עס איז געווען אַ פאָל מיט איינער א פוילישער פרוי, וואָס איר מאַן איז געווען אין אמעריקע און פלעגט איר שיקן פון דאָרט געלט. די פרוי האָט אָנגעטרויט דאָס גאַנצע געלט אירס מיין פאָטער ע״ה ווי מען לייגט אריין געלט אין א באַנק. ווען די פרוי איז אַוועק־געפאַלן קראַנק צום בעט און די כוחות זענען איר אויסגעגאַנגען צום שטאַרבן, האָט זי געבעטן, מען זאָל רופן צו איר מיין פאָטער, כדי זי זאָל אים אָנזאָגן, ער זאָל איבערגעבן דאָס געלט אירס דער טאָכטער אירער בירושה. מיין פאָטער האָט זיך אָפּגעזאָגט צו גיין צו איר, ווייל דער גלח האָט געהאַט געבראַכט צו איר אין שטוב אַריין אַ צלם, און געשיקט אַהין מיין מוטער און מיך, די עלטעסטע טאָכטער, אַז מיר זאָלן אויסהערן פון דער פרוי איר לעצטן ווונטש מכוח דער ירושה, וואָס זי לאָזט איבער פאַר דער טאָכטער.

צוויי מאָל א יאָר, ערב פסח און ערב סוכות, פלעגט מיין מוטער ע״ה צוגרייטן פּעקלעך שפּייז און לאָזן מיך און מיינע שוועסטער פונאַנדערטיילן זיי ווי מתן־בסתר צווישן אָרעמע משפחות פון ראַציאָנזש.

מיין פאָטער ע״ה האָט געהאט אַן אויסערגעוויינלעך שיינע האַנטשריפט. נאָך מער ווי אין דער יידישער שריפט, האָט ער זיך אויסגעצייכנט קאַליגראַפיש אין לאַטייניש אותיות. און ער האָט גענומען אויף זיך צו זאַמלען די אַדרעסן פון די קרובים, וואָס די יידן פון ראַציאָנזש האָבן געהאַט אין אַמעריקע, און אַדרע־סירט פאַר זיי די בריוו, וואָס זענען געשיקט געוואָרן צו אָט די קרובים מעבר־לים.

מיין מוטער ז״ל

מיין מוטער ז״ל איז געווען א פרוי א מוטיקע, א ברייטהארציקע, א פרוי מיט א קלאָרן שכל, מיט א טיפן געפיל פון יושר. און פארשטייט זיך, א יראת־שמים. אין איר צייט האָט מען זי געהאלטן פאר א ווילקענעוודיקע. זי איז געווען א שטענדיקע שול־גייערין און האָט געהאָלפן די ווייבער צו געפינען דעם פּלאַץ פון די תפילות אין סידור אָדער מחזור, ווען זיי האָבן אים פארלוירן.

זי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט שרייבן בריוו אין א קלאָרן לעבעדיקן לשון. זי האָט גענומען אויף זיך צו טאָן פיל זאכן, וואָס זענען געווען ניט גרינג אויס־צופירן און געפאָדערט אחריות. מיט מיין פאָטער האָט זי געפירט די געשעפטן אין דער קראָם פון שניט־סחורה, געפירט מיט א פעיקער, געניטער האַנט. און אין דער אייגענער צייט באוויזן צו ברענגען דרייצן קינדער אויף דער וועלט, אַכט זין און פינף טעכטער. עס זענען, פארשטייט זיך, געווען ביי אונדז שטענדיק „מענטשן" פאר דער קיך און דער באלעבאטישקייט.

מיין מוטערס גרויסע אַמביציע איז געווען, אז די זין זאָלן לערנען תורה און דערגיין צו דער הויכער מדרגה פון רבנים. און זי פלעגט פארלאנגען פון מיין פאָטער, ער זאָל אויסקלייבן פאר די קינדער די טייערסטע מלמדים, און דער שכר־לימוד איז געצאָלט געוואָרן מיט אַ ברייטער האנט און אין דער ריכ־טיקער צייט.

שבת נאָכן עסן און נאָך א לייכטן דרימל פלעגט מיין פאָטער פארהערן די זין אין דעם, וואָס זיי האָבן געלערנט אין משך פון דער וואָך, און מיין מוטער האָט געקוואָלן פון נחת, ווען זי האָט געהערט, אז אירע זין לערנען גוט. איך געדענק ווי אין דעם טאָג פון תשעה־באב זענען די שכנות זיך צוזאַמענגעקומען ביי אונדז אין שטוב און מיין מוטער האָט געלייענט פאר זיי מיט א קלאָגעדיק קול די קינות און די תחינות איבער דעם חורבן פון בית־המקדש, און דאָס קלאָגן און דאָס יאָמערן פון די ווייבער האָט צעבראָכן דאָס האַרץ. מיר, די קליינע מיידעלעך, האָבן געגאָסן אין דער שטיל טרערן פון צער און ווייטיק, וואָס איז געווען אָן א מאָס און אָן א ברעג. און דאָס האָט אָנגעהאלטן אזוי לאנג ביז מיין פאָטער מיט די בנים זענען געקומען אַהיים פון שול און פון „שטיבל".

מיין מוטער ז"ל איז געווען אַ מוסטערהאַפטע טאָכטער. דער זיידע און די באָבע, מיין מוטערס עלטערן, האָבן פארענדיקט זייערע טעג ביי אונדז אין הויז. דאכט זיך, אז עס איז ניט געווען צו געפינען אין דער גאנצער וועלט אַ טאָכטער, וואָס זאָל זיין אזוי גוט און אזוי איבערגעגעבן ווי מיין מאַמע. זי האָט געהאלטן אירע עלטערן אין גרויס כבוד און זיי געלאָזט נהנה זיין פון דעם שענסטן און דעם בעסטן, וואָס איז נאָר געווען ביי אונדז אין שטוב.

און די צייט איז געווען די צייט פון דער ערשטער וועלט־מלחמה. מעל איז געווען מיט גאָלד צוגלייך, און דער זיידע האָט ליב געהאַט לאָקשן. האָט די מאַמע געגעבן א באפעל אין קיך, אז מען זאָל ניט פארפעלן קיין טאָג צו קאָכן לאָקשן פארן זיידן, נאָר פארן זיידן אליין, כדי דאָס מעל, וואָס עס איז געווען צו קריגן, זאָל סטייען וואָס לענגער.

נאָך אביישפּיל: די באָבע האָט ליב געהאַט, אז דאָס עסן, וואָס זי עסט, זאָל זיין זייער הייס. אָבער דאָס פאַרטיילן דאָס עסן און דאָס דערלאַנגען צום טיש פאַר אַזאַ גרויס הויזגעזינט ווי אונדזערס האָט געפּאָדערט אביסל צייט, האָט דאָס עסן געמוזט ווערן אביסל אָפּגעקילט. ווען מיין מוטער האָט דאָס איינגעזען, האָט זי באַלד אָנגעזאָגט, אז די ערשטע פּאָרציע גלייך פון קאָכעדיקן טאָפּ זאָל גיין פאַר דער באָבען ווי נאָר זי וועט פאַרנעמען איר פּלאַץ ביים טיש. און ערשט ווען זי וועט פאַרטיק ווערן עסן, זאָל מען דערלאַנגען דאָס עסן פאַר אַלע אנדערע פון דער משפּחה.

מיין מוטער האָט אויך אָנגעזאָגט, אז אין דעם עניין קאָכן זאָל מען זיך רע־כענען מיט דער באָבעס געשמאַק און קאָכן מאכלים, וואָס זי האָט ליב.

אגב, מיין באָבע ז״ל האָב איך שטענדיק געזען דאַווענען פון סידור, טראָגנ־דיק ברילן. און אָט איז געשען אַ ווונדער: ווען זי האָט דערגרייכט דעם עלטער פון זיבעציק יאָר און העכער, האָט זי זיך מער נישט געניטיקט אין קיין ברילן און האָט אָן שוועריקייט געדאַווענט פון סידור און געלייענט איר „צאינה וראינה״ גאָר אָן ברילן.

יוסף הרש ואשתו שיינה בוך ז״ל
יוסף הערש און פרוי שיינע בוך
Joseph Hersh Buch and wife Sheineh

מײַן מוטערס גרויסמוט

ווען דער אַלטער בית־המדרש האָט אָפּגעברענט, האָט מײַן פֿאָטער, צווישן אַנדערע כּלל־טוער אין שטאָט, גענומען אויף זיך די אַרבעט פֿון קלייבן געלט פֿאַר דעם אויפֿבוי פֿון אַ נײַעם בית־המדרש. ער אַליין האָט בײַגעטראָגן מיט אַ ברייטער האַנט און האָט משפּיע געווען אויף אַנדערע בײַצוטראָגן פֿאַר דער דאָזיקער אונטערנעמונג. ווען עס איז געקומען אַ ייִד אַ גביר און האָט אים אָנגעבאָטן גאָר ווייניק, האָט מײַן פֿאָטער זיך אָפּגעקערט פֿון אים און געזאָגט: „איך האָב געגעבן אַזוי פֿיל און אַזוי פֿיל, נו, מעגסטו אויך מנדב זײַן אַזוי פֿיל און נישט ווייניקער". דער ייִד האָט זיך געלאָזט ריידן און מנדב געווען אַ נאָך גרעסערע סומע. אויף דעם שאַפֿן מיטלען פֿאַר אַ נײַעם בית־המדרש האָט מײַן פֿאָטער אַוועקגעגעבן גאַנצע טעג. איך געדענק ווי מײַן פֿאָטער איז איין מאָל געקומען אַהיים נאָך אַ לאַנגן טאָג פֿון זאַמלען געלט און מיר האָבן באַלד געזען אויף אים, אַז ער איז אויסגעשעפּט פֿון די כּוחות; אויך האָט ער פֿאַרלוירן דאָס קול, גערעדט הייזעריק.

פֿאַרטיק געוואָרן מיט דעם זאַמלען געלט, האָט מען אָנגעהויבן פֿאַרקויפֿן „שטעט" אין דעם נאָך־נישט־אויפֿגעבויטן בית־המדרש, אַרײַנגערעכנט אויך „שטעט" אין עזרת־נשים, אין דער ווײַבערשער שול. דער פֿאָטער האָט געבראַכט אַהיים דעם פּלאַן פֿון די „שטעט" און די מאַמע האָט אויסגעקליבן פֿאַר זיך אַ פֿײַנעם פּלאַץ און באַצאָלט פֿאַר דעם אַ שיינעם פּרײַז. ווען עס איז פֿאַרבײַ אַ האַלב יאָר צײַט, האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פּלאַץ, וואָס מײַן מוטער האָט געקויפֿט, איז פֿאַרקויפֿט געוואָרן צום צווייטן מאָל. מײַן מוטער איז באַשטאַנען אויף איר רעכט און געטענהט, אַז עס איז ניט איר שולד, אויב די גבאים האָבן זיך טועה געווען, זי האָט דאָך געקויפֿט דעם פּלאַץ די ערשטע, איז זי בילכער פֿון דער אַנדערער פֿרוי. אָבער אויך יענע פֿרוי, וואָס האָט באַצאָלט פֿאַר דעם פּלאַץ, האָט נישט געוואָלט אָפּטרעטן און געטענהט, אַז דער פּלאַץ געהערט איר. אין שטוב בײַ אונדז האָט דערווײַל זיך אויפֿגעהויבן אַ הייסער, מען קאָן זאָגן, אַ שטורעמדיקער וויכּוח איבער דעם ענין. די מיינונגען אין דער פֿראַגע זענען געווען צעטיילט: טייל פֿון דער משפּחה האָבן געהאַלטן, אַז די מוטער דאַרף באַשטיין אויף איר רעכט, און טייל זענען געווען מיט דער דעה, אַז די מוטער דאַרף אָפּטרעטן דעם פּלאַץ יענער פֿרוי.

האָט זיך אויפגעשטעלט מיין ברודער משה־אהרון ז״ל, וואָס איז דעמאָלט געווען א יינגל פון צוועלף יאָר, און געזאָגט שאַרף:

„חלילה־וחס, די מאמע טאָר בשום אופן ניט פארבייגן איר כבוד און אויפ־געבן דעם פלאַץ, וואָס זי האָט אים געקויפט די ערשטע. עס וועט ניט קומען דערצו!" — האָט ער אויסגערופן מיט היץ.

די גאַנצע צייט פון דער דעבאַטע האָט מיין פאָטער געשוויגן און זיך ניט אריינגעמישט. ווען ער האָט אָבער אויסגעהערט די שטאַרקע רייד פון דעם צוועלף־יאָריקן בחור, האָט ער זיך געווענדט צו דער מוטער און געזאָגט זייער ווייך:

„זע, אסתר, דיך האָט דער אייבערשטער געבענטשט מיט זין, וואָס נעמען זיך אָן דיין קריוודע, אָבער יענע פרוי איז, נעביך, אַן עקרה, וואָס גאָט האָט פארשלאָסן איר טראַכט און עס איז נישטאָ קיין לעבעדיקער נפש, וואָס זאָל זיך אָננעמען פאר איר..."

באלד האָט די מוטער זיך אויפגעהויבן פון אָרט און געזאָגט:

„גייט זאָגן דעם גבאי, אז איך בין זיי מוחל די ,שטאָט'."

מיין ברודער משה־אהרון ז״ל

א פיינפיליק יינגל געווען און א בעל־רחמים אויף אָרעמעלייט. ער האָט געלערנט אין חדר ביי א מלמד, וואָס איז געווען א זייער גרויסער קבצן, אָבער אויך א גרויסער תלמיד־חכם. איין מאָל זאָגט דער מלמד משה־אהרונען, אז ער זאָל אים ברענגען דעם שכר־לימוד טיילוויז אין מזומן געלט און טיילוויז אין לייוונט אויף א העמד. קומט דאָס יינגל צו דער מאמען, גיט איר איבער דעם מלמדס רייד און גיט נאָך צו פון זיך: „מאמע, זע, דער מלמד מיינער איז אַן אָרעמאַן. רעכן אים דעם לייוונט אויף דעם פרייז פון קרן, וואָס עס האָט דיר געקאָסט — און מאַך ניט פון אים קיין רווח".

איין מאָל איז די מאמע פארשלאָפט געוואָרן. זאָגט זי משה־אהרונען, וואָס איז דעמאָלט אלט געווען אַכט יאָר:

„גיי, מיין קינד, אין חדר אריין. וועסט מיר מיט גאָרנישט העלפן, ווען דו וועסט דאָ זיצן ביי מיין בעט".

„ניין, מאמע, — האָט דאָס יינגל געענטפערט, — אזוי צי אזוי, ווען איך זאָל אפילו גיין אין חדר, וועט קיין שום תורה־לערנען מיר נישט גיין אין קאָפּ אריין, ווען דו ליגסט דאָ א קראַנקע".

מיין ברודער אברהם ז״ל

פיר־און־צוואנציק יאָר איז ער אלט געווען, ווען עס זענען געקומען די טעג פון חורבן. ער האָט זיך אויסגעצייכנט מיט זיין זייער אײדעלן כאראקטער. ער איז געווען דער גרינדער און אָנפירער פון דער גמילות־חסדים־קאַסע אין שטאָט און האָט געלערנט דעם פאָטער ווי אזוי צו פירן די ביכער, לויט אלע כללים פון בוכהאַלטעריע. ער האָט אלץ געטאָן פרייוויליק, אָן געצאָלט. האָט געזאָרגט שטארק פאר די, וואָס האָבן באדארפט אָנקומען צו דער גמילות־חסדים־קאַסע, האָט געוווּסט פון דעם געדריקטן מצב פון איטלעכן אין שטעטל און איז געקומען איטלעכן צוהילף ווי ווייט נאָר ער האָט געקאָנט. דערצו איז ער געווען געביל־דעט, האָט געלערנט אלץ פאר זיך אליין, מיט די אייגענע כוחות, איז געווען רעכטפאַרטיק, אַ בעל רחמים איינער אין דער וועלט, און איז געווען באליבט און געשעצט הויך פון אלעמען אין שטעטל.

מיין שוועסטער טשאַרנע ז״ל

איז געווען א גוטהארציקע, אַן אײדעלע נשמה, האָט געגעבן נדבות אין דער שטיל און איז שטענדיק גרייט געווען צו טאָן מענטשן טובות.

ווי שוין דערציילט אין אַן אַנדער פלאַץ אין דעם בוך, האָט מען אין דער צייט פון דער נאַצישער אַריינדרינגונג געשיקט זי און נאָך אַ פרוי מיט טויזנטער זלאָטעס אויסלייז־געלט צו דער דייטשער מאַכט, אַז מען זאָל אָפּשאַפן די גזירה פון גירוש. און די גזירה איז טאַקע אויף א צייט אָפּגעשאַפט געוואָרן.

אויך מיין שוועסטער גאָלדע ז״ל איז געווען א הארציקע, א גוטע, גרייט צו העלפן, און האָט געלערנט מיט קינדערלעך אין דער ווארשעווער געטאָ פריי־וויליק, אָן געצאָלט.

חנה־ראָזע וויינשטאָק ז״ל

פרוי חנה־ראָזע וויינשטאָק איז געווען אַן אײדעלע פרוי, באַשיידן און מילד אין אויסזען, קלוג און פון אַ זייער אײדעלער באַנעמונג. אַ פרוי פון בילדונג און קולטור. פון צייט צו צייט האָט זי זיך באטייליקט אין א קאָמפּאַניע צו שאַפן הילף פאר קראנקע, געליטענע, נויטבאַדערפטיקע. איין מאָל איז זי אריינגעקומען צו אונדז אין הויז צוזאמען מיט אירער א חברטע נאָך א געלט־בייסטייער. די עלטערן זענען נישט געווען אין הויז, און איך, דעמאָלט אַ מיידל פון פערצן יאָר, בין געווען איינע אליין אין הויז. מיין מאַמע, אײדער זי איז אוועק, האָט מיר אָנגעזאָגט, אַז טאָמער וועט מען קומען נאָך א נדבה, זאָל איך געבן ניט מער

ווי א קליינע מטבע. ווען איך האָט דערזען פרוי חנה־ראָזע, האָב איך ארויס־גענומען א גרויסע מטבע און זיך נישט דערוועגט צו פארלאנגען אויסגאָב. אָבער די קלוגע און איידעלע געלט־זאַמלערין האָט דערקענט אין מיינע אויגן מיין אומרואיקייט און פארשטאנען, אז איך וואָלט געוואָלט קריגן אויסגאָב, און זי האָט געזאָגט:

„עס מאכט ניט, מיידעלע, די מאמע וועט נישט האָבן קיין טענות צו דיר, ווען דו וועסט איר זאָגן, אז דו האָסט געגעבן א שיינעםביישטייער פאר אָרעמע, נויטבאַדערפטיקע מענטשן און אז איך, חנה־ראָזע, זאַמל געלט פון זייערטוועגן".

איר ליכטיקער אָנדענק זאָל איר ביישטיין אויף אייביק!

אסתר גוטמאַן

די שריפה פון בית־המדרש

עס איז געווען אין יאָר 1932, ערב פורים. אין מיטן דער נאַכט האָט דער גלאָק פון שטעטל זיך צעקלונגען אין א בהלה פון אַ פייער־אַלאַרם. מרדכי גאָלדבערג ע״ה איז געלאָפן איבער די גאַסן און געשריגן ניט מיט זיין קול: „דער בית־המדרש ברענט! דער בית־המדרש ברענט!" — און זיין קול האָט אונדז אויפגעטרייסלט מער ווי דאָס קלינגען פון גרויסן גלאָק.

דער אַלטער בית־המדרש איז געווען אַ הילצערנער בנין. דאָס גאַנצע שטעטל איז אַרויס אין דרויסן און זיך פאַרזאַמלט, אין שרעק און אין ציטערניש, אויף דער קיניקי גאַס. אלע, אלע זענען אויסגעשטעלט געווען אויף סכנות פאַר זייער האָב־און־גוטס און אפילו פארן לעבן. עס זענען, אמת, געווען קריסטלעכע פייער־לעשער אין שטעטל, זיי האָבן זיך אָבער געזאַמט צו קומען. די שריפה אין אַ יידישער „סינאַגאָגע" איז זיי קנאַפּ־וואָס אָנגעגאנגען, — נו, האָבן די יידן אַליין זיך אָנגעגורט די לענדן צו לעשן דעם פייער. דער פּלומפּ האָט זיך געפונען אויפן מאַרק־פּלאַץ, גאַנץ ווייט פון דעם ברענענדיקן בית־המדרש. מען האָט געמוזט שאַפן אַ מענטשלעכע קייט און איבערגעבן די עמערס וואסער פון האנט צו האנט. אָבער ווו נעמט מען אזוי פיל עמערס? דאָס איינע וואָרט האָט זיך געטראָגן אין דער לופט אין א טרויעריקן ניגון, וואָס האָט געמאכט ציטערן דאָס הארץ און געלאָזט פילן דעם גאנצן צער, די סכנה, דעם פחד און די דרינגלעכקייט צו לעשן דאָס פייער: „עמערס, עמערס, עמערס! יידן, עמערס, עמערס!"

די יידן האָבן גענומען פּאַקן די זאכן און די מטלטלים. פון גרויס צעטומלעניש האָבן אויך נישט אויסגעפעלט קיין קאָמישע מאָמענטן. איין משפּחה, וואָס האָט געוווינט אין נאָענטער שכנות פון בית־המדרש, האָט ארויסגעטראָגן פון שטוב אַ טיש און אים געשלעפּט אויף א מייל ווייט...

נאָך קלינגען־אָפּ אין מיינע אויערן די רופן פון יאוש און צער אין דעם קלאָגעדיקן, אַנגסטיקן, גרויליקן ניגון: „דער בית־המדרש ברענט! יידן, דער בית־המדרש ברענט!"

„ווו איז וואָלף?" — האָט מען זיך פּלוצלינג דערמאָנט אָן וואָלף דעם שטאָט־נאַר, וואָס פלעגט שלאָפן אין בית־המדרש — „ווו איז ער?"

מען האָט געפרעגט די גויים: „האָט איר געזען וואָלפן? — די רשעים האָבן געענטפערט גלאט אין דער וועלט אריין: איינער האָט געזאָגט, אז ער האָט אים

געזען אָט דאָרט, אָן אַנדערער — אָט דאָרט. שטאַרק איז עס זיי אָנגעגאַנגען: זאָל א ייד פאַרברענט ווערן...

סוף־כל־סוף זענען די פייערלעשער דאָך אָנגעקומען און גענומען לעשן די שריפה. אין פרימאָרגן, ווען מען האָט פונאַנדערגעגראָבן די חורבות פון דער שריפה, האָט מען זיך דערגראָבן צו וואָלפ׳ס גוף, וואָס איז געווען פאַרברענט אויף קויל. וואָלף דער בר־מינן האָט אונדז אויפגעטרייסלט און אויפגעשוידערט נאָך מער איידער די שריפה פון בית־המדרש. יידן האָבן געטראַכט אין האַרצן: די שטאָט וועט ניט בלייבן אָן א בית־המדרש, א נייער בית־המדרש וועט אויפגעבויט ווערן, אָבער וואָלף, וואָס איז געווען א מזג־טוב, א ווילטוער פאַר איטלעכן אין שטעטל, וועט שוין לעבעדיק ניט ווערן.

ווען עס איז באַקאַנט געוואָרן אין דער אומגעגנט וועגן דעם גרויסן אומגליק פון 13 ספר־תורה׳ס, וואָס זענען פאַרברענט געוואָרן, זענען געקומען צו דער לוויה יידן פון פלאָצק, פון דראָבין, פון מלאַווע, פון שערפץ, פון ביאַליסטאָק און נאָך אַנדערע שטעט און שטעטלעך. מען האָט מספּיד געווען אין גרויס עצבות די שריפה פון בית־המדרש און די ספר־תורה׳ס און מצרף־געווען בתוכם דעם קדוש וואָלף, וואָס האָט זוכה געווען צו קומען צו קבורה אינאיינעם מיט די ספר־תורה׳ס, און מען האָט מכריז געווען: „באמת, איינער פון די ל״ו צדיקים איז וואָלף געווען און ווי א קדוש איז ער, בכן, באַהאַלטן ביי דער זייט פון דעם ארון, וואָס האַלט דעם אַש פון די ספר־תורה׳ס.״

אסתר שרנסקי (פערלמוטער)

אנטיסעמיטיזם אין ראַציאָנזש

דער מצב פון די יידן אין פוילן אין די 30־ער יאָרן פון דעם יאָרהונדערט איז געווען זייער שלעכט. די רעכט פון פרייהייט, פון גלייכהייט זענען זיי געגעבן געוואָרן אויפן פאַפיר, בעת אין דער אמתן זענען זיי באַרויבט געווען פון אַלע מענטשלעכע רעכט. די צינזן, וואָס זענען אויף זיי אַרויפגעלייגט געוואָרן, זענען געווען הימל־הויך, ניט אין די מענטשלעכע כוחות זיי אָנקעגנצוקומען. די רעגירונג האָט רעקווי־זירט, קאָנפיסטירט יידיש פאַרמעגן, וואָס עס האָט געפירט דערצו, וואָס אַזוי פיל יידישע משפחות זענען מיטאַמאָל, איבער נאַכט, קאָן מען זאָגן, געשטעלט געוואָרן בדלות.

דער אַנטיסעמיטיזם איז געשטיגן, האָט זיך געשטאַרקט איבער גאַנץ פוילן, ניט אויסצושליסן ראַציאָנזש. דער באַיקאָט האָט פאַרצויגן ענג דאָס עקאָנאָמישע שטריקל, וואָס האָט געשטיקט די יידישע קראָמען. מען האָט אָפן, פראַנק און פריי אונטערגעגראָבן די יידישע געשעפטן. די שטעטלשע גויים האָבן געעפנט ביי אונדז קאָאָפּעראַטיווע קראָמען פאַר אַגריקולטור־פּראָדוקטן, די „ראָלניטשע" — Spółka Rolnicza — דאָרט אָפּגעלייגט סחורות פון כל המינים. זייער שלאָג־וואָרט איז געווען: „אונדזערס פאַר אונדזערע" — Swój do swego, אַ שלאָגוואָרט, וואָס האָט אָפּגעצויגן די שטענדיקע קונים פון די יידישע קראָמען צו זייער „ספּאָלקאַ".

אין אַזאַ אַטמאָספערע האָט די יידישע גאַס דאָך באַשלאָסן צו באַטייליקן זיך אין די וואַלן פאַר דעם סיים, דעם סענאַט און די שטאָט־ראַטן. פאַקטיש איז דער גאַנצער עניין געווען אַ מין חוזק, אַ „לעג לרש", ווייל די אויסגעוויילטע קאַנדידאַטן איז ניט געגעבן געוואָרן קיין פאַרשטייערשאַפט און קיין רעכט אין דער מוניציפּיאַלער רעגירונג. מיר זענען געגאַנגען צו די וואַלן נאָר כדי צו לאָזן הערן אונדזער שטים און דעמאָנסטרירן אונדזערע טענות אויף אַן אָפענער פּלאַטפאָרמע. דער עקאָנאָמי־שער מצב איז דערוויייל געוואָרן אַלץ ערגער פון טאָג צו טאָג. די אָרעמעלייט האָבן זיך געמערט אין דער קהילה פון ראַציאָנזש. די פאַרמעגלעכע, וואָס האָבן אַמאָל געשטיצט די אָרעמעלייט מיט אַן אָפענער און ברייטער האַנט, זענען אַליין געוואָרן **י ו ר ד י ם**.

די קעגנזייטיקע הילף האָט דאָך ניט אויפגעהערט. די פרויען זענען געוואָרן אַקטיוו אין שאַפן אינסטיטוציעס און אָפטע הילף־קאַמפּאַניעס פאַר די נויט־ליידנדיקע אין שטאָט.

איך געדענק יענעם ווינטערדיקן טאָג. א טיפער שניי האָט באדעקט די ערד און דער פראָסט האָט געגרימט. מיר האָבן זיך פארזאמלט אין דעם פועלי־ציון־קלוב, וואָס האָט זיך געפונען אויף דער ווארשעווער גאס. נאָך דער איינדרוקפולער רעדע, וואָס עס האָט געהאלטן דער פארשטייער פון די „פועלי־ציון", האָט מען אויסגעטיילט די אלערליי אָקציעס, וואָס די חברים האָבן געזאָלט אויספירן אין דער וואל־קאַמפּאַניע. די עיקר אקציע איז געווען דאָס באזוכן יידישע הייזער און פירן אגיטאציע פאר די יידישע קאנדידאטן, חברים אין דער פועלי־ציון־פארטיי.

איך און אסתר קאָלבירס (גוטמאן) זענען ארויס אין גאס. מיר האָבן געזען, אז די אקטיווע טוער פון אלע פארטייען זענען געווען אויפן פלאץ. די גאס האָט גערוישט. איך און אסתר האָבן אויסגעקליבן פאר זיך די ווארשעווער גאס. דאָרט האָט געוואוינט די אָרעמשאפט פון שטאָט, וואָס איז מיר שטענדיק געווען גאָענט צום הארצן. אויפן וועג האָבן מיר זיך געפרעגט: וואָס זאָל זיין אונדזער וואל־מאָטאָ? ווי ווייט וועלן מיר קאָנען באווירקן די פשוטע, ניט־באוואוסטזיניקע מענטשן פון פאָלק? אונדזער קאנדידאט איז געווען דער אויסוואל פון דער גאנצער אָרעמער באפעלקערונג. דאָס איז געווען מרדכי גאָלדבערג ז"ל. איטלעכער ייד אין ראציאנזש האָט אין אַן עת־צרה געקאָנט אויסגיסן פאר אים זיין הארץ, און ער, גאָלדבערג, איז געווען שטענדיק גרייט אויסצושטרעקן א נויטבאדערפטיקן א העלפנדיקע האנט. ער האָט קיינמאָל ניט אוועקגעשיקט א מענטשן מיט ליידיקן.

אַזוי אַרום האָבן מיר זיך געווענדט צו די מענטשן פון פאָלק מיט אָט דעם קורצן רוף:

„שטימט אלע פאר מרדכי גאָלדבערג, ווייל ווען איר וועט אים אויסוויילן, וועט ער קעמפן פאר די אינטערעסן פון די ראציאנזשער יידן בכלל און איר אָרעמען טייל פון דער באפעלקערונג בפרט".

ווי שווער עס איז אויסגעקומען צו קעמפן אין דעם אנטיסעמיטישן פוילישן שטאָטראָט פאר די נויטיקע לעבנס־באדערפענישן, ווי דאָס באזאָרגן די מענטשן מיט האָלץ, קאַרטאָפל און דאָס גלייכן. און די אָרעמשאפט האָט זיך צוגעהערט צו אונדזערע רייד און אונדז צוגעזאָגט זייערע שטימען. אַלע משפחות, וואָס מיר האָבן באַזוכט, זענען געגאנגען נאָך אונדז אין די שטאָטישע וואַלן.

מרדכי פורת

באלפור־דעקלאראציע אין ראציאנזש

נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען ראַציאָנזש איז אריבער צו דער פוילישער הערשאפט, האָט זיך געלאָזט פילן ביי אונדז אַן אויפוואַכונג אין ציוניזם, אין כלל־אינטערעסן, אין קולטור־טעטיקייט. דאָס קולטור־לעבן, וואָס האָט אין די יאָרן פון דער מלחמה זיך געפונען אין אַ צושטאַנד פון לעטאַרגיע, איז געוואָרן וואַך און לעבעדיק אונטער דער פּראָקלאַמירונג פון פרייהייט און דעמאָקראַטיע, וואָס די נייע רעגירונג האָט געלאָזט הערן. איך געדענק די גרויסע פרייד, וואָס איז געקומען אויף אונדז, ווען עס האָט זיך פארשפרייט אין שטאָט די ידיעה וועגן דער באלפור־דעקלאראציע. עס זענען אָפּגעהאלטן געוואָרן פארזאמלונגען אין די שולן און אין אַנדערע קהלשע פּלעצער, עס האָבן אָפּגעהילכט רעדעס פון

קבוצת רציונז׳אים על־יד מכונית נוסעים
ראציאנזשער פאַרזאַמלט ארום א פּאַסאַזשירן־אויטאמאָביל
Inhabitants of Racionz in line at a public vehicle

באגייסטערונג וועגן ציוניזם און ארץ־ישראל. די יוגנטלעכע האָבן אָרגאַניזירט אַ פייערלעכע מאַניפעסטאַציע.

מיט ווייסע היטעלעך אויף די קעפּ און בלוי־ווייסע פענדלעך אין די הענט, האָבן מיר מארשירט פאַרוויז אין אַ לאַנגן צוג איבער דער לענג און ברייט פון דעם מארק־פּלאַץ, מארשירט אין טאַקט און מיט געזאנג. דאָס ליד, „שאו ציונה נס ודגל" האָט אָפּגעקלונגען איבער אַלע גאסן פון שטאָט.

די פּראָצעסיע האָט זיך געצויגן דורך דער מלאווער גאס ביז צום מורוואַניקער וואלד. דאָס זינגען האָט ניט אויפגעהערט. דאָס געפיל איז געווען ביי אונדז שטארק און טיף, אז מיר זענען אויסגעלייזט געוואָרן פון גלות. די פוילישע איינוואוינער האָבן ניט געוואוסט וואָס צו טראכטן, ניט געגלויבט זייערע אייגענע אויגן, וואָס זיי האָבן געזען פאר זיך. געוווינט צו זען די יידן שטענדיק „נחבאים אל הכלים",

מסיבת־פרידה לעליתו של חבר אייזנשטיין לארץ־ישראל
אפשייד־באנקעט פאר חבר אייזנשטיין צו זיין עולה־זיין קיין ארץ־ישראל
Farewell party given to comrade Eisenstein at his departing for Eretz-Israel

שאַרנדיק זיך ביי די ווענט, און גאָר פּלוצלינג אזא בילד: פּענדלעך... ווייסע היטעלעך... געזאַנג... לוסטיקער טומל...

אין וואַלד זענען אויפגעשטעלט געוואָרן געשטעלן מיט „כל טוב", מאכלים און נאַשערייען צו דערקוויקן דאָס הארץ. עס זענען געווען טענץ, לאָטערייען. די הכנסות זענען באשטימט געווען פאר „אויסלייזן לאנד" אין ארץ־ישראל.

דער אָפּקלאַנג פון דער מאניפעסטאַציע האָט זיך לאנג געלאָזט פילן אין שטאָט.

מיט דער צייט איז די באוועגונג, די טעטיקייט געשטיגן. ס'זענען אויפגעקומען לערן־קרייזן פאר העברייאיש, קרייזן פאר לערנען תנ"ך, עס זענען געגרינדעט געוואָרן פּאַרטייען, עס האָבן זיך אָרגאניזירט „החלוץ"־צווייגן פון מזרחי און כלל־ציוניסטן. לאָמיך דאָ דערמאָנען מיט לויב אונדזער ליבן חבר, מרדכי גאָלדבערג ז"ל, וועלכער איז — מיט מסירות און ענערגיע, מיט זיינע עצות טובות און אָרגאַניזיר־פעאיקייט — מיטגעגאנגען מיט אונדז אין דעם לויף פון דער גאנצער שיינענדיקער תקופה אין אונדזער ראַציאָנזש.

קבוצת בנות לומדות תפירה אצל גב' ליפינסקי

אַ גרופּע מיידלעך וואָס לערנען זיך נייען ביי פרוי ליפינסקי

A group of girls learning sewing with Mrs. Lipinsky

דער בלבול

דער „גרינער דאָנערשטיק" איז אַ חגא־טאָג ביי די קריסטן. אין דעם טאָג לערנט מען ניט אין די פּוילישע שולן, די אַרבעטער גייען ניט צו דער אַרבעט און די קראָמען זענען געשלאָסן אין שטאָט. אין דעם חגא־טאָג האָבן די פּאָליאַקן אין ראַציאָנזש זיך נוהג געווען אויפצושטעלן אַ געשטעל פון גרינס אַרום דעם גרויסן צלם, וואָס איז געשטאַנען אין מיטן דעם גרויסן מאַרק־פּלאַץ. און נאָך אַ פּונקט פאַר אַזאַ געשטעל, באַצירט מיט בלומען־קרענץ און אַלערליי איקאָנעס און הייליקע בילדער, האָבן זיי אויסגעקליבן לעבן די הייזער פון יהושע פּרשעדאַצקי און פּנחס גרינשפּאַן. דער גלח האָט געפירט אַ פּראָצעסיע פון אַ גרויסן המון, מיט פענער און צלמים, וואָס האָבן זיך אַרויסגעהויבן איבער די קעפּ און זיך געטראָגן הויך אין דעם לאַנגן צוג ביז צו דעם גרויסן צלם אין צענטער פון מאַרק־פּלאַץ. דאָרט האָט דער גלח אָפּגעריכט תפילות פאַרן טאָג — און די פּראָצעסיע האָט זיך דערנאָך גערירט ווייטער, צוריק צו דעם צווייטן געשטעל, און די צערעמאָניע פון געזאַנג און תפילות האָט זיך דאָרט פאַרצויגן לאַנג אין טאָג אַריין. דורך דעם פענצטער פון פּרשעדאַצקי׳ס הויז האָט מען געקאָנט זען דאָס גאַנצע בילד פון דער קאַטוילישער פייערלעכקייט. די בחורים, וואָס האָבן געאַרבעט ביי פּרשעדאַצקין, זענען נייגעריק געווען צוצוזען די פּראָצעסיע. אויך מיר, די שכנים, האָבן זיך מצרף געווען צו די צוזעער ביים פענצטער. צוויי בחורים, וואָס האָבן געאַרבעט אינאיינעם מיט מיר, האָבן יענעם טאָג צופעליק געטראָגן ספּאָרט־העמדער מיט ווייסע און בלויע פּאַסן. פלוצלינג האָט פון צווישן דעם המון פּאָליאַקן זיך אויפגעהייבן אַ געוואַלד, אַז די יידן חוזק־אַפּ, איזדיעקעווען זיך איבער דעם גלח׳ס תפילות. אַ סימן האָט איר: די בחורים טראָגן יידישע טליתים (אַזוי האָבן עס געהייסן ביי זיי די צוויי ספּאָרט־העמדער מיט די ווייס־בלויע פּאַסן). אַ כאַפּטע שקצים האָט זיך שוין אָפּגעריסן, גרייט אויפצוברעכן די טיר אין פּרשעדאַצקיס דירה, נאָר דעם ראַציאָנזשער פּריסטאַוו האָט זיך איינגעגעבן זיי איינצוהאַלטן און איינצושטילן די צעיושעטע געמיטער. דער פּריסטאַוו האָט צוגעזאָגט, אַז ער וועט אַליין אַריינקוקן אין דעם ענין און מאַכן אַ גרינדלעכע חקירה־ודרישה. פאַרשטייט זיך, אַז דער פּריסטאַוו האָט געוואָרפן די שולד פאַר דער סומאַטאָכע אויף אונדז און דער עיקר געפונען די צוויי בחורים אין די קאָלירטע ספּאָרט־העמדער פאַר

די הויפט־שולדיקע. און דאָס זענען די בחורים: יואל קושבראַדאָווסקי און יאָסל זשיבוך. די אנדערע פענצטער־צוזעער פון דעם קאַטוילישן „ספּעקטאַקל" האָבן געדינט ווי עדות. און דאָס זענען זייערע נעמען: יצחק בוך, פּייוול בראַצקי, ראובן זשיבוך, יאָסל בירנבוים און מרדכי קיטאַי. גרויס איז געווען די אומרו און די זאָרג, וואָס איז געפאַלן אויף אונדז: מיר האָבן גוט געוווסט, וואָס עס הייסט אזא משפּט אין אַ פּוילישן געריכט. טאָמער וועלן מיר ארויסקומען שולדיקע, וועט זיך עס, חלילה, אויסלאָזן מיט אַ פּאָגראָם אין שטאָט.

די עלטערן פון די אָנגעקלאָגטע בחורים האָבן זיך געווענדט צו די רביים, די צדיקים, אז זיי זאָלן בעטן גאָט פאר זייערע קינדער. און מיר האָבן זיך געווענדט צום אדוואָקאַט האַרטגלאַס, וואָס איז דעמאָלט געווען דעפּוטאַט אין פּוילישן סעים. לכתחילה האָט ער זיך געשלאָגן מיט דער דעה, צי זאָל ער נעמען אויף זיך די ראָלע פון פאַרטיידיקער אין פּראָצעס. ווען מיר האָבן אים אָבער אויפגעקלערט וועגן דעם מצב פון די יידן אין דאַציאַנזש און די סכנות, וואָס די שטאָט איז אויסגעשטעלט אויף זיי, האָט ער מסכים געווען צו זיין דער פאַרטיידיקער־אדוואָקאַט אין דעם משפּט.

אין עטלעכע חדשים ארום האָט דער פּראָצעס זיך אָנגעהייבן אין שערפּץ, דער קרייז־שטאָט. עס איז ניט צו פאַרגעסן דעם געוואַלדיקן רושם, וואָס עס האָט געמאַכט אויף אונדז דער אדוואָקאַט האַרטגלאַז ז"ל. שוין ביי זיין אריינקומען אין געריכט־זאַל האָבן יידן געוועגדט די אויגן צו אים מיט אַ געפיל פון טיפן יראת־הכבוד און האָפענונג, וואָס האָט אויפגעוואַכט אין די הערצער.

און אָט האָט זיך דערהערט דאָס קלינגען פון גלאָק — און דער עולם האָט זיך אויפגעשטעלט אויף די פיס. דער ריכטער איז אריינגעקומען. ער האָט זיך אוועקגעזעצט, געגומען רואיק אריינקוקן אין דעם באַשולדיקונג־אַקט. די עדות זענען גערופן געוואָרן צו שטעלן זיך פאַרן ריכטער־שטול: פינף יידן און אַכט קריסטן. דער פאַרהער האָט זיך אָנגעהייבן. צוערשט זענען אויסגעפרעגט געוואָרן די עדות פון דער אָנקלאָג. דער אדוואָקאַט האַרטגלאַס האָט פאַרנאָטירט די פראַגעס און ענטפערס. ער האָט אָנגעהייבן זיין קרייץ־פאַרהער, וואָס איז געווען זייער שאַרף און גלענצנדיק. באַלד זענען אויפגעקומען אויף דער ליכטיקער שיין און אַנטפּלעקט געוואָרן די אַלע סתירות, פעלשונגען און ליגנס פון די פּאָליאַקן. קורץ, אונדזער אדוואָקאַט האָט געפּסלט זייער גאַנץ עדות־זאָגן. צום סוף האָט ער געהאַלטן די פאַרטיידיקונג־רעדע, וואָס האָט געדויערט צוויי שעה. עס איז אים געלונגען צו איבערצייגן דעם ריכטער אין דער אומשולד פון די באַשולדיקטע. אונדזערע בחורים זענען אָפּגעלאָזט געוואָרן פריי.

מיטן ארויסגעבן דעם פסק־דין האָט דער געריכט־זאַל תיכּף אויפגעבראויזט מיט א געווירבל פון פרייד און התלהבות. די כוואַליעס פון פרייד האָבן שנעל אריבער־געפלייצט אויף די גאַסן פון שערפּץ און זיך אריבערגעטראָגן דורך די טעלעגראַף־דראָטן אין אונדזער שטאָט אריין. די יידן פון ראַציאָנזש האָבן געזען אין דעם גינציקן אויסגאַנג פון משפט אַ גרויסן נס, אַ נצחון פון דעם אמת איבער דעם בייזוויליקן שקר, וואָס עס קאָן טרעפן אַמאָל אויך אין פּוילן.

אברהם ישעיה אלטוס

ווען די נאַציס האָבן אַריינגעדרונגען אין ראַציאָנזש

דעם ערשטן טאָג אין חודש סעפּטעמבער, 1939, האָבן דייטשישע עראָפּלאַנען אַראָפּגעוואָרפן באָמבעס אויף דעם קלויסטער, וואָס האָבן געטראָפן אין ציל, און אויף דעם וואָקזאַל, וואָס האָבן ניט געטראָפן. אין שטעטל האָט מען כמעט ניט געוווּסט, אַז עס האָט אויסגעבראָכן אַ מלחמה. די אומוויסנדיקע גויים האָבן גע־טענהט, אַז די באָמבעס זענען געקומען פון פּוילישע לופטפליערס, וואָס האָבן געמאַכט מאַנעווערעס אין דער געגנט, און זענען דורך אַ טעות געפאַלן אויף דער שטאָט, און קיין שאָדן ניט אָנגעטאָן.

פרייטיק אין דער פרי, בעת מיר זענען געשטאַנען אין מיטן דאַווענען אין דעם גרויסן נייעם, שיינעם בית־המדרש, זענען ווידער געוואָרפן געוואָרן באָמבעס אויף דעם וואָקזאַל.

ווי באַוווּסט, איז פרייטיק געווען אַ מאַרק־טאָג אין ראַציאָנזש, איז טאַקע די מהומה דאָרט געווען זייער גרויס. די גויים פון שטאָט און פון דער אומגעגנט האָבן איבערגעלאָזט זייערע סחורות אויף הפקר און זיך געראַטעוועט מיטן לעבן. יענעם טאָג איז פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג, אַז איינער פון די פּריצים, דער דאָקטאָר טאָדערונג, וואָס רעדט דייטש, ווערט פאַרדעכטיקט אין שפּיאָנאַזש לטובת דייטשלאַנד. די פּאָליאַקן האָבן אים אַרעסטירט און שוין אויף מאָרגן, שבת, אוועק־געפירט קיין וואַרשע.

עס האָט זיך געפילט, אַז דער פראָנט רוקט זיך צו וואַרשע צו און אַלע באָמבע־אויפרייסן קומען־פאָר מחוץ אונדזער שטאָט. זונטיק אין דער פרי האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מלאַווע, וועלכע איז נאָענט פון דער גרעניץ, האָט אָפּגע־ברענט און אירע יידישע איינוווינער זענען אַנטלאָפן קיין סטראַשעגאָווע. און ווען סטראַשעגאָווע איז אויך באָמבאַרדירט געוואָרן, האָבן זיי גענומען לויפן קיין ראַ־ציאָנזש. אויפן וועג זענען געפאַלן קרבנות פון די באָמבעס. יענעם טאָג האָט דער פּוילישער ראש־העיר, טושינסקי, באַפוילן, אַז מען זאָל פאַרלאָזן די שטאָט און לויפן צו דעם ראַיאָן אויף יענער זייט ווייסל. עס זענען אָבער ניט געווען קיין פאַרקער־מיטלען, ווייל אַלע פאַרקער־מיטלען זענען פאַרנומען געוואָרן פון פּוילישן מיליטער.

די דאָקטורים פון ראַציאָנזש, דר. בלומען און דר. זשעלינסקי, זענען געווען פון די ערשטע צו אַנטלויפן. די פּוילישע שול, וואָס אויפן מאַרק־פּלאַץ, איז באַלד

פארקערט געוואָרן אין א שפּיטאָל. מאַנטיק האָט די חברה־קדישא זיך ארויס־געלאָזט איבער די וועגן, האָט אויפגעקליבן די יידישע מתים און זיי געבראכט צו קבר־ישראל.

אלע איינוואוינער פון ראַציאָנזש זענען געזעסן פארשלאָסן און אויסבאהאלטן אין הויז. יענעם טאָג האָט איינער פון דער חברה־קדישא דערציילט, אז די דייטשישע סאָלדאטן דערנענטערן זיך צו אונדזער שטאָט. און טאקע, שוין מיטוואָך זענען די דייטשן אריין אין שטאָט. זיי האָבן אָנגעטראָפן אין מאַרק באַשע־פריידע, ווייס׳עס שנור, און ישראל טייטלבוים, אידעם פון יעקב־מאיר ליפּינסקי. די דייטשן האָבן געשאָסן אויף זיי און זיי פארוואונדעט. ווייטער האָבן די דייטשן אָנגעטראָפן אברהם ראָזנבערג, וואָס איז געווען דער ראש פון דער קהילה, און אים דערלאַנגט שווערע קלעפּ איבערן פּנים.

אין דעמזעלבן טאָג זענען ארויס שקצים פון דער אונטערוועלט און פארמסרט פאר די אריינדרינגער די יידישע קראָמען. באלד האָבן די דייטשן אויפגעבראָכן הערשל ליפּינסקיס קראָם און נאָך אנדערע קראָמען און ארויסגעוואָרפן די סחורות אין גאס ארויס פאר די כוליגאנעס.

מאָנטיק האָבן דייטשישע סאָלדאטן, אויף זייער וועג קיין ווארשע, דורכמאַר־שירט דורך דער ווארשעווער גאס. און אזוי האָט דאָס אריינדרינגען אָנגעהאלטן ביז ערב ראש־השנה. ראש־השנה האָבן מיר נאָך געקאָנט מתפּלל זיין אין בית־המדרש ווי עס קער צו זיין. קיין שום מאכט איז מער נישט געווען אין שטאָט, ניט קיין פּוילישע און ניט קיין דייטשישע. דערווייל האָבן די דייטשן אריינגעשיקט ווערמאַכט־לייט, מענטשן פון טשעכיע, שקצים, צו פארנעמען דעם פּלאַץ פון צייט־ווייליקער פּאָליציי אין שטאָט. מען האָט איצט געעפנט צוריק די קראָמען און דער מסחר אין שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן אויפסניי.

ערב יום־כפור, אין דער פרי, זענען געקומען ס.ס.־לייט צום רב פון שטאָט, ר׳ דוב־בער נויפעלד ז״ל, און צום ממונה פון דער קהילה, בנימין יאַנקעלעוויטש ז״ל, מיט א באפעל, אז אלע יידן זאָלן שוין דעם טאָג אָפּשערן די בערד, און טאָמער ניט — וועלן זיי שווער באשטראָפט ווערן, ניט אויסצושליסן אפילו טויט־שטראָף. עס האָט אָנגעכאפּט א שוידער צוצוזען די קאַליע־געמאַכטע יידישע פּנימער, וואָס דער צלם־אלוהים איז פון זיי אוועקגענומען געוואָרן. אזוי שוידערהאפטיק איז אויך געווען דאָס צוזען די געשטאַלט פון ר׳ יצחק־מרדכי זלאָטניק ז״ל. ער האָט דאָך געמונטערט און געמוטיקט די געמיטער, ווי ער איז געקומען פאר אונדז, די באָרד געשוירן און מיט א קאשקעט פון א פּוילישן בעל־מלאכה אויפן קאָפּ, מיט א שמייכל אויף די ליפּן, האָט ער זיך געווענדט צו אונדז און געזאָגט:

„לאָמיר ניט אראָפּפאַלן ביי זיך און זאָל אונדזער האַרץ בלייבן גאַנץ און געשטאַרקט. די בערד וועלן צוריק אָנוואַקסן, אם ירצה השם. ניט אריינפאַלן אין ייאוש, חלילה".

און ער האָט פאַרטריבן די עצבות פון פאָלק.

יום־כפור אין דער פרי איז געקומען א נייער באַפעל פון די ס.ס.־לייט: אַלע יידישע מאַנסבילן זאָלן פונקט אַכט א זייגער אין דער פרי זיך געפינען לעבן דעם הויז פון שלמה כהן, און ווער עס וועט פאַרבלייבן ביי זיך אין שטוב, וועט באַשטראָפט ווערן מיט טויט. (דערוויל איז דר. טאָדערונג, דער פאַרביסענער שונא־ישראל, באַשטימט געוואָרן דורך די נאַציס פאַר דעם ראש־העיר.)

אַכט אַזייגער אין דער פרי האָבן אַלע יידן זיך פאַרזאַמלט אויפן מאַרק־פּלאַץ. די ס.ס.־לייט האָבן באַפוילן, אז מיר זאָלן זיך אויסשטעלן לויטן אלף־בית, צו פיר אין א שורה. סענדער אהרונאָוויטש, מיין פאָטער און איך זענען אַרויסגעקומען די ערשטע. און אזוי האָבן זיך אַלע אויסגעשטעלט שורותוויז. און דאָ איז דער לערער קאַרנישין, זומערס איידעם, אַרויסגעטראָטן פון דער ריי און זיך אַנטשול־דיקט פאַר זיין פאָטער, וואָס איז געווען קראַנק און האָט נישט געקאָנט קומען אויפן מאַרק־פּלאַץ. גלייך זענען די נאַציס אים באַפאַלן און אים געשלאָגן מכות־רצח.

די פרויען, וואָס האָבן, פאַרשטייט זיך, געציטערט פאַר דעם גורל פון די מענער און גערעכנט, אז מען פירט זיי אַלע צום טויט, זענען געשטאַנען אין דער טיר פון שטוב, האַלטנדיק די קינדערלעך אויף די הענט, און געוויינט מיט ביטערע טרערן. גלייך איז געגעבן געוואָרן א באַפעל, אז זיי זאָלן אַריין אין שטוב און דאָרט פאַרבלייבן פאַרשלאָסן.

די יידן, אויסגעשטעלטע אין די רייען, זענען אַריבערגעפירט געוואָרן אויף דער מלאַווער גאַס. דערשלאָגענע, צעבראָכענע, ווי מען קאָן זיך פאָרשטעלן, זענען מיר אָנגעקומען אויפן פּלאַץ. מיר האָבן גערעכנט, אז מען פירט אונדז צום בית־הקברות און דאָרט וועט מען אונדז אַלעמען דערשיסן.

פון מלאַווער גאַס האָט מען אונדז ווייטער אַוועקגעפירט צום הויף פון דער פּוילישער שול און דאָרט פאַרשלאָסן הינטער אונדז דעם טויער. דאָ האָבן זיי גע־מאַכט א רשימה פון אַלע יידישע איינוווינער, וואָס עס האָט זיך פאַרצויגן ביז צוועלף אַזייגער. נאָך דעם איז אַרויסגעגעבן געוואָרן א באַפעל: צוזשטעלן אַלע שאַרפע משקאות אַהער, אין הויף פון דער שול, דערנאָך גיין אַהיים אויף צוויי שעה צייט און קומען ווידער אין הויף אַריין, יעדערער מיט א בעזים אין האַנט (מיר זענען געווען אַרום א טויזנט יידן).

ווען מיר האָבן אין מיטן דעם הייליקן טאָג זיך צוריקגעשטעלט אין חויף אריין, מיט די בעזימער אין די הענט, מיט הערצער צעפייניקטע, אָפּגייענדיק מיט בלוט, האָט מען אונדז געבראַכט פאַר גרויסע מיסט־וועגענער און מען האָט איינגעשפּאַנט אין זיי, דער עיקר, זקנים, וואָס האָבן קיין כוח ניט, אז זיי זאָלן שלעפּן די וועגענער פון אָרט צו אָרט, און אלע אנדערע פון אונדז האָבן געקערט דאָס מיסט און עס געלאָדן אויף די וועגענער. און די נאַציס, אָנגעשיכורט פון די שאַרפע משקאות, האָבן נישט געקאַרגט די זקנים קיין קלעפּ און שלעק, בעת זייערע חברים האָבן גענומען פאָטאָגראַפיעס פון די בילדער פון קאָשמאַר און גיהנום. אין דער צווישנצייט פון שלעק פאר די זקנים און דעם נעמען פאָטאָגראַפיעס האָבן זיי אונדז געצווונגען צו שפּרינגען און טאנצן און אונדז געשלאָגן מיט די בולעוועס און זיך איזדיעקעוועט איבער אונדז און אונדז געפּייניקט ביז גאָר. און די כוליגאנישע פוילישע שקצים פון ראַציאָנזש, די צוזעער פון אונדזער בראָך, זענען זיך צעגאנגען פון פרייד. און אַזוי האָט זיך געצויגן די צייט פון אונדזער דערנידערונג ביז זעקס פארנאכט, ביז דער צייט פון נעילה. פארפּייניקטע און דערדריקטע ביזן גרונד, צעמישטע, צעחושטע, צעריטלטע, זענען מיר ניט מסוגל געווען אויסצושטיין די תפילות פון נעילה. „נעילה" איז געווען אין אונדזער געמיט, פארשלאָסן זענען אפילו געווען די קוואלן פון טרערן אין אונדז.

און אזוי זענען מיר אָפּגעלעגן אויף דער פּאָדלאָגע אין שטוב. און ווען מיר האָבן אביסל אָפּגערוט און זענען געקומען אביסל צו זיך, ערשט דעמאָלט האָבן מיר אויסגעבראָכן אין געוויין. ווי פארלאָזענע קינדער האָבן מיר געוויינט — און ניט געקאָנט מער אויפהערן.

אָנהייב סעפּטעמבער האָבן די ס.ס.־לייט ווידער געשיקט רופן דעם רב פון שטאָט און דעם ממונה פון דער קהילה. „אלע יידן פון שטאָט זאָלן זיך פארזאמלען אויפן מאַרק־פּלאַץ", איז איצט געווען דער באַפעל. לוי־יצחק דער שמש איז געגאנגען און האָט געקלאַפּט מיט זיין הילצערנעם האַמער אין טיר פון יעדער הויז, אין יעדער קראָם: „יידן, אין גאס ארויס! באפעל פון ס.ס.! ווער עס וועט ניט ארויסגיין, וועט מען אים דערשיסן!"

עלף אזייגער אין דער פרי זענען שוין אלע יידן פון ראַציאָנזש געווען אויפן מאַרק־פּלאַץ. ווער עס האָט פארשפּעטיקט, האָט מען אים געשטעלט אָן א זייט. די פארשפּעטיקטע זענען געווען: מיין ברודער יוסף־לייב קושצעבאַ ז"ל און ראָטמאַן, קנאַסטערס איידעם, און מען האָט זיי געשלאָגן מכות־רצח פאר זייער נישט־קומען אין צייט. באלד האָט זיך אָנגעהויבן די „אַקציע" פון פּייניקונג, פון איזדיעקעווען זיך איבער אונדז. מען האָט אונדז געצווונגען צו מאכן „גימנאַס־

טישע איבונגען", א מיטל צו באליידיקן און דערנידעריקן אונדזער מענטשלעכע ווערדע. מען האָט געהייסן זיך אויסלייגן אויף דער ערד, און זיי האָבן מיט די שטיוואַליעס געבריקעט און געטראָטן אויף אונדז. אויך האָבן זיי די זקנים גע־צוווּנגען צו לויפן איבער דער גאַנצער לענג פון מאַרק־פּלאַץ און זיי געשלאָגן מיט די אָבוכן פון די ביקסן. און דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז מיטאָג־צייט, ווען זיי האָבן אונדז, ארום א טויזנט יידן, אָפּגעלאָזט מיטן אָנזאָג צו פאַרזאַמלען זיך ווידער אויפן מאַרק־פּלאַץ שפּעטער נאָך מיטיק.

יענעם טאָג עפּעס געטראָפן, וואָס מיר האָבן געזען אין דעם אָן אצבע־אלוהים:

דער ס.ס.־אָפיצער האָט באַפוילן, אז מיר זאָלן גיין אהיים דורך דער זייט קעגנאיבער דעם פּלאַץ, ווו מיר זענען געשטאַנען. און אפילו די, וואָס האָבן געוווינט אויף דער זייט, האָבן געמוזט גיין ארום און ארום דעם מאַרק־פּלאַץ צו קומען צו דער זייט קעגנאיבער. עס איז געוואָרן א צעמישעניש צווישן עולם יידן, האָט דער אָפיצער ארויסגעכאַפּט דעם רעוואָלווער און אויסגעשאָסן גלייך אין די צע־טומלטע מענטשן. איז אָבער געשען א נס און די קויל האָט געטראָפן דעם שיסער אליין אין האַנט אריין.

ווען מיר זענען געקומען נאָך מיטיק צוריק — צו קערן דעם מאַרק־פּלאַץ און פאַרזוכן ווידער פון דעם סם־המוות פון אונדזער בראָך, האָבן די ס.ס.־לייט אויסגעלאָזט אויף אונדזערע קעפּ זייער גרימצאָרן פאַר דעם, וואָס עס האָט גע־טראָפן זייער אָפיצער, און די שלעק, וואָס מיר האָבן געקראָגן, זענען נישט צו באַשרייבן. דער גרויל איז געווען אַזאַ, אז נאָך היינט, ווען איך דערמאָן זיך אָן דעם, נעמען די טרערן מיך שטיקן אין האַלדז.

די ס.ס.־לייט האָבן ארויסגעפירט פון די רייען מענדל פּלינסקערס איידעם, איטשע ראָזנטאַל דעם שניידער. אברהמען, דעם רב'ס זון, האָבן זיי געבונדן מיט שטריק די הענט און געהייסן דעם רב, ער זאָל זיך אָפּגעזעגענען מיט זיין זון, ווייל מען וועט אים מיט די אנדערע אוועקפירן קיין פּלאָנסק. איינעם פון זיי האָבן די דייטשן אזוי צעשלאָגן, אז ער האָט זיך ממש באַוואַשן מיט בלוט. מיר זענען אלע צעטרייסלט געוואָרן. עס איז אונדז אלעמען פינצטער געוואָרן אין די אויגן פון שאַנד און פון רחמנות.

דעם ערשטן טאָג סוכות, תרצ"ט, האָבן די ס.ס.־לייט ווידער געשיקט רופן דעם רב און דעם ממונה פון דער קהילה, אויך דעם אַנטיסעמיטישן ראש־העיר, און געלאָזט וויסן, אז אלע יידן מוזן פאַרלאָזן ראַציאָנזש אין דעם לויף פון פיר טעג, גענוי, ביז דעם דריטן טאָג חול־המועד, וואָס איז אויסגעפאַלן דעם 25־טן

אָקטאָבער, 1939. דעמאָלט איז אונדז נאָך דערלויבט געוואָרן צו פירן מיט זיך זאַכן, אייגנטום. גרויס איז געווען די מהומה, וואָס האָט אויסגעבראָכן צווישן די מענטשן: קיין פורן זענען נישט געווען, און דאָ זענען פאראַן אַזוי פיל זקנים און קליינע קינדער און קראַנקע. מען האָט אונדז געהייסן גיין אין דער ריכטונג פון פּאָלטוסק. גלייך אויפן אָרט איז אויפגעקומען אַ קאָמיטעט פון די יידן פון ראַציאָנזש, און מען האָט אויסגערופן: „קיינער זאָל ניט פאַרלאָזן די שטאָט פאַר זיך, נאָר אַלע זאָלן פאָרן צוזאַמען ווי די יוצאי־מצרים, און די פורן וועלן גענוצט ווערן פאַר די וואָס נייטיקן זיך אין זיי צום מערסטן". אַזוי אַרום איז געשאַפן געוואָרן אַ גרויסער פאָנד און מען האָט פאַר דעם געלט באַקומען פערד־און־וועגענער צו פירן אויף זיי ווייבער, זקנים און קליינע קינדער. די מענער, איז באַשלאָסן געוואָרן, וועלן גיין צופוס. די גבירים פון ראַציאָנזש האָבן איינגעקויפט פערד־און־וועגענער פאַר זיך. צו פאַרלאָזן די שטאָט אַליין האָט קיינער זיך ניט דערוועגט. און וואָס שייך די סחורות אין די קראָמען, האָט דער יידישער קאָמיטעט געלאָזט וויסן, אַז איידער מען וועט פאַרלאָזן די שטאָט, וועלן די קראָמען זיין אָפן פאַר אַלעמען און יעדער איינער וועט קאָנען נעמען וויפיל און וואָס ער וויל פון די סחורות. און אַזוי האָט מען זיך באַזאָרגט מיט צידה־לדרך אויף וויפיל עס האָט זיך נאָר געלאָזט. געלט האָט בכלל געשטראָמט אָן אויפהער פון אַלע זייטן.

אָבער בעת די דריי טעג חול־המועד איז אַ קאָמיטעט פון פרויען, באַשטייענדיק פון טשאַרנע זעמלמאַן, ציפּע פּשעדעצקי, ווילערס שנור און נאָך, ארויסגעפאָרן קיין שערפּץ. זיי זענען געקומען צום דייטשן סטאַראָסטאַ און אים אָנגעבאָטן 25 טויזנט זלאָטעס פאַר מבטל־מאַכן די גזירה פון גירוש. די גזירה איז אָפּגע־שאַפט געוואָרן.

אין אַ חודש אַרום נאָך דעם איז דער קאָמיטעט פון פרויען גערופן געוואָרן צו קומען ווידער קיין שערפּץ. מען האָט געפאָדערט פון די יידן נייע 25 טויזנט זלאָטעס אויסלייז־געלט. דאָס גאַנצע כאַבאַר־געלט, וואָס די נאַציס האָבן ארויס־געפּרעסט פון די יידן, איז געווען ניט מער ווי אַן אָפּנאַרעריי, איידער זיי זענען גרייט געווען אויסצופירן די ענדגילטיקע ברוטאַלע „אַקציעס" זייערע. דעם 9־טן נאָוועמבער, 1939, האָבן זיי צוזאַמענגערופן אַלע מאַנסבילן אין בית־המדרש און די ווייבער אין בית־הכנסת, מיטן באַפעל צו ברענגען מיט זיך דאָס גאַנצע צירונג, וואָס זיי האָבן, און דאָס גאַנצע געלט זייערס. אין פרוי האָבן זיי אויסגעטאָן נאַקעט און זי געצוווּנגען צו טאַנצן פאַר זיי. אויך האָבן זיי פאַרשוועכט ספר־תורה׳ס. זיי האָבן אַזוי אָפּגעהאַלטן די פרויען ביז אַנקעגן פרימאָרגן, און אָפּלאָזנדיק זיי אָנגעזאָגט, אַז אין אַ שעה־צוויי אַרום זאָלן זיי פאַרלאָזן די שטאָט, מיטנעמענדיק

מיט זיך ניט מער ווי איין פעקל אויף א משפחה, און זיך לאָזן אין וועג אריין וווהין די פיס וועלן זיי טראָגן.

הירש־וואָלף נארזשעמסקי האָט זיך גענומען דאָס לעבן, בעת זיין פרוי איז צעטראָטן געוואָרן אויף טויט אין דער פאַניקע, וואָס האָט אויסגעבראָכן אונטער דער שיסעריי פון די נאַציס ביים יאָגן זיך צום ארויסגאנג פון בית־המדרש. אויך איינע א מיידל האָט זיך דעמאָלט גענומען דאָס לעבן.

אין פרימאָרגן האָט מען די יידן פון ראַציאָנזש געפירט אין דער באגלייטונג פון א מיליטערישן אָרקעסטער, צום וואָקזאַל און דאָרט ארייגעשפאַרט זיי אין שרעקלעכער ענגשאפט אין וואַגאָנען צו פירן זיי קיין וואַרשע. ווען די באַן איז אָנגעקומען קיין פּאַניכאָוועק, וואָס לעבן בעשעלסק, האָבן זיי געמוזט ארויסשטייגן פון די וואַגאָנען, ווייל די בריק איז דאָרט געווען אויפגעריסן. איז מען געגאַנגען פון פּאַניכאָוועק צופוס קיין נאָווידוואָר. דאָרט האָבן זיי איבערגענעכטיקט, און צומאָרגנס זיך צעשפרייט אין אַלע זייטן. דער גרעסטער טייל האָט זיך אוועק־געלאָזט אין דער ריכטונג צו וואַרשע.

די משפחה פון פסח און גאָלדע מאָשקאָוויטש זענען, נאָך פאַרן גירוש, אָנגע־קומען קיין נאָווידוואָר. און ווען זיי האָבן דערציילט די יידן דאָרט, אז די יידן פון ראַציאָנזש זענען פאַרטריבן געוואָרן פון שטאָט און געפינען זיך אויפן וועג קיין נאָווידוואָר, האָבן די יידן פון נאָווידוואָר גענומען אַלע פערד־און־וועגענער, וואָס זיי האָבן נאָר געקאָנט קריגן, און זיי געשיקט איבערצונעמען אין וועג די פאַרטריבענע, פאַרפייניקטע ברידער. זיי האָבן געפונען נאכטלעגער אין יידישע הייזער. און די אויסגעצ־בליבענע האָבן איבערגענעכטיקט אין דעם אָרטיקן קינאָ־טעאַטער. צומאָרגנס האָט אַ טייל, דער גרעסטער טייל, זיך אוועקגעלאָזט קיין וואַרשע, און די איבעריקע האָבן זיך צעשפרייט אין יעדער ריכטונג.

צום סוף וויל איך דאָ ארויסזאָגן א השערה: איך האַלט, אז אויב די יידן פון ראַציאָנזש וואָלטן זיך אָפּגעהאַלטן פון צו געבן די נאַציס די פופציק טויזנט זלאָטעס אויסלייז־געלט אין די צוויי צאָלונגען, וואָלטן זיי ביי דער ערשטער גזירה פון גירוש געווען אוועק אלע קיין פּאָלטוסק, צו דער רוסישער גרעניץ, וואָלטן אריבער די גרעניץ, וואָלאָטן אוועק טיף אין רוסלאַנד. און א גרויסער פּראָצענט ראַציאָנזשער יידן וואָלט געבליבן לעבן, פונקט ווי עס זענען געבליבן לעבן אַ סך פון זיי, וואָס האָבן זיך געפונען אין בריסק־ליטאָווסק און אין סלאָנים.

משה שולמאַן

מיין פריינט, לייבל גרינשפאן ז״ל

פון דעם יאר 1926 אַן האָבן מיר געוווינט אין ראַציאָנזש: מיין מוטער, מיין ברודער יוסף, מיין שוועסטער יהודית און איך. איך בין דער איינציקער, וואָס איז געבליבן לעבן נאָך דער נאַצי־מגיפה.

מיר האָבן אלע זיך אזוי איינגעלעבט, „אַקלימאַטיזירט" זיך אין ראַציאָנזש, אַז אונדזער געפיל פון ליבשאַפט און קרובהשאפט צום שטעטל איז געווען ווי פון אייגענע, געבוירטיקע. מיין גאנצע משפחה איז אומגעקומען אין דעם חורבן ראַציאָנזש, און אַפילו מיין פאָטערס מצבה אויפן ראַציאָנזשער בית־עלמין, האָב איך געהערט, איז אויך חרוב געוואָרן.

לייבל גרינשפן ז״ל
Leibel Greenspan

אין 1939 בין איך אוועק קיין רוסלאנד. אויך לייבל גרינשפאַן איז אַנגעקומען אהין און זיך איינגעאָרדנט לעבן מיר. אין 1941 האָבן די דייטשן פארנומען ווייסרוסלאַנד, און מיר, לייבל און איך, זענען צוזאַמען מיט פיל אנדערע פארשיקט געוואָרן אין אַן ארבעט־לאַגער. די פרויען און די קינדער האָבן די דייטשן געלאָזט פארבלייבן אין שטעטל, און אונדז האָבן זיי געוואָרנט, אז טאָמער וועט ווער־עס־איז

אנטלויפן פון לאגער, ווען זיי פארטיליקן דאָס גאַנצע שטעטל. און לסוף האָבן זיי דאָס טאקע אויסגעפירט, און אָן שום פון פריער־אויסגענומענע תנאים.

ווי נאָר די גרויליקע ידיעה איז דערגאַנגען צו אונדז, זענען מיר, לייבל און איך, אינאיינעם מיט פיל אנדערע, אנטלאָפן פון לאגער.

נאָך פיל וואנדערונגען און וואָגלעניש, האָט אונדז דער גורל פארוואָרפן אין דער אומגעגענט פון באָברויסק. אין א צייט ארום האָב איך פארנומען דעם פלאַץ פון קאָמאַנדיר איבער א גרויסן פארטיזאנען־אָפטייל. לייבל גרינשפאן האָט געהאט די קאָמאנדע איבער א ראָטע.

דאָ וויל איך דערציילן ווי לייבל גרינשפאן ז״ל איז געפאלן ווי א יידישער העלד אין קאמף מיט די נאַציס:

יוני, 1943. א שיינער זוניקער פרימאָרגן. ארום די הייזער, באהאלטענע צווישן ביימער, פילט זיך א נערוועזע באוועגונג. פאטרולן קומען, פאטרולן גייען אָפּ. ביים ראנד פון וואלד שטייט לייבל גרינשפאן, מיט דער אויטאָמאטישער ביקס אויף דער ברוסט, מיט קוילן אויף דער וועסט און גראנאטן, אראָפּהענגנדיק פון ברייטן פאַס. ער אינסטרואירט די „באַיצעס" (פארטיזאנער־קעמפער) אין דער אָפּעראציע פון „טאל" (אויפרייס־מאטעריאל, וואָס דעטאָנירט, ווען ער קומט אין קאָנטאקט מיט אַן אויפרייסנדיקן קאַפּסול).

אלע ווייסן, אז מען גרייט זיך צו סאבאָטאזשירן באַן־רעלסן, אָבער ווען און ווו, דאָס ווערט דערווייל געהאלטן בסוד צווישן מיר, לייבלען און נאָך אַן אָפיצער פון ראָטע. דער באפעל פאר דער אקציע איז געקומען צו מיר פון דעם גענעראַל־שטאב. איך האָב אויסגעקליבן א פונקט אויף דער באַן־ליניע „אָסיפּיוויטשי—באָברויסק—מינסק".

מיר האָבן אָנגעהויבן דעם לאנגן מארש. נאָך א לענגערער צייט מארשירן, האָבן מיר געפונען אין וואלד א פּאסיקן פלאַץ פאר אָפּרו. איך האָב באפוילן אלעמען צו לייגן זיך שלאָפן, אחוץ, פארשטייט זיך, דער פּאָסטן־וואַך, ווייל ביינאַכט מוזן מיר זיין אויסגערוט. איך מיט לייבלען זענען אָבער נישט געשלאָפן. מיר האָבן גערעדט וועגן אונדזער באליבטן שטעטלע ראַציאָנזש, מיט ביטערקייט דערמאָנט אונדזערע שכנים, די פּאָליאַקן, וואָס האָבן זיך געפרייט אויף אונדזער אומגליק און געהאָלפן די דייטשן. און דאָ האָט לייבל מיך פלוצלינג געפרעגט, צי שרעקט מיך ניט אָפּ די סאַבאָטאַזש־אָפּעראציע, וואָס מיר קלייבן זיך אויס־צופירן, און דער מעגלעכער צוזאמענשטויס מיט די דייטשן. עס איז דאָך געווען זיכער, אז אָן א ווידערשטאנד וועלן די דייטשן ניט לאָזן רייסן די באַן־רעלסן. די פראגע איז געווען פאר מיר אַן איבערראַשונג, ווייל צי איך שרעק זיך אָדער

ניט, מען מוז די זאַך אדורכפירן — און פּאַרטיק. דאָך האָב איך אים געפרעגט, צי ער וויל אפשר זיך צוריקהאַלטן פון גיין אויף די רעלסן און אָנשטאָט דעם פארנעמען א „זאַסאַדע“ (לאָקער־פּלאַץ), כדי אָפּצושניידן דעם וועג, וואָס די דייטשן קאָנען פון דאָרט באַקומען הילף. ער האָט ארויסגעזאָגט פעסט, אז ער וויל זיין מיט זיין ראָטע.

ווידער האָבן מיר אין דער פינצטער זיך אוועקגעלאָזט אין וועג אריין. לייבל האָט פארנומען דעם רעכטן פליגל, איך אין מיטן און א דריטע ראָטע פון לינקס. פון הינטן איז געבליבן אַן אָפּטייל אויף צו פארדעקן דעם צוריקגאַנג. איטלעכע ראָטע האָט געשיקט צו מיר א פארבינדונג־מענטש, כדי מיר זאָלן ניט זיין אָפּגעריסן איינע פון די אנדערע. איטלעכער אָפּטייל האָט געהאַט צו זעכציק מענטשן, וועלכע האָבן געדארפט זיך שטעלן קעגן די דייטשן, און די איבעריקע האָבן באַדארפט אויפרייסן די רעלסן.

מיר זענען אָנגעקומען צו די באַן־רעלסן. ווי נאָר די מינירער האָבן אָנגעהויבן מינעווען דעם באַן־וועג, האָט פון אלע זייטן זיך א שאָט געגעבן אויף אונדז אַ האָגל קוילן. און באַלד האָבן די אויפרייסן פון אונדזערע מינירער פארהילכט די שיסעריי. די שלאַכט איז געווען א קורצע, אָבער א הייסע. פון ביידע זייטן זענען געפאַלן קרבנות. לייבל גרינשפּאַנס פארבינדונגס־מענטש איז צוגעלאָפן צו מיר און געלאָזט וויסן, אז לייבל איז פארוווּנדעט. איך בין גלייך געלאָפן צו אים, מיטנעמענדיק דר. שאַבלין מיט זיך. מיר האָבן געפונען לייבלען מיט א דורכגעשאָסענעם פוס און אויך פון דער זייט ביי אים האָט זיך געוויזן בלוט.

די שלאַכט איז געווען פארביי. מיר האָבן זיך געלאָזט אויפן וועג צוריק, פירנדיק מיט זיך דייטשישע געפאַנגענע און א פארכאַפּט פעלד־אַפּטייקל מיט מעדיקאַמענטן, וואָס דר. שאַבלין האָט זיך זייער געפרייט צו קריגן זיי. ווי מיר זענען אריין אין א ראַיאָן, פארדעקט מיט א געדיכטן וואַלד, האָט דער דאָקטאָר אָנגעהויבן ארבעטן איבער לייבלען. דער פוס איז דורכגעשאָסן געוואָרן מיט אַ דום־דום קויל. די דייטשן האָבן זיך באַנוצט מיט די געפערלעכע קוילן, וועלכע רייסן אויף, ווען זיי קומען אינעווייניק אין קערפּער אריין. אַזוי אַז דער פוס איז געווען איין גרויסע אייטערדיקע וווּנד. אויך די צווייטע וווּנד אין זייט איז ניט געווען קיין לייכטע. דער דאָקטאָר האָט געטאָן, וואָס ער האָט געקאָנט, און לייבל האָט זיך טאַקע דערפילט בעסער.

נאָך שעהן רו האָבן מיר זיך גערוקט ווייטער אין דער ריכטונג פון אונדזערע פּלאַצאָווקעס. די גרויסע פרייד פון דער איינגעגעבענער אייזנבאַן־אָפּעראַציע איז

קבוצת „אחוה" של השומר הצעיר"

א גרופע „אחוה" — מיטגלידער פון „השומר הצעיר"

A group of "Achvah" — Members of Hashomer Hazair

שורה ראשונה מימין לשמאל עומדים: י. בוך, ל. אייזנשטיין, מ. קלופמן, ש. ברקוביץ, י. גולדברג,
שורה שניה: ח. פרלמוטר, מ. שפיגל, ח. קלופמן, ר. לוינוביץ, א. צודק.
שורה שלישית: ר. ארונוביץ, ש. בוך.

פאַרוואָלקנט געוואָרן דורך לייבל גרינשפּאַנס ווונדן. טרויעריק האָט ער געשעפּטשעט אָפּגעהאַקטע ווערטער וועגן דעם גירוש פון די יידן אין ראַציאָנזש. מיטאַמאָל האָט ער אויפגעהויבן מיט שווערי̇קייט דעם קאָפּ מיך בעסער צו זען. מיט אַן אויסגעשריי: „משה!“ — איז דער קאָפּ צוריקגעפאַלן. און אַזוי האָב איך פאַרלוירן דעם איינציקן פריינט פון דער אַלטער היים.

מיר האָבן זיך דערנעענטערט צו אונדזער ראַיאָן אין דער געגנט פון שטעטל גלוסק, ניט ווייט פון באָברויסק. דאָ, אין אַ דאָרף מיטן נאָמען זשעלאַנקאָוויטשי האָבן מיר געבראַכט לייבלען צו קבורה — מיט פולן מיליטערישן האָנאָר: די דריי זאַלפן פון אונדזערע ביקסן האָבן אָנגעזאָגט דער וועלט, אַז אַ יידישער גבור איז געפאַלן...

אַלע זענען זיך צעגאַנגען אין די באַראַקן. איך בין געבליבן ביים קבר — און מיט מיר עטלעכע יידיש־רוסישע בחורים. זיי זענען געבליבן מיך מנחם־אבל צו זיין. האָב איך זיי דערקלערט, אַז עס פירט זיך ביי יידן, ווען איינער גייט אוועק פון דער וועלט, דאַרף מען קדיש זאָגן. און איך האָב טאַקע אָנגעהייבן קדיש זאָגן נאָך לייבל גרינשפּאַן און נאָך טויזנטער אַנדערע יידישע העלדן, וועלכע זענען אומגעקומען אַלס רוסן.

די יידישע בחורים, וועלכע האָבן קיין יידיש ניט געקענט, אָבער די' הערצער זענען געווען ביי זיי יידישע, האָבן אָנגעהייבן וויינען ווי קליינע קינדער. אויך איך האָב געקלאָגט ביטער, צופאַלנדיק צום פרישן קבר. יהי' זכרו ברוך!

אין טויט-לאגער פון אוישוויץ און צוריק קיין ראַציאָנזש אין חורבות

בעת דעם ביטערן און האַסטיקן גירוש האָבן די נאַצים נאָך געלאָזט אונדז דינגען וועגענער און אפילו אליין ארייגעזעצט אונדז אין כלערליי מינים וועגענער און פורן און אונדז אוועקגעפירט קיין פּלאָנסק. דאָרט זענען מיר פארבליבן ניט מער ווי געציילטע טעג, ווען די רשעים האָבן אונדז ראַפּטאַם אַרומגערינגלט און אַרויסגעשיקט קיין פּאָניכאָוועק, פון דאָרט בין איך אַנטלאָפן צוריק קיין ראַציאָנזש. איך האָב זיך אויסבאהאלטן ביי מיין פעטער פעלדמאַן. דאָ, מחוץ דער שטאָט, האָבן יידן, וואָס מען האָט צונויפגעטריבן פון פארשיידענע שטעט או שטעטלעך, געאַרבעטביים טאָרף עבודת פרך. די „פּאָלקסדויטשן״ האָבן געהאַלטן וואַך איבער אונדז ביי דער ארבעט. מיר, די קליינע צאָל פרויען, וואָס זענען פארבליבן אין ראַציאָנזש, האָבן געשטריקט הענטשקעס און שוץ-דעקלעך פאר די אויערן (פון רעשטלעך געשטריקטע זאכן) פאר די יידן די טאָרף-גרעבער.

ווען איך האָב געהערט, אז מיינע עלטערן האָבן, געשוואָלענע פון הונגער, זיך אומגעקערט דורך די אָפּצוג-טונעלן (קלאָאַקעס) פון וואַרשע צוריק קיין פּלאָנסק, בין איך אויך געפאָרן קיין פּלאָנסק. צו יענער צייט האָב איך געהערט, אז מען האָט די יידן פון די טאָרף-פעלדער פון דאַציאָנזש אריבערגעפירט אין דער געטאָ פון סטראַשגאָווע. איך האָב זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן און זיך ארומגעשלעפּט איבער די דערפער אַרום פּלאָנסק צווישן די פּויערים, זוכנדיק צו קריגן אַביסל עסנווארג פאר מיינע קראַנקע עלטערן.

איך האָב גענומען האנדלען מיט אייער און האָב מיט מיינע פארדינסטן געקאָנט דערהאלטן ביים לעבן מיינע עלטערן און זיך אליין. פון דאנען האָט מען אונדז ארויסגעטריבן און אוועקגעפירט ווי בהמות אין דעם טויט-לאגער פון אוישוויץ.

דאָ האָט מען מיך מיט מיין עלטערן ברודער אריינגעשפּארט אין דעם באוווסטן לאַגער ב ו ד י. די באַדינגונגען זענען דאָ געווען שרעקלעכע, ניט צו פאַרטראָגן.

איטלעכן זונטיק האָט מען אונדז געלאָזט גיין צום ציין-דאָקטאָר. דורך אָט דעם אויסרייד האָב איך געטראָפן מיין קרוב, שמואל ליסמאַן, און פון זיין מויל האָב איך עס געהערט, אז די נאַצים האָבן געהרגעט מיין ברודער ז״ל און מיינע עלטערן ז״ל זענען אומגעקומען אין די גאַז-קאַמערן.

ארום יענער צייט האָב איך געטראָפן חיים פאָגעל און בידערמאנען, און ווען איך האָב זיי דערזען, געעלטערטע, בלויזע שאָטנס פון מענטשן, האָב איך אויס-

געפלאַצט אין אַ ביטער געוויין, און פאַר זיך האָב איך געטראַכט, אַז איך וועל איין מאָל אַ וואָך טיילן מיין פּאָרציע ברויט מיט זיי. און אַזוי האָב איך געטאָן. מיר האָבן געאַרבעט צוזאַמען ביי אָנפילן וועגענער מיט ערד און אָוועקפירן זיי צו די ברעגעס פון דער ווייסל. איין מאָל האָבן זיך מיר ביי דער אַרבעט אויס־געלאָזט די כוחות און איך בין געפאַלן אין חלשות. מיין פאַרצווייפלונג איז געווען אַזוי, אַז איך האָב געוווּנטשן אויף זיך דעם טויט. און ניט איין מאָל בין איך געלאָפן איבער דעם וועג, וואָס האָט געפירט צו די גאַז־קאַמערן, כדי צו מאַכן אַ סוף צו מיין שרעקלעכן לעבן, אָבער מיינע חברטעס האָבן מיך אָפּגעהאַלטן פון אָט דעם פאַרצווייפלטן שריט.

איין מאָל, אין מיין גרויס פאַרצווייפלונג, האָב איך געבעטן פּאַגלען, ער זאָל מיר צושיקן אַ קליין פלעשעלע מילך. איך האָב געהאַט בדעה איינצושפּריצן זיך מילך אין די אָדערן, אַז איך זאָל קריגן היץ, וועל איך שוין זיין געזיכערט, אַז מען וועט מיך שיקן אין די גאַז־קאַמערן.... חיים פּאַגעל האָט דאָס פאַרשטאַנען און מיר ניט געשיקט קיין מילך.

שמואל משה ושיינה ליסמן וילדיהם
שמואל משה ושיינה ליסמאַן און זייערע קינדער
Shmuel Moishe Lisman, wife Sheineh and children

איטלעכע וואָך, אָדער אַ וואָך איבער אַ וואָך, האָט מען געבראַכט נייע טראַנספּאָרטן יידן, אַרום 3.000 אין איטלעכן טראַנספּאָרט (דערויף האָט אכטונג געגעבן דער רויטער קרייץ), כדי די צאָל זאָל ניט איבערשטייגן די גרויסע צאָל טויט־פאַלן אין לאַגער. און ווען די טויט־פאַלן האָבן זיך געמערט, האָט מען אונדז איבערגעפירט קיין בירקענאו. אַהער האָט מען אויך געשיקט אוקראַיִנישע און פּוילישע פרויען. אויך זיי האָט מען איינגעשפּאַנט צו אַרבעטן עבודת־פּרך, אָבער פון זיי האָט מען קיין איינע ניט פאַרברענט און קיין איינע ניט דערשאָסן.

איין טאָג האָב איך געהערט, אַז מיין באַקאַנטער און חבר, שמואל ליסמאַן פון ראַציאָנזש, געפינט זיך אין דעם לאַגער. איך האָב אים געלאָזט וויסן וועגן זיך. ער איז באַלד געקומען צו מיר און מיר געבראַכט ווורשט און ברויט. אוודאי האָב איך געטיילט דאָס עסן מיט מיינע הונגעריקע חברטעס. דאָס איז געווען אין יאָר 1944. צו יענער צייט האָב איך געקראָגן גרינגערע אַרבעט. איך האָב דעמאָלט אויך געטראָפן אין לאַגער אסתר אַלטוס און נאָך מיידלעך פון ראַציאָנזש, און איך האָב געטיילט מיט זיי די פּאָרציעס עסן, וואָס איך האָב באַקומען. פון דאָרט האָט מען אונדז געשיקט קיין דייטשלאַנד, רעווענסברוק. ווידער האָבן מיר געהונגערט. מיר האָבן מער ניט געאַרבעט, נאָר מען האָט אונדז געהאַלטן אין איין איבערפירן פון איין אָרט אין צווייטן. איך געדענק איין ווינטערדיקן טאָג, אין יאַנואַר, 1942. ווען דער שניי האָט גענומען פאַלן, האָבן מיר צעעפנט דאָס מויל און געשלונגען דעם שניי. פיל פון די מיידלעך זענען דעמאָלט געשטאָרבן.

און אָט איז געשען אַ פאַרענדערונג. די דייטשן האָבן אָנגעהייבן זיך צוריק־ציִען אין טויט־שרעק פאַר די רוסן. זיי האָבן געעפנט די שפּייז־סקלאַדן און אונדז געהייסן נעמען מיט זיך צידה־לדרך וויפיל נאָר מיר האָבן געקאָנט דערטראָגן. אַזוי ווי מיר זענען אַלע געווען אָפּגעשוואַכט און עס איז אונדז פאָרגעשטאַנען צו גיין צופוס אַ לאַנגן וועג, האָבן מיר קיין סך עסנוואַרג ניט געקאָנט נעמען אויף זיך. ווידער זענען מיר אויסגעגאַנגען די כוחות אין דעם נייעם קאָנצענטראַציע־לאַגער און איך בין ווידעראַמאָל אַוועקגעפאַלן. און דעמאָלט, אין דער ביינאַכטיקער קעלט, האָט מיר געטראָפן דאָס אומגליק:

עס איז ביי מיר אַרונטערגעפאַלן אַ זאָק אין דער פינצטער, האָב איך אָנגעצונדן אַ שוועבעלע צו געפינען די אבידה. די נאַצישע אויפזעערין האָט דאָס דערזען, איז זי מיך באַפאַלן מיט ווילדער רציחה און מיך באַשולדיקט, אַז איך האָב געוואָלט אונטערצינדן דעם בלאָק אין לאַגער. זי האָט געטראָטן אויף מיר און מיך געבריקעט אָן אויפהער. זי איז אַרויס אין דרויסן צו רופן דעם ס.ס., ער זאָל מיך דערשיסן, אָבער אַ חברטע מיינע האָט מיך אָפּגעראַטעוועט פון טויט. איך בין ווי על־פּי נס אַנטלאָפן און זיך פאַרלוירן אין אַן אַנדער בלאָק.

און אָט זענען אָנגעקומען די רוסן און האָבן אונדז באַפרייט. אָבער אויך זיי האָבן זיך באַנומען צו אונז אויף אַ גאַנץ ברוטאַלן אופן. מיר זענען געווען פּופּצן מיידלעך. זיי האָבן זיך איזדיעקעוועט איבער אונדז און איין מיידל זענען זיי ווילנדיק, ניט צופעליק, איבערגעפאָרן אויף טויט.

מיר האָבן געליטן הונגער. מיט שוועריקייט האָט זיך אונדז איינגעגעבן צו קויפן אַביסל קאַרטאָפל און גרויפּן. מיר האָבן זיך דערנערט מיט לויטער זופּ. מיר האָבן געקלאָגט ביטער, ווען מיר האָבן צוגעזען ווי די אומריינע רשעים האָבן ברוקירט די טראָטואַרן אין שטאָט מיט די שטיינער פון די הייליקע מצבות אויפן יידישן בית־עלמין אין ראַציאָנזש. איך האָב אויסגעמיטן צו טרעטן אויף די טראָטואַרן.

הרב ר׳ אברהם פפר, נכדו של ר׳ הירש־גדליה קולנירש, מניו־יורק, בביקורו ברציונז׳ בשנת 1961 מצא אצל גוי אבן עשויה ממצבה שדודה מבית־הקברות היהודי ועשאה למשחזת סכינים.

דער רב ,ר׳ אברהם פעפער, אייניקל פון ר׳ הירש־גדליה קאָלנירש, פון ניו־יאָרק, האָט ביי זיין באַזוך אין ראַציאָנזש אין 1961 געפונען ביי אַ גוי אַ שטיין, אַ טייל פון אַ מצבה אויף דעם יידישן בית־עולם, אויסגעאַרבעט אין אַ שאַרפשטיין צו שאַרפן מעסערס.

Rabbi Abraham Fefer of New York, grand-son of Reb Hirsh-Gedalia, during his visit in Racionz in 1961 found at the place of a gentile inhabitant a stone, part of a tombstone from the jewish cemetary turned into a grindstone

ווידער בין איך פאַרשלאָפּט געוואָרן. מען האָט מיך געבראַכט צו דעם שפּיטאָל אין שערפּץ. פון יידישע הייזער האָט מען מיר געבראַכט אַהין עסן און מיך צוגעזען ביז איך בין געקומען צוריק צו די כוחות. איך האָב זיך אומגעקערט קיין ראַציאָנזש. איין נאַכט האָט געטראָפן מיט אונדז אַ גרויס אומגליק. מיר זענען געשלאָפן אויפן דיל אין אַ פאַרלאָזענעם הויז. מיטאַמאָל, שפּעט נאָך האַלבער נאַכט — אַ קלאַפּן אין טיר. עס זענען אַריין צוויי גויים און אונדז באַגריסט: „גוטן אָוונט". זיי זענען געווען אין אוניפאָרמען פון פּוילישע זעלנער, האָבן געהאַלטן אין די הענט אויטאָמאַטיש געווער און גראַנאַטן.

„מען האָט אונדז געזאָגט, — האָבן זיי זיך געווענדט צו אונדז, — אַז איר האָט דאָ פּעלכלעך און געווער".

„מיר האָבן קיין זאַך ניט, — האָבן מיר געענטפערט, — איר קאָנט אונדז באַזוכן".

דאָ האָבן זיי אונדז געפרעגט, צי מיר האָבן געלט. מיר האָבן איינגעזען, אַז זיי זענען ניט געווען קיין סאָלדאַטן, נאָר פאַרשטעלטע רויבער. זיי האָבן אַרויס־גענומען אַלע זאַכן פון די שאַפעס און שופלאָדן. עס איז געווען פינצטער, ווייל זיי האָבן איבערגעשניטן די עלעקטרישע דראָטן. האָבן זיי אָנגעצונדן אַ ליכט צו זען בעסער און געשאָסן אויף אונדז. די קוילן האָבן קיין איינעם פון אונדז ניט אויס־געמיטן. מיר האָבן געשריגן און געגוואַלדעוועט מיט אַלע אונדזערע כוחות. געהערט, אַז מיר מאַכן געוואַלדן און לעבן נאָך, האָבן זיי ווידער געשאָסן אויף אונדז. איך האָב דערפילט, אַז מיין האַנט גייט אָפּ מיט בלוט, האָב איך אַרויפגעקלעטערט אויפן בוידעם פון דער שטוב און פאַרבאַנדאַזשירט די האַנט מיט שמאַטעס. אין עטלעכע מינוט אַרום האָב איך דערהערט אַ שיסעריי, וואָס איז געקומען פון הויף. יענע נאַכט זענען פאַרוווּנדעט געוואָרן: חנה רציונז׳סקה (ליסמאַן, די שרייבערין פון די שורות), נחמה שילקע און ראובן זשעביק. און די זענען אומגעקומען: פּסח קעמפּנער ז״ל, בלומע מעלניק ז״ל און נאָך צוויי מיידלעך און איין בחור פון אַנדערע שטעט. דערהערט די שיסעריי, איז געקומען צו לויפן צו אונדז פּענעק פּעטראָגאָווסקי, אַ יידישער סאָלדאַט. ער האָט גלייך געלאָזט וויסן דער פּאָליציי, האָט געבראַכט אַ דאָקטאָר. איך האָב געזאָגט, אַז מען דאַרף העלפן קעמפּנערן ווייל ער איז שווער פאַרוווּנדעט. מען האָט אים אָבער שוין געפונען אַ טויטן. צומאָרגנס האָט מען געבראַכט פורן און אונדז אַוועקגעפירט קיין פּלאָצק. דאָרט זענען מיר אויסגעהיילט געוואָרן פון אונדזערע וווּנדן.

מען דערציילט, אַז די רויבער זענען לסוף געכאַפּט געוואָרן און דער יידישער ריכטער פון פּלאָצק, קעניגסבערג, האָט זיי פאַרמשפּט צום טויט אין טשעכאַנאָוו.

י. שמולעוויטש

די גערעטעוועטע פון פאוויאק

הער אדאָלף העלד, פאַרוואַלטער פון „פאָרווערטס", האָט מיך געבעטן אַראָפּ־קומען אין זיין ביוראָ אויפן דריטן גאָרן פון בנין.

„איר וועט הערן א שטוינענדיקע געשיכטע", האָט א. העלד געזאָגט. „איינס פון די מערקווערדיקסטע קאַפּיטלעך פון די נאַצישע רדיפות אויף יידן".

ווען איך בין אריינגעקומען אין ביוראָ, איז דאָרט געזעסן א שלאַנקער יונגער־מאַן. דער 39־יאָריקער פרענק (אפרים) פערקיעל איז איינער פון די געליטענע און על־פי־נס געראַטעוועטע יידן פון היטלערס גיהנום. ער איז א ניי־געקומענער אין אמעריקע, אָבער ער האָט שוין דאָ באוויזן צו דערגרייכן א פיינע קאַריערע. פערקיעל איז וויצע־פּרעזידענט פון דער גרויסער „הערצאָג מעטאַל־קאָרפּאָראַציע" אין ניו־יאָרק.

„וועגן זיך, — האָט ער געזאָגט, — וועגן מיינע ביטערע ליידן און איבער־לעבענישן ביי די נאַציס, וויל איך דאַסמאָל נישט ריידן. איך וועל איך דערציילן די געשיכטע פון מיין פרוי. עס איז איינע פון די מערקווערדיקסטע געשיכטעס פון אַ יידישער טאָכטער, וואָס האָט, אַלס אַ „קריסטלעך" מיידל, איבערגעלעבט די נאַציס. זי איז אויך געווען פאַרשפּאַרט אין דער באַרימטער טורמע פּאַוויאַק, אין וואַרשע. זי איז דאָרט געזעסן צוזאַמען מיט איר קריסטלעכער רעטערין, א זעלטענע פוילישע פרוי. ביידע האָבן געזאָלט דערשאָסן ווערן, זיי זענען אָבער געראַטעוועט געוואָרן ביי זעלטענע אומשטענדן.

„איצט, — האָט פערקיעל ווייטער דערציילט, — איז זי געקומען פון פוילן קיין ניו־יאָרק. מיר האָבן זי אהערגעבראַכט אויף א באַזוך. זי איז ווי א מאַמע צו מיין פרוי, און מיין פרוי איז ביי איר ווי אַן אייגן קינד. זי איז איינע פון יענע קריסטינס, וואָס האָבן ריזיקירט מיט זייערע אייגענע לעבנס, כדי צו ראַטע־ווען יידישע לעבנס פון די דייטשע מערדער".

פרענק פערקיעל האָט פאַר אונדז אויפגעלעבט יידן פון די פוילישע שטעט און שטעטלעך. יידישע ליידן און פּיין; וואַרשעווער געטאָ, מלאַווע און וועגנגראָוו; רעטונג פון קריסטן און אויך פוילישע מוסרים.

„ווייסט איר וואָס, — האָט פערקיעל זיך אליין איבערגעשלאָגן, — עס וועט זיין א סך בעסער, איר זאָלט די פולע געשיכטע הערן פון זיי ביידן, פון מיין פרוי און פון דער זעלטענער פוילישער פרוי, קומט צו אונדז אַהיים. דאָ איז מיין אַדרעס".

דער סוף־זומער־אָוונט איז געווען אַ קילער. איך בין אין אַ שטילער געגנט, אין דער שיינער פאָרעסט הילס, ניו־יאָרק. ביים עפענען די טיר זענען מיר אַנקעגנגעקומען צוויי פרויען. די צווייטע פרוי — אַ טיפּישע קריסטין פון פוילן, מיט פעסט־געזעצטע שטריכן אויף איר פּנים.

„אַט זענען", — זאָגט פרענק פּערקיעל, — „די צוויי העלדינס פון דער געשיכטע".

מיר זיצן אין דעם גרויסן גאַסט־זאַל, מעבלירט אין גוטן געשמאַק. פון די ווענט קוקן ארונטער בילדער, געמאָלטע פון פרוי פּערקיעל, ווי איך האָב שפּעטער אויסגעפונען. פּאָרטרעטן־צייכענונגען פון פרויען, מענער, אלע מיט טרויעריקע אויגן. די צוויי פרויען דערציילן. די ערשטע דערציילט די יונגע פרוי פּערקיעל:

„מלאַווע... אַ שטאָט מיט אַ וווּנדערלעכן יידישן פאָלקסטימלעכן לעבן, אַ שטאָט אין פאַר־מלחמהדיקן פוילן. אין מלאַווע האָבן יידן געלעבט פון 16־טן יאָרהונדערט אָן. שוין עטלעכע וואָכן פאַר דעם אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, דעם 1־טן סעפּטעמבער, 1939, האָט מען אין מלאַווע געפילט אַן אומהיימלעכע שטימונג. די לופט פון דער צווייטער זייט פון דער דייטשער גרעניץ האָט געשמעקט מיט חורבן".

מען באַדאַרף זיך ראַטעווען באַצייטנס, —— וועגן דעם האָבן געטראַכט און צווישן זיך גערעדט די יידן אין מלאַווע, וואָס זייער צאָל איז דעמאָלט געווען

זאָפיא פּיענקעוויטש
Sophie Pienkevic

ארום טויזנט בערך. יידן האָבן ניט געוואָלט וואַרטן, עס קאָן אַמאָל זיין צו שפּעט. יידן פון מלאַווע האָבן פאַרלאָזט די שטאָט. דער עיקר איז מען אַוועק קיין וואַרשע. אין פּוילנס הויפּט־שטאָט — האָט מען געטראַכט — וועט מען זיין זיכער.

צווישן די מלאַווער יידן, וועלכע זענען באַצייטנס אַוועק קיין וואַרשע, איז אויך געווען דער אָנגעזעענער תבואה־סוחר משה־דוד זלאָטניק. ער איז אָנגעקומען קיין וואַרשע עטלעכע טעג פריער, איידער עס האָט אויסגעבראָכן די מלחמה.

גלייך ווי משה־דוד זלאָטניק איז אָנגעקומען קיין וואַרשע, האָט ער טעלעפאָנירט זיין פאַמיליע קיין מלאַווע: „לאָזט אַלץ איבער און קומט גלייך צו מיר קיין וואַרשע !״

די דעמאָלטדיקע פּוילישע רעגירונג האָט פאַרזיכערט, אַז היטלער וועט ברעכן האַלדז־און־נאַקן גלייך ביים אָנהייב: דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דער פּוילישער אַרמיי, גענעראַל רידז־שמיגלי, האָט פאַרזיכערט, אַז נישט נאָר וועט פּוילן נישט אָפּגעבן היטלערן דעם „קאָרידאָר״ דאַנציג, נאָר אַז פּוילן וועט אים אַפילו קיין קנעפּל נישט אַוועקגעבן.

משה־דוד זלאָטניקס פרוי און זייערע צוויי קינדער זענען אַוועק פון מלאַווע. געווען איז עס שוין דער 1־טער סעפּטעמבער, 1939, פאַרטאָג, טאַקע דעמאָלט, ווען היטלער איז אָנגעפאַלן אויף פּוילן. זיי האָבן באַוויזן צו דערשלאָגן זיך קיין וואַרשע. מען איז געווען צוזאַמען. משה־דוד און ציפּע זענען געווען איבערגליקלעך,

יוכבד פערקיעל
Yechoved Perkiel

זיי האָבן מיט זיך געהאַט זייערע צוויי קינדער: יוכבד, וואָס מען האָט זי אין דער היים אויך גערופן עלאַ, איז דעמאָלט אַלט געווען 15 יאָר און יהושע 9 יאָר.

דער געוועזענער תבואה־סוחר האָט מיטגעבראַכט א סומע געלט און צירונג. די פאמיליע האָט אין ווארשע נישט געהונגערט, כאָטש די צייט איז געווען אַ שווע־רע. די זלאָטניקס, ווי אלע אנדערע אין פוילנס הויפּט־שטאָט, האָבן דורכגעמאכט די שוידערלעכע באָמבארדירונג און שווערע באלאגערונג פון ווארשע.

דעם 28־טן סעפטעמבער, 1939, האָט די היטלערישע ארמיי אריינמארשירט קיין ווארשע. טרויעריק און פינצטער איז געוואָרן צווישן די דאָרטיקע יידן. מען האָט פאָרויסגעפילט, אז עס רוקן זיך אָן ביטערע טעג.

אינאיינעם מיט די יידן, איז אויך א געוויסע צאָל פּאָליאַקן אַוועק פון מלאַווע. צווישן זיי איז געווען אַרטור פּיענקעוויטש מיט זיין פרוי זאָפיאַ. פאר דער מלחמה איז פּיענקעוויטש געווען דער דירעקטאָר פון דער באַנק אין מלאַווע. דער תבואה־סוחר משה־דוד זלאָטניק האָט אין דער דאָזיקער באַנק געפירט זיינע געלט־טראַנזאַקציעס. די צוויי פאַמיליעס זענען געווען גוט באַפריינדעט.

זאָפיאַ פּיענקעוויטש האָט אויך שטאַרק ליב געהאַט זלאָטניקס טאָכטער, יוכבד. פּיענקעוויטש מיט זיין פרוי זענען אוועק פון מלאַווע דער עיקר דערפאַר, ווייל פאר דער מלחמה זענען זיי דאָרט געווען אַקטיוו אין דער פּ.פּ.ס. (פּוילישע סאָ־ציאַליסטישע פארטיי).

חנה־ציפה ומשה־חנינה, ילדיה של יוכבד פרקיאל.
די קינדער פון יוכבד פערקיעל.
The children of Yechoved Perkiel

די פּיענקעוויטשעס, וועלכע האָבן זייערע צוויי קינדער נאָך פריער געהאַט ארויסגעשיקט צו אירע עלטערן קיין ווארשע, האָבן ביים אָנקומען אין פּוילנס הויפּט־שטאָט געוווינט אין מאָקאָטאָוו. ווען עס האָבן זיך אָנגעהויבן די צרות פאר די יידן אין ווארשע, איז צו זיי געקומען משה־דוד זלאָטניק זוכן רעטונג. צווישן די צוויי פאמיליעס, דער יידישער און דער פּוילישער, האָט זיך ווידער איינגעשטעלט א פריינטשאַפט, ווי דאָס איז פריער געווען אין דער היים־שטאָט מלאַווע.

די פּיענקעוויטשעס זענען אין מלאַווע געווען פריער באַקאַנט ווי ליבעראַלע קריסטן, קעמפער קעגן פאשיזם און רעאַקציע. אויך אין ווארשע, בעת דער היטלער־אָקופּאַציע, האָבן זיי זיך אָנגעשלאָסן אָן דער אונטערערדישער באוועגונג, וואָס האָט אָנגעהויבן אָרגאניזירן דעם קאַמף קעגן די נאַצים.

„מיר וועלן אייך העלפן", —— האָבן אַרטור און זאָפיאַ פּיענקעוויטש צו־געזאָגט זלאָטניקן, — „ווען מיר זאָלן דערפאר אפילו דארפן באַצאָלן מיט אונדזערע אייגענע לעבנס".

קורץ נאָך דעם איז געשאפן געוואָרן די געטאָ. א קנאַפּער האַלבער מיליאָן יידן זענען אָפּגעצוימט געוואָרן אין די טרויעריקע געטאָ־מויערן אין וואַרשע. צווישן זיי זענען אויך געווען משה־דוד זלאָטניק, זיין פרוי ציפּע און זייערע צוויי קינדער.

די טאָכטער יוכבד־עלאַ איז דעמאָלט אַלט געווען פופצן יאָר. זי איז געווען איינע פון די פיל יידישע מיידלעך און פרויען, וואָס די דייטשן האָבן איטלעכן טאָג ארויסגעפירט פון געטאָ אויף צוואַנגס־אַרבעט. אַרטור און זאָפיאַ פּיענקעוויטש האָבן באשלאָסן, אז דאָס יונגע און שיינע מיידל מוז געראַטעוועט ווערן די ערשטע פון דער פאמיליע. עס איז פארטראכט געוואָרן א פּלאַן.

איינמאָל, סוף־זומער 1941, ווען עלאַ האָט זיך געפונען ביי דער אַרבעט אין פעלד, האָט אין א מרחק פון דאָרט זי אָפּגעוואַרט איר קריסטלעכע רעטערין. דאָס יידישע מיידל האָט זיך ביסלעכווייז אוועקגעשארט, זיך אָפּגערוקט פון איר ארבעט־פּלאַץ. זי איז פארשוווּנדן. פרוי פּיענקעוויטש האָט זי אוועקגעפירט צו זיך אַהיים.

פאר די נאָענטע שכנים האָט עס געהייסן, אז דאָס נייע מיידל אין הויז ביי דער פאמיליע פּיענקעוויטש איז זייערע א קוזינע. זיי האָבן דערציילט, אז זי איז צו זיי געקומען פון לעמבערג. יוכבד זלאָטניק, וועלכע האָט געהאַט אַ „גוטן" קריסטלעכן אויסזען, האָט זיך גלייך איינגעלעבט אין איר נייער ראָלע. אַפילו די צוויי טעכטער פון די פּיענקעוויטשעס, די 8־יאָריקע יאַוויטאַ און די 6־יאָריקע

משה דוד זלוטניק ובני' ביתו
משה דוד זלוטניק און זיין פאמיליע
Mcishe David Zlotnik and family

קאַלינאַ, האָבן נישט געוווּסט און נישט פאַרדעכטיקט, אַז די „קוזינע פון לעמבערג" איז אַ יידישע טאָכטער פון מלאַווע, וואָס איז אויסגעשטעלט אויף סכנות פון טויט.

„איך בין געווען אין הויז", — דערציילט יוכבד פערקיעל, — „אַ טייל פון דער משפחה. איך האָב זיך געפילט ווי ביי זיך אין דער היים און בין געווען אַרומגערינגלט מיט פיל וואַרעמקייט און ליבשאַפט..."

„יאָ, זי איז געווען ביי אונדז", — רופט זיך אָן זאָפיאַ פּיענקעוויטש, — „ווי אונדזער אייגן קינד. איך האָב דעמאָלט באַשלאָסן, אַז אויב זי וועט דאַרפן אומ־קומען, וועל איך גיין צוזאַמען מיט איר..."

דאָס יידישע מיידל איז באַזאָרגט געוואָרן מיט אַ געהעריקן פאַלשן דאָקומענט. איר נייער נאָמען פון אַ קריסטלעך מיידל איז געווען עלזשביעטאַ־זאָפיאַ זאַבלאָצקאַ. דער נאָמען איז צוגעטראַכט געוואָרן אַזוי, אַז ער זאָל זיך אָנהייבן מיט די ערשטע אותיות פון דעם מיידלס יידישן נאָמען — עלזשביעטאַ (עלאַ) און זאַבלאָצקאַ (זלאָטניק). דאָס איז אויך געטאָן געוואָרן, כדי דאָס מיידל זאָל שטענדיק געדענקען איר יידישן אָפּשטאַם, ווער זי איז.

עלאַ־עלזשביעטאַ האָט געלעבט ווי אַ פּויליש מיידל. זי איז געווען ווייט פון דער געטאָ, ווייט פון די יידישע צרות און פּיין, אויך ווייט פון דער טויט־געפאַר, וואָס האָט דעמאָלט געלויערט אויף די יידן. עלאַ זלאָטניק איז אָבער טאָג ווי נאַכט מיט איר האַרץ און געדאַנק געווען מיט אירע נאָענטע אויף דער צווייטער זייט מויער. האָט זי דען געקאָנט נישט טראַכטן וועגן איר פאָטער און מוטער, וועגן איר יינגערן ברודערל, וואָס זיי זענען אַלע געווען אין דער געטאָ, אין די רוצחישע לאַפּעס פון די נאַציס ?

די קריסטלעכע פרוי און איר מאַן זענען דעמאָלט, ווי שוין דערמאָנט, געווען אַקטיוו אין דער פּוילישער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע, וואָס האָט געפירט אַ ווידערשטאַנד־קאַמף קעגן די נאַציס. זיי האָבן זיך געשטעלט פאַר אַ ציל צו ראַטעווען אויך די איבעריקע פון דער פאַמיליע זלאָטניק פון דער וואַרשעווער געטאָ.

אין פרילינג 1942, ווען אין וואַרשעווער געטאָ האָבן זיך אָנגעהויבן די „אַק־ציעס"; ווען די נאַציס האָבן פון דאָרט אָנגעהויבן אַרויספירן יידן צום טויט, האָט משה־דוד זלאָטניק טעלעפאָנירט דעם פּוילישן פּאָרל פּיענקעוויטש:

„עס קומט־אָן אַ טרויעריקע צייט", — האָט ער געזאָגט, — „ראַטעוועט אַזוי שנעל ווי מעגלעך אונדזער יינגל יהושע..."

זלאָטניק האָט דערציילט, אַז ער האָט באַקומען אין געטאָ אַריין אַ בריוו פון זיין גוטן פריינט, פּיוול אַפּאַטאָווסקי (אַ ברודער פון יוסף אַפּאַטאָשו — י. ש.). פאַר דער מלחמה איז אַפּאַטאָווסקי געווען גוט באַקאַנט אין מלאַווע ווי שרייבער, דיכטער און קולטור־טוער. ער איז געווען אַ לערער אין אַ דאָרטיקער יידישער שול. אַפּאַפּטאָווסקיס פרוי איז געווען די אַמאָליקע באַקאַנטע בונדישע טוערין אין מלאַווע, חנה וואַטמאַכער. זייער הויז איז געווען גוט באַקאַנט ווי אַ יידישער ליטעראַרישער „סאַלאָן".

אין דעם בריוו צו משה־דוד זלאָטניק אין וואַרשעווער געטאָ האָט אַפּאַטאָווסקי מיטגעטיילט, אַז ער מיט זיין פרוי האָבן זיך אַרויסגעראַטעוועט פון מלאַווע. זיי געפינען זיך אין דער שטאָט ווענגראָוו. דאָרט איז די לאַגע פאַר די יידן ניט אַזאַ שלעכטע, אויך די געטאָ איז נישט אַזאַ שטרענגע און אָפּגעצוימטע. מען וועט אפשר איבערלעבן די ביטערע צייט.

אַפּאַטאָווסקי איז באַשטאַנען, אַז זלאָטניק זאָל זען אַרויסצוראַטעווען זיך מיט זיינע נאָענטע פון וואַרשעווער געטאָ: זאָלן זיי קומען קיין ווענגראָוו, ווו עס איז זיכערער. אָבער נישט אַזוי גרינג איז שוין דעמאָלט געווען פאַר יידן אַרויס־צוראַטעווען זיך פון וואַרשעווער געטאָ. און ווי אַזוי פירט מען אַוועק דעם קליינעם יהושע קיין ווענגראָוו? האָט משה־דוד זלאָטניק זיך געבעטן ביי זיינע פּוילישע פריינט:

„איר האָט אַרויסגעראַטעוועט פון געטאָ אונדזער ליבע טאָכטער עלאַ. ראַטע־וועט אויך אַרויס אונדזער יינגל יהושע. אויב איך מיט מיין פרוי וועלן אומקומען, זאָלן אונדזערע צוויי קינדער כאָטש בלייבן לעבן. ראַטעוועט יהושען, פירט אים אַוועק צו אַפּאַטאָווסקין קיין ווענגראָוו..."

די דאָזיקע סכנותדיקע מיסיע האָט אויף זיך גענומען די פּוילישע פרוי, זאָפיאַ פּיענקעוויטש.

„געווען איז דאָס" — דערציילט איצט פרוי פּיענקעוויטש — „זומער, 1942. איך מיט מיין מאַן, מיט דער הילף פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע אין וואַרשע, האָבן אַרויסגעפירט פון געטאָ דעם קליינעם יהושע זלאָטניק. ער איז דעמאָלט אַלט געווען 12 יאָר. איך האָב גענומען אויף זיך אַוועקצופירן אים קיין ווענגראָוו. דעם גאַנצן וועג, וואָס איך בין געפאָרן מיטן יינגל אין באַנען און אויף פורן, האָבן פון אַלע זייטן געלויערט אויף אונדז געפאַרן. דאָס איז געווען דערפאַר, ווייל דאָס יינגל האָט געהאַט אַ טיפּיש־יידישן אויסזען."

אָבער לסוף, איבערגעקומען אַלע געפאַרן, איז פרוי פּיענקעוויטש מיטן יינגל

אָנגעקומען בשלום קיין ווענגראָוו. דאָרט האָט זי יהושען איבערגעגעבן אין די געטרייע הענט פון פייוול און חנה אַפּאַטאָווסקי.

זאָפיאַ פּיענקעוויטש איז צוריקגעפאָרן קיין וואַרשע. ווען זי האָט געבראַכט עלאַן די בשורה, אַז אויך איר ברודער איז געראַטעוועט און באַזאָרגט, האָט דאָס מיידל געטאַנצט פאַר פרייד. איז פאַר דעם פּאָרל פּיענקעוויטש געבליבן נאָך איין זאַך צו טון: אַרויספירן פון וואַרשעווער געטאָ די צוויי קינדערס טאַטע־מאַמע, משה־דוד און ציפּע זלאָטניק. דאָס איז פאַר זיי געווען ממש אַ הייליקער חוב צו דערפילן.

אָבער לאָמיר דאָ פריער דערציילן, וואָס עס איז געוואָרן מיט דעם 12־יעריקן יהושע. אין דער שטאָט ווענגראָוו האָבן פאַר דער מלחמה געלעבט אַכט טויזנט יידן. אין דער צייט פון דער היטלער־אָקופּאַציע האָט די יידישע באַפעלקערונג דאָרט זיך כמעט פאַרטאָפּלט אין צאָל. געווען איז דאָס דערפאַר, ווייל יידן פון די אַרו־מיקע שטעט און שטעטלעך האָבן געשטראָמט אין מאַסן קיין ווענגראָוו. דאָרט האָט די לאַגע אויסגעזען צו זיין בעסער ווי אין אַנדערע ערטער.

אָבער דער ביטערער גורל האָט אויך די יידן פון ווענגראָוו ניט אויסגעמיטן. אגב, ווענגראָוו איז געווען איינע פון די שטעט אין פּוילן, וואָס די נאַציישע אויס־ראָטונגס־אַרבעט האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן שפּעט. דעם רוב יידן אין ווענגראָוו האָבן די נאַציס אויסגעהרגעט דורך שיסן אויפן אָרט; אין אַלע טיילן שטאָט און אויפן דאָרטיקן בית־עולם.

צווישן די אומגעבראַכטע יידן אין ווענגראָוו זענען אויך געווען פייוול אַפּאַ־טאָווסקי און זיין פרוי חנה. צוזאַמען מיט זיי איז אויך אומגעקומען דער 12־יעריקער יהושע.

משה־דוד און ציפּע זלאָטניק האָבן, זייענדיק אין וואַרשעווער געטאָ, נישט געקענט וויסן, וואָס עס איז געשען מיט זייער קינד. די שוועסטער עלאַ האָט געהערט וועגן דעם גורל פון איר ברודער ערשט נאָך דער מלחמה.

אַרטור און זאָפיאַ פּיענקעוויטש האָבן דערווייל אַלץ געזוכט וועגן אַרויס־צופירן משה־דודן און ציפּען פון וואַרשעווער געטאָ. דאָס איז איצט ניט געווען פּ.ן די גרינגע זאַכן. די נאַצי־רוצחים האָבן גוט באַוואַכט די געטאָ.

אָנהויב 1943 האָט משה־דוד זלאָטניק צו וויסן געגעבן פון געטאָ דעם פּאָרל פּיענקעוויטש, אַז זיין ּפרוי לעבט שוין נישט מער. זי איז אליין אוועק אויפן „אומ־שלאַגפּלאַץ". זי האָט נישט געקאָנט מער אַריבערטראָגן די ענויים קשים, דער קאָשמאַר. ווען אירע נאָענטע קרובים זענען געטריבן געוואָרן אויפן וועג צום טויט, איז זי מיטן אייגענעם ווילן אַוועק מיט זיי...

משה־דוד האָט צוגלייך צו וויסן געגעבן דעם פוילישן פּאָרל, אַז אין וואַרשע איז פאַראַן זיינער אַ באַקאַנטער פּאָליאַק, וואָס ער האָט פאַר דער מלחמה געפירט מיט אים מסחרים אין מלאַווע.

„גייט צו אים" — האָט זלאָטניק געבעטן, — „ער האָט אַ הויז אין וואַרשע, ער קאָן מיר העלפן".

זענען זאָפיאַ און אַרטור פּיענקעוויטש אַוועק צו דעם פּאָליאַק. ער האָט זעהאַט אַ גרויס הויז אויף פּאַנסקע גאַס. ער איז געווען גרייט צו העלפן זיין אַמאָליקן פריינט, משה־דוד זלאָטניק. דער דאָזיקער פּאָליאַק האָט פאַרדונגען אַ דירה אין זיין הויז זלאָטניקס טאָכטער, עלאַ, די איצט־גערופענע עלזשביעטאַ־זאָפיאַ זאַבלאָצ־קאַ, די „לעמבערגער קוזינע" פון די פּיענקעוויטשעס.

איצט איז געקומען די פראַגע, ווי אַזוי קריגט מען אַרויס זלאָטניקן פון וואַר־שעווער געטאָ? אָט די שוין גאָר געפערלעכע מיסיע האָט ווידעראַמאָל גענומען אויף זיך די פּוילישע פרוי. געווען איז דאָס אין די ערשטע טעג פון אויפשטאַנד אין וואַרשע, אין אַפּריל 1943.

פרוי פּיענקעוויטש איז אַריין אין געטאָ דורך די אונטערערד־קאַנאַלן. זי האָט אויפגעזוכט זלאָטניקן און אים אַרויסגעפירט פון דער געטאָ דורך די אייגענע קאַנאַלן. זי האָט אים ווייטער אוועקגעפירט אין דער צוגעגרייטער דירה אויף פּאַנסקע גאַס. דער ייד איז געווען געראַטעוועט! ער איז קיינמאָל נישט אַרויס־געגאַנגען פון דער דירה און קיינער פון די שכנים האָט נישט געוווּסט דעם סוד.

עס האָט געהייסן, אַז די באַלעבאָסטע פון דער דירה איז די יונגע עלזשביעטאַ זאַבלאָצקאַ, וועלכע פלעגט טאַקע איטלעכן טאָג זיך ווייזן אַרום דער וווינונג. די טאָכטער פלעגט באַזאָרגן דעם פאָטער מיט פּראָוויזיע און אַלע אַנדערע נויטיקע זאַכן. זי אַליין האָט געוווינט מיט די פּיענקעוויטשעס.

איין טאָג, ווען יוכבד־עלאַ איז, ווי געוויינטלעך, געקומען מיט אַ פּעקל פּראָ־וויזיע צום פאָטערס דירה, האָט זי געפונען די דרויסן־טיר פונאַנדערגעפּראַלט. ווען זי איז אַריין אינעווייניק, איז איר האַרץ איינגעפאַלן פון דעם, וואָס עס האָט זיך אַנטפּלעקט פאַר אירע אויגן: קיין זאַך אין צימער איז נישט געשטאַנען אויף זיין אָרט, אַלץ פונאַנדערגערוקט, צעשליידערט, די טירלעך פון דער שאַפע פונאַנ־דערגעעפנט, דאָס בעטגעוואַנט אויף דער פּאָדלאָגע, דאָס גלאָזוואַרג צעשמעטערט, אַן אמתער חורבן — און דער פאָטער איז דאָרט נישט געווען. אויף אַ טישל אין מיטן שטוב האָט דאָס מיידל דערזען זיך ווייסלען אַ שטיקל פּאַפּיר. דאָס איז געווען אַן „איינלאַדונג" פון דער געסטאַפּאָ, אַ שטרענגע אויפפאָדערונג זיך צוצושטעלן פאַר אַ פאַרהער.

וואָס איז געשען? משה־דוד זלאָטניק איז געפאַלן אַ קרבן דורך אַ מסירה פון אַ פּאָליאַק. דער פּאָליאַק איז געווען — דער אייגנטימער פון הויז. ער איז געקומען צו משה־דודן, וועלכער האָט געהאַט ביי זיך אַ ביסל געלט און צירונג, און צוגערעדט, אַז ער, משה־דוד, זאָל אים איבערגעבן אין האַנט אַריין דאָס געלט מיטן צירונג און ער וועט עס באַהאַלטן אין קעלער פון הויז. משה־דוד האָט געטרויט דעם גוי, וואָס ער האָט אים געקענט און געפּירט מיט אים מסחרים פאַר דער מלחמה אין מלאָווע. געקראָגן פון משה־דודן זיין גאַנץ פאַרמעגן, איז דער פּאָליאַק אַוועק צו דער געסטאַפּאָ און אויפגעדעקט, אַז אין זיין הויז באַהאַלט זיך אויס אַ ייד. (דער פּאָליאַק האָט, אגב, שפּעטער באַצאָלט פאַר דער מסירה מיט זיין לעבן דורך די הענט פון דער אונטערערדישער פּוילישער אָרגאַני־זאַציע.)

אויף דער עצה פון די פּיענקעוויטשעס, האָט יוכבד־עלאַ זיך נישט געמאָלדן ביי דער געסטאַפּאָ. זי האָט אָנגעהויבן לעבן אין אַ נייער אונטערערדישער טראַנספאָרמאַציע: זי האָט געביטן איר נאָמען מיט אַ נייעם פאַלשן דאָקומענט, האָט זיך אָפּגעפאַרבט די האָר, געענדערט דעם שטייגער קליידונג. זי האָט איצט געהייסן עלזשביעטאַ זאַקזשעווסקאַ, ווידעראַמאָל מיט די ראשי־תיבות פון איר יידישן נאָמען.

זומער 1943, ווען וואַרשע איז שוין געווען „אויסגערייניקט" פון יידן, איז געקומען די ריי פאַר די פּאָליאַקן. די נאַציס האָבן אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד מאַסן פּאָליאַקן אויף צוואַנג־אַרבעט. זיי האָבן אויך צונויפגעשטעלט ספּעציעלע טראַנספּאָרטן פון יונגע און שיינע פּוילישע מיידלעך.

יוכבד־עלאַ איז ווידער אויסגעשטעלט געוואָרן אויף נייע סכנות. זי איז געווען יונג און שיין, אַ בליענדיקע „פּוילישע" שיינהייט. ווידער זענען דאָ געקומען צוהילף זאָפיאַ פּיענקעוויטש מיט איר מאַן. עס איז זיי געלונגען איינצושאַפן פאַר איר אַ ספּעציעלע אַרבעט־קאַרטע.

אין יענער צייט איז אויף נאָווי שוויאַט גאַס, נומער 19, געווען אַ פּויליש טעאַטער מיטן נאָמען „אול". זאָפיאַ און אַרטור פּיענקעוויטש זענען דאָרט געווען באַשעפטיקט אין דער גאַרדעראָבע. מיט זיי האָט מיטגעאַרבעט עלזשביעטאַ זאַק־זשעבסקאַ. פאַר דעם פּוילישן פּאָרל איז דאָס געווען מער ווי סתם אַ פּלאַץ פון אַרבעט. עס איז געווען אַ וויכטיקער טייל אין זייער אונטערערדישער טעטיקייט און פאַרבינדונג מיט די פּאַרטיזאַנער.

דעם 18־טן מערץ, 1944, אַרום 4 פאַרטאָג, האָבן געסטאַפּאָ־לייט אַרומגע־רינגלט אַ גרויס הויז אין דער קראַקאָווער פאָרשטאָט. אין איינער פון די דירות

דאָרט האָט געוווינט די פאַמיליע פּיענקעוויטש. דאָ האָט אויך געשטעקט אַ מסירה מצד א מיטגליד פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע, וועלכער האָט ארויס־געגעבן דער געסטאַפּאָ א ליסטע מיט נעמען פון זיינע חברים. דאָס פּאָרל פּיענ־קעוויטש איז ארעסטירט געוואָרן. און מיט זיי אויך עלזשביעטאַ.

אין דער הויפּט־קוואַרטיר פון דער געסטאַפּאָ אויף אַלייע שוכאַ זענען די צוויי פּרויען, ווי אלע אנדערע ארעסטירטע, דורכגעגאנגען א גרויזאַמען נאַצישן פאַר־הער. צום סוף האָט מען זיי אריינגעוואָרפן אין דער באַרימטער טורמע, פּאַוויאַק. מען האָט זיי פארשפּארט אין איין קאַמער, נומער 15. עס איז שוין געווען פאר זיי צוגעגרייט א טויט־אורטייל. אָבער...

זאָפיאַ פּיענקעוויטש האָט פון פּאַוויאַק באוויזן איינצושטעלן א קאָנטאַקט מיט דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע. דאָס איז דערגרייכט געוואָרן דורך געוויסע פּוילישע פרויען, וואָס פלעגן קומען אין פּאַוויאַק אויף שווארצער ארבעט און זענען געווען פריי צו גיין א ין אָוונט אַהיים.

זאָפיאַ האָט אַלאַרמירט די חברים פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע: „ראַטעוועט עלזשביעטאַ׳ן!“

„איך האָב געוווּסט“, — דערציילט פרוי פּיענקעוויטש, — „אַז מיין סוף איז נאָענט. איך האָב אָבער נישט געקאָנט צולאָזן דעם געדאַנק, אַז דערזעלבער סוף זאָל קומען אויף עלאַן. איר מוטער, ציפּע זלאָטניק, האָט מיר איינמאָל טעלע־פאָנירט פון געטאָ. זי האָט זיך געבעטן ביי מיר: „ראַטעוועט מיין קינד!“ איך האָב איר דעמאָלט געגעבן אַ שבועה, אַז איך וועל דאָס טאָן. די פירער פון דער אונטערערדישער אָרגאַניזאַציע האָבן אונדז ביידן אָפּגעראַטעוועט פון טויט. מיר זענען דאָך ביידע נישט געווען קיין יידישע פרויען, האָט א גרויסע סומע געלט כאַבאַר פאַר א וויכטיקן געסטאַפּאָ־פירער געעפנט פאר אונדז דעם טויער פון פּאַוויאַק“.

מען האָט זיי ארויסגעלאָזט איינציקווייז. צוערשט — עלזשביעטאַ זאַקזשעווסקאַ. מען האָט זי געלאָזט גיין פריי. זאָפיאַ פּיענקעוויטש, די עלטערע און שווערער באשולדיקטע, האָט מען אָפּגעשיקט אין דעם קאָנצענטראַציע־לאגער ראַווענס־ברוק.

יוכבד־עלאַ, וועלכע האָט נישט געוווּסט ווי אזוי און פון וואַנען עס איז געקומען איר רעטונג פון פּאַוויאַק, האָט ווייטער געלעבט אין ווארשע ווי א קריסטלעך מיידל. דעם 1־טן אויגוסט 1944, ווען אין ווארשע האָט זיך צעפלאַקערט דער גרויסער פּוילישער אויפשטאנד, איז עלאַ ארויסגעשיקט געוואָרן פון שטאָט מיט פיל אנ־דערע. זי האָט געארבעט ביי פּויערים אין פּרושקאָוו, לאָוויטש און אַנדערע ערטער.

די מלחמה האָט זיך געענדיקט. די היטלער־מגיפה איז פאַרביי. יוכבד־עלאַ האָט נישט געוווּסט, וואָס עס איז געשען מיט איר מלאך־הגואל, זאָפיאַ פּיענקע־וויטש. זי איז געווען זיכער, אַז איר „מאַמע" איז אומגעקומען. אויך זאָפיאַ האָט נישט געוווּסט, וואָס עס איז געוואָרן מיט איר „טאָכטער".

עלאַ איז געבליבן איינע אַליין אין דער וועלט. זי האָט געוואָגלט און גע־וואַנדערט, ביז זי איז לסוף אָנגעקומען אין דעם לאַגער פאַר דער שארית־הפליטה אין לאַנדסבערג, דייטשלאַנד. דאָרט האָט זי באַגעגנט אפרים (פרענק) פּערקיעל, איר איצטיקן מאַן. אין 1949 זענען זיי אָנגעקומען קיין אַמעריקע.

יוכבד־עלאַ האָט די אַלע יאָרן געטראָגן אין איר זכרון און אין האַרץ די וווּנדער־געשטאַלט פון איר ליבער רעטערין, סאָפיאַ פּיענקעוויטש. וואָס איז גע־וואָרן מיט איר? עס האָט זיך עלאַן נישט געוואָלט גלויבן, אַז זי איז אומגעקומען אין דעם נאַצישן גיהנום. לסוף, מיט אַ צייט צוריק האָט זי אַלץ אויסגעפונען. זאָפיאַ פּיענקעוויטש (איר מאַן אַרטור, האָבן די נאַציס דערטרונקען) איז איצט פאַרהייראַט אַ צווייט מאָל. זי וווינט פון נאָך דער מלחמה אָן אין וורצלאַוו. זי איז דאָרט דירעקטאָרין פון דער אָרטיקער רעגירונגס־ראַדיאָ־סטאַנציע.

האָבן עלאַ און פרענק פּערקיעל באַשלאָסן אַראָפּפּצובערענגען זי פון פּוילן קיין ניו־יאָרק. די איידעלע פרוי, איינע פון די חסידי אומות העולם, איז איצט אַ גאַסט ביי די פּערקיעלס אין פאַרעסט הילס, ניו־יאָרק.

גאַנצע טעג ביז טיף אין דער נאַכט זיצן ביידע פרויען און שמועסן: זיי לעבן־אויף יענע פינצטערע יאָרן, ווען זיי האָבן געלעבט ביידע אין שאָטן פון טויט. די אַגאָניע, דער קאָשמאַר פון יענע טעג לאָזט זיך נישט פאַרגעסן.

די צוויי קינדער פון די פּערקיעלס, וואָס טראָגן די נעמען פון זייערע אומ־געקומענע זיידעס און באָבעס, טאָפּלטע נעמען, — משה־חנינה, 14 יאָר אַלט, און חנה־ציפּע, 8 יאָר אַלט, — הערן זיך צו צו די שמועסן פון זייער מוטער מיט דער „באָבען". זיי הערן זיך צו און קוקן מיט טרויעריקע אויגן. דאָס יינגל וויזט־אָן אויף דער באָבען און זאָגט צו זיין שוועסטערל:

„די פרוי, אונדזער נייע באָבע, איז אַ מלאך... זי האָט געראַטעוועט דאָס לעבן פון אונדזער מאַמען..."

„פאָרווערטס", 9.24—26.63, ניו־יאָרק

תלמידי בית־ספר „תרבות" ברציונז׳, שנת לימודים 1935—36, במחיצת מוריהם
די שול „תרבות" אין ראציאנזש, לערן־יאָר 1935—36, און לערער
The school "Tarbut", term 1935—36, and teachers

קבוצת „אריות" של „השומר הצעיר" ברציונז'
א גרופע „אריות" פון „השומר הצעיר" אין רציונז'

גבריאל ליבוביץ   פייבל ברוצקי, שמואל לסק, חלף קולנירש, עומדים (למעלה, מימין לשמאל):
שורה ב': ישראל טבק, משה חייס, לאה נברה, יצחק רובין.
שורה ג': יצחק בוך, חיים ז'ביצקי, אברהם צינמון.

A group of "Ariot" ("Lions") with the "HashomerHatzair" in Racionz

דער פאַרבאַנד פון ראַציאָנזשער לאַנדסלייט אין ישׂראל — זײַן אָנהייב און וואָס ער האָט דערגרייכט ביז איצט

דער פאַרבאַנד איז געגרינדעט געוואָרן אין 1946 אויף דער איניציאַטיווע פון יחזקאל בית־הלחמי ז״ל, אריה רחום און מיכאל אבוקאי. דער געדאַנק וועגן אַ לאַנדסלייט־פאַראיין איז אויפגעקומען שוין אין 1936 בעת דעם ערשטן באַזוך פון דעם כלל־טוער, ביים „אַרבעטער־פאַרבאַנד" אין שיקאַגאָ ה׳ אברהם הערש גראַסמאַן ז״ל, און שפּעטער ביי אונדזער „לאַנדסמאַנשאַפט" אין שיקאַגאָ.

דער שטויס פאַר באַנייטער אָרגאַניזירונג און אַנטוויקלונג פון הילף־אַקציעס איז געקומען פון דער שארית־הפליטה נאָכן חורבן אין אונדזער שטאָט, וואָס דער רוב פון זיי איז געווען צעזייט איבער דער לענג און ברייט פון אייראָפּע, דער עיקר אין דייטשלאַנד און אויף דעם אינזל ציפּערן, וואָס פּליטים אין גרויסע צאָלן זענען דאָרט פאַרהאַלטן געוואָרן מיט כּוח אויף זייער וועג קיין ארץ־ישׂראל.

צוערשט איז געגרינדעט געוואָרן אַ הילף־קאַסע מיט דער ערשטער סומע פון 500 ארץ־ישׂראלער פונט, וואָס טייל דערפון איז געקומען פון אונדזערע לאַנדסלייט אין לאַנד און טייל פון דער „לאַנדסמאַנשאַפט" אין שיקאַגאָ. מיר האָבן אָנגעהייבן אַ ברייטע הילף־אַקציע לטובת נויטבאַדערפטיקע — סיי דורך פּעקלעך שפּייז און קליידער, וואָס מיר האָבן פונאַנדערגעטיילט איבער פאַרשיידענע לענדער אין אויסלאַנד, סיי דורך ברענגען שנעלע הילף פאַר די פּליטים דאָ אין לאַנד. שפּעטער, מיטן אויפקום פון דער מדינה, איז די קאַסע פאַר הילף פאַרקערט געוואָרן אין אַ קאַסע פאַר גמילות־חסדים, אַ ליי־קאַסע, וואָס איר פאַרמעגן ביים היינטיקן טאָג דערגרייכט בערך די סומע פון 15 טויזנט ישׂראלער פונט.

דער שרייבער פון די שורות איז דערווײַלט געוואָרן אַלס קאַסע־פאַרוואַלטער און קאַסירער, און אַמט, וואָס ער האַלט ביז צום היינטיקן טאָג. דעם גרעסערן טייל פון דער סומע האָבן מיר באַקומען פון אַמעריקע, מערסטנס פון דער שיקאַגער „לאַנדסמאַנשאַפט", וואָס פאַר דעם האָבן מיר צו פאַרדאַנקען דער איבערגעגעבנקייט פון די אָנגעזעענע כלל־טוער, ה׳ מאַקס גאָלדבערג ז״ל (געשטאָרבן נאָוועמבער 1961), ה׳ איליי קלאַפּמאַן און די מיטגלידער פון דעם עקזעקוטיוו־קאָמיטעט, וואָס האָבן מיטגעהאָלפן אין אַלע זייערע אונטערנעמונגען. אַ טייל פון די געלטן האָבן מיר אויך באַקומען פון דער ניו־יאָרקער „לאַנדסמאַנשאַפט", און פאַר דעם האָבן מיר צו פאַרדאַנקען אונדזער לאַנדספרוי, פרוי ליליען בינענפעלד פון ניו־יאָרק, וואָס ביי

מסיבה לכבוד מרת לילי בינגפלד מניו־יורק בבית משפחת אבוקאי בתל־אביב

באנקעט לכבוד פרוי לילי ביבענפעלד פון ניו־יאָרק אין דעם הויז פון דער פאמיליע אבוקאי אין תל־אביב

Banquet given in honour of Mrs. Lilien Binenfeld of New-York in the house of the Avukay family in Tel-Aviv

איר איטלעכן באזוך אין ישראל נעמט זי א לעבעדיקן אינטערעס אין אונדזער פארבאנד און באמיט זיך צו טאָן אַלץ וואָס נאָר מעגלעך לטובת דעם „פארבאנד“.

דאָ איז א קורצער סך־הכל פון דעם, וואָס דער פארבאנד האָט אויפגעטאָן אין די עטלעכע יאָר פון זיין עקזיסטענץ:

אין לאנד געפינען זיך 151 פאמיליעס פון ראציאנזשער לאנדסלייט. פון זיי זענען אָנגעשלאָסן אָן דעם פארבאנד און צאָלן מיטגליד־שטייער 138 פאמיליעס.

יעדער יאָר דעם 29־טן טאָג אין חודש חשון ריכט־אָפּ דער פארבאנד אן אזכרה נאָך די אומגעקומענע אין דעם חורבן פון אונדזער שטאָט. פון גאנצן לאנד קומען די ראציאנזשער זיך צונויף צו אָט די אזכרות. די אזכרה ווערט, אין דעם צוזאמענ־

גב׳ ליליאֶן בּינֶנפלד־ליפינסקי, בת עירנו, עסקנית „ויצו“ ו„הדסה“, פעילה במגביות בניו־יורק, — בעת בקורה בישראל בשנת 1959, נואמת במסיבה, שאירגון יוצאי רציונז׳ בישראל ערך לכבודה ולכבוד האורח משיקגו, מר אליי קלפמן

פרוי ליליען בינענפעלד־ליפינסקי, געבירטיקע פון ראציאנזש, טועריך אין „ויצו“ און „הדסה“, אקטיוו אין פאָנד־קאַמפּאַניעס אין ניו־יארק, — בעת איר באזוך אין ישראל אין יאָר 1959, האַלט רעדע אויפן באנקעט, וואָס דער ראציאנזשער „פארבאנד“ האָט געגעבן פון איר כבוד וועגן און לכבוד דעם גאסט פון שיקאגאָ, ה׳ איליי קלאפמאן

Mrs. Lilien Binenfeld-Lipinsky, native of Racionz, member of Wizo and Hadassa, active in fund-drives in New-York, — during her visit in Israel in 1959, speaking at the banquet that was given in her honour and in the honour of the guest from Chicago, Mr. Ely Clapman

ביער הקדושים במבואות ירושלים בשעת נטיעת החורשה לזכר קדושי ראציאנזש ניספי השואה

אין דעם „וואלד פון די קדושים“ ביי ירושלים בעתן פלאנצן אַ וועלדל לזכר די קדושים פון ראציאנזש, קרבנות פון חורבן

In the Forest of the Martyrs, during planting of a wood in memory of the victims of the Holocaust in Racionz

קום, איינגעטיילט אין צוויי טיילן. אין דעם ערשטן טייל ווערן געהאלטן רעדעס און אָפּהאנדלונגען מעניני־דיומא, א חזן מאכט אן „אל מלא רחמים“ און זאָגט „קדיש“. צומאָל אנגאזשירן מיר א לייענער צו לייענען געקליבענע שטעלן פון דער חורבן־ליטעראטור. אין דעם צווייטן טייל הערט די פארזאמלונג אויס באריכטן וועגן דער טעטיקייט פון פארבאנד און דער פארוואלטער פון דער גמילות־חסדים קאַסע באלייכט די פארשיידענע פונקטן אין דעם פינאנציעלן באריכט, וואָס יעדער מיט־גליד פון פארבאנד באקומט אַ געדרוקטע קאָפּיע דערפון מיט דער איינלאדונג צו דער אזכרה־פארזאמלונג. צום סוף ווערן אָפּגעהאלטן וואַלן פאר דעם פארוואלטונג־קאָמיטעט און דעם קאָנטראָליר־קאָמיטעט.

בחורשת רציונז׳ בהר הקדושים במבואות ירושלים

אין דעם וועלדל פון ראציאנזש אויף דעם הר־הקדושים ביי ירושלים

In the wood "Racionz" on the Mountain of the Martyrs,
at the approaches to Jerusalem

די הויפּט־דערגרייכונגען פון „פּאַרבאַנד" ביז צום הייַנטיקן טאָג זענען: א. די גרינדונג פון דער גמילות־חסדים־קאַסע, וואָס טראָגט דעם נאָמען „קרן אמנון", אויפן נאָמען פון דעם זון פון דעם קאַסע־פאַרוואַלטער, אמנון אבוקאי ז"ל, וואָס איז אין יאָר 1955 געפאַלן אין איינער פון די תגמול־אַקציעס פון צה"ל.

(דער פינאַנץ־באַריכט פאַר דעם יאָר 1963 ווערט דאָ בייגעלייגט אין דעם העברייאישן טייל פון בוך); 2. דאָס פלאַנצן ביימער אין דעם יער־הקדושים אין אָנדענק פון דער ראַציאָנזשער קהילה, וועלכע איז פאַרשניטן געוואָרן פון אונדז און איז נישטאָ מער; ג. די סאַמע חשובע פון אונדזערע אַקציעס — דער דענקמאָל, וואָס מיר האָבן אויפגעשטעלט פאַר אונדזער שטאָט מיטן איצטיקן ספר „גלעד", וואָס שטעלט פאָר אין זיך א לעבעדיקע מצבה פאַר אונדזער קהילה־קדושה, וועלכע איז אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד דורך די נאַצישע טמאים, ימח שמם וזכרם.

ביי דער געלעגנהייט וויל איך דאָ אויסדריקן דאָס געפיל פון גרויס נחת־רוח, וואָס עס האָבן אונדז געגעבן די מענטשן פון אונדזער שטאָט, וועלכע לעבן איצט אין ישראל, מיט זייער גרייטקייט און ווילּיקייט צו העלפן אַרויסגעבן דאָס בוך, ביישטייערנדיק אַרום 90 פּראָצענט פון די דרוק־קאָסטן און מיטאַרבעטנדיק פיל ביים צונויפשטעלן דעם ליטעראַרישן מאַטעריאַל און די בילדער, וואָס שילדערן דאָס לעבן אין אונדזער שטאָט. דערצו מוז איך אָבער אויך פאַרצייכענען דאָ מיט טיפן באַדויער דעם פאַקט, וואָס איינער פון די גרינדער און אַקטיווע טוער פון „פאַר־באַנד", וועלכער האָט יאָרן־לאַנג אָנגעהאַלטן דעם בכבודן אַמט פון פּרעזידענט, האָט, צוליב מאָטיוון פון פּרעסטיזש, זיך צוריקגעצויגן און זיך אָפּגעזאָגט מיט עקשנות צו באַטייליקן זיך אין דעם פּראָיעקט פון אַרויסגעבן דעם ספר.

יזהירו כזוהר הרקיע...

אפרים צורף

איסר צמח ז״ל

גיסי איסר צמח ז״ל, היה הראשון ברציונז׳ שקרע חלונות לאור ההשכלה. בימי מלחמת העולם הראשונה בא אלינו מבריסק־דליטא כפליט אל דודו ר׳ צבי צמח — הוא חותני.

איסר היה נצר למשפחת הצמחים הנודעים בפולין. בשושלת ייחוסם היו תורה וגדולה במקום אחד.

כבר פירסם המסאי הוותיק שלמה צמח מחקר היסטורי מקיף על „חסידות־פלונסק״ ובתוכו הכליל כראוי את אבות־אבותיהם של שלמה צמח ואיסר גיסי ז״ל והותני ר׳ צבי יבל״א; הוכח שהם מצאצאיהם של בעל „צמח צדק״ ובעל „מגן אברהם״. בבית חותני שמור עד היום ספר בו מסופר בפרטי־פרטים על שושלת־היוחסין של הצמחים העולה עד לבעל „מגן־אברהם״.

נער הייתי כשאיסר ייסד ברציונז׳ את הספריה הראשונה וערך נשפי קריאה והרצאות בספרות (בצורת „פארלעזונגען״ או קעסטל־אָוונטן). היו אלה ערבי שאלות־ותשובות מעניינות ומאלפות.

באפיו היה איסר שתקן גדול מופנם לתוך עצמו; למראית עין צונן וקר־מזג, אלא שבתוך־תוכו יקדה גחלת של איש תרבות ומשכיל רב־אנפין. בן־בית היה בארבע ספרויות: עברית, אידיש, רוסית וגרמנית. כשעדיין בחור הייתי שמעתי כיצד הוא מצטט בעל־פה משירי גיתה והיינריך היינה. כן דעתן היה בתנ"ך ובהיסטוריה שלנו.

כציוני פעיל ברציונז' היה משמיע תדיר דברים של טעם בעלי רמה רטורית־ספרותית.

בנערותי שמעתי כיצד הספיד את ד"ר טשלנוב ז"ל בבית הכנסת בלתי מהוסק, בקרירה חרפית עזה שדקרה את ראשי האצבעות. אלא שדבריו חיממו גוף ונפש. דברי ההספד הזה שנשתמעו ברגש מאופק ובאידיש ליטאית עסיסית הניחו רושם רב. לאחר מכן משהגדיים נעשו תיישים, השתדלנו ללכת בעקבותיו בדרכים הרטוריות שלו, ומשהרצאנו — באידיש ליטאית הרצאנו ולא ברציונז'אית־פלונסק־אית. איסר היה גם הראשון שהיה מנהל קורסים לעברית וטיפח בנו רעיון החלוציות והכמיהה לציון.

הוא גם ליבה בלבבות הצעירים גחלת החלום להשכלה, לפרוש כנף אל המרחב, אל בארות של תורה וחכמה אשר בוורשה.

אכן דור ציוני חינך איסר ברציונז' בהופעותיו ומשעלה לא"י בחר בבית מסחר הספרים „כנסת" שמול ביהכ"נ הגדול בתל־אביב. הן קסם לו הספר כל ימיו.

מקוניו הדגולים, אנשי שם היו הרב מיימון ז"ל שר הדתות לשעבר וראש „מוסד הרב קוק" וייבדל לחיים ארוכים וטובים נשיא מדינת ישראל מר זלמן שזר.

לא אחת עד הייתי בחנותו לדו־שיח רב־ענין שהתנהל בין הקונה המלומד לבינו. היו מחפשים אצלו ספרים או קונטרסים יקרי־מציאות בתחומי היהדות. אף פעם לא איכזב, לאלתר עמד על המבוקש, או שמצא, או שהבטיח להשיג ממקום אחר — והיה משיג, כדי לרוות את צמאונו של פלוני המשכיל.

לא אגזים אם אומר שאיסר צמח ז"ל היה בין כל המול"ים בת"א, המשכיל, העדין, הנבון והאינטלקטואלי ביותר. הוא שהמריץ את אליעזר שטיינמן לחבר את סידרת ספרי החסידות והספר הראשון הגיה איסר כדבעי והניח יסוד לכרך השני. ומה צר שלא זכה לראות במפעל שחלם עליו — את כל כתבי אליעזר שטיינמן בחסידות יוצאים לאור. ונקטף בהיותו בן ס"א בלבד.

חבל חבל על דאבדין ולא משתכחין. תהי נשמתו צרורה בצרור חיי הנצח של חולמים־ולוחמים על גאולת א"י וספרותה.

אפרים צורף

חנה קלופמן־קרש

בבית אבי

אבי, שמואל חיים קלופמן ז״ל, אמי מייטה ז״ל מבית בילוסטוצקי. אנשים פשוטים, צנועי הליכות וחרדים. למען הדת היו מוכנים להקריב את עצמם. חינכו אותנו ברוח הציונות, באווירה חמה. אבא אמא היו פעילים בחברות של צדקה. הבית היה שופע אהבה לא רק לבני משפחה, גם לזולת. תמיד היה הבית פתוח ל„אורח" שהיה רעב להאכילו ולהלינו למרות תנאי מגוריהם המוגבלים. אבי היה גבאי ל„לינת הצדק" וחלק פתקאות בין עניים, מנויינות למשפחות (לפי התור), המוכנות לקבל את ה„אורח" שישבות בביתם.

אבי, כגבאי, נוהג היה לצאת האחרון משטיבל דגור, בו היה מתפלל, כדי לוַדא, אם סודרו האורחים. במקרה ולא — אז הוא לקח אותו הביתה. זוכרת אני יהודי אחד שהיה בא כמעט תמיד ביום שישי אחרי הצהרים. הוא היה מלא פצעים וריח רע נדף ממנו. אחרי התפילה נשאר אבא כמנהגו האחרון וראה שאיש לא מזמין את היהודי ההוא. לקח אותו לביתנו, כי ידע שחובת הקהילה לארח גם היהודי המסכן הזה. אם זכרוני אינו מטעני, כמעט שלא היתה שבת בביתנו בלי אורח אחד.

אבי היה בין המייסדים את קופת הגמולין ברציונז׳. הוא היה גם פעיל בחברת קדישא.

אמנו ז״ל היתה פעילה בביה״ס „בית יעקב". אינני יכולה לעבור בשתיקה מבלי להזכיר את האשה האצילה, גברת מרים זלוטניק ז״ל, שהיתה המייסדת של המוסד. הרוח החיה, היא עודדה את הנשים הדתיות לפעולות. כן עזרה אמנו לאסוף כסף ל„הכנסת כלה" וקימה מצוות ביקור חולים.

כיום אנו גאים בזכרנו אותה אוירה שאפפה את ביתנו ומקוים שנשארו ניצוצות בנשמותינו שנותנים טעם בחיינו.

אחי שלום ז״ל קיבל חינוך דתי. בהגיעו לעצמאות יצא להכשרה דתית תוך שאיפה לעלות ארצה. נקטף האילן על ידי הנאצים בגיטו ורשה.

אחי יצחק יעקב ז״ל הבינוני במשפחה, דתי מאד היה, בחור ישיבה היה, אהוב על כולם. תמיד היה מוכן לעזור לאחרים למרות השקפותינו השונות. היה מגן עלינו, כדי לא לגרום צער להורים. הוא הצליח ליצור את הקשר בינינו מבלי לפגוע ברגשות הדתיים שלו. ברח לאזור של הרוסים ונעלמו עקבותיו.

אחותי איטה ז״ל הצעירה מאתנו. שופעת חיים ועליזות ומלאת בטחון לעתידה. חניכת „בית יעקב", כשרונית מאד ופעילה. שימשה כמחנכת לילדות. אהובה על כולם היתה. לא הספיקה להגשים שאיפותיה, גם פניה היו מופנות ארצה.

יהי זכרם ברוך!

א ס ת ר

יהושע בית־הלחמי ז״ל

רבות ראה ועבר בחייו ילד עברי בן העירה היהודית בפולין (רציונז), שעלה ארצה עם הוריו ואחיו יחזקאל לפני למעלה מחמישים שנה. מתלמידי ביה״ס „יק״א״ בפתח־תקוה הי. מוריו היו נשואי התרבות העברית לדור הצעיר. ילדותו וכן נעוריו עברו עליו באם המושבות — בחברתם של צעירי המושבה, המבלים את לילותיהם היפים על הגורן בפתח־תקוה. בן למשפחה עובדת ואח לעובדים מכובשי העבודה והשמירה העברית בכרמי הענבים והשקדים ואח״כ — בפרדסי פתח־תקוה, היה עם מקימי „קבוצת אחוה״ — קומונה ראשנה של פועלים במושבה העברית.

והימים, ימי מצוקה ונדודים בארץ. הטורקים המושלים בה מגרשים את יושבי הערים והמושבות ממקום למקום, מתל־אביב לפתח־תקוה, לשומרון ולגליל. והארץ סגורה ומסוגרת, אניות אינן עוגנות בחוף. חסר נפט למאור, סוכר לתה, ואף הפת אינה בשפע בכל בית. יהושע זוכר אז ופוקד את ידידיו, וביחוד את ילדיהם, ומחלק עמם את פיתו. מביא לזה ביצה מן הלול, ולזה — חלב מן הרפת. השלטונות הטורקיים מגייסים אז חיילים, ובחורינו — ויהושע בתוכם — אינם רוצים להלחם בשורותיהם והם מסתתרים ה„פרר״.

מן הראשונים היה למתנדבים לגדוד העברי — ומאושר היה שחזר הביתה וסרט המתנדבים על זרועו — כי הצליח להתקבל לגדוד, על אף צעירותו. עם חבריו בגדדו עבר את חזית המלחמה בצבאות המשתחררים ויחד עמהם קיוה לבית לאומי־יהודי בארץ ישראל, בימי הצהרת בלפור.

שנים נקפו, ויהושע המשיך לעבוד בפרדסי פתח־תקוה, כאחד מטובי האור־זים. יום אחד נענה לאחים שנדדו למדינות הים, ונסע. אף ישב שם שנים רבות. אך מחוז הילדות ,המולדת המתחדשת, משכה אותו בעבותות של אהבה — והוא שב אליה. שוב מצא את מקומו בקבוצת האריזה המהוללת בפ״ת ושוב העמיד עצמו בתוך שורות המגינים בפלוגות הנוטרים ובחפירות ההגנה.

בימי מלחמת העולם השניה זכה לעשות שרות בועד למען החייל העברי, בנאמנות ובמסירות, ותרם לא מעט מיכולתו למלחמת השחרור, אף כי היה כבר

הפעם קשיש מכפי גיל הגיוס. עם כל העושים למען הגנת הישוב ועצמאותו כאב על הבנים הנופלים במערכה ושמח עם השחרור והקמת המדינה, שצמחה יחד אתו ושבתוכה חי למעלה מחמישים שנה.

הוא שמח לזכיה שנפלה בחלקו — לחיות בכבוד במדינת ישראל עם אשתו אשר אהבה, עם אחים, אחיות ומשפחותיהם, והשפיע על כולם מטוב לבו.

ועל כן בלכתו מאתנו לעולמים — והוא שבע מעשים טובים, אך לא שבע ימים — ידאב הלב על דאבדין ולא משתכחין.

יהי זכרו ברוך!

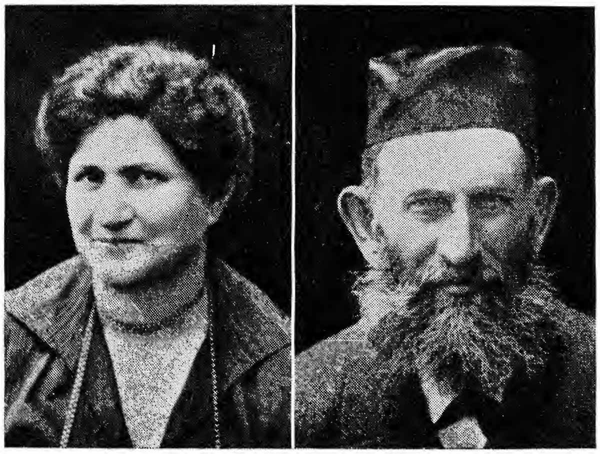
משה קנסטר

מיכאל־חיים קנסטר ז״ל

מחוץ לעיר עמדה טחנת קמח גדולה ולידה בתי מגורים, מחסנים וגן עצי פרי גדול — אחוזת אבי, מיכאל־חיים קנסטר ז״ל.

אבי היה יליד נובידבור, אמי, פרומה לבית איבשיץ — ילידת זקרוצ׳ים. ברצ׳יונז למעלה מ־40 שנה.

אבי היה מאותם יהודים, שציונותם מובנת להם מאליה, מבלי להכריז על כך. מובן שהיה תורם קבוע לקרנות הציוניות.

ר׳ מיכאל חיים ופרימט קנסטר

בית קנסטר היה דתי מובהק. באחוזה שלנו היה בית־מדרש קטן על כל אביזריו, שהיו מתפללים בו בשבתות ובחגים. ל„ימים נוראים" היה מוזמן חזן. הרכב המתפללים היה משפחתי. נוסף לבנים, לחתן חיים רוטמן, לאח היחיד, אברהם ולגיסים איבשיץ וקשצ'נובסקי, השתתפו ב„מנין" הסוחרים השונים שקיימו קשרי מסחר עם הטחנה. מבחינה ציבורית לא היה אבי פעיל בחיי הקהילה הקטנה, פרט למקרים שבהם היה מוזמן ע"י יריבים ליישוב סכסוכים ובעיות אחרות. כסוחר־תעשיין רב־פעלים וישר־דרך יצאו לו מוניטין בכל מחוז פלוצק־מלאוה, בין בחוגים יהודיים ובין בחוגים נוצריים.

נוסף לבני המשפחה מצאו את פרנסתם בטחנה משפחות מרובות בעיר. עם זה שימש הבית כתובת לתמיכה לכל דל ולנצרך.

אבי ואמי נפטרו שנים מספר לפני מלחמת העולם השניה. מתוך המשפחה הגדולה נמצאים בארץ שתי בנות נשואות (אלה אונגר ורוני קירשנבוים) ובן, משה. בתקופת השואה ניספו שתי בנות (מלכה רוטמן ואיטה רוכמן) עם משפחותיהן ולשלשה בנים (אלעזר, שמעון ויעקב). שני בנים שגרו בארה"ב (מרדכי וד"ר דוד קנסטר) נפטרו לפני שנים אחדות.

יהי זכרם ברוך!

משפחת רוזנשטיין ז״ל

באריש מאיר רוזנשטיין נולד ברציונז׳ לפני 66 שנים להורים אדוקים, לאביו אברהם רוזנשטיין ז״ל ולאמו חיה שרה לבית טאוב ממשפחת הצדיק מקוזמיר ר׳ יחזקאל טאוב זצ״ל. בהיותו בן שנתיים מת לו אביו שלא זכה להכירו. קיבל חינוך ב״חדר״ וכפי שהיה מקובל אז בעיירות הקטנות בפולין מסרה אותו אמו לבעל מלאכה ללמדו מלאכה. התחתן עם בת עירנו פייגה לבית פוגל. התפרנס מיגיע כפיו, עבד מהבוקר עד הערב כדי לפרנס את משפחתו מרובת הילדים. כשנולד להם כל שנה ילד אמר „אני שותל פרדס שיהיה לי למחיתי לעת זקנה״. ואמנם הילדים היו כמו עצים צעירים ויפים. אבל לדאבון לבנו לא זכה ליהנות מהפרדס, כי בא הכורת הנאצי, ימח״ש, עם גרזנו ועקר את הפרדס מן השרשים, את העצים הרכים והמשורשים. ארץ, אַל תכסי דמם, ולכורת הנאצי ייאמר: „אשרי מי שישלם לך כגמולך״. זכרם לא ימוש מלבנו לנצח.

תהא נשמתם צרורה בצרור החיים.

המשפחה

בריש מאיר רוזנשטיין ומשפחתו
בעריש מאיר ראָזנשטיין און פאַמיליע
Berish Mair Rosenstein and family

אסתר פוחודני

מי לא הכיר את צבי פוחודני ? איש נקי כפיים ואיש אמת היה כל ימיו.

צבי נולד בשנת 1902 בעיר רציונז׳ להורים אנשי עמל וישרי־דרך. אביו היה איש גומל חסדים וגבאי צדקה בעיר. צבי ירש מאביו את המדות הטובות והיה חבר פעיל בפועלי־ציון בעירו. בשנת 1929 עלה עם משפחתו ארצה. למרות סכוייו הטובים להסתדר בעיר בפרנסה קלה, בחר להתיישב על האדמה בשכונת בורוכוב, בה בנה את ביתו במו ידיו. נטע עצי פרי וטיפחם כבבת־עיניו.

צבי פוחודני ז״ל
Zvi Pachodni

היה פעיל בהגנה ובתקופת מאורעות תרצ״ו, תרצ״נ ירת כ„גפיר״ ולא פעם היו חייו בסכנה. כאשר חולק „אות ההגנה״ ואחריו „אות ההתנדבות״, לא הבין מדוע עליו לקבל פרס על התנדבותו. „הרי עשיתי את המוטל עלי״, אמר.

היה כל שנותיו בארץ איש עמל. בתחילה עבד בפרדסים ואח״כ בבנין. עד התאונה הקטלנית, בה נפצע בשעת העבודה, ומאז לא חזר לאיתנו. למרות הכל המשיך לעבד את גנו למופת. כמו אותו גבור באגדה היוונית, היה אומר : „כשאני נוגע באדמת המולדת, אני מבריא״. אך צנח ומת בחצרו בין העצים כגבורו של רימונט ב„אכרים״.

צבי יקירי, את גופך טמנו באדמת המולדת, באדמה שכה אהבת והרווית בזיעת אפך, ואת המדות הטובות שלך הנחלת לנו. לא נשכח אותך לנצח.

בן 61 היה במותו.

אסתר פוחודני

משפחת נרז'מסקי

הרש וולף נזמסקי אשתו טייבה (יונה) מבית אלטר שבפלוצק ובנם בכורם שרגא והבת הצעירה חנה רחל נספתה אף היא בהיותה בת 15.

למשפחת יוסף לייב נזמסקי הענפה והותיקה שברציונז' היו 4 בנים ו־5 בנות רובם נשואים ובעלי משפחות כולם ניספו ואף שריד אחד לא נשאר. יהי זכרם ברוך!

הרש וולף הבכור בחר בהתאבדות במקום הגירוש ממעונו ועיירתו; בשמעו כי אשתו טייבה נדרסה בבית הכנסת בו התאספו יהודי רציונז' לפני הגירוש, הוא תלה את עצמו. לאחר זמן התברר שהיא נפצעה קשה והספיקה לעבור את שבעת מדורי גיהנום עד לחיסולה.

בנם שרגא מת בגיטו מרעב בהיותו בן 18. טייבה עם בתה גורשו למקום בלתי ידוע, ושם מצאו את מותם.

יהי זכרם ברוך!

אברהם־משה נברה ורעיתו ז״ל
אברהם־משה נאווראַ און פרוי
Abraham-Moyshe Navrah and wife

שרה־פייגה נברה וילדיה ע"י קברו של אברהם־משה נברה ז"ל
Sarah-Feigheh Navrah and children at the tombstone
of Abraham-Moyshe Navrah

חנה מושקוביץ־פדרו
Chanah Moshkovitz-Padro

לזכר משפחתנו

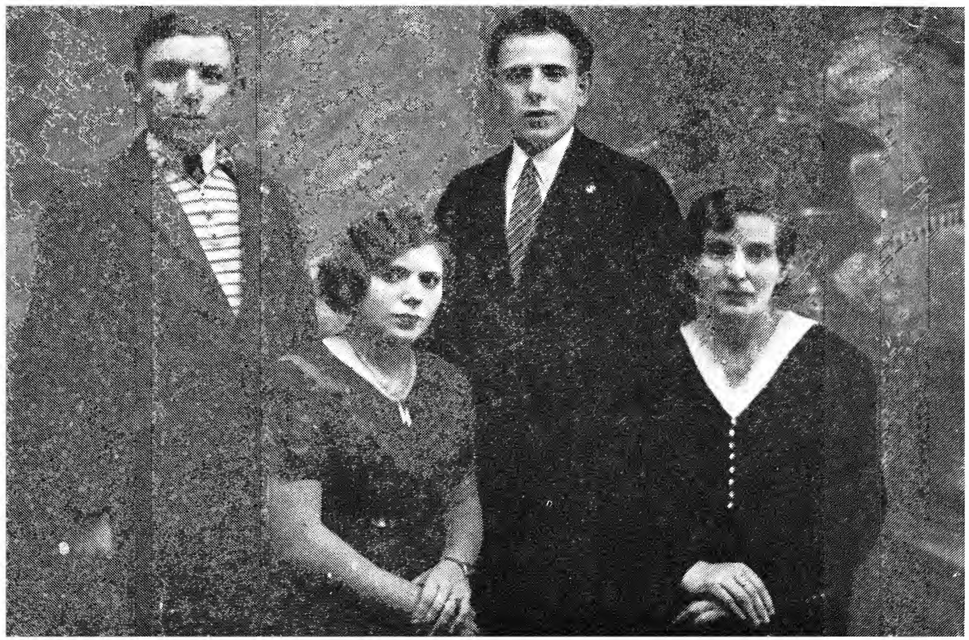
סבא אברהם לייב הורוביץ.
סבתא אסתר מלכה.
אבא אליהו מושקוביץ, אמא ברכה הנה.
אח דוד.
אחות חנה פדרו, בעלה יעקב, ילדם אברהם חיים.

המתאבלים

פסח ומרדכי מושקוביץ ומשפחתם

זיסה והניה פוגל ז"ל
בנותיהן של איטשע מאיר וקיילה פוגל. ניספו בגיטו ורשה בסוף שנת 1941. יהי זכרן ברוך.
Zisseh and Henieh Fogel
Daughters of Itcheh Maier and Keileh Fogel.
Perished in the Ghetto of Warsaw in 1941

משפחת שמולביץ — אסתר ובילה, אברהם יוסף ושמואל
The family Shmulewitz: Esther and Bella, Abraham and Shmuel

מנדל כהנה (קאהן) המכונה מנדל פלונסקער, אשתו רבקה
והבנות מאניה רומיאנק ובילה פשיגודה

מענדל כהנה (קאהן) גערופן מענדל פלאָנסקער, פרוי רבקה
און טעכטער מאניא ראָמיאַנעק און ביילע פשיגאָדא

Mendel Cahn, known as Mendel Plonsker, wife Rivka
and daughters Mania Romianek and Bella Pshigoda

נעכע צמח־קראוועצקי ז״ל
Neche Zemach Kravietzky

נעכע קראוועצקי לבית ר׳ צבי צמח טיפלה במסירות רבה בפליטי
רציונז׳ שנמלטו לבריסק בימי הנאצים, היא ניספתה בשואה.

יהי זכרה ברוך.

יצחק אלטוס ואשתו צביה ז״ל
Itzchak Altus and wife Zivieh

בילה איבשיץ־גוטמן (מימין) ויהודית איבשיץ
ניספו בשואה על בעליהן וילדיהן. הי״ד
Bella Abeshitz-Guttman (right) and Yehudith Abeshitz
Perished with their husbands and children in the Nazi-Holocaust

שייע בירנבום ואשתו ז״ל, הוריו של נחמיה בר־עם
Shaye Birnboim and wife, the parents of Nehemia Bar-Am
ניספו בשואה. הי״ד

שיינדל וגולדה לסמן ז"ל — והוריהן
Sheindel and Goldah Lessman — and parents

מאיר בירנבום
מי שהיה יושב־ראש ארגון יוצאי רציונז׳ בשיקגו

Maier Birnboim, President of the Razianz Landsmanshaft in Chicago

הרש וולף רצ׳ונסקי ז״ל
בנם של לייב ורויזה רצ׳ונסקי ז״ל. ניספה באושוויץ בשנת 1940, בשנת ה־20 לחייו. הי״ד.

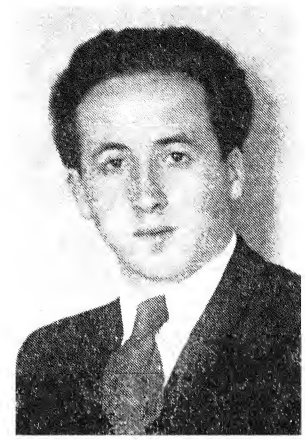
Hersh Wolf Rachonsky
Son of Leib and Rose Rachonsky. Perished in Auschwitz in 1940, aged 20 years

לוזער

בנם של דוד ומרים פינקלשטיין. נפטר ביולי 14, 1964, והוא רק בן 40. מיוצאי רציונז' שהיגרו לארצות הברית אחרי השואה. השאיר אחריו שני בנים ובת. יהי זכרו ברוך.

Luser

Son of David and Miriam Finkelstein. Passed away July 14, 1964, at the age of 40 years. Immigrated to the United States after the Nazi-Holocaust. Survived by two sons and daughter

ד"ר אברהם קלופמן ז"ל (1911—1964)

בנם של יוסף־צבי וציפורה קלופמן ז"ל.
נפטר בשיקגו

Dr. Abraham Klopman (1911—1964)
Son of Joseph-Zvi and Zipporah Klopman. Passed away in Chicago

שמואל אליה מרגולס ואשתו חיה (מבית פוחודני),
ניספו בשואה עם ילדיהם יחזקאל וצירל. הי״ד

Sl uel-Elieh Margoless and wife Chaveh. Perished with children Ezekiel and Zirel in Nazi-Holocaust

אשר ביאלוסטוצקי ז״ל

אשר ז״ל נולד ברציונז׳ בשנת 1904 למשפחה חסידית ואמידה. בהיותו צעיר הצטיין בלימודיו ב„חדר״ ולמד בהתלהבות גדולה. בהגיעו לבר־מצווה חסך קצת כסף ונסע לרבי מגור לשבת בלי ידיעת הוריו. לרבי היו באים מאות ואלפים חסידים לשמוע תורה. הדוחק היה לבלתי נשוא. צעירים וזקנים בהתקרבם לרבי ללחוץ ידו לשלום, רעדו מהתרגשות ופחד. בקשתם היתה לקבל ברכה טובה מפיו הקדוש. מאות בני־ישיבה דחקו את הילד. ומשהתקרב סוף סוף לרבי, התעלף מרוב התרגשות. הרבי הסתכל בו ושאלו: „מה הביא אותך לכאן?״ — „באתי לקבל ברכת הרבי, כדי שאהיה יהודי טוב״. הרבי ברכו כפי המבוקש והוסיף: „כנראה, שיהיה גדול בישראל״. כל העיירה רעשה ודברה על כך. אביו שלחו מיד לאחר מכן ללמוד תורה בישיבה בוורשה.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. גבר המחסור. אשר בא להחלטה שקל לאדם להסתדר בחיים כשהוא לומד מקצוע. חזר לרציונז׳ וביקש מאביו שיתן לו ללמוד שענות ביום וללמוד תורה בערב. כששמע אביו דברים אלה מפי בנו, פרץ

בבכי ואמר: „מה? בני יהיה בעל־מלאכה? תגרום לי חרפה ובושה". משראה אשר שאביו לא ישוכנע ולא יסכים שילמד מקצוע, עזב את הבית. ימים ושבועות היה נע ונד, ולבסוף — בחסדי אנשים טובים התחיל ללמוד שענות אצל ראובן צינמון. ביתו של צינמון היה פתוח לכל הצעירים. היה זה איש טוב־לב ופיקח. רוב בני הנוער היו מבקרים אצלו. לכאן באו: הילר, דן לדרמן, טאומן, הבנים של דובינסקי, גוטשה ליפינסקי. בערבים היו מטיילים בשדות מחוץ לעיר. בפגישות אלו החליטו לייסד את „החלוץ" וחלמו על מולדת לעם היהודי. אשר עם חבריו הלכו לבעלי־הבתים וביקשו עבודה. לא מאסו בשום מלאכה, כגון ניקוי רחובות משלג וכדומה. הכסף שהשתכרו היה קודש למימון פעולות „החלוץ". לבסוף עלה אשר ארצה עם חברתו צפורה. סמוך לעלייתו עבד בפרדס גולדברג בחלקת יחזקאל בית־הלחמי. כאן בדרך כלל עמל קשות: לבנה על גבי לבנה הניח עד שהקים את ביתו בשכונת בורוכוב, (כיום רחוב בורוכוב בגבעתיים). היה תמיד שמח בחלקו. מכאן שלח סרטי־פיקטים לכל משפחתו. וכשקיבל אביו את הצעת הבן, נסע להיוועץ עם הרבי. תשובת הרבי היתה: „מוטב שתחזיר אלינו גם את הבן משם". כל קרוביו נשארו ברציונז׳ וניספו בשואה, רק אחותו הצעירה עלתה ארצה. בן אחיו, פנחס בילוסטוצקי, הצליח, לאחר טלטולים רבים בימי המלחמה, לעלות ארצה. פנחס היה בנו של ר׳ ליבל המלמד וחיה (ר׳ ליבל היה מלמד גמרא גם לעורך „גלעד" ולחבריו בנערותם). יהודי משכיל היה ופיקח ביותר. אלא שלא לחכם — לחם. אשתו, חיה, היתה יפהפיה, אשת חיל וסוחרת חרוצה. היו להם שבעה ילדים. ועל אף הדחקות לא הורגש בעוני: הנקיון והסדר היו למופת. הילדים היו מוכשרים מאד. לצערנו, מלבד פנחס שנמלט לרוסיה לא הצליח אף אחד מהם להנצל מרוצחי היטלר. אשר הצטער וסבל קשות לאבדן כל קרוביו. לבסוף חלה במחלה קשה וממושכת. הוא נלקח מאתנו בלא עת והוא אינו אלא בן מ"ח שנים. הניח אחריו אשה, בן ובת. היה פעיל בחיים הציבוריים במקום והיה חבר בוועד שכונת בורוכוב ופעיל ההגנה. איש תם וישר היה, אץ לעזור לזולת ושש לגמול חסדים.

זכרו לא ימוש מקרבנו.

דוד ורבקה גולדשטיין ובנם משה הי״ד
(הוריה של שרה גולדשטיין־רחום)
ניספו בשואה. יהי זכרם ברוך

דוד און רבקה גולדשטיין און זון משה
(די עלטערן פון שרה גאלדשטיין־רחום)
אומגעקומען דורך די נאַציִשע רוצחים

David and Rebekah Goldstein, and son Moishe
(The parents of Mrs. Sarah Goldstein-Rachum)
Perished in the Nazi-Holocaust

שאול קורבה ואשתו. הוריהם של נפתלי ונתן, מניצולי השואה
שאול קורבע און פרוי, עלטערן פון נפתלי און נתן, פון דער שארית־הפליטה
Saul Kurbe and wife, parents of Naftali and Nathan,
survivors of the Nazi Holocaust

מרים דבורה שוורץ ובנה בער
Miriam Deborah Shwartz and son Ber.

משה הלברשטט ז״ל
Moishe Halbestat

מראשוני הציונים ברציונז׳ ועלה לארץ־ישראל לפני חמישים שנה יחד עם יחזקאל בית הלחמי, ומשחלה במלריה נאלץ לחזור. הוא נרצח בגבלונס — שבצ׳כיה.

ר׳ משה מרדכי ביאלוסטוצקי ואשתו, הוריהם של אשר ז״ל ורבקה ניניו

משה מרדכי ביעלאָסטאָצקי און פרוי, די עלטערן פון אשר ז״ל און רבקה ניניו

Reb Moishe Mordecai Bielostotzky and wife, the parents of Osher and Rebekah Niniu

יחזקאל דוברושקלנקו ז"ל
ממנהיגי השומר הצעיר ברציונז'.
ניספה בשואה (ר' עמוד 34).

Ezekiel Dobroskalenko
Leader of Hashomer Hazair in Razianz. Perished in Nazi-Holocaust

נפתלי („טולי") וינשטוק ז"ל
Naftali ("Tully") Weinstock

היה נודע בעיר כגומל חסדים ליהודים
ולגויים וחביב על כול.

לייב־זליג ז׳ביצקי ואשתו איטה
לייב זעליג זשאביצקי און פרוי איטע
Leib Zeig Sabitzki and wife Itta

מיכאל אבוקאי (פוחודני)

ר׳ יוסף לייב ורבקה פוחודני ז״ל

אבי ז״ל היה יצרן קונפקציה, שאת תוצרתו, תלבושת ילדים בעיקר, הפיץ בעצמו ליחידים וגם לסוחרים הזעירים שבסביבת עירנו.

איש מצניע לכת, ישר לב ותמים דרך היה אבי. בעל נטיה לעסקנות. היה מקיים בביתנו ועל חשבונו את מוסד „הכנסת אורחים״, עם 9 מיטות בשביל עניים נודדים מעיר לעיר. היה שומר בקפדנות על התקנה לא להלין „אורח״ „בהכנסת אורחים״ למעלה משבעה ימים. דאג גם לחלקם בין „בעלי־הבתים״ בעיר למאכל ומשתה לשבת.

היה משתייך לחברת „תהלים״ והיה בה גבאי ראשי. וכן ניהל את קופת הגמ״ח של החברה.

היה ממשוללי הגלות. מאז עליתי ארצה לא פסק מלהפציר בי להביאם ארצה. ולבסוף עלה בידי להשיג בשבילם „דרישה״. ובשנת 1935 הגיעו הורי ארצה. אין לשער את רוב אושרו של אבי ז״ל. בדרכו על אדמת הקודש. מוכן היה להסתפק בפת חרבה ובלבד לחיות בארצנו.

רוב חיבה הגה אלי והיה מברכני יום יום על החסד שעשיתי עמדו. לצערי לא החזיק מעמד זמן רב ובשנת 1938 נפטר והוא רק בן 62. זכרו לברכה.

אמי ז״ל היתה עזר נאמן כנגדו והיתה מסייעת לו בכול. ובשנת 1947 ערב קום המדינה, ותשע שנים אחרי פטירת אבי ז״ל, נפטרה בשנת ה־72 לחייה. יהי זכרה ברוך.

ת.נ.צ.ב.ה.

ר׳ יוסף לייב ורבקה (לבית לבקוביץ) — פוחודני ז״ל.

ר׳ יוסף צבי וציפורה קלופמן ז״ל

ציוני ותיק וראש העיירה בתקופת הכיבוש הגרמני במלחמת העולם הראשונה.

ניספו בשואה הנאצית בהשאירם אחריהם בן בישראל, המהנדס ישראל קלופמן. ובאמריקה נפטר לפני כחצי שנה בדמי ימיו בנם הד״ר אברהם אברהם קלופמן ז״ל.

ת.נ.צ.ב.ה.

ר׳ יצחק ומיכלה קשצ׳נובסקי ז״ל

מראשי הקהל בעיירה ופרנסה. איש רב פעלים, ציוני מסור בלב ונפש וראש היוזמים שהשפיע על נשי העיר לתרום תכשיטיהן למען א״י עם הכרזת סן־רימו. מן הציונים הוותיקים שהגשימו חלומם הלכה למעשה. עלה עם בני משפחתו לארץ בשנת 1925 ונפטר בשיבה טובה ברעננה בשנת 1947.

אשתו מיכלה עברה אחרי פטירת בעלה לגור בתל־יוסף עם בתה וחתנה שרה ואלחנן שמי מוותיקי המשק. נפטרה לפני שנה.

השאירו אחריהם משפחה ענפה, בנים ובני בנים בארץ ובאמריקה.

יהי זכרם ברוך.

יהודי רציונז׳ באזכרה בבית הקברות ליד המצבה של מרת חיה ייטא בירנבוים ז״ל
אשתו של ר׳ יחיאל בירנבוים ז״ל

יידן פון ראציאנזש ביי אזכרה אויפן בית העלמין

Jews of Racionz at the cemetery

דוד ב״ר דן קירשטיין ז״ל

David Kirstein (1908—1937) One of the early pioneers in Razians. Died yound in Kfar Piness, Israel.

נולד באייר תרס״ח (1908) ברציונז׳, נפטר כ״ד בסיון תשי״ז (1937) בכפר פינס.

היה מראשוני החלוצים בעיירתו ופעיל למען הפעולה הציונית מראשית דרכו. עלה ארצה בשנת 1929. הקים יחד עם חבריו את מושב הפוהמ״ז, כפר יעב״ץ. לאחר מכן עלה להתנחלות במושב כפר פינס שהיה מבין מייסדיו. מחסידיה הנלהבים של קק״ל, אשר למענה פעל עד יום מותו. תנצב״ה.

צבי בודא און מוטער חיה בודאַ־שפיגל, די מוטער פון אסתר קלעטשעווסקי
צבי בודה ואמו חיה בודה לבית שפיגל, אמה של אסתר קלצ׳בסקי.

Zvi Buda and Mothe Chaye
Buda-Spiegel, Mother of Esther Kletshewsky

רשימת יהודי רציונז'
שניספו בשואה
הי"ד

א

אוסטרו אליעזר ליפא, דיין העיר, בניו ישראל, אפרים, בנותיו מלכה, אסתר, לאה.

אובלזינר ישעיה, הרש, אסתר, יוכבד.

אולשביץ נח, אשתו חיה־רחל, הבת קיילה.

אלטוס יצחק, צביה.

ארונוביץ משה, מרים, בנם שמואל, ובנותיהם מחלה, ינטה, רבקה, רחל.

אולבניק מאיר, בנו שלום, מלכה, אשתו.

אייזנשטיין חיה צוטל (בניה יוסף, ברל), לאה, חנה, גיטל, הרשל.

אולשבר שלמה, יוסף, חיה, טובה, גוציה.

אייבשיץ שמעון, אשתו פסיה, הבנות בלה, יהודית.

ארונוביץ חיים, זלמן, רבקה, מרים, הנדל, שרה.

ארונוביץ סנדר, פייגה (בנותיהם רויזה, ינטה, רבקה, בנם מוטל).

ארונוביץ בלומה, קיילה, שמואל, אריה.

אפרתי יואל, ליפא, שרה.

אפרתי רבקה, טובה.

ארפה יוסף, פייגה.

ארליך רבקה, בתה חנה.

אפרטו אייזיק, רבקה.

אייזנברג (הספר), בתו רגינה, בנו אדע.

אפרטו אסתר, יואל, ליפא.

אוזרוביץ וולף ומשפחתו.

אלטמן חנה, לאה ומשפחתה.

ב

ביאלוסטוצקי שמואל, אשר, לאה, ילדיהם.

ביאלוסטוצקי (התפר).

בידרמן הרשל, צביה (יחזקאל, לייבל ישראל, שדה).

ביאלוסטוצקי אברהם, אשתו ציפה־לאה, הבנים משה, ישעיהו ; הבנות רוזיה, אלקה.

ביאלוסטוצקי יהושע, אשתו רחל.

ביאלוסטוצקי אפרים, רויזע.

בינגפלד הרשל, גולדה, (בניהם שלום, ירוחם).

ביאלוסטוצקי חומה, בתה בלומה.

ביאלוסטוצקי ראובן, אשתו דינה.

ביאלוסטוצקי אסתר, בניה שמחה, בינם, ראובן.

ביאלוסטוצקי לייב־זליג, אסתר.

ביאלוסטוצקי אהרון־מאיר, אשתו רבקה.

ביאלוסטוצקי לייביה, חיה, רודע, יהושע, ליפא, יונה.

ביילוביץ אברהם, רייזל (בנותיהם יטה, צירל).

בירנבום ישעיה, הינדה.

בירנבום משה, דבורה ובתם.

בירנבום יוסף, טריינה וילדיהם.

בירנבום אברהם, לייב.

בירנבום יונה, חאלה, סאלא, יחיאל.

ברמן יחיאל, מאיר, רבקה, אליהו, יצחק, דוד.

בידרמן שיינה, בנה אברהם, בתה שפרינצה.

ברין מנדל, אסתר (בניהם מאיר, בנימין, הענעך). בנותיהם: טרנה, בלומה.

ברקוביץ ישעיה, פרימה, (בניהם חיים לייזר, הרשל, וזלמן־יוסף).
הבת מיודל־הניע

ברוצקי אברהם, רבקה (בנם פייוול, בנותיהם איטה, לאה).

בלבאן דבורה, בנה אברהם.

בקר שמואל, מרים (בנם אליהו, בתם לאה).

ברזיסקי מנדל, רחל־לאה (בתם חומה, בנם אפרים).

ברוצקי לייב־יצחק.

ברוצקי תרצה.

בצאק חנן, אלטה וילדיהם.

בצאק אברהם, דרעזל.

ברקובסקי

ברמזון

ברומנירז' הרש.

בראין והמשפחה.

ג

גוזיק לאה, בניה דוד, עזריאל, הבת מלכה.

גוטפעיטר שמואל, מרדכי, חיה (בניה יחיאל, נתן).

גלזניק שמעון, משה, רבקה.

גולדמן ריבה.

גולדברג אפרים, ליבה.

גולדברג מרדכי, חייקה, ובתם עליזה.

גולדברג יחזקאל, טובה, זלאטה.

גורפינקל גדליהו ומשפחתו.

גרליין בתיה, שיינה, הינדה.

גולומב אברהם, אסתר־חיה (בנם זלמן־מאיר, ובתם רבקה־רחל).

גרין חיים־לייזר, מחלה (ובתם תרצה).

גרשקוביץ אסתר־יוכבד (ובנם יחזקאל בונם).

גרשקוביץ ראובן, הויזע (בנם איטשע).

גרינשפאן פנחס, הינדה (ובניהם לייבל, ישראל).

גראנאט אשר (החזן), בניו וולוועל, גדליה, יצחק, בתו אסתר.

גרזביענרש זליג, אשתו שרה.

גש רחל ובתה גולדה.

גוטמן מוטל, אשתו בתיה.

גרטר

גראנאט (בן החזן), אשתו רבקה.

גרובונום משה, דוד.

גולדשטיין דוד, אשתו נעכה.

גולדשטיין משה, יסכה.

גרדזאנובר ישראל.

ד

דומב יצחק, טראנה.

דובינסקי אברהם (בתו שרה), יואל, ליפא.

דוברושקלנקו שמואל ואשתו, בנם יחזקאל ובנותיהם הינדה, רויזע, צירל.

דוצימינר יצחק, רבקה.

דרגון ברוך־משה, חיה־שרה (בניהם משה, חיים).

דובידוביץ שלמה־זלמן, מינדל.

ה

הילר האם (משפחתה: ישעיה, שמואל, רוזה), מרים, לאה.

הרפו שיינדל.

הילר בעריש, לאה.

הילר אברהם, פעסע רחל, שרה, ביילה, הרשל.

הילר משה, יונה.

הרשקוביץ זישה, בנו משה אהרון, בתו ציפה.

הילר יחיאל, פייגה.

ו

וולובסקי ברוך־נח, בנו פנחס.

וויאַר דוד, אשתו גוסטא.

וויגדורוביץ מנדל, הינדה וילדיהם.

וויגדורוביץ זלמן, פראדל וילדיהם.

וויגדורוביץ פנחס ואשתו, ובתם אסתר.

וויגדורוביץ יצחק, לאה.

וויגדורוביץ אלעזר, יצחק, ישראל.

וואפעל שמואל אלי (בתו פאיטשע), נתן.

ווינשטוק חנה רויזע, בניה נפתלי, נתן.

ווינא שמואל, מוטל.

וורשביאק לווי, חנה (בנותיהם צירל, דבורה־רייזל).

וויטקובסקי רוזה, בתה חוה, בנה זלמן.

וויטקובסקי חוה, אנדזיע.

וויטקובסקי בעיער, נעשע דבורה.

ווינשנאבל ישראל, רחל אשתו.

ווינובר יעקב.

ווייס מנדל, חנה אשתו.

ווייס הערש לייב ומשפחתו.

וואדקה לייבל, ראשיה (בנם יוסף, בתם זעלדע).

וורשביאק נחום־ישראל, שרה, ליפא, יחיאל מאיר, זליג, אסתר רבקה, ביילה.

ז

זאמברג יעקב.

זאנדברג ישעיהו, חומע.

זאביצקי איטה, בתה חומע, בניה חאמעל, שלמה, יוסף.

זביק אברהם, הענע, אליהו.

זביק דבורה (ילדה), אסתר (ילדה).

זביק דבורה (ילדה), מלכה (ילדה).

זביק גיטה, בנה זלמן.

זולטא שמחה.

זמלמן יצחק, אסתר (בנם משה אהרון), צ׳רנה, גולדה.

זומר טובה.

זומר אברהם.

זומר יעקב, משה־אהרון.

זילברברג יהודה, בנותיו רחל, פראדל, רבקה, שרה.

זלוטניק יצחק־מרדכי הדיין, מרים דרייזל אשתו.

זלוטניק משה־דוד ומשפחתו.

זעלאנקא יצחק ואשתו, ובניהם יוסף, יואל, יעקב, דינה.

זלניווסקי שמעון, תהילה.

זלוטניצקי סנדר.

זילונקו

זילניווסקה שיינה, שמעון (בן).

ח

חענץ אסיע, רויזע.

הענץ אייזיק, חוה, הבנות רויזע, שרה, הבן נתן.

חונעלעוויץ חנן, פעסע, בנם משה־הערש, בנותיהם אסתר, חנה.

ט

טומאן יצחק־מאיר, יסכה.

טומאן אריה, טובה.

טומאן אברהם.

טבק יחזקאל ואשתו, בניהם יששכר, שמואל, בתם ביילה.

טבק ישראל לייב, שרה ובנם שמחה.

טחורעק נחמן, אסתר, יעקב.

טחורעק בעירל ומשפחתו.

טרומבקי משה בעיר, רייזקה.

טאקס מרים.

טייטלבום ישראל, אשתו גוציע וילדיהם.

טאוב לייב ואשתו קיילה.

טומאן יעקב, מאיר, אשתו רחל.

י

יגרוואלד אברהם, מלכה.

יקובוביץ משה,ביילה, נאטע ושלושה ילדים ששמותיהם לא ידוע.

יוליארד מוטל, גולדה־אסתר, אפרים, ביילהטובה, איטקה, מאיר.

יוליארד שמחה, זלאטה, יהושע, חוה.

יאנקלוויטש בנימין, אידיס.

יאקובוביץ לייבל, אשתו לאה, פרניה, סבינה.

יאקובוביץ זיסע.

כ

כהן מנדל, רבקה.

כהן שלמה.

כהן קלמן, לאה, בנותיהם שולמית, הינדה.

כהן משה, קרעיז (בנותיהם איטה, ביילה, בנם מאיר).

כהן נתן.

ל

ליפינסקי שאול, יונה, רייסיע (בתה גולדה).

ליפינסקי גולדה, בעלה ובנה יהושע.

ליפינסקי יצחק מוטל, רנה הבת, הבנים יהושע, ליפצה.

ליפינסקי יעקב מאיר, לאה, בניהם משה, אברהם, חאמעל, בתם ליפצה.

ליפינסקי עוזר, מתילדה.

ליפינסקי הערשל, שרה.

לייזרוביץ אברהם.

לים שמואל המלמד.

לים מרדכי, חיה־אסתר (בנם יחזקאל).

לבקוביץ יהושע, מינדל, טובה, שמואל.

לזנסקי איטה, בניה קלמן, גדליהו.

לאלנטר משה, טובציע, יצחק מרדכי, יואל שיעה, פנחס, לאה.

לאלנטר איטשע מאיר, יעקב.

לדרמן יעקב, שיינה שרה, מאניה, דבורה, גוציע, שלמה יוסף, פייגה.

לדרמן אברהם, רוזע.

לדרמן דן, פייגה ובנם.

לוינוביץ אברהם, בנו גבריאל, רבקה.

ליכטנשטול יוסף (רופא שניים).

לסמן הערש מרדכי, שיינדל, (בתם גולדה).

לסמן יעקב, שרה (ובניהם לאה, רחל, אברהם־יצחק, יהושע, יוסף בינעם).

לסמן נחמן והאלה.

לסמן משה, אשתו חינקה וילדיהם.

למפקוביץ גדליהו, אסתר, רוזקה ומשה.

למפקוביץ חנה, יוסף.

לעגאל רחל, גוציה, דבורה.

מ

מרגוליעס דוד ליפא, מאניה (בנותיהם גולדה, צירל, רחל, בנם נחמן ציון).

מרגוליעס שמואל, אליהו, חיה, יחזקאל, צירל.

מרגוליעס יוספה, הבן יחזקאל, הבת צירל.

מרגוליעס שיינה.

מרגוליעס יצחק.

מוקסעל שמואל אליהו, אסתר דינה, משה יוסף, בראנה.

מורדקוביץ אסתר, בנה בינעם.

מוקסעל מאניה וילדיה.

מוסטובסקי בערל, אסתר, ציפה, אפרים, רחל, אברהם, שיינדל, שמואל.

מאי אפרים, אסתר, חנה.

מטום לייב, רחל.

מטום שלמה, דינה וילדתם.

מאי זרח, מרים, רבקה,ביירך.

מלניק אברהם.

מלניק הרשיל, אשתו צעלה וילדיהם.

מלניק יחזקאל.

מושקוביץ אליהו, ברכה, הענה (בנם דוד).

מושקוביץ מאיר, רחל יטה, בלימה ניחה, שעיה דוד.

מאירוביץ מרדכי, והילדים אברהם, יעקב־הרש, טעשה.

מוסטוביצקי משה.

מורא הירש, בנו אליהו.

מורא יעקב מרדכי, אשתו הינדה ובניהם.

נ

נובוביענסקי לייביע.

נובוביענסקי יעקב, ישראל, בלומה.

נובוביענסקי יצחק, גיטל, יששכר, שמואל, הערשל, פסק, יעקב.

נובוביענסקי הערשל.

נובוביענסקי מאיר.

נרזעמסקי אברהמל.

נרזעמסקי יוסף לייב, שושה, שלמה, שרה יטה, דנה, חנה.

נרזעמסקי הערש חלף, טובה, פייביש, חנה.

נרזעמסקי חיים לייזר, חומה וילדיהם.

נרדזנובסקי משה ומשפחתו,

נאדולעק זיסקינד, חיה, רייאשע, אליהו, משה־דוד.

נאדולעק אברהם, חומה.

נייפלד יוסף בעריש (הרב), אברהם, הענעך, אסתר, חומה.

נאדולעק איטשע.

נכבין משה, אשתו רוזה וילדיהם.

נכפין פנחס יידל (השוחט).

נכפין שמואל, מלכה אסתר, לייבל, זלמן, יהושע.

ניימן נתן, אשתו רחל.

נאברה אליהו גרשון, אשתו מרים, הבנות רבקה, לאה, מלכה.

ס

סוקולובסקי אליהו, פייגה, לושיה.

סלבוגורסקי ואשתו גוצ׳ה.

סטרוגובסקי נחמן, חנה גיטל, ישעיהו, יידל ושמחה.

סטרוגובסקי גבריאל, פריווה וילדיהם.

סלמונוביץ יעקב, הינדה,ביילה, בלומה, סאלציע.

סלמונוביץ יצחק.

סומקו אברהם.

סוסקו זליג, רעכעל, שמחה.

סטאביצקי שלמה, אמא פריידה.

פ

פאפיערציק שמואל אליהו, דבורה, משה.

פוגל שאשע, בתה חנה בלומה, מלכה, חיים וולף, לייבל, רבקה, שיינדל.

פוגל הענע, זיסע.

פוזנר הרשל, בראנה.

פומפר אברהם, אשתו גולדה והבת רחל.

פינקלשטיין מוטל, בעריש, הוריהם לייבל ומרים.

פורמן יצחק, יוסף.

פיאנקו יהושע, אלה, דוד.

פיאנקו חיים, ביילה, דבורה, נעשע, טובה, הערשל, רחל.

פשדעצקי ציפה, בניה אליהו, משה, חנה, ירוחם.

פשדעצקי יוסף, פישל ואם המשפחה.

פיעכוטקי מירל.

פראסט פנחס, ינטה, דוד, פישל, מרדכי, יצחק.

פראסט שרה יטה.

פראסט דינה, אסתר לאה.

פרידלנדר יצחק, פייגה, ביילה, שרה.

פרלמוטר מוטל, בת־שבע, איסר, חיים.

פרוכובניק יטה, הינדה.

פרוכובניק משה אברהם הגבאי.

פיעכוטקי משה.

פיעכוטקי יעקב, אשתו רוזה, בנותיו הינדה, רבקה, הבן חיים משה.

פרלמוטר, יחיאל.

פפר שמואל, מאניה, בתם פייגה.

פרידמן יואל ליפא.

פרידמן חיים לייזר, אידיס.

פליישהאקר יחזקאל, אשתו רבקה וילדיהם.

פשיגודה יחיאל מאיר, ביילה.

פדרו יעקב, חנה רודה.

פודולוביץ ליפא, פרל.

פשעדעצקי יהושע, בנו אברהם.

פרידמן יצחק המלמד, צירל דבורה.

פלדמן יצחק, אשתו צביה.

פרידמן אברהם.

פוזננסקי „דער בלעכער פון שולהויף" (שמו הפרטי בלתי־נודע לנו) הפחח ומשפחתו.

צ

צודאק זלדע, בנה איטשע, הבנות תהילה, מירל.

ציטרון ישעיהו, אשתו פריידה רבקה, בנם אפרים, בתם חיה־בלומה.

צינמון ראובן, מניה חנה, בניהם אברהם, יצחק, הבנות לוטה, נחמה, שרה.

ציארנוצאפקה אברהם, מלכה.

ק

קאזאק משה לייב, איידל (בתם חוה).

קובלסקי יצחק.

קובלסקי אליהו, שרה (בתם רחל), בניהם דוד ויצחק.

קובלסקי הינדה, בתה חיה שרה.

קונסקובולסקי בלומה.

קורמן פראדל, בניה יואל ליפא, דוד, נתן, הבנות רחל, בלומה.

קלופמן בועז, שיינה שרה, בניהם מאטעל, חנה, יטה, בריינה,ביילה, הרשל.

קלופמן רבקה רחל.

קלופמן וולף, פייגה מרים, (בניהם מאטעס, בנימין, הבנות שרה מלכה, רבקה).

קלופמן אברהם, אשתו ליבה ובנותיהם רוז'קה, פראניה, מאניה.

קלופמן יוסף צפורה.

קלופמן שמואל חיים, מייטה (בניהם שלום, יצחק יעקב, הבת איטה).

קורמן הרשל, רבקה (בנם מאנעס).

קלופמן יעקב, קיילה.

קלופמן אסתר.

קופל זלמן.

קנסטר שמעון, אחיו יעקב.

קמפנר אפרים, חיה־אסתרשרה ובנה יצחק, טובה ובנה פסח, אלחנן, אלתר, צירל, יעקב.

קמפנר יהודה, פייגה, משה חיים.

קמפנר יהושע.

קולנירז׳ ביילע (די בעקערקע).

קנסטר אברהם, אשתו לאה, הבת מלכה, הבן אהרון.

קולנירז׳ מרדכי ואשתו.

קולוניערש שמשון, רבקה (בניהם שמואל, לייבל) חיים.

קוליניערש דוד, אשתו שרה.

קוליניערש וולף, איטה.

קוליניערש חנן, גיטה, מאיר, מרים.

קירשטיין איסר.

קונפינציראך וולף, גיטל, ישמה, מלכה, שרה.

קוזוברוצקי משה נאטע, חיה גיטל (בתם בראנה).

קוזוברוצקי ישעיהו, נעשע.

קרנישן שמואל (מורה), רחל (מורה), הבת שרה.

קמניען ישעיה, שיינה, רחל, מינדל (בנה אפרים), לייביש.

קליינמן מנדל־וולף, ברנה, קיילה, אסתר, רחל.

קליינמן אברהם, חנה, ילדיהם.

קליינמן אלקה, בנה הרש מאיר, בתה פעסה דבורה.

קליינמן ישראל, דבורה, מאניה, רודע, קיילה.

קוטלרציק חוה, יעקב, ילדיהם.

קשצ׳נובסקי יחזקאל, יחיאל.

קשצ'נובסקי העזיה, מניה, שבע.

קשצ'נובסקי רעכעל, ציפה, איטשע.

קוסטשעווא יוסף לייב, אשתו יענטה.

קוטלרציק אדל ומשפחתה, בלימה, איטה.

קארעווא אברהם.

קארעווא שאול, פריידה.

קארעווא יצחק.

קארעווא אליהו, אשתו וילדיהם.

קונסקובולסקי אברהם, יצחק ריקל.

קוסובוצקי משה, אשתו ביילה, רחל לאה, ראובן ואשתו רבקה.

קירשטיין שרה.

קרוננברג שלמה.

קוסובוצקי מרדכי, גליקה.

ר

רוזנשטיין בעריש מאיר, פייגה (בניהם אברהם, חיים וולף, משה דוד, בנותיהם חנה, הינדה.

רוזנשטיין שמשון ואשתו, ברוך, לייזר, ראובן (כתו רודה).

רוזנשטיין ליפא, פייגה.

רוזנטאל שמעון.

רוזנטאל יצחק.

רוזנברג אברהם, מנדל.

רוגן דוד, רויזא וילדיהם.

רוגן שמואל.

רדזנובר אהרון, הינדה לאה (בתם איטקה).

רדזנובר מנדל.

רוזגה שמחה.

רייזנשטאט טובה, אלקה, משה, גודל.

רחום שאול, הינדה אסתר, ליפצה, חיים, מיכאל, משה, חנה.

רחום שמואל חיים, אשתו רייזל, חיה רחל, רעכל, משה יצחק.

רומניאניק יחזקאל, מאניה, קלמן.

רצונשקי לייב, רויזה (בנותיהם יאַרע, יטה, פייגה, רחל, בניהם הערש וולף, שלמה).

רייכגוט פנחס, חנה, מלכה, משה.

רזעשאטקה יצחק, הענע, יוסף, ראובן.

ריביער (האב) זישא.

ריביער משה, חיה שרה, בתם חנה.

רודע שמשון, יסכה, חנה.

רוטמן חיים, מלכה (בנם מרדכי).

רדזנובסקי חיים.

רדזנוביץ שלום, אסתר־חיה.

ש

שולמן יוסף.

שטרן שמעון, חיה, הרשל, אשתו פייגה.

שפיגל מנדל, בנו הערשל, בתו פרל.

שפיגל שיינדל.

שפיגל הענעך, מרדכי, הינדה, ביילה, חנה.

שפיגל תבל, אשתו אסתר וילדיהם.

שניצר שמואל.

שירפסקי עמנואל, הבן אברהם, הבנות אסתר יוכבד, דנה.

שעיער אברהם, חוה (הבנים יוסף, דניאל).

שניימן יעקב, אסתר.

שיימאן יצחק יעקב, רייסיע, אברהם מאיר.

שיימאן טוביה ואשתו צירל והבנות ינטה, פריידה, חנה, רבקה.

שרצקי דניאל, פריידה לאה וילדיהם.

שרצקי משה, חנה, לאה.

שרנסקי יחזקאל, אשתו רחל, בתם שבע, בניהם : שמחה, וחיים שלמה.

שרנסקי וולף, בנו בר.

שיטקה יחיאל לייב, קיילה, שלום, שיינה, מנשה.

שרלוק אליהו יהודה, יסכה, יצחק, לאה, ברכה.

שפירא אברהם.

שפירא יואל ליפא.

שמיונטק שרה, ברכה.

שמות המשפחה בלתי נודעים:

השמש לייב יצחק ואשתו חוה פסה.

יעקב החייט.

חיים נתן וחיה פייגה ובנם אברהמל.

ברוך שיע המלמד.

דער לאָמער שוסטער.

שאולקה דער טאָקארז (חרט, חטב).

יהודה אייזיק, ארענדאר פון גערטנער (חוכר גנים), בנו ראובן ובתו חוה.

יוסעק שוסטער.

נוטע החלבן.

יוצאי רצ׳יונז׳ הנפטרים בישראל

אבוקאי אמנון
אובלודזינר משה
ביאלוסטוצקי אשר
בירנבום הנה רחל
בית הלחמי יחזקאל
בית הלחמי יהושוע
גרליץ לאה
גרליץ שלמה זלמן
גש יהודה
הרשקוביץ שרה (לבית פוחודני)
נאמן צבי
ניימן לייזר ואשתו
סלומונוביץ חייקה
פוחודני יוסף לייב ורבקה
פוחודני צבי
פרוינד אורה (לבית ירקוני)
צורף עמוס
צמח צירל
צמח איסר
קירשטין דן ואשתו ברכה
קירשטין דוד
קלופמן אברהם ד״ר
קנסטר דוד ד״ר
קרוק שרה (לבית פומפר)
קשצ׳נובסקי יצחק ומיכלה
רוזנטל חנה (לבית פוחודני)
רחום אברהם
שפיגל זאלע

ר׳ אברהם יוסף קליינר ז״ל

ר׳ אברהם יוסף קליינר ז״ל נולד בפלוצק (פולין), בא עם הוריו לרציונז׳. כאן למד „בחדרים" ומשנתבגר נחשב בין בני הבולטים שבעיירה, אעפ״י שהשכילו, לא החמיצו, אלא שמרו על תורה ומסורה. הוא הצטיין בזכרון מפליא. בבחרותו למד גפ״ת אצל רבה דרציונז׳ הרב נויפלד ז״ל, שנתמנה, לאחר מכן, רב בנובידבור.

מן הראשונים היה שנצטרפו להס־תדרות „המזרחי" בפולין והיה חבר פעיל בה, נואם בעיירות הסמוכות ורוכש לבבות לרעיון הציוני־הדתי ולעליה לארץ.

בשנת תרצ״ג עלה ממלווה לארץ, וחרף המשבר הכלכלי וחוסר התעסוקה ששררו בימים ההם, הכה שורש בארץ, נעשה כאן חלוץ התעשייה הזעירה וייסד בית מלאכה לתעשיית קופסאות.

בימי הפרעות בשנת תרפ״ט וכן בתקופת המהומות בשנות השלושים, עודד את אנשי „ההגנה" בשכונת פלורנטין, מקום מגוריו, ועורר בהם התלהבות לגבורה ולעמידה איתנה על משמרתם.

עם ההכרזה על העצמאות ועל מדינת ישראל היה שכור־אושר לא יתואר. ומי שלא ראהו מרקד בין המרקדים מחדווה וגיל וחוגג את חג העצמאות הראשון לא ראה אדם חוגג מימיו.

מרגלא היה בפיו: תייר שבא לארץ ורואה את כל ההישגים שהושגו על אדמתנו בעיר ובכפר ואינו רוקד ברחובות, סימן שאין אהבת אמיתית בלבו ואינו תופס כל גודל הנס.

חבר במפד״ל היה ופעיל בה. איש שופע טוב־לב נדיבות רוח ונקיון־דעת.

תמיד ראשון במנדבים והתורמים לטובת מפעלי חינוך כגון מקהלת הילדים בביה״כ „ביל״ו" שהתפלל שם. לישיבות, למוסדות חסד וגמל, וכל מי שפנה אליו לתמיכה לא השיב פניו ריקם.

נעים־הליכות היה ובעל מזג טוב ומסור עד מאד לחינוך בניו.

פעיל ביותר היה בועדת הספר „גלעד" לקהילת רציונז׳. נלהב לרעיון ומסייע בהגשמתו בכל לבו ונפשו. הפרקים הראשונים הכתיב בשביל הספר בביתו מתוך מגמה להנציח בעיקר את תורת רבו ר׳ מנדיל גראנאט ז״ל וכן אימרות חס־די העיירה. בישיבות שנתקיימו בביתו עודד את העורך באופטימיות שלו ושיכנע שאפילו מפירורי זכרונות יצמח הספר. גם תרם מכיסו סכום הגון להדפסת הספר.

הנצחת עיירת ילדותו ובחרותו לא נתנה לו מנוח, והתאמץ להזכר עוד ועוד במעשים, אישים ואף בפולקלור. אף זאת מעידה על טוב לבו ועמידותיו הנאות. חביב היה על הבריות, על חבר עובדיו ופקידיו ועל כל מי שבא אתו במגע.

בן שבעים ואחת היה במותו. השאיר בן ובת. עדיין תוסס היה ומלא חיים נקטף לפתע ממשפחתו הכבודה ומכל ידידיו ומכיריו. עם פטירתו הסתלקה אחת הדמויות הנאצלות.

חבל על דאבדין ולא משתכחין. יהא זכרו ברוך. תנצ״ה.

הרב כ. ב. טכורש

אברהם משה ווייס

סאן פאולע בראזיל

Rua Baroneza de Itu 676/82

לזכר יקירי שניספו בשואה הי״ד

מיין פאטער — צבי חיים בן מנחם מענדיל ווייס

מוטער — לאה בת אברהם יצחק

ברודער — אליה אהרן בן צבי חיים

ברודער — יהודה יוסף

שוועסטער — מלכה מירל

שוועסטער — יוטא שמחה

שוועסטער — דבורה

מיין פרוי — ברכה בת שמואל אהרן שעמיאנטעק

מיין זוהן — שמואל אהרן בן אברהם משה נ״י

זיידע — מנחם מענדעל בן משה

באבע — חנה מירל

שטיף מוטער — חיה פריידה בת עמנואל

דף טעויות

עמוד	שורה	מודפס	צריך להיות
54	14	וצבא פוחודני	וצבי פוחודני
55	15	בלה איבשיף	בלה איבשיץ
55	15	חייה שפיגל	חיה שרה שפיגל־ריביר
75		רצוינסקי וורה	רצוינזקי יורה גולדה
75		משה קמנון	משה קמנין
75		פרל קאוואלסקי חמנון	פרל קאוואלסקי קמנין
123	7	חיתו טיף	חיות טרף
124	1	חנה הדה קמין	חנה הידה קמנין
124	2	ר׳ ישעי קמין	ר׳ ישעיה קמנין
126	1	ר׳ ישעיה קמין	ר׳ ישעיה קמנין
129	4	ניוסקה	נוסקה
129	5	שווע קמין	ר׳ ישעיה קמנין
129	24	סרטייפקט	סרטיפיקט
143	5	יהושע פרשדצקי	יהושע פשדצקי
143	18	ראובן צביך	ראובן זביק
149	6	מרדכי ברון	מרדכיברין
149	7	אברהם גרולד	אברהם יגרולד
184		מאַשה קונסקובסקי	מאַשה קונסקובולסקי
184		ברכה טערלאך	ברכה שערלאק
227	11	טובה רצמסקי	טובה נרזמסקי
236	18	נוישסאט	נוישטאט
238	1	מראדעל זילבערברג, שנורתה ונקברה על הגבעה במבצר.	
245	20	וולף קלופסק	וואלעף קלופמן
245	23	יעקב ליפמן	יעקב לסמן
315	11	מרדכי האַרניקס	הרש מרדכי קאַרניקס
315	15	מאבלינער	מאדלינער
327	1	רחל קופוליס זעממא	רחל קופליס זמלמן
360	15	שמואל משה	הרש מרדכי
363	24	נחמה שילקה	נחמה שיטקה
363	26—27	פענעק פעטראגאווסקי	פנחס סטרוגובסקי (פניעג)
371	20	יהושע	ישעיה
373	6	זעהאַט	געהאַט
414		ממנהיגי השומר הצעיר	ממנהיגי הנוער הציוני
421		תשיז 1937	תשי״ז 1957
16	אנגלית	חייה שרה פיגל (תמונה)	חייה שרה שפיגל

שמות החסרים ברשימת הניספים : **שמעון קנסטר**

יעקב קנסטר

ובתם של חיים ומלכה רוטמן בשם ריבה

טעויות מצערות

ברשימת הניספים נשתרבבו לצערנו הרב שמות של אנשים שהם בחיים יבל״א :

בעמוד 367 בכתובת מתחת לתצלום צ״ל :

סטרוגובסקי שמחה

מרגליות יצחק

גולומב זלמן מאיר

נדולק אברהם וחמה

ישעיה אחיה של יוכבד פרקיאל במחיצת גברת אופטובסקי ז״ל.

מסיבה לכבוד מר אליי קלפמן, גזבר אירגון יוצאי רציונז׳ בשיקגו,
בעת ביקורו בישראל בשנת 1959

באנקעט לכבוד ה׳ אליי קלאַפּמאַן, פינאנץ־פארוואלטער פון ראציאנזשער „פארבאנד"
אין שיקאגאָ, בעת זיין באזוך אין ישראל, אין 1959

Banquet in honour of Mr. Ely Clapman treasurer of the Racionz Society
in Chicago, during his visit in Israel, in 1959

It is highly pleasing and most gratifying to be able to register herewith the vivid interest that the members of our Racionz Brotherhood had shown in this book, having contributed about 90 p.c. of its cost, and likewise their eager readiness in supplying amply the material and the illustrations for the publication. On the other hand, I must also regretfully bring to your attention the strange behavior of one of the founders, a former active member and for a number of years President of our organization, who, out of motives of prestige, had left the organization and declined persistently to take any part in the preparation of the book.

איליי קלפמן, נואם במסיבה שאירגון יוצאי רציונז׳ בישראל ערך לכבודו בשנת 1959,
בעת ביקורו הראשון בישראל

איליי קלאפמאן, האַלטנדיק רעדע ביים באנקעט וואָס דער ראציאנזשער „פארבאנד" אין ישראל
האָט געגעבן אין זיין כבוד, אין יאָר 1959, בעת זיין ערשטן באזוך אין ישראל

Mr. Ely Clapman, speaking at banquet that the Racionz Society in Israel
gave in his honour in 1959, during his first visit in Israel

Part of the money was given to us by the Landsmanshaft of New-York. We are also happy to mention gratefully Mrs. Lilian Binenfeld, of New York who had been, during her visits in Israel, willing and ready to give us a helping hand.

We present here a sketchy report of our activities and achievements to this day:

We count among us in Israel 151 families of Racionz origin, of whom we rate 138 families that belong to our Society and subscribe to the regular payments of membership dues.

At the 29th day of the month Cheshvan we convoke a memorial assembly to commemorate the martyrs of Racionz. From all the parts of the country come our countrymen to attend these annual assemblies. The program is usually arranged in two parts. The first part consists of a Memorial Service with a Cantor in solemn chanting of "El Mole Rachamim" and "Kadish", with appropriate readings of literary passages, with discourses on topics of current events in our life. The second part of the evening is given to the annual report on the state of the Society, its activities in the year that passed, followed by the election of officers.

The main achievements of the Society are as follows:

1) The establishment of the fund for loans, bearing the name "Keren Amnon" (The Amnon Fund), which is the name of the late son of the treasurer, who fell in the year 1955 in one of the retributive operations of Zahal.

2) The planting of trees in the Forest of Martyrs in memory of the community of Racionz that perished and is no more;

3) And the last, but not the least, in fact, the climax in our activities, is the book "Galeed", which is to be greeted as a lasting monument, erected by our common efforts, to the hallowed memory of our community in Racionz that vanished in the scourge of the accursed German murderers.

באספת יסוד של אירגון יוצאי רציונז' בישראל (1935)
במרכז: גרוסמן ז"ל, יושב־ראש הלנדסמנשפט הרציונז'אית בשיקגו

ביי דער גרינדונג־פארזאמלונג פון ראציאנזשער לאנדסלייט־פאראיין אין ישראל (1935)
אין צענטער: גרוסמן ע"ה, פרעזידענט פון ראציאנזשער לאנדסמאנשאפט אין שיקאַגאָ

At the founding meeting of the Racionz Society in Israel

Michael Avukay (Pachodni)

THE RACIONZ SOCIETY IN ISRAEL — IT'S ORIGIN AND ACTIVITIES

The Society was founded in 1946, with Messrs. Ezekiel Beth-Halachmi, Arye Rachum and Michael Avukay the initiators of the project. The idea of the organization was, though, born in 1936 during the first visit in Israel of the public-spirited Mr. Abraham Hersh Grossman, active member of the Arbeiter Farband and President of our Landmanshaft in Chicago.

Once more was the idea raised — and this time brought to realization — by the Racionz Jewish survivors of the Nazi Holocaust who had been, after the war, dispersed all over Europe, mostly in Germany and Cyprus, in the latter place having been forcibly detained in great numbers on their route to Israel.

The work started. The first step taken was to initiate a fund for mutual aid. We began with 500 Israel Pounds, which were contributed partly by Israelis of Racionz origin, partly by our countrymen in Chicago. Our modest beginnings consisted of dispatching packages to our needy brethren abroad and providing first aid to refugees of the Holocaust who finally reached our shores. After the elapse of some time, with the Declaration of Independence that came in the meantime into being, our Mutual Aid Society turned into a Loan Society. Our funds have currently reached up to the amount of 15.000 Israel pounds.

The writer of these lines had the privilege of having been chosen as the treasurer of the Society at its inception and is serving in this capacity unto this day. The prevailing part of our funds we got from the United States, particularly from the Landsmanshaft in Chicago; for the latter we are greatly obligated to Messrs. *Max Goldberg* (who regretfully passed away November 1961) and *Ely Klapman,* both excelled by their devotion to the aims of our Society — and likewise to the members of the committee who aided them in their efforts.

גדליהו למפקוביץ ואסתר גולדברג בהצגת המחזה „אייפערזוכט" ברציונז'

גדליהו לעמפקאוויטש און אסתר גאלדבערג אין דער פארשטעלונג פון דער דראמע „אייפערזוכט" אין ראציאנזש

Gedalia Lempkowitz and Esther Goldberg in the presentation of the drama "Jealousy" in Racionz

the Jews of Raciaz had been expelled and were on their way to Nowydwor, the local Jews mobilised all the vehicles, carts and horses, etc., and sent to collect the expelled and exhausted Raciaz Jews. During the night they were given lodging in the Jewish homes, while the rest were taken to a local cinema in Lodz. Nezt day some went to Warsaw and others were dispersed to various places. My conclusion after all this is: if the Jews of Raciaz had refused to give the Nazis 50,000 zloty as ransom on those two occasions; and if they had all gone off to Poltusk on the Russian frontier when the first expulsion was announced; and if they had crossed the frontier and advanced into Russia; then a large percentage of the Jews of Raciaz would have remained alive, like so many of the former inhabitants of Brest-Litovsk and Slonim.

without any limit. But during the three half-festival days a delegation of women went to Sierpce. It included Charna Zemelman, Zippa Pszedecki and the daughter-in-law of Wior and others. They went to the German Starosta in Sierpce and offered him 25,000 zloty as ransom money and to get the expulsion order abolished. They collected the whole amount, went there and the decree was annulled.

One month later the same delegation of women was invited to Sierpce again, and another 25,000 zloty were demanded as ransom. But all the bribes and money that the Nazis sucked out were only for delay, in preparation for the execution of their final purpose. On the 9th November 1939 all the men were taken to the Beth Hamidrash and the women to the synagogue, and were ordered to bring all their jewellery and all their money to be assessed. They stripped one woman naked and dressed her in the mantle of a Torah Scroll, compelled her to dance in front of the S.S. men, and kept them like that till it was almost dawn. Then they allowed an hour or two and told them that in the morning every family had to prepare one bundle only and leave the town and go wherever their feet could take them.

Hirsch Wolf Gershomsky committed suicide in despair, and his wife was crushed to death in the press of women and confusion as they left the synagogue. Another girl also committed suicide on account of distress and despair. In the morning they were all led to a train accompanied by a military band. They were crowded and pushed in terrifying congestion into it and sent off like that to Warsaw. When they reached Ponyhowek near Naszelsk they were compelled to descend from the train because the bridge had been blown up, and went on foot from Ponyhowek to Nowydwor where they spent the night. From there they we scattered in every direction the next day.

Most of them made for Warsaw.

The family of Pesah and Golda Moscovitch reached Nowydwor before the expulsion. When they told the Jewish inhabitants that

again and drink the goblet of maltreatment to the dregs once more, the S.S. men vented their fury on us for the accident to their officer's hand and the beating was worse than before. On that occasion the horror reached one of its peaks and when I remember it my tears still choke me.

The S.S. men took from the ranks the son-in-law of Mendel Plinsker, Itsche Rosental the tailor, and Abraham the rabbi's son. They tied their hands with rope and called on the Rabbi to say goodbye to his son in order to lead them off to Plonsk. One of them was hit so savagely in his face that a jet of blood burst from it. We were shaken and our eyes grew dark with shame and pity.

On the first day of Sukkot 5700 the Rabbi and Secretary of the community were again summoned to the S.S. men and the antisemitic Mayor and were told that all the Jews must leave Raciaz within four days, that is until the 25th October. Then we were also permitted to take property with us. There was a state of tumult and confusion among the Jews, for there were no vehicles and we had a vast number of old people and children and sick. We were ordered to go in the direction of Poltusk, which was near the Russian frontier. A committee of Raciaz Jews was set up on the spot and proclaimed: Let no man leave the town himself, but let us all go together like those who left Egypt, and any vehicles should be made available for those who need them most. A big money-raising campaign was also conducted and the money was used for acquiring horses and carts in which to place women, old people and children. It was decided that the men would go on foot. In this way horses and carts were obtained and the rich people of Raciaz purchased vehicles for themselves. But nobody dared to leave the town alone. As for the goods in the shops, the Jewish committee announced that before leaving the shops would be open to every needy person and every Jew could take whatever he wanted. Also they called on them to provide themselves with as much food as they could. Money was plentiful from every side,

hit us with sticks and mistreated us, and tormented us as much as they could before the eyes of the antisemitic hooligans of Raciaz who enjoyed the scene. This degradation went on until six in the evening, the time for the Neila Prayer. Bleeding and abased to the very earth, desolate and broken and confused, we were no longer capable of standing and praying. Our spirits were numbed and our eyes were closed against tears.

So we simply lay on the floor at home. After we had rested a while and our spirits returned to us, then we burst out weeping, weeping without a break like forsaken children.

Early in September the Rabbi and Community Secretary were again summoned to the S.S. and were given an order for all the Jews in town to go to the market-place. Levi Yitzhak the Beadle went with his wooden hammer knocking at every door and every shop, shouting: "Jews, into the street ! S.S. orders ! Anyone who doesn't come out will be shot and killed !"

By ten in the morning all of us were out in the market-place. Anyone who came after that was set on one side. My brother the late Joseph Leib Koshziba and Rotman the son-in-law of Knester were both late and were beaten for it. Then a chapter of mishandling and torment began. They put us through insulting and degrading gymnastic exercises and ordered us to lie down on the ground while they trampled over us. They also ordered the Jewish Elders to run the length of the market-place, and beat them with rifle-butts. This torment went on until noon, and about a thousand of us Jews were ordered to come back in the afternoon too.

That day an incident happened which we regarded as the finger of God: the S.S. officer ordered the Jews to return through the way opposite the side where they stood. Even those Jews who lived on that side had to go all round the market square and come back along the other side. A state of confusion ensued. The S.S. officer drew his pistol and prepared to shoot into the dazed crowd, but a miracle happened and the bullet hit his own hand.

When we came back in the afternoon to sweep the market

at home would be shot. (Meanwhile Todrung the physician, an exceptional Jew-hater, had been appointed Mayor by the Nazis and the Municipality was set up in his home.) At eight o'clock in the morning all the Jews gathered in the market. The S.S. men ordered us to line up in fours, in alphabetical order. I came first, with my father and Sender Aharonovitch. We arranged ourselves that way. The teacher Karnishin came out of line on that occasion — he was the son-in-law of Summer — and asked his father to be excused as he was ill for not coming to the market. The Nazis promptly fell on him and beat him murderously.

The women, who were afraid for their husbands, reckoning that they were all being taken away to execution, stood in the house entries with their children in their arms and wailed bitterly. They were promptly ordered to get inside and close the doors in their homes.

All the Jews standing in line were led to the Mlawa road. It was a very depressing and despairing feeling. We thought that we were being led to the cemetery where they would shoot us. From there we were directed to the courtyard of the Polish school, where they closed the gate on us. Here all the Jewish population were registered. It took until twelve noon. And an order was issued on the spot: To fetch all the spirits and liquor to the courtyard of the school and go back home and then return two hours later, every one of us with a broom. (We were about a thousand Jewish men.)

When we came back in the very middle of the Holy Day carrying the brooms, our hearts bleeding with shame and blood, we were lined up in front of big dustcarts. The old and weak Jews in particular were harnessed to them and made to drag the carts from place to place, while the rest swept and loaded the refuse on them. Since the Nazis were drunk with the spirits and liquor they cruelly thrashed the old men, while some stood photographing in order to perpetuate these scenes of horror and hell. Between the beating and the photographing they made us dance and jump and

Nazi German army entered only on Wednesday. In the market they met Batya Freide the daughter-in-law of Weiss Lipinski, and Israel Teitelbaum and the son-in-law of Jacob Meyer. They shot them at once and wounded them. The first one injured was Abraham Rosenberg who was the head of the community. They slapped him in the face.

On that day young underworld rogues told the invaders which were the Jewish shops. They burst at once into the shop of Hershel Lipinski and other shops, and threw the wares into the street for the hooligans. On Monday German troops passed through on their way to Warsaw, along the Warsaw Road. The invasion continued like that until the Eve of the New Year 5700. On the New Year we still managed to say prayers in an orderly fashion in the synagogue. There was no authority in town, neither Polish nor German. Meanwhile the Germans sent members of the Wehrmacht, people from Czechoslovakia, quiet folk, as temporary police. Then the shops were opened and trade begain again in town.

On Yom Kippur Eve, in the morning the S.S. men came and brought an order to the Rabbi, Red Dov Berisch Neufeld of blessed memory and the Communal Secretary Benjamin Yankelevitch of blessed memory (son of Shabtai) that all the Jews were to cut off their beards that day. Otherwise they would be punished with all the severity of the law, even with death. The sight of the wanton destruction of the faces and likenesses of Raciaz Jewry was terrifying. And equally terrifying was the appearance of Reb Yitzhak Mordechai Zlotnik of blessed memory. But he raised our spirits when he appeared before us with his fine beard cut off and wearing a Polish work cap. He turned to us with a cheery laugh and said; "We mustn't lose heart or be downcast. The beards will grow again God willing, but we mustn't despair." And hc drove the alarm and unhappiness away.

On the morning of Yom Kippur an order was received from the S.S. that all the Jewish men were to appear at precisely eight o'clock next to the house of Shlomo Cohen, and whoever stayed

ABRAHAM ISAIAH ALTUS

THE NAZI INVASION OF RACIAZ

On 1st. September 1939 German aeroplanes dropped bombs on the Church and hit, and on the railway and missed. In town people scarcely knew that war had broken out. The ignorant Poles claimed that these bombs had been dropped by Polish soldiers carrying out maneouvres in the neighbourhood, which had fallen in town by mistake and not done any damage.

On Friday morning we were standing praying in the large handsome new Bet Hamidrash, when bombs were dropped on the railway once again. It will be remembered that Friday was market day in Raciaz. There was a great panic and confusion. The Poles of the town and the vicinity abandoned their goods and fled for their lives. That day a rumour spread that Todrung, a doctor who was the son of one of the squires and spoke German, was suspected of spying for the Germans. The Poles arrested him and sent him to Warsaw on the Saturday. It was felt that the Front was aiming at Warsaw, and that all the bombardments were outside our town. On Friday morning it was learnt that Mlawa near the frontier had already been burnt, and the Jews from there had fled to Streszagowa. When Streszagowa was also bombed the Jews began fleeing to Raciaz. Many of them were killed by bombs on the way. That same day the Polish Mayor Tuszinski ordered that the town should be abandoned, and we should run away to a region beyond the River Vistula. But there were no vehicles, for all the vehicles had been requisitioned by the Polish Army.

The Raciaz physicians, Dr. Blauman and Dr. Zhilinski, fled at once. The Polish school in the market-place was immediately transformed into a hospital. On Monday the Hevra Kadisha set out along the roads, gathered Jewish corpses and buried them in the cemetary.

All the Raciaz people sat at home. On that day one of the Hevra Kedisha said that German soldiers were approaching town. But the

Another example: Grandmother loved to eat her food piping hot, but of course it took a little time to share things out and bring them to table for our big family. So naturally the food cooled off a little. As soon as Mother learnt of this she ordered that the first portion straight as it was, boiling from the pot, was to be given to Grandmather without any delay, and we should let her sit and eat without waiting. And only after she finished was the meal served to the rest of the family.

According to Mother's instructions it was always necessary to consider Grandmother's preferences about food, to prepare what she liked, and to refrain from dishes of which she was not fond. Incidentally, I always saw Grandmother praying with glasses. Yet remarkably enough, at the age of over seventy she no longer needed them, but used to read the prayers in the Siddur and the text of the "Tse-ena Ure-eyna" (The old Yiddish version of the Five Books of Moses, with legends and illustrative remarks) without any glases.

My mother of blessed memory

My mother of blessed memory was a courageous and intelligent woman with a generous heart, exceedingly upright and naturally religious. In her days she was also regarded as a scholar. She regularly visited the synagogue and helped others to find prayers that they did not know. She was particularly good at letter-writing, and gave clear and lively accounts and descriptions. She carried out many important tasks. Together with Father she successfully managed the cloth shop. During that period of time she bore thirteen children, eight sons and five daughters. Naturally there were servants at home. I remember that my mother's greatest aspiration was that her sons should study and receive Rabbinical diplomas. She used to tell Father that he should choose the most expensive teachers for the sons, and their tuition fees used to be paid generously and regularly.

On Sabbath afternoons, after sleeping a little while, Father used to examine his sons in all that they had studied during the week. And Mother glowed with happiness when she heard that her sons knew their lessons. I remember that on Tisha B'Av the neighbours used to gather in our home and Mother would weep as she read them of the Destruction of the Temple and all that was connected therewith. The weeping and sighing of the women gathered there was heartbreaking. We girls used to weep quietly, with boundless grief and anguish. It continued like that until Father and sons returned from the synagogue and the shtiebel.

My mother of blessed memory was a model daughter. Her parents lived with us at the end of their lives. It seems to me that there could never have been a more devoted and better daughter than my mother. She revered her parents and instructed that they were to be given all that was best and finest in the house.

That was during the First World War. Flour was a rarity, and Grandfather loved noodles. Mother gave orders that noodles were to be cooked for him in the kitchen every day and for him alone, in order that the flour should last longer for the purpose.

after they had finished he made a generous gift to each one of them separately.

In our home it was Father's practice to lend money to needy people from week to week. When Father had to go to Warsaw and needed to collect the money we children went in regular sequence to remind the borrowers very politely that the money should be returned. We would tell them, "Daddy's going to Warsaw", in order that we should not appear to be dunning them, which would be against the *Din.* All the borrowers understood the hint and returned the money with complete punctuality and gratitude.

Every Sabbath a certain honourable man who had come down in the world used to eat regularly at our home. He came from a town near Raciaz. This was in addition to the Sabbath guest sent to us on a slip by the father of Michael Avukai, who was charged with finding board and lodging for out-of-town people (*orhim*).

When there was a dispute between neighbours Father was the one who used to make peace between them. In cases of financial disputes the two parties would choose him and put the money in his hands until they reached an agreement. There was a case of a certain Polish woman whose husband was sending her money from America, and who entrusted all her money with Father. When she became very ill and was on her death-bed she asked Father to be called in order that she should make a will for her daughter to inherit the money. Father refrained from going because of the cross worn by the Priest who was there, but sent my mother and me, the oldest daughter, in order to receive her verbal will from her and afterwards to distribute the money as she desired. We did so.

Twice a year, before Passover and before Sukkot, my mother of blessed memory used to send parcels by my hands and those of my sisters as a secret gift to the poor folk of Raciaz *(matan beseter)*.

Father had a beautiful handwriting, particularly in Latin charecters, and he undertook to gather all the addresses of overseas kinsfolk of Raciaz Jews, for whom he used to write the addresses on the letters that they sent abroad.

RACHEL KOPOLIS (OF ISSAC ZEMELMAN'S FAMILY)

MY PARENTS' HOUSEHOLD

Before the First World War a *Gemilut Hassadim* (Free Loan fund) was founded in Raciaz. My father of blessed memory was the treasurer. Afterwards, when the fund became the Merchants' Bank, he continued to serve as treasurer without receiving any pay.

At that time he was elected chairman of the Community Council and Parnass (Warden) of the town. He was a Hassid of Gur and from time to time he would visit the Rabbi of Gur. (We were thirteen children. Three died in childhood and five brothers and five sisters were left). Our home was always open to wayfarers and the needy although we were such a big family.

I remember that during the First World War the Jewish soldiers were guests in our home, where they were provided with ample board and lodging. Once it happened that a religious soldier with a beard happened to come when we had no food ready. My father of blessed memory came into the kitchen and saw a goose which had been slaughtered and plucked and was lying ready for Sabbath. He ordered the liver to be taken out of the goose, roasted and fried at once for a meal for the soldier guest.

That year on Seder night a German Jewish soldier who was the son of a judge in Berlin was at the Seder with us. He read the Hagadah together with my brother Moshe of blessed memory. For the second night he came late. We had already reached the middle of the meal. When Father saw him come in he said to him at once: "Go and wash!" in order that he should sit down and begin eating. But the soldier did not understand and began to undress to wash himself all over until they explained that all that was wanted was that he should wash his hands for the meal.

When my little brother Moshe Aharon was born, Father made a feast on the day of the *Brit* (circumcision) for the poor folk of Raciaz and the vicinity. He sat among them and ate with them, and

cate Hartglass in Warsaw, who was then a delegate in the Polish Sejm. At first he hesitated about accepting the defence, but when we made the situation clear to him and the danger of the community, he agreed to take the case.

Several months later the trial was held in Sierpce, the District Centre. I shall never be able to forget the great impression made upon us by the late Advocate Hartglass. From the moment he entered the Court you could feel his worth and dignity.

And now the bell rang. We all rose to our feet. The Judge entered, sat down, quietly turned over the charge sheet. The witnesses were summoned to the stand: Five Jews and eight Christians. The investigation began. The first to be questioned were the Witnesses for the Prosecution. Advocate Hartglass noted each detail down. Then he commenced his keen cross-examination. The contradictions and falsehoods of the Poles at once became obvious. In brief, our defending counsel showed up the worthlessness of all their witnesses. Then he began his speech for the defence which lasted about two hours. Finally he succeeded in convincing the judge of the innocence of the accused, and our lads were found not guilty.

When the verdict was given a wave of enthusiasm and joy and happiness burst through the courtroom. It spread at once into the streets of Sierpce and was passed by telephone to our own town. The Jews of Raciaz felt that this was a great miracle, and a proof that the truth can sometimes be victorious over falsehood.

YITZHAK BUCH

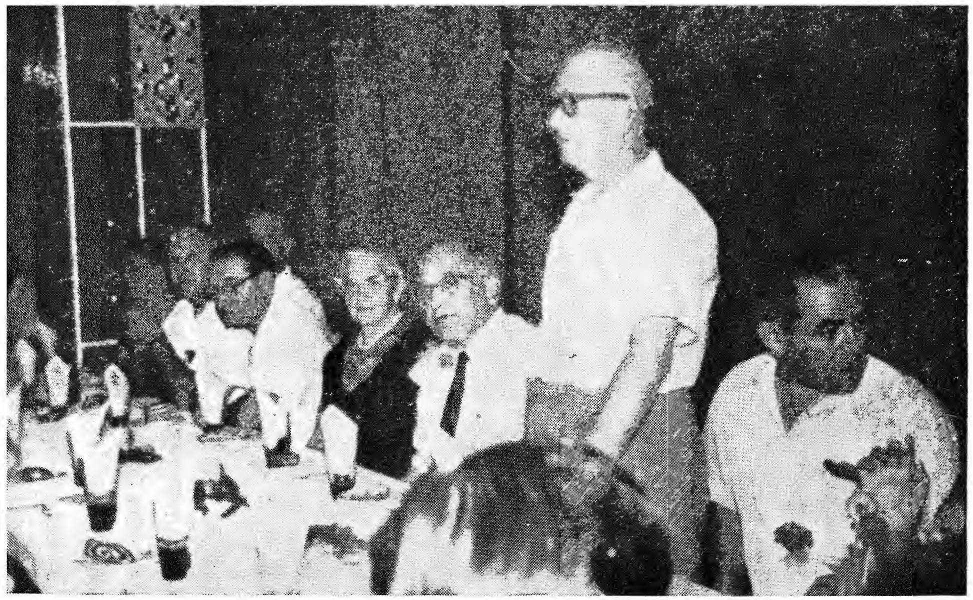
THE FALSE CHARGE

Green Thursday is a Christian holiday. On that day the children do not go to the Polish schools, work stops and so does business. On that day the Christians used to put a green stand round the big cross that stood in the centre of the big market in Raciaz. There was another stand which they covered with flowers and with all kinds of sacred pictures. It was next to the home of Joshua Pshedetzki and Pinhas Greenspan.

The priest went amid a large crowd of celebrants, some bearing banners and crosses, to the large cross in the middle of the market-place. There he prayed, and then the procession moved to the other stand where the ceremony continued. Through Pshedetzki's window it was possible to see the Catholic festivities. The lads who worked for him were curious and wanted to see the procession. We neighbours also crowded to the window in order to watch. It so happened that the two fellows who worked with me were wearing blue-white striped shirts. All of a sudden the celebrants began yelling that we Jews were mocking the prayers of the priest, and the proof was that the young men were wearing Jewish *Tallitim* (prayer-shawls).

Some of the crowd prepared to break into Pshedetzki's house, but the Raciaz police sergeant held them back and quietened them down. Then he started an investigation. Naturally he put the blame on us, particularly the two young fellows who were wearing the striped sports shirts. They were Joel Kuzhbarodski and Yossel Zhbich. The other observers who were together with them served as witnesses. They were: Isaac Buch, Feivel Brodski and Reuven Zhbich, Yossel Birnbaum and Mordechai Kitai. We were very worried, for we knew very well what a trial on such a charge might mean. If they were found guilty there would be riots.

The parents of the accused lads appealed to their Hassidic rabbis to pray for the cancelling of the charge, while we appealed to Advo-

אריה רחום, יו״ר לשעבר של אירגון יוצאי רציונז׳ בישראל, נואם במסיבה
לכבוד מר אילי קלפמן, האורח משיקגו

אריה רחום, געוועזענער פרעזידענט פון ראציאנזשער פארבאַנד אין ישראל, אין באַגריי־
סונג־רעדע ביים באנקעט לכבוד דעם גאסט פון שיקאגאָ, ה׳ איליי קלאפמאן

Aryeh Rachum, former president of Racionz Society in Israel in welcoming address at the banquet given in honour of Mr. Ely Clapman, guest from Chicago

was discovered. It was one burnt charred mass, terrifying to see. That depressed us more than the actual burning of the Bet Hamidrash. For we told ourselves that a new one would certainly be built, but Woolf, who had always helped all the Jews of the town, would never come back.

When news of the calamity and of the burning of the Torah Scrolls reached the surrounding towns, people came to the funeral from Plotzk, from Drobnin, Mlava, Sierpce, Bielsk and elsewhere. They all mourned the burning of the Bet Hamidrash and the Torah Scrolls, and they spoke of the holy martyr who had merited burial with the Torah Scrolls. They even proclaimed, "He must have been one of the Lamed Vav, the thirty-six hidden saints."

He was buried as a martyr next to the Holy Ark in which the ashes of the Torah Scrolls were found.

ESTHER GUTTMAN

THE BET HAMIDRASH FIRE

It was the Eve of Purim in 1932. At midnight the town bell suddenly began ringing, alarming all the population with the tidings that a fire had begun. The late Mordechai Goldberg ran through the streets yelling, in a voice entirely unlike himself: "The Bet Hamidrash is burning ! The Bet Hamidrash is burning !" And his voice startled us much more than the big bell.

The old Bet Hamidrash was built of wood. Everybody in town left their homes and gathered apprehensively in the Kiniki Street. It was danger to the life and property of all of us. True, there were Christian firemen, but they were in no hurry. The burning of the Jewish Bet Hamidrash did not worry them. So all the Jews mobilised themselves. The pump was in the market-place far away from the burning building. So they had to line up in a chain passing pails of water from one to the other. But where were they to take so many pails and buckets? There was only one word repeated in a dreadful monotone that expressed all the grief and danger and fear and urgency: "Fetch pails, pails, pails! Fetch pails! Pails!" People began packing up all their movable goods. In spite of the tumult and confusion there were comical incidents. One family that lived near the fire took out a table and carried it maybe half a kilometer, as though that were all their property.

I can still hear the anguish-stricken despairing cries of the Jews as they yelled: "The Bet Hamidrash is burning! Jews, the Bet Hamidrash is on fire !" "Where's Woolf Mayinki?" they suddenly remembered Crazy Woolf who slept in the synagogue. "Where is he?" they asked the Poles. "Have you seen Woolf?" But their neighbours misled them. One said he had seen him here and another one there. They hated the Jews so much that they were happy to have him burn. At last the fire brigade came and helped to put out the fire. In the morning when people went to clear away the ruins, Woolf's body

MORDECHAI PORAT

THE BALFOUR DECLARATION IN RACIAZ

After the First World War, when Raciaz came under Polish rule, Zionist and social activities began among us. As long as the War lasted our cultural life was just a glowing ember. Now it revived, following the proclamations of the new rulers announcing liberty and democracy. I remember that when the news of the Balfour Declaration came to the town we all became very very happy. Well-attended meetings were held in the Synagogues and other public buildings, where enthusiastic speeches were delivered on Zionism and Eretz Israel and the youth organised a magnificent demonstration.

Wearing white caps and carrying little blue-white flags, we took our places two by two along the length and breadth of the market square, and marched singing. The then popular song, "Seu Tsiona Ness Vadegel" (Bear Banner and Flag to Zion) echoed through all our streets.

The procession went along the Mlawa Road as far as the Morawnik Forest. We sang all the way. We had the feeling that we had been delivered from Exile. The Polish residents were all struck with astonishment. They could not believe their eyes, for they were accustomed to see the Jews keeping under cover. Now they suddenly appeared fully organised and with heads erect. In the forest, tables were spread with all manner of dainties. Dances were held there as well as lotteries the receipts of which were dedicated to buying land in Eretz Israel.

The impression of that procession could be seen in Raciaz for a long time.

In due course activities began to increase. Circles for Hebrew and for the Bible were organised, the various parties were establised together with the General *Hehalutz* and the Mizrachi *Hehalutz*. And I have to mention our dear comrade Mordechai Goldberg of blessed memory who marched with us all the way in devoted activity, advising, organising and lending his aid during this entire period. May his memory be blessed.

קבוצת חיילים של יהודי רציונז׳ בצבא הפולני

אַ גרופּע יידישע סאלדאטן פון ראציאנזש — אין דער פּוילישער אַרמיי

עומדים (מימין לשמאל): מנדל ויגדורוביץ, יעקב דוב שרנסקי, דן לדרמן, דוד ליפא מרגולס,
צבי פוחודני; יושבים: אלתר רדזנובסקי, יחזקאל גבנט, שמואל אליה מרגולס

A group of Jewish soldiers of Racionz serving in the Polish army

are covered over and disappear. But this does not happen until generations have passed so that the feelings of family and friends are not harrowed; decency not violated. But here, within less than a generation, Jews had been violently desecrated in death no less than they had been in life and left with no memorial, no means of identification for those of their own to go on pilgrimage, so natural an urge among peoples, They, alas, alas, have been thought fit only to fertilise, as does dung, the earth of the people among whom they had lived for more than a thousand years.

I brought away with me a fragment of stone as proof, if only to me in a far-off land, of a place where my own had been reverently laid to rest; but which those among whom they had lived and together suffered in the universal process of living, regarded with cold indifference. They had been alien in life and in their death they were denied repose. All too soon even the now remaining pitiable signs would be completely obliterated — and men will forget the places where lie no less the least than the great ones of a Jewry that flourished and gave lustre to Jewish life in the Exile. Their bodies will remain, to fertilise an alien soil.

Their memory for a blessing.

There was no tomb on which to place a stone in traditional manner, so instead I placed one on the broken chipped column which lay on the earth, which may even have been an ancestor's memorial.

I had come a long way to see the tombs of my fathers. But I could not find them. They had been wantonly destroyed, so I was told, by an enemy determined to blot out not only the living but even the memorial memory of the dead. This was the deed of the avowed enemy of Jewry — and not in any sense understandable.

But what hurt most and ravaged the heart was the disregard, the indifference of those among whom my people had lived for generation on generation. Though they had been part of the life of the villages and the townlets which made up the greater part of Poland, there had been no sign of any regard, any regret for their fate; no sign of any tenderness such as one offers in the death of one's enemies even — death which makes all men equal. I thought of the well tended graves of the Italian prisoners-of-war which had been pointed out to me. I thought of the villagers' own churchyard and the memorial to the cholera victims. I thought of those German airmen shot down in Britain during the war whose graves were tended by the very women who had lost their own dear ones through the action of those same airmen. I thought: how strange that the Government which showed its disapproval of the attitude of former Polish governments towards Jews so strongly — and had, in fact, openly sympathised and participated in the very commemoration of the 20th anniversary of the Warsaw Ghetto uprising — this same government had such little regard for Jewish feeling and sentiment concerning Jewish places of interment. Even oblivious of the financial aspect of the tourism which would bring Jews on their own individual pilgrimages to the tombs of their fathers. It would be so simple to set up signs, to tend by other means, however slight, and show some respect for those places where Jews had in the many centuries of their sojourn in Poland laid their dead to rest.

In the course of time cemeteries become dereliot, tombstones vanish,

grass grew wildly — and the Pole stopped, pointing. And there, amid the grass, were some fragments of stone, chips, some small slabs ; in one place a section of what had been a rounded column, its surface rugged and pitted, but of golden-brown colour in the small smooth undamaged sections as they shone, sparkling like diamonds in the sun — a reminder of what had been a tombstone. But there were no words, no letters, no lettering — nothing to indicate what had borne an inscription of any kind. I walked, stumbling, seeking some sign, searching for something that would indicate that here had been the House of Life of the generations of the Jews of Raciaz — my own family and ancestors.

There were only stone chips seattered around, only fragments. The thought suddenly assailed me that I was possibly standing on the very graves of my grandparents. And the thought — how the mind supplies its own torture! — this time that my Father who was a Cohen and had been punctilious about such matters, could not have trodden here for the graves were no longer clearly defined and the paths between were non-existent, making it impossible to observe the Biblical and Talmudic regulations regarding "uncleanness". I was stricken.

Grass was grown around and above these chips. The others sensing my distress sought to ease things for me — tried to find a stone — something — an engraved letter even, to prove something — something — but what? They sought, the least sign even, that here had been laid to rest known men and women for whom there had once been preserved some identity in death; even collectively: that here was once an ordered Jewish cemetery.

I did not know where to turn, where to look, where to find and where to prove that here since 200 years, when an ancestor had come from Lask, near Lodz, the first Jew to settle, (Raciaz had belonged to the Church and Jews had not previously been permitted to reside) Raciaz Jews had been interred. Around me were those wide-open spaces — and soon overgrowth would obliterate even what fragments now remained.

I stood alone, in the midst of those open fields on that beautiful April morning. All seemed quiet and at peace and the sun shone down from out the placid sky on this scene — on this very place where I know my ancestors had trod; which they had passed as they carried their dead to eternal rest.

I do not know how long I stood there, alone, in that place on that beautiful day. But of a sudden I was aware that from a distance, at first high on the horizon, then low, came a single bird. It was black and the wing motion was very rapid as it flew — beating the air as it came towards me. There were no other birds in the sky; this was the only one. As it came, its course was circular, describing a wide circle. Twice its flight encircled the fields and me, holding its course with the unusually rapid beating of the wings as in distress, as though communicating with me in some inarticulate way, trying to force a message. It brought to my mind how, when my Father had died, a dove flew into the small chapel where the Rabbi was giving the memorial address and had rested on a small ornament in a niche in the wall the whole time the Rabbi spoke — until my Father's dear body was borne from there and laid to rest. The incident had comforted me at the time because folklore links birds with the souls of the departed. But this lone bird brought me no comfort. Its agitated flight brought me some message, communicating that here was no rest; no peace in death — something urgent. I knew not what. And then it was gone.

I stood alone and was not afraid even though my companion was out of sight for some time. Within me was a feeling of inevitability — as though I had come for this; and that I had had a message and must accomplish the task or mission stressed by the bird's agitated flight.

Eventually my companion returned accompanied by a farm-worker who offered to show us the place we sought: he knew where it lay.

So, again we set off. Over more fields — up another incline; over ground no longer cultivated. Then we came to a place where

However, she did direct us to where the Jewish cemetery was — had been, rather, for she said it had been demolished by the Germans and the tombstones were all gone. But if we went straight on, across the fields, past the village's own Christian cemetery and a stone memorial — we would recognise the Jewish cemetery by scattered broken stones lying around.

We went across the fields as far as we could by car, till boggy ground stopped us. We pased a neatly fenced, pleasantly situated cemetery, well tended, with tombstones bright in the sunshine. We passed the memorial column indicated by the Polish woman. This my companion on inspection declared was erected to the victims of a cholera epidemic some 80 years before.

We continued through the fields, on the look-out for the stones which would identify the place I sought.

I knew that the Jewish cemetery was at some distance from the village, for my Father had spoken of this fact. But I did not know, could not know, how far — and the directions had been vague. The fields we passed were cultivated, some newly furrowed. They stretched gently uphill. There were tracks in the distance — grass grew and some scattered clumps of heather. Above, the sky stretched — immense in that open space — and softly blue. But there was an absence of birdsong; and there were no stones, no signs of such kind as I sought.

I began to despair and suggested to my companion that it might perhaps be better to desist. But he — he was a fine man, his own brother had been shot for aiding Jews during the war — would not hear of this. "You have come a long way", he said to me in broken English, "Your heart will never be at rest unless you find what you seek. It is a holy duty." So we continued on our way.

Soon my companion noticed what looked like farm outbuildings in the distance. Bidding me remain where I was and not move but wait till he returned, he set off to make enquiries.

pre-war times, I was impelled by the sentiment which sends people generations after to visit ancestral birthplaces and ancestors's tombs, to see where my family had lived for generations.

Raciaz lies two hours by road from Warsaw, in the district of Plock. It was a warm spring day when I went on my pilgrimage, enabled to do so through the kindness of a fellow-member of the London group who had arranged for a Polish taxi-driver, who knew some little English, to accompany us.

A little way out of Warsaw he pointed to a small cemetery wall well tended, with white headstones gleaming in the sun. It was of Italian prisoners-of-war who had died in Poland during the First World War. There was little traffic and soon we were in open country. And seeing the fine countryside, I was pleased that all had not been drabness for my elders here in this land. We drove through country lanes, passing people dressed in their Sunday best, on the way to church. On through tracks where we passed not a single soul.

It was with a thrill that I saw the names of villages known to me since childhood from my parents' references — the Polish countryside is well sign-posted.

My pulses quickened when I saw the name Raciaz. We came in through the Warsaw Street — this, I knew, had been the Jewish quarter. The village square, common throughout Poland, was surrounded by houses irregularly placed. No one was about, but as the car turned, we saw an elderly man, walking. My companion stopped, to ask him where the Jewish cemetery lay. The man affected not to know, saying he was a stranger in the district. So we turned back to the village. This time we noticed a woman in a small garden regarding us with curiosity, for noticeably we were strangers. She answered our questions readily, first, however, enquiring the names of my family. She had known members, mentioning them by their first names. I did not question her about them, for what would have been the use? I knew what their fate had been; and it was scarcely likely that she would have been willing to impart to me, a total stranger, anything likely to implicate or incriminate others.

RACHEL BETH-ZION LASK-ABRAHAMS
PILGRIMAGE TO THE GRAVES OF MY FATHERS

The 20th anniversary of the Warsaw Ghetto uprising was the occasion for a general commemoration which drew Jews to Poland from the far corners of the earth. They came by plane, by boat, by train and by coach in order to pay homage and to mourn their dead collectively. Many were comforted that those Ghetto heroes now dead, who had fought at such hopeless odds, were not forgotten.

The actual memorial demonstration was an impressive sight, with delegates from the different countries and organisations taking their turn to lay the token of remembrance on the ground in front of the Ghetto Memorial. Tall Polish soldiers, picked for their height and handsome appearance, flanked the Memorial on one side. As each wreath was placed a drummer beat a few staccato notes which were carried far into the air by amplifiers. The Memorial itself faced the still standing Ghetto walls where gaps in the masonry and glassless window apertures stared vacantly like a blind man's sightless eyes. The space was filled with spectators. It was too crowded — too packed with people, spoilt for me by the noise of the onlookers, their restless milling around and the many photographers busily taking pictures of the different groups as they came in turn to lay their wreaths. It was a collective, public display, a stage-set of spectators, actors, musical accompaniment even, lacking for me the immediacy and poignancy of personal mourning.

Grief is an emotion which is suffered individually and has nothing to do with a collective public spectacle. This was revealed to me when I, in traditional Jewish way, went on my own pilgrimage — *Kever Aboth* — to visit the tombs of my ancestors. This was one of the reasons I had availed myself of the chance of attending the Warsaw Ghetto commemoration.

My parents had come to England at the end of last century from Raciaz, a Polish townlet; and though I know that it had shared the fate of those numberless other Polish places where Jews lived in

for military service. The Movement demanded that its members should join the kibbutzim established at Magdiel and Kefar Saba, and set up new ones. The educational stress was to live in the kevutza. For that reason Yehezkel deferred his own aliya. He felt apprehensive, in case he would not be absorbed in that kind of life. For he was an individualist by nature and outlook. An upright man he was, who said what was on his mind and in his heart and never wished to promise what he would be unable to fulfil. May his memory be blessed.

להקת חובבים ברציונז' בהצגת המחזה 'ז'ידובקה" („היהודיה")

מימין לשמאל : חייה שרה פוגל, מיכאל פוחודני (אבוקאי)„ צבי פוחודני, יעקב בר שרנסקי, דן לדרמן, משה ריביער, רלה איבשיץ־אבוקאי

א גרופע ליבהאבער אין ראציאנזש — אין דער פארשטעלונג פון „זשידאָווקא"

A group of amateurs in Racionz, presenting the melodrama "Jiduvka" (The Jewess)

all kinds of problems and conflicts which had been solved in the regular fashion by our forefathers; but now they rose with all their gravity afresh. Piles and heaps, whole mountains seemed to gather round us and demanded solution.

Yehezkel and I, our comrade Pesach Moskovitch, fell on the books like someone lost in the desert dashes to a spring of water. Together we read, we studied, we debated, we exchanged views and opinions. We were drawn to new beliefs, we began to put the world to rights, we were concerned for humanity at large. We searched and groped for a way of our own and for our place in life and the world. It was an exciting period full of stormy experiences. Nor was it easy for us. Our parents and the townsfolk watched us at every step. But we found ways and means of our own to quench our thirst for knowledge.

Yehezkel Dobreshklanka was a many-sided individual, and an enlightened maskil in the full sense of the word. He was familiar with world literature, and particularly with Modern and Haskala Hebrew literature. In him there was a good deal of the active politician. He was always aware of what was going on in the outer world and within Jewry, and had a very clear and definite stand of his own. Active as he was in our cultural and communal life, he always set out to convince, to win people to the Zionist idea; and he was successful. He was graced with personal charm and the qualities of a true educator, so that he could find his way to the hearts of the younger generation. And he was liked by all and accepted by all, a Zionist heart and soul.

It was he who established the Hashomer Haleumi troop and raised it to a high level, educating a whole generation of youngsters for aliya to Eretz Israel. Many came here under his influence, I joined them and was an active member, and in due course came here after spending a certain time at *hachshara* (halutz training).

Yehezkel was the only one who accompanied me to the train when I came to Eretz Israel. I left our town furtively, in order not to attract the attention of the authorities, for I should have reported

deseend, push their hands through the water like oars and paddles and mix the hot and cold together. They would immerse themselves several times swiftly, and then the mikveh was in order for general use. (We sometimes used to see to it that the mikveh water should really be almost boiling.) When they came out after their immersion they looked half-boiled...

Moshe the bath-master (der kvenik) who was assistant head of the Hevra Kadisha (Holy or Burial Society) in town, had an only son named Reuben who studied in the Bet Hamidrash with us. When he married his father bought him several hundred chicks with his bride's dowry. The reckoning was a simple one. The chicks would lay eggs and he would make a living selling them. In brief, it would be easy and paying work. One fine morning the news spread, "May it never befall you, all the chicks are dead! An epidemic has laid them low. Not one is left." And that was the way the first attempt to raise poultry on a commercial scale finished in our town.

On the Passover Eves it was in the glowing mikveh stove that he used to burn the *hametz*. The house would be clean and polished without the slightest sign of any leaven.

But in a few familiar places Mother used to leave some crumbs of set purpose. Father would seek and search by candle-light. With a chicken's wing he swept the leaven into a rag and would recite the Aramatic formula specially set out for the occasion.

My close comrade and friend was Yehezkel Dobreshklanka. We were born and grew up in the same street. Our parents' homes stood close together. We were neighbours and together went from childhood to adolescence. We played childish games, went on to Heder and Beth Hamidrash. Together we also tasted of Haskala (Enlightenment). The first books we read were the stories of Feierberg, Frishman and Bialik, with volumes of "Hatekufa" and the "Heatid" edited by S. J. Ish Hurwitz. The impression of those books is still etched in our hearts to this day. We lived tranquil and complete lives. Our faith and outlook were clear and firm. Then suddenly everything seemed to collapse like a tumble-down house in a storm. We faced

do man, pleasant and highly honoured and respected. From time to time I remember him with a warm heart, full of high esteem. He treated me with particular affection and very much wanted me to become ordained for the rabbinate. We started studying Tractate "Hulin" (dealing with the slaughtering of animals), and went on with the various volumes of the Turim and Shulhan Aruch, together with their authoritative commentators. When he did not feel well I used to go to his home to study in order not to miss a lesson, Heaven forbid. He was a saintly man. May his memory be blessed!

One of the outstanding youngsters was Selig the son of Nahum Israel, a member of the Agudat Israel. A shrewd and sharp lad he was, keen and a "mountain-mover" as they say in Hebrew. He was a Gerrer Hassid and together with a whole group of Hassidim I once went in his company to the Rabbi of Ger (Gura Kalvaria), one of the most outstanding Hassidic figures of the past century. During the night I was there the Bet Hamidrash was burnt. I remember that we received a telegram sent to Jacob Meir Lipinsky and running: "The Bet Hamidrash and seven Torah Scrolls have been entirely burnt down. Wolf the simpleton has also been burnt."

The Mikveh (Ritual immersion pool)

The whole style of our life included the *mikveh* to which all Jews came, both large and small, in order to immerse and purify themselves and hallow themselves for Sabbath and festivals. The *mikveh* stood over a source of running water at a depth of eight to ten meters. During the week it would fill itself up to the brim. The water was then pumped out with hand pumps. This was one of the duties of Wolf the Simpleton. The *mikveh* was heated by steam which was run through a pipe from the stove which stood in the corridor. Pim-pom, pim-pom, the steam would force its way noisily into the water. It happened more than once that the water became too hot for ordinary everyday people. They would stand on the steps and wait for Reb Zerech, for Nahum Israel and for Shaya "the Angel". Those were hot, glowing Jews. They would slowly

in the graveyard outside the town. (This was usually done on Lag B'Omer.)

Life concentrated in and around the Bet Hamidrash, and within its walls the Jew used to forget the difficulties of making a living and the toil of his days. He would pour his heart out to his Maker and to his comrades. They would talk of what is above and what is below, of business and money and communal affairs, the news of the great world and all that was going on in politics. Above all, the Bet Hamidrash was never empty or silent even for a moment. The traditional chant of Talmud study could always be heard there. We lads sat there day and night and studied with fervour.

At dawn the synagogue filled up with Jews saying the Morning Prayers, reciting Psalms or reading the Ayin Yaakov. Near the wall, beyond the bookcase which was full to overflowing with various editions of the Talmud and Rabbinical Authorities and various commentaries, you would find certain people sitting at the tables. These were the scholarly householders, the rabbi Rev Isaac Mordechai Zlotnik of blessed memory, Reb Isaiah Kamin of blessed memory, Itshe Meir Gelernter, my father of blessed memory and others, together with us Bet Hamidrash lads, each and every one with his text open before him. The sweet chant would rise in the air. One studied in a whisper, another aloud, so that the traditional Talmud chant echoed through the Bet Hamidrash. From time to time a lecture was delivered on a difficult problem *(sugia)* by one of the local scholars. After the lecture was over he would sit at the head with all of them round him, and would contend with keen casuistry on questions and problems deriving from the original issue. The air would grow heated, they would grow more and more excited and it would became lively. We loved to hear the lectures of my master and teacher the Rabbi, Reb Yitzhak Mordechai Zlotnik of blessed memory (the father of Ephraim Tzoref). He would give his lecture directly and simply, without any irrelevant pilpul and divergations. His explanations were clear and went to the heart of the matters concerned. He served as Rabbi in town without receiving any pay, for he was a well-to-

He opened the mansion of the Talmud before us, teaching us Mishna, Gemara, Rashi and some Tossafot. With him we had quite a good time between lessons. We were busy playing games and getting up to all kinds of mischief, playing hide-and-seek in the womens' part of the synagogue, organising in gangs and fighting one another, etc. The game we were fondest of was a kind of handball. We were a gay and mischievous set of youngsters. Our world was still fine and bright. Our faith was unimpaired and why should we worry and doubt the future? Particularly when the Torah was the best kind of ware!

The highest teacher before we entered the Beth Hamidrash and began to study on our own was Elia Hirsch. He was an outstanding scholar who knew the entire Tadmud by heart. I remember him sitting for whole days on end in the Bet Hamidrash peering at the Gemara text with his half-blind eyes, swaying to and fro and studying silently. He taught us Talmud and Poskim (the principal later Rabbinical authorities). He repeated his lessons to us by heart and also gave us an inkling of the Zohar (the leading Kabbalist work). During the breaks when he was in a good mood he would read two sections of the Zohar to us and explain them. If any pupil misbehaved he would pull his ears till they hurt. Many of us used to wander round with flaming ears. When he was in a temper we kept well out of his reach...

The Old Bet Hamidrash

The Eastern Wall and the Holy Ark, with the Almemar in the centre of the room from which the Torah was read. The wardens of the congregation used to go up there to make their announcements. When a *maggid* (Preacher) came to town he used to stand there and preach and rebuke and rouse his listeners to repentance, prayer and charity. Up above on the balcony was the "weibershul" (Womens' section) while in the attic was the room for the worn-out books, where torn pages and ritual objects that were no longer fit for use were stored until the time came when they were taken and buried

Rebbe, but there were only a few of them in town and the Otvosk Shtiebel was a kind of centre for the Hassidic minorities, so to say.

Those who prayed there included old Starogovsky, Zemelman, Shmuel Dobreshklanko, who afterwards went over to the Gerrer Shtiebel. The young men who prayed there included Yehezkel Dobreshklanko, Abraham Zemelman, Pesach Moskovitch, Moishe Goldstein and others. In due course Moshe acted as the Torah reader on Sabbaths. He had a pleasant voice and it was very nice to hear him chanting the Torah sweetly and clearly, correctly stressing all the accents and notes.

The Hebrew Teachers (Melamdim)

Of the melamdim through whose hands most of the children then passed I remember: Danye the teacher of the tiny tots, from whom we learnt the aleph-bet and reading. He was a plain fellow, short and chubby and good-hearted. He looked as though he were unable to drive a fly away from the wall. But how he rejoiced and made others rejoice at *Simhat Torah* or any religious occasion for a party (*Seudat Mitzva*). He became an entirely different person. I remember that he once came to such an occasion at the Otvotsk Shtiebel. A Warsaw Jew who had settled for a little while in our town was also present and could play Hassidic tunes on the violin. He played and Danye tucked the ends of the kapota into his girdle, and slowly, slowly, with his head on one side as though being whispered to he started dancing. First slowly and then more swiftly he began speeding up till he became virtually ecstatic, jumping onto the table like a boy and dancing fervently and devotedly with all those round him singing and chanting and dancing with him. How jolly it was!

Elia Gershon the *badhan* (marriage-jester) taught Humash (the Five Books of Moses), and the Bible. He was a harsh and strict fellow, treating his pupils very strictly. Just mentioning his name was enough to terrify the children. But he was also a first-class teacher. Leib "der Einbinder" (bookbinder) taught Talmud. He was a good fellow, friendly to everybody, and we were very fond of him.

when I was six or seven years old, bandits in uniform used to burst in from time to time and burn up the city and spread ruin and destruction, and as usual they voided all their fury on the Jews, who never dared even to go out into the streets then. Father and I entered the mill to arrange something. One of the gang who had taken up his station in the neighbouring courtyard noticed us and started quarrelling with Father, claiming that he was spying on them and that he would have to be shot. Nothing that Futher said or explained helped at all. He drew his sword and wanted to kill him. But a miracle happened. By chance our Polish neighbour woman was at home and heard all the noise. She burst in and flung herself at the brigand's foot, weeping and entreating, and succeeded in persuading him to leave us alone. (But those brutes were angels compared with the Nazis.)

My father was a humble and modest man, scholar and truly God-fearing and meticulously pious. He devoted all his free time to the study of Torah. He was a Zionist heart and soul. I remember that he once took me to a meeting in the home of a householder who was the organiser and leading spirit of the local Zionists, but whose name I do not remember. There they spoke about a colony, buying land, and kushanim (title deeds). It was a highly moving atmosphere. I had the impression as though all those present were about to sell their property and proceed to Eretz Israel at once. Maybe that was why father was not so strict with us. The atmosphere at home was quite liberal. My older sisters belonged to the Right-wing Poalei Zion in which they were active. Members used to come to our house and argue and discuss about all the problems which then interested Zionist youth. The names of Yehoash, Leivick, Peretz and Borochov regularly flew to and fro. My parents did not object and did not interfere. Their concern was with the sons, and about them there were no compromises. After all, we were the ones who would have to continue along the good old Jewish lines, safeguarding the flame so that it should not go out. On Sabbaths we prayed at the Otvosk Shtiebel. My father of blessed memory was a Hassid of the Alexander

We lived in a one-storey house made of wood. Its front faced the street and there was a big courtyard behind where my parents grew vegetables and flowers. There were also fruit trees. Near the courtyard stood a big flour mill of three storeys, built of wood, the second largest in the town. The largest belonged to Knaster. It was built of red bricks and had a wall round it like a fortress. The community used to rent the mill near us every year in order to grind flour for matzot. At the proper season before the Passover it would be properly overhauled and cleaned from foundation to the shingles. I remember how my father of blessed memory, who was the *neeman* (trusted representative) of the community, used to welcome the local Rabbi and his companions and go through the mill with them and remark that everything was properly clean and there was not the slightest suspicion or sign of *hametz* (leaven). Then the Rabbi would give the *hechsher* (ritual authorisation) for grinding the flour for matzot. The mill was burnt down in Winter 1929. A very hard winter it was, with a sharp frost and heavy snowstorms. The fire burst out in the middle of the night with tremendous force. The whole town was lit up by the flames and sparks flew great distances. It was only the heavy snow which covered all the roofs and filled the streets that saved the whole town from complete destruction.

We were a large family. My parents, my father of blessed and saintly memory, Fishel Shlomo Mordkovitz and my mother Esther, my sisters Haya and Sarah, both now in the Argentine, Rachel, and my brother Abba Yehuda who migrated to America (Tuviah is now in the Argentine), I myself and my young brother Bunim, made our living from grinding buckwheat. The buckwheat mill consisted of two stones which were operated by a hired man. From time to time my sisters also helped in order to earn a little pocket-money. We used to grind the three kinds: The whole kind known as kasha, the medium 'or half' kasha and the pure white tasty groats known as greiplech.

Father was quite popular. Our Polish neighbours were fond of him and appreciated him. I remember after the First World War

ELEAZAR MOR (MORDKOVITZ)

THE TOWN WHERE I WAS BORN

From time to time I yearningly remember that small town of religious and observant Jews, scholars and simple everyday people who recited Psalms and studied "Ayin Yaakov"; merchants, shopkeepers and craftsmen; Raciaz as it was with its institutions, communal figures and educators, with the market-place from which its streets ran off, with its alleys and entries. It rises before my eyes as though it were still there, even though more than fifty years have passed since I left it and its inhabitants. There was the Warsaw Road in which my parents' house stood. It hummed with Jewish vitality. Here was the Gerrer Shtiebel and the Otvotzk Shtiebel, and the club of the Right-wing Poalei Zion, Hashomer Hatzair, and Hashomer Haleumi, as well as the Tarbut School. All of them were in this street. Our neighbours were Mottel Lipinsk, Reb Yeshaya Kanin and Shmuel Dobreshklanka.

The timber yard of Shmuel Dobreshklanka was in this street, and there we children used to climb over the fence that surrounded it and spent our time playing there. My parents' house stood between the Jewish houses that went on up to the market in the centre and the houses of the Poles which ran down towards the spacious fields with their wheat and rye, their fat buckwheat and spacious meadows of straw and hay and juicy fodder. All round there were fine apple and pear orchards and plum trees.

Many of the Jewish townsfolk made their living from them. They would lease the orchards from the estate owners when the blossoming season was over and it was already possible to estimate the season's crop. They spent the summer there with their families, watching the orchard, looking after the trees and the fruit, until the picking season came. They immediately marketed the early fruit while they stored the late ripening fruit in the cellars or the attics, putting them out on the market at the proper time.

הלהקה הרציונז'אית מציגה את המחזה „אוריאל אקוסטה"
די טעאטער־טרופע פון ראציאנזש אין פאָרשטעלונג פון 'אוריאל אקאסטא"
A theatrical circle in Racionz in the presentation of the play "Uriel Acosta"

committees and societies such as "Linat Hazedek", "Hachnasat Orhim" and Bikur Holim. Other photographs desired are those of the Cultural Committee, the Zionist Society, Mizrachi, Zeire-Mizrachi, Zeire-Zion, Hashomer Hatzair, Poalei-Zion, etc. Workers and activities on behalf of the Keren Kayemet and Keren Hayesod will also receive their due.

This we have achieved to the best of our ability.

★

In closing the editor finds it a pleasant duty to thank Mr. Shraga Ostro, Chairman of the Organising Committee of Raciaz Jews, who supported him at so many meetings, noted sketches and reminiscences and wrote them down as related by many people. The editor found much satisfaction in his holy task. He was sometimes astonished at what he achieved in spite of his limited physical capacity, and felt almost as though what he was doing was done "with heavenly aid". He felt that he was fulfilling some sacred injunction with regard to the Holy Congregation where he was born and lived in his childhood and youth, where his close and more distant kin had dwelt together with all his acquaintances and friends. In preparing this fitting memorial for them he feels that he has been greatly privileged and honoured.

May this volume record the spirits of all the martyrs of Raciaz. May their memories be extolled and hallowed and may their souls find their places together with the souls of all those slain by alien rulers in Jewish history, who hallowed the Holy Name as they perished at the stake or in the gas-chambers. And may their memories always remain green among their brethren and kinsfolk, in Israel and throughout the world.

Givatayim, May 1963

E. Tsoref
Editor

c. Folklore, eccentrics, etc. should come at the end of the volume. We applied the same principles to photos. As a rule we saw to it that the photo should accompany the relevant text in order to liven up the material. However, memorial photographs given late have been placed at the end of the volume.

All in all our objectives were achieved. In the letter sent in Hebrew and in English to all persons from Raciaz, we wrote:

What we have in mind is a *Sefer Rechoinz,* which will contain all that is remembered about the life of our dear and martyred ones. We see it as a source where we and our offspring and descendants can learn of good deeds, of brotherhood, loving-kindness; of the whole range of public, religious, social, educational and Zionist life which helped to make up our typical Polish Jewish community. We wish to record the proud and self-respecting stand of our brethren there throughout the history of the community, when they were facing a majority which finally became so cold-bloodedly and ruthlessly and murderously anti-Jewish.

In *Sefer Rechoinz* we wish to record all our relatives and acquaintances, every communal worker and ordinary Jew and Jewess, whether they played a vital part in the congregational institutions or merely lived that good moral upright Jewish life which has been the hallmark of the ordinary Jew throughout the ages.

In this way *Sefer Rechoinz,* while honouring the memory of the slain and slaughtered, will show exactly who our fathers and mothers were, and the boundless riches of the soul and the spirit which they possessed. It will also record the manner in which they were done to death.

Here we wish to publish all family photographs that are still available which show our kinsfolk and those of earlier generations, in order to illustrate the written reminiscences to be found in the volume. We particularly request photographs of the local institutions, such as the Synagogue, Bet Hamidrash, the various "shtieblech", the Yeshiva, the schools, Hadarim, and also of the various

INTRODUCTION

In recording the completion of this Memorial Volume we can only note that it has come about by a virtual miracle. Gathering the material, persuading people to come to meetings, discussions, getting people to speak, noting down what they had to tell and editing their accounts, giving the material to the printer, reading proofs and giving the final polish, — all this has called for constant effort, devoted toil and an absolute faith that this sacred task must be completed.

Only a few people sent the editor written material, even in an unprepared state. The great majority had to be persuaded to speak, There were some who found it easy to relate their memories and experiences, but there were others from whom almost every word had to be wearisomely extracted, until we guessed what they wanted to say and succeeded in extracting their feelings from their hearts and transferring it by way of their mouths to paper. Here the editor feels it his duty to note that the order of chapters in the book and the position of the photographs has been arranged in consultation and with the approval of the Publication Committee, and we are all equally responsible for it. At Committee meetings the editor repeatedly stressed the reasons for the order of sequence:

a. The chronological order, communal importance and general interest should be decisive. Individual memories come before the history of the community, its institutions and personalities should be given precedence, while memories of organisations, events, etc. which came later should be written about later.

b. The expulsion and sufferings of the Jews of Raciaz under the Nazis should then follow, and in turn be succeeded by visits to the town after the Catastrophe.

GAL-ED

MEMORIAL BOOK TO THE COMMUNITY OF RACIONZ

Selected Chapters

Zoref
*PXV
(Raçiaż)
1965

SM